

אורי דורות

שניאור זלמן שער

שניאור זלמן שזר: אורי דורות

אורי דורות

מחקרים והארות לתולדות ישראל
בדורות האחרונים

מאת

שניאור זלמן שזר

מוסד ביאליק • ירושלים

LIGHT OF BYGONE GENERATIONS
STUDIES AND COMMENTS ON JEWISH HISTORY
IN RECENT CENTURIES
by
ZALMAN SHAZAR

כל הזכויות שמורות. ירושלים תשל"א
All rights reserved. Jerusalem 1971
נדפס בדפוס מרכז, ירושלים

תוכן העניינים

ב. דינור : הקדמה, 5

שו"ר : בשער הספר, 7

חלק ראשון

צופיך צפת, 11

ר' ישראל נג'ארה, משורר גורי האר"י, 31

עלייתו של השל"ה, 39

סופרו של משיח, 48

ר' יחיאל, משמשו של שבת-צבי, 64

מעשה ר' יוסף דילה-ריינה במסורת השבתאית, 75

בעל 'קורא הדורות' וקורות דורו, 96

תעודות שבתאיות מארם-צובה, 107

לתולדות השבתאות בהונגריה, 113

לתולדות השבתאות באוקראינה, 117

דרשת ר' יהודה החסיד בספר 'אורי וישעי', 121

'שאלו שלום ירושלים', 124

התקווה לשנת הת"ק, 127

על תלי בית פראנק, 154

כיסופי העלייה בחסידות, 167

חלק שני

סגולת ההגנה על אדמת נכר, 189

גלגל החוזר של ההיסטוריה, 202

הנהלה יהודית פנימית בימי פולין העצמאית, 212

ארבע מאות שנה של שלטון תורכי בארץ-ישראל, 222

התבוללות ואמאנסיפאציה, 230

ר' משה עשרים וארבע, 235

גביות-עדות בלשון יידיש בשאלות-ותשובות, 239

מארכס על היהדות ויהדות במארכס, 320

פרדינאנד לאסאל היהודי הגרמני, 334

בין משה הס לקארל מארכס, 347
ביכורים (נאומי אדוארד גאנז), 351
הקתדרה לחכמת ישראל, 385
בצאת הירדן מן הכינרת, 389
שבעה שערים לחכמת הגאולה, 395

רשימת התמונות

חתימת ידו של ר' ישראל נג'ארה, 38
חתימת ידו של ר' ישעיה הלוי הורוויץ (השל"ה), 47
מתוך מכתב של שמואל פרימו, 63
הפתיחה לסיפור ר' יוסף דילה-רינה מאת ר' שלמה נאוארה הירושלמי, 83
שער ספר 'קורא הדורות' לר' דוד קונפורטי, 105
חתימת שבת-צבי בחותמת נחש, 111
שער הספר 'אורי וישעי', שבו מובא מדרשת ר' יהודה החסיד, 123
שיר כלולות שחיבר יחכ"ם לכבוד ידידו, 145
שער ספר פרי הארץ לר' מנחם-מנדל מוויטבסק, 177

רשימת הלוחות

עמוד מתוך כתב-היד של 'בשרייבונג פון שבת צבי'
[למאמר: ר' יחיאל, משמשו של שבת-צבי]
מתוך איגרת ששלח שבת-צבי אחר המרתו לאנשי אמונתו בסופיה
[למאמר: תעודות שבתאיות מארם-צובה]
המבצר של אייזנברג-בירשטין באופנבאך, משכן בית פראנק; הכתר על ארונו של
פראנק; החותמת של בית פראנק [למאמר: על תלי בית פראנק]
מצבת קבורתו של ר' אברהם מקאליסק [למאמר: כיסופי העלייה בחסידות]
מראי-מקומות למקורות המאמרים, 405

הקדמה

מחקרים-מסות אלה לתולדות ישראל, שנכתבו ונתפרסמו במשך יובל שנים ויותר על-ידי כבוד נשיא מדינת ישראל, רבי שניאור זלמן שז"ר, כונסו ביוזמתה של החברה ההיסטורית הישראלית ליום היכנסו של כבוד הנשיא לגבורות. החלטה זו נתקבלה על-ידי הנהלת החברה ההיסטורית הישראלית לא מפני שכבוד נשיא מדינת ישראל הוא נשיא-הכבוד של החברה ההיסטורית, אלא משום שהוא שייך למטה 'יודעי-עתים' בישראל. ובמשמעותם הראשונית המדויקת של הדברים: כבוד הנשיא שייך לאותו מטה קטן של חכמים, המכירים מתוך תחושה פנימית וכושר נפשי את ה'ראשיות' של הזמנים שבהם מתהווים שינויי מעמד ופעולות התחדשות בעם ובחברה, ודעת זו היא אצלם שלובה ושזורה ב'בינה לעתים', בהרגשה עמוקה ובאבחנה דקה ב'מה יעשה ישראל', במה הוא עומד לעשות, ובצו פנימי תקיף מה עליך לפעול בישראל. אכן, ש. ז. שז"ר, נשיא מדינת ישראל בימינו, הוא בן משפחת 'המעוררים', ומראשית הופעתו כאיש של פעילות ציבורית, ציונית וסוציאליסטית — והוא עודו צעיר מאוד — לא נלאה מלהזעיק את העם בקריאה: 'עורה ישראל, למה תישן'.

'דעת העתים' מילאה תפקיד רב-ערך בפעילותו, משום שרבי שניאור זלמן שז"ר הוא בן-בית 'כל-חווה': הוא לא רק יודע, חש מתוך תפיסה רוחנית, מהירה וחריפה, את 'העתים', אלא חווה את הווייתם הפנימית של הדברים, חווה את הקשר הפנימי בין 'העתים', קשר שרק מתוך חזיון, מתוך חזות הכול ניתן לעמוד עליו, לחוש אותו, ורק איש היושב בשער המצפה וצופה יום-יום על משמרתו מה מתרחש ועומד להתרחש בישראל, ניתן לו להבין 'בעתים', ולהבחין בשבילי התהוות חדשה, חבויים במעבה השיגרה של יום-קטנות.

ואמנם המסות והמחקרים שכונסו בספר, שנתפרסמו במשך יובל שנים ויותר (המאמר על 'סופרו של משיח' נתפרסם ב'השלוח' תרע"ג) מעידים גם על דרכו של שז"ר בדעת העתים, כלומר בחירתו בנושאי עיוניו מתוך תפיסה שבאהבה, גם על נתיבות חזונו את 'הכול' שבהם. בכל המסות, העיונים והמחקרים אנו יושבים ביחד עם המחבר בשער המצפה, ושומעים את קולו של בן משפחת 'המעוררים' הקורא: עורה, ישראל.

ארבע הן 'העתים' שלתוכן רוצה הסופר, החוקר והמרצה להכניס את

קוראיו ושומעיו ולהעמיד אותם על 'הכול' שהוא חוזה בהן: תקוות הגאולה והגותה, ארץ-ישראל, ישובה ודמותו, סבל העם המפוזר והנרדף ומאבקו לקיומו ודמותו, כניסתו לתרבות ולחברה המודרנית באירופה ומאבקיו בהן.

(א) בתקוות הגאולה ובהגותה כלולים לא בלבד חישובי הקץ וכיסופי הפדות, אלא גם התנועה המשיחית הגדולה ביותר, השבתאות על אירגונה וגילו-ייה, ספיחיה ומשקעיה — הם חלק אורגאני בה;

(ב) בארץ-ישראל, ישובה ודמותו, כלולים גם גורלו של היישוב בארצו, דרך התגוננותו מימים קדומים עד ימי השפעתו על התפוצות, העלייה, הכיסו-פים אליה ונתיבותיה;

(ג) סבל העם המפוזר והנרדף הוא 'גלגל חוזר' בגורלו של העם. בימי משבר בעולם חלקו רב בסבלם של האחרים, ולו מיוחד גם הסבל האיום של 'כולם קמים עלי', ובכל מצוקות האימים החוזרים ונשנים ידע העם לא בלבד לקיים את עצמו כעם אחד ומאוחד ולעמוד מול אויביו, אלא גם לשמור על דמותו ועל מורשתו הרוחנית, והמורשת החברתית, מורשת של עם ואחים, המקופלת בה, ששמרה עליו לא פחות משהוא שמר עליה;

(ד) כניסתו של העם בקהילות שבמערב ובמרכז אירופה לתרבות המודרנית ולחברה המודרנית של העמים שביניהם ישבו קשורה בהשכלה ובאמא-סיפאציה, בהתבוללות ובטמיעה, ב'חכמת ישראל' ובתיקונים בדת, בת-נועה הסוציאליסטית ובניצני הציונות.

ומכיוון שהסופר-ההוגה-המרצה יושב ועומד זה יותר מיובל שנים בשער המצפה, ומשם נשמעים דבריו, דברי בן משפחת 'המעוררים', הרי ברור כי בכינוס של מסות, עיונים ומחקרים על 'העתים' שעברו, כלול גם חומר היסטורי רב-עניין לתולדות ישראל ביובל-שנים זה שבו נכתבו ונאמרו הדברים. אין ספק, שמבחינה זו יש במסות ובעיונים שבספר גם חומר מאלף ביותר להגות ההיסטורית של האדם בישראל. יהי רצון שנזכה להגות בפרשה היסטורית זו מתוך רוחב-דעת של עתות גאולה שלמה, של ימי שלום ושלווה, של בטחון וצדק בימי נשיאותו של רבי שניאור זלמן שז"ר שליט"א.

בסוף דברי אני רוצה לציין את חלקו הרב של חברנו פרופ' ישראל היילפרין ז"ל ביוזמת ההוצאה של הספר ובהגשמתה.

ותודה ל'מוסד ביאליק', אשר נכנס כשותף להגשמת יוזמתה של החברה ההיסטורית בהוצאת הספר, ואף נטל על עצמו לבד את הוצאתו. יישר כוחו.

ירושלים, ד בסיון, תשל"א

ב. דינור

ב ש ע ר ה ס פ ר

מקרב לב נתונה תודתי לחברה הישראלית להיסטוריה, שכיבדתני בהחלטתה לכנס את כתבי המפוזרים בענייני היסטוריה ולהוציאם יחד, ובהוקרה מרובה אני מודה לראש החברה, זקן ההיסטוריונים היהודים בארצנו, מורי וחברי, פרופ' ב"צ דינור נ"י, שלקח עליו את הטורח לקרוא את הכתבים ולהוסיף להם מבוא, בעין טובה מאוד. יישר חילו, והלוואי ויזכה לאריכות ימים ולהשלים את מפעל חיי 'ישראל בארצו' ו'ישראל בגולה' על כל קומותיו, בבריאות טובה ובתנאי שלום לעמנו ולארצנו.

תודתי נתונה למלומד הצעיר, איש האוניברסיטה העברית ד"ר מתתיהו שיינטוך, שנענה לבקשתי ולפי הצעת רבו, ידידי הפרופ' חנא שמרוק, השווה את הטכסטים בגביות העדויות באידיש שבספרות השו"ת, כפי שרשמתי בשעתן לפי המהדורות שהיו בספריית הקהילה היהודית בברלין ובספריית הקהילה בפראנקפורט ע"נ מיין, עם המהדורות הישנות והחדשות אשר בספריית האוניברסיטה העברית בירושלים ותיקן את אשר טעון היה תיקון. כמו-כן הגני מודה מאוד לידידי מנהל מכון יצחק בן-צבי, מר מאיר בניהו נ"י, שפתח לפני את אוצרות המכון והעניק לספר את הפאקסימיליות הנחוצות. לא כל מה שכתבתי בעניינים אלה כינסתי כאן. יש דברים שנתיישנו ויש שטעונים הרחבה. כך לא הכנסתי הנה את מאמרי באנציקלופדיה הרוסית, הוצ' ברוקהויז-עפרון (כגון המאמר המפורט על שבת-צבי בדרך ה-VIII והמאמר על יעקב פראנק ועל ר' יהודה החסיד, על מינסק ועל אולם ועוד). כמו-כן לא כינסתי הנה את דברי בענייני המקרא שהם חטיבה לעצמם. על הנעדרים ודאי יסלח לי הקורא. והלוואי והדברים המכונסים בשני החלקים הללו יעירו את תשומת-לבם של החוקרים והמעיינים הצעירים, ויהא זה שכרי. ויישר כוחם של ידידי, אישי מוסד ביאליק. יבואו כולם על הברכה.

ש ז " ר

כ"ה תמוז, תשא"ל לפ"ק

בבית ההחלמה

חלק ראשון

דכסיפין למחזי זיו'
[מתוך 'בני היכלא' לאר"י הקדוש]

צופיך צפת

[א]

בכל הרקמה המופלאה של תולדות התעצמותנו בתקופת השעבוד הממושך והמגוון קשה למצוא שפע כזה של שיאי-יצירה מרוכזים יחד על שטח אדמה כה מצומצם, ובתחום זמן כה מוגבל, כמו בפרק אחד ומיוחד במינו זה שאנו נוהגים, לפי השיגרה המקובלת, לכנות בשם תקופת האר"י בצפת. אכן, ראשיתה של התקופה המיוחדת הזאת קודמת לעלייתו של האר"י (1569), ומתגלית כבר בכל סיכוייה והסתערויותיה בעשור האחרון למאה השלישית (1530—40), לאחר שהשלטון התורכי התבסס בארץ, העלייה של מגורשי ספרד לארץ-ישראל החלה להגיע לממדים 'המוניים', הקשר עם יהדות מצרים ועם יהודי הליבאנטה נתחזק והקהילה החדשה של העולים לצפת החלה לתפוס מקום מרכזי בתוך היישוב החדש של שבי גולה בארץ. וסופה של תקופת-עלייה זו מתחיל להסתמן רק כשבע שנים לאחר הסתלקותו הפתאומית של האר"י, על מפתן שנות הארבעים למאה הרביעית (1580), כאשר השלטון האיזורי שקיבל את תוקפו מקושטא הרחוקה, האדישה והמנצלת, לא עצר כוח לעמוד נגד התנכלויותיהם של השכנים, וערביי הסביבה ניצלו את חולשת השלטון והחלו לפרוע פרעות ביהודי צפת, שהיו נטולי-כוח ונטולי-מגן (של"ט, שמ"ו — 1579, 1586). כלומר כל פרשת ישיבתו של האר"י בצפת אינה אלא שנים מועטות בתוך העשור האחרון של התקופה כולה. כי לא בא האר"י ממצרים לצפת אלא בשנת השלושים, ולא הספיק לעשות בעיר אלא שנים מספר ומת בה במחלת החלירע בעודנו בדמי-ימיו. מותו הפתאומי הכה את חבר גוריו ואת קהל מעריציו, כאשר הרגין את לבם פלא הופעתו. ובכל זאת זכאית התקופה כולה להיקרא על שמו, במידה שבכלל מותר לרכז תקופה מורכבה סביב שמו של איש מסוים, כדי לשבר את האוזן. כי היתה במפעלו של האיש הפלאי הזה תמצית נהיית התקופה העשירה כולה, ובהשפעת רוחו על רוחות האומה, לדור ולדורות, נחתם גורל התקופה.

צופיך צפת

סגולה זו של קומץ אנשי-מעלה, נטולי כל שלטון וכל הגמוניה, להשתלט השתלטות רוחנית על אומה פזורה ושסועה — וזהו החותם האמיתי של תקופת צפת שלפנינו — כבר החלה להתבלט עם המפעל בביריה, בסוף המאה. לשוא רואים ההיסטוריונים את עוצם התקופה בניסיון של חידוש רעיון ה'סמיכה'. פולמוס אומלל זה של 'ניסיון אשר לא הצליח' ואשר התנהל בעיקרו בין ר' יעקב בירב בצפת ובין ר' לוי בן חביב בירושלים, רק הוכיח את יתרון הפיזור על הריכוז והעיד כי אף המרכז המתעתד הזה לא עצר כוח להגשים את יעודו. כי אין ספק בדבר, שהיה אז צורך חיוני בסמכות ומרות יהודית, שתוכל למחול, בשם הדת העברית עצמה, לכל האנוסים ושאינם אנוסים שזנחו אותה והתגאלו בפתבג של דתי-נכר ואומרים עכשיו לשוב לחיקה. בעלי-התשובה ציפו לכך כי בשם הדת הישראלית תקבל אותם סמכות מוחלטת המצוידת בכל מלוא ההרשאה העליונה, כאשר מצוידת בה הסמכות הדתית הלא-יהודית, אשר רשתה פרושה לרגליהם ובה פירפרה נפשם הלאה והגבוכה. והנה קמו בצפת רבנים, מורי-הלכה, עמוסי גסיון-גולה ומלומדי-יסורים, העיוו ו'נסמכו' ו'הסמיכו' ואמרו להנחיל לאומה ולדתה את המוסד העליון, הנכסף והנחוץ — ולא הצליחו. לא הועילה כל זעקת הנפש של הדוויים והחרדים. לא הועילה גם הסכמתם של מאתיים מורי-הוראה. די היה במחלוקת רגילה של רבנים וקנאת ערים וקצת חרחור-ריב, כדי שהרעיון הנועז והחיוני הזה יחנק באבו. לא קמה בגולה כל תנועה, אשר תכריח את ארץ-ישראל ואת גדוליה להידבר יחד ולהסיר פירודים מביניהם. תתאה גבר! צפת עדיין לא גילתה אז בקרבה את מלוא כוחה הצפון בה, והגולה עדיין לא התכנסה למרגלותיה להרכיב על עצמה את השפעתה, כאשר עשתה זאת אחר כך. אולם את אשר לא עצרה כוח לעשות כל הרבנות הרשמית והמכונסת, עשה איש רבני אחד בתוך צפת, ובמידה מרובה מאוד בכוחה של צפת, ובזאת הגדיל עוד יותר את כוחה ומרכזיותה של צפת עצמה.

[ב]

מפעל 'שולחן ערוך' היה מפעל נועז של חיים ארוכים וסואנים, ור' יוסף קארו החל בו עוד בהיותו בגולה. הוא לא היה הראשון, ולא היחיד בעולם הרבני, שניסה את כוחו לאסוף יחד ולסדר את כל ההלכות והמנהגים שהורו למעשה מורי-ההוראה בישראל מאז חכמי המשנה ועד דורם, לקבוע מסמרות תקועים ולהכריע בדברים המפוקפקים והמחולקים, ולערוך עריכה מעשית

צופיך צפת

חוקת חיים לפי צרכי יום-יום של כל איש בישראל בכל ארצות פזוריו. ארוכה השרשרת של גדולי ההוראה, אשר שיקעו בכך את מיטב הגיגם; מהמשנה ועד הרמב"ם, ומהרמב"ם ועד ה'טורים' ומ'הטורים' ועד ה'בית-יוסף'. וארוכה מארץ היא ספרות ה'שאלות-ותשובות' אשר בה ניסו רבנים ולומדים ללבן הלכות מפוקפקות, הלכה למעשה, ולהזעיק גדולי ארץ בכל עניין שפסק-דין של חבר לא נראה להם. אולם ר' יוסף קארו קם והכריע. והכרעותיו נתקבלו. מעל פסגת ביריה של צפת ניתנה ההכרעה, שקולה, מבוררת, צלולה, ודאית. היא ניתנת סדורה וחתומה וערוכה סימנים-סימנים וסעיפים-סעיפים, מותאמים לכל תנאי חייו של ציבור ולכל מקרי חייו של יחיד, מן הבוקר ועד הלילה ומן הלידה ועד המוות, חוקי חיים מקודשים לכל פרטיהם ודקדוקיהם. החוק ניתן בביריה של צפת ונתקבל בכל תפוצות הגולה, עד אפסי עולם.

אין פירוש הדבר, שלא נשמע כל דבר התנגדות לעריכה ולמחוקק. לא כל ההדים נשתמרו, אך אלה שהגיעו אלינו מעידים כי לא מעטים הם אשר ניסו להתמרד, וביניהם גם גדולים ומפורסמים ומכריעים מעצמם, אך התמרדותם לא עמדה להם. האומה קיבלה את הכרעתו של ר' יוסף קארו, ללא כל סמיכות וללא כל כינוס רשמי. ומעשה בפוסק מפורסם ונערץ כר' חזקיהו די סילוה, שהעיו כעבור מאה שנה ויותר לפסוק הלכה שלא כקארו, קמו רבנים ו'טמנו את ספריו בתוך חומת הבנין', ולא נשמע קולם.

בתולדות ימי-הביניים שלנו קשה למצוא שעה מוחשית ומופתית יותר של הכרת מרכז גדול בישראל בהגמוניה של מרכז קטן ממנו בכמותו, אך גדול ממנו באיכותו, כאותו יום, שבו הרכין את ראשו גאון ישיבת פולין, ר' משה איסרליש (הרמ"א) מקראקא המעטירה, וישב לכתוב את 'המפה' שלו לשולחן הערוך של ר' יוסף קארו מצפת הזעירה. יש לזכור היטב את ערכה של יהדות פולין בשעה ההיא ואת מקומה של ישיבת קראקא ואת שיעור-קומתו של ר' משה איסרליש ואת תכניותיו שלו עצמו להיות פוסק, כדי לעמוד על מלוא משמעותה של קבלת מרות עליונה זו, מרות שירדה על הגולה כולה ממרומי צפת המתחדשת ומתקדשת.

אכן לכך נחוצה היתה בקיאותו העמוקה של מרן ר"י קארו בכל ספרות ההלכה, למן ראשוני התנאים ועד היער העבות של ספרי שאלות-ותשובות ופסקי הלכות של בתי-דין בכל פזורי הגלויות לכל זרמיהן ונוסחאותיהן, ונחוצה היתה הזהירות החמורה שלו בבדיקת המקורות וסגולתו המיוחדת לעשות דרכו בין חילופי המנהגים ושינויי השיקולים, ועל הכול נחוץ היה אומץ

צופיך צפת

רוחני רב להכריע ולקבוע מסמרות. אומץ רוחני כזה אין דרכו לבוא במערומיו, בתוך ספירה דתית. לכך גדרש שיקול הגיוני רב לבחון כל מנהג וכל הלכה למקורותיהם, בכל אמצעי השכל והניתוח הנוקב; גם חוש סדרני עילאי של מחוקק אחד בדורות; וגם ידיעה ערה ועמוקה מאוד בתנאי החיים וצרכי החיים של אדם מישראל בדורות ההם של פיזור והתבדלות וסכנות אורבות מעברים; ואף אמון עצמי רב ותקיפות של כוח-הוראה. בכל הסגולות הללו מצויד היה מרן ר' יוסף קארו, הפליט מספרד והרב מאדריאנופול והפוסק-המוסמך מצפת. כים הזה הקולט לתוכו את הנחלים מעברים, כן קלט את כל זרמי הספרות של הפוסקים מכל הדורות והמדינות, החזיר את כולם אל אפיקם הראשון הנעוץ במשנה, העמיד את עצמו ואת רוחו בסוד התנאים הראשונים, שקל ובחן במאזניהם הם — ופסק.

אולם גם כל הסגולות הלימודיות, השכליות והסידוריות הללו עוד לא די בהן למפעל כזה של קביעת חוקת-חיים לעם מפוזר, נטול סמכות ממלכתית ושומר אמונים לאל חי. לכך דרושה, מלבד כל אלה, גם סמכות של אֵל חי. היא דרושה למחוקק עצמו, המחויב שעה-שעה להכריע בין הרים, והיא דרושה עוד יותר לעם המפוזר, משולל כלי-הכרה ושומר האמונים, המצווה על עצמו להכניס מעתה את צווארו בעול החוקים שהוכרעו.

וסנהדרין, שיכלה 'להימנות ולגמור', לא היתה. והסמיכה של מאתיים הרבנים דיברה אמנם ללבבות רבים, אולם רבו גם המערערים עליה וגם הם היו בעלי תריסין ובעלי סמכות.

גדרשה אפוא סמכות היונקת מספירה אחרת.

גדרשה 'התגלות' ממש. בעולם הדתי אין מתן-חוק ללא תיאופאניה. בעולם דתי משולל כל כוח-כפייה ארגוני — על אחת כמה וכמה. וצפת המצערה בעצם המאה השש-עשרה בהסתערה להנחיל לפזורי ישראל חוקת-חיים מסודרת ומנוסחת, זכתה למשהו מעין תיאופאניה משלה, לאמונתו הזכה של המחוקק עצמו ולוודאותם המוחלטת של מקבלי התחוקה.

ספר החזיונות המיוחד במינו, ששמו 'מגיד מישרים', שבו נתגלה למחבר בחלומו המלאך-המגיד בדמות 'המשנה' עצמה, היה זמן רב ספר השנוי במחלוקת במערכות המדע. שנים רבות היה ספר גנוז בכתב-יד, ואחר כך יצא בשינויים ובהשלמות ובעילום-שם. גרץ היה הראשון שגילה בחושו האינטימי טואיטיבי המיוחד, כי ר"י קארו היה חוזה החזיונות האלה. אולם מעריצי קארו מקרב הראצינאליסטים שבחוקרים נעלבו מאוד. כדי להציל את כבודו של

הפוסק הצלול ר' יוסף קארו ולהבדיל היטב בינו לבין המקובלים המאוחרים ניסו להוכיח, כי 'מגיד מישרים' ספר מזויף הוא. ור' שלמה רוזאניס, בספרו הגדול 'דברי ימי ישראל בתוגרמא', ייחד מסה ביקורתית מפורטת כדי להוכיח באותות ובמופתים, על-ידי השוואת התאריכים וניתוח פרטים ביוגרפיים וקביעת טעויות בלוח הזמנים, כי לא מעטו של ר"י קארו יצאו כל החזיונות הללו עם המלאך-המגיד, שנתגלה לו ללמדו הלכה ולהורות הכרעה.

אודה, שנים התפרנסתי בציטאטות מתוך ספר החזיונות הזה, וקיבלתי דברים מכלי שני. המחקר הביקורתי השנון של ר"ש רוזאניס הניע גם אותי להתייחס ל'מגיד מישרים' בזהירות מרובה. עד שהגעתי למקור, וקראתיו פעם ופעמיים, והוחזר לי ללא צל של ספק כי הלכה כגרץ. אכן בספר הזה, שנרשם במקומות ובזמנים שונים ונשאר שנים רבות בכתובים מגילות-מגילות, והיה גנוז בידי תלמידים מעריצים, חלו הרבה שיבושים והוספות וכדי לקבוע כל פרטי העובדות יש לבדוק כל קטע ביוגרפיה לחוד. אולם כל ההוספות והשינויים הללו אין בהם כדי לבטל את ההנחה, כי בעיקרן ובכללן אצורות בתוך הספר הזה החוויות המסתוריות של ר"י קארו עצמו. הן אשר שימשו לו משענת עילאית, שניתנה לו מ'מגידו', מאת המשנה — מקור ההכרעות המשפטיות בישראל מאז התנאים — כדי לאזור עוז ולהכריע בין גדולים וטובים ממנו, ובהם גאונים וקדמונים, ולתת חוקה לעמו.

ספר החזיונות הזה, יצירת עולי צפת בראשית התעלותם, הוא אחת התעודות האישיות הספורות המגלות לנו את המסכת הנפשית הפנימית של מיסטיקאי-למדן, רבני ופוסק וחכם-רזים כאחד. הספר רווי דווי הדור, וכולו טבוע בחוטמו האיש של גדול הדור, אשר שואת דורו — דור האינקוויזיציה והאנוסים והגירושים — לא משה ממנו, וכולו נתון לשליחות חייו: לעלות לארץ ולכתוב בה את ספר החוקים המבוררים והמוכרעים בשביל פליטת עמו הנבוך והמושפל; וכולו מלא חרדה ודאגה פן חלילה תגברנה המניעות, ותעודת-חייו זו — שהיא לו שליחות אלוהית — לא תצלח בידו. ושיא תאוות נפשו הוא — לזכות לקדש את השם 'ולאיתאחד במוקדא כעולה תמימה'. זהו הספר העברי היחיד הידוע לנו, שבו מבטיח הקדוש-ברוך-הוא למאמיניו ברגעי רחמים ו'רעוא דרעוא', שאם יאבו וישקדו למלא את כל מצוותיו לכל פרטיהן ודקדוקיהן ויסתלקו מכל הבלי העולם הזה, כי אז ירחם עליהם ויזכם — לא באריכות ימים ולא בגאולת ישראל ואף לא בבניין הבית, כי אם — בעלייה על המוקד.

גרץ סבור, כי אהבתו את שלמה מולכו שנשרף חי היא שגרמה לתאוותו המיוחדת הזאת של ר"י קארו. ואין ספק, הופעתו הפלאית של העלם הפור-טוגזי, האנוס-המקובל, שירד ממרומי תרבות נכר, אחוז שלהבת-יה של משי-חית-לאלתר, וכבמעוף נשר חצה את הגלויות, הצית אש תקווה קדומה, הפליא שליטים בחזונו, שיחרר אנוסים נדונים בהשפעתו, צלל עד עמקי מעמקים של מורשת ישראל בדרשנותו, וזנק ישרות אל גוב-האריות של מוש-לים-אויבים לתבוע מהם את צדקת עמו, ונשרף חי בעודו באבו — הופעה נכספת ונערצה וחטופה זו הקסימה לבבות נאמנים וחרדים. ועמוקה ונוגעת ללב אהבת הזקן הרבני הזה, ר"י קארו, ל'שלמה ידידי, בחיר לבי'. אבל בערגון הזה של בעל ה'מגיד מישרים' לזכות ולעלות על המוקד יש הרבה יותר מהש-תאות של מעריץ מולכו. האין בכך משום צורך נפשי עמוק להזדהות עם האלפים והרבבות, בני קהילותיו ובני עמו, שנשרפו חיים על מוקדי האוטו-דה-פה בידי תלייני הכנסייה בכל קהילות ארץ מוצאו, ואשר ידם הרשעה עוד נטויה ? השואה הלאומית היתה לו שואה אישית מאוד, ומראה איננו סר מעל רוחו, גם אחרי אשר הצליח להינצל לארץ שלוה. ואין לו תאוה אחרת אלא לסיים את שליחות חייו, ומיד אחרי כן להיחלץ ולהזדווג כליל עם מעוני עמו. וכשם ש'התגלות' זו שימשה משענת עילאית למחוקק עצמו להכריע בין הרים ולפסוק הלכות, כן — ואולי עוד יותר מזה — שימשה יסוד-מוסד לקהל פזורי ישראל לקבל עליהם את מרותה של חוקת-חיים זו, הואיל וחוקת-קודש היא, שבמידה ידועה ניתנה מפי שליח הגבורה.

ואכן עד אפסי גולה נפוצה הבשורה על המגיד שנתגלה לו לר"י קארו, ואף המתנגדים המובהקים לקבלה ולחזיונות המקובלים לא הטילו ספק באמיתות הדבר. וגם אחרי אשר המלחמה בשבתאות ובספיחי השבתאות ניסתה למחות עקבות כל מיסטיקה נפרזת והתגלות 'נבואית' מחודשת — לא העיזה להרים את שרביטה על הופעה זו המיוחדת במינה. ועד היום חיה המסורת ההיא.

בסתיו שנת תש"י, כארבע מאות שנה ויותר לאחר הסתלקותו של ר"י קארו, ביקרתי את צפת ועליתי לבית-הכנסת של ר"י קארו וירדתי לראות את הבית, שאומרים עליו כי בו גר הרב, ומצאתי והנה הבית הוא קניין כספו של יהודי צפתי זקן אחד — מר ברונפלד היה שמו — והוא הראה לי את הבית שהוא 'קנה מאת הפרענקים', ואת העליה עם הקיר החלול שעל הבית 'ששם היה בא המלאך ללמד אותו תורה' — כה סיפר הזקן בפשטות ודאית כזו, כאילו היה אומר: כאן ארח לחברה עם איזה רב אחד בן דורו...

[ג]

וחידוש מפתיע יותר, ומסמן לא פחות את התעלותה המרכזית של צפת הצעירה והזעירה, הוא הדבר אשר היה למשורר-המקובל הצפתי — פליט מארץ ההריגה כר' יוסף קארו רבו, ומקובל בחכמת הרזים כר' משה קורדובירו גיסו — רבי שלמה אלקביץ.

סדרי התפילה של היהודים לתפוצותיהם, על זמני התפילה ופרקי התפילה, לא היו כבר חומה פרוצה זה מדורות. את עמודי התפילה עצמם קבעו אנשי כנסת הגדולה. את תפילת ה'שמונה-עשרה' השלים שמואל הקטן, את תפילת ה'שמונה-עשרה' לימים הנוראים תיקן אבא אריכא, והדברים נתקדשו ונתאבנו ונתגבשו למסורת מוצקה, שלא יכלו לה אף סערות הפירודים והפיזור. כשם ששמר כל יהודי נאמן את דיני מילה ושבת ופסח, כן שמר את התפילות במועדן וידע את פרקי התפילות. די לראות את סידורו של ר' עמרם גאון ושל ר' סעדיה גאון כדי להיווכח, כי במאה השמינית ובמאה התשיעית כבר היה בניין התפילה בניין מוגמר בעיקרו. גדולי הפייטנים והמשוררים שבדורות הללו יכלו לזכות, שיצירותיהם החדשות ייכנסו לתוך קאנון התפילה לכל היותר כפיוטים נוספים בימים הנוראים ובימי חג, שבהם מאריכים לשבת בבית-הכנסת ואין התפילה המקובלת ממלאה את חלל כל היום, או כקינות נוספות בתשעה באב, שסדר פיוטי קינותיה לא היה עדיין מגובש ומגודר כל כולו. ואף פיוטים חדשים וקינות נוספות אלו נתקבלו ונתחבבו בקהילה אחת, ולא נתקבלו כלל בקהילה אחרת. ומשורר הדור שנכסף 'לעלות בסנסינים' ולהצטרף אל היצירה המסורתית של עמו, אנוס היה לחפש לו מפלט בתיקוני חצות ובזמירות של שלוש הסעודות וכיוצא בזה במעמדים לא-רשמיים ורשמיים-למחצה, שאין עליהם חובה של תפילת בית-הכנסת. התפילה עצמה, הרשמית והמקודשת והמחייבת כל יהודי מגיל בר-מצוה, היתה ביסודותיה העיקריים מסכת בצורה ואיתנה, שכל המתנכל לה לא יינקה.

והנה באה צפת, הצעירה והזעירה, וחידשה גם בתוך המצודה הזאת. ר' שלמה אלקביץ, המשורר הצפתי, הליריקן המשיחי, הקורא לנצורות והמבשר את בוא הנצורות, הוא שעשה זאת באפס יד, ללא התנגדות, רק בכוח קסם אמנותו, שורשיות רוחו ורוח דורו ויקר שירתו-בשורתו.

עד צפת של ימי התקופה ההיא לא ידעה מסורת ישראל צורת קבלת שבת זו שלנו עכשיו. תפילת 'לכה דודי', על הפנייה הדראמטית שלה אל שבת-

צופיך צפת

מלכתא, על התרועה המשיחית שלה המנחמת והמעודדת המבוטאת בשבת, ועל ההתחטאות הלירית הזאת של עם ישראל בפני כלתו-גואלתו — לא היתה עדיין. רבי שלמה אלקביץ כתבה בהררי צפת, וקומץ מקובליה היו שרים אותה בצאתם לקבל פני שבת המלכה בשדות שמחוץ לעיר, שם נמצאת צפת שלנו כיום, השדות שהם, כנראה, היו קוראים להם 'חקל תפוחין'. הפזמון המשיחי-השבתי הזה, שנעשה הימנון למקובלי צפת, פרץ לפתע את החומה הבצורה של מסורת התפילה המקודשת. לפניו נפתחו בימי דור אחד בתי-הכנסיות בכל הגלויות, על השבטים השונים והנוסחאות המפולגים. ומכל בית-כנסת, גדול או נידח, מירושלים ועד אמשטרדם ומפראנקפורט ועד פראג ומאדריאנופול ועד קראקא ווילנה ולבוב ומבאגדאד ועד צנעא — בקעה בהתחדש השבת, כאחת מתפילות-היסוד, התרועה העתיקה והמחודשת, שעלתה זה עתה מצפת:

הַתְּעוֹרְרִי, הַתְּעוֹרְרִי כִּי בָּא אוֹרְךָ —
לֹא תִבְשִׁי וְלֹא תִפְלָמִי, מֶה תִּשְׁתַּחֲוֶי וּמֶה תִּתְהַמֵּי,
בְּךָ יִחַסּוּ עַנְיֵי עַמִּי
וְנִבְנְתָה עִיר עַל-תִּלָּה.

והמדובר היה במפורש על

מִקְדָּשׁ מְלֶךְךָ עִיר מְלוּכָה, קוֹמִי צְאִי מִתּוֹךְ הַהִפְכָּה,
רַב לָךְ שָׁבַת בְּעֵמֶק הַבְּכָא — —
יָמִין וּשְׂמָאל תִּפְרוֹצִי

ובתוך התרועה המשיחית-הממלכתית-הדתית הגאה הזאת נכלל גם מעין 'שפוך חמתך' חדש:

וְהָיוּ לְמִשְׁסָּה שְׁאִסְיָךְ,
וְרִחֲקוּ כָּל-מִבְלָעֶיךָ,
יִשִּׁישׁ עָלֶיךָ אֱלֹהֶיךָ.

כאילו היתה רוח אחרת את התפילות הישנות והמקודשות. ובתפילת קבלת שבת, עם רננת 'לכה דודי', רננה חגיגית פומבית, כשהחזן מנהל את המקהלה וכל הקהל עונה אחריו בקול, ובפנות כל הקהל אחורנית אל הדלת, 'בואי כלה', כאילו מציגות הקהילות המפוזרות משהו מן המיסטריה הדראמאטית של קבלת-השבת הסודית אשר התחוללה באם-הקהילות, על במת 'חקל תפוחין' של צפת הנכספת, והריהן מתאחדות ברוחן אתה ואת בשורתה. ואכן כיסופי

צופיך צפת

הגאולה שנתעוררו לחיים חדשים עם התנועה המשיחית של דוד הראובני ור' שלמה מולכו, שהסעירה זה עתה את פזורי הגלויות; התקוות המופלאות שנרמזו בכל מעשיותן המסנוורת ממפעלי דון יוסף הנשיא ודונה גראציה מנדס בטבריה; הבשורה הנשגבת שנישאה מצפת על תורת הזוהר ועל חכמת הקבלה החדשה המבטיחה לקרב את הקץ, והעיקר על חבר המקובלים הקדושים עצמם, הצעירים עם הישישים שהתרכזו בצפת והעמלים בה לקרב את הקץ יומם ולילה — כל אלו חברו יחדיו לפרוץ חומה מבוצרת ולפתוח לרווחה את שערי בתי-הכנסיות לפני ההימנון הצפתי הזה, בן ימי-הביניים המאוחרים. רמזי סיפורים מימי התלמוד הספיקו כדי ששירה מאוחרת כל-כך, רוויית כיסופי השעה הנסערה של ימי צפת אלה, תתעלה עתה ותיכנס לתוך הקאנון הקדוש של 'סידור התפילה'.

ואנחנו, בילדותנו, כשהתקשטנו לכבוד שבת והיינו כולנו חוזרים אחרי קריאתו-בשורתו של החזן ברננה חגיגית: 'לכה דודי לקראת כלה, פני שבת נקבלה', ומחזירים כולנו את פנינו לקראת דלת בית-הכנסת בפנייה מזמנת: 'בואי כלה, בואי כלה', היה לנו כאילו אנו אומרים תפילה עתיקה ומקובלת כמו 'אז ישיר משה' בתפילת הבוקר או 'שמע ישראל' בכל תפילה, ולא עלה כלל על דעתנו כי מרחק של אלפי שנים מבדיל בין התפילות הללו, וכי רק ארבע מאות שנה קודם — לפני היות מרכז מחודש זה של צפת ולפני הופעתו של המשורר ר' שלמה אלקביץ — לא ידעו קהילות בישראל בשום מקום על תפילה אשר כזאת ועל טקס אשר כזה.

[ד]

אולם עיקר קסמו של המרכז הצפתי וסוד משיכתו המיוחדת היה בחבר האנשים החיים, מקובלי עליון, שהתקבצו לשם מעברים וגילו דרך חדשה כיצד לעבוד את ה' באמת, וכיצד לקרב בעבודה נאמנה זו את קץ הגאולה השלמה.

המעבדה הרוחנית, אשר בה אומנו והוכשרו העובדים הכוספים האלה, היתה בחוץ-לארץ. היא היתה בישיבה הסגפנית אשר בסאלוניק, ורבה היה ר' יוסף טייטצק. עליו מספרים שהיה ישן עשרות בשנים על תיבת-אבנים כדי להתאבל על גלות השכינה. לשם נזעקו תוהי הדור, מחפשי השבילים החדשים אל האלוהים, אשר כה הקשיח את לבו לעמו בימי האינקוויזיציה, הגירושים וטלטולי הפליטים. לשם שם פעמיו ר' שלמה מולכו בבקשו אוזניים צעירות

ולבבות ערים לבשורתו-תביעתו. לכבודם כתב גם את דרשותיו המופלאות אשר ב'ספר המפואר' — ('למען אחי ורעי הנאהבים היושבים בסלוניק', רפ"ט). שם ודאי חיו את דבר שריפתו כשואה אישית מרעישה ובלתי-נמחקת. ושם היתה שמועת הדפסתו של ספר הזוהר (שי"ח, שי"ט), בשורה אלוהית מצמיחה כנפיים אשר לא תשוערנה. אולם שם היתה רק המעבדה הרוחנית, אשר גידלה רבים מהצעירים הנלהבים והמתקדשים והמכוונים האלה. אלה מהם שבגרו מאוד והגיעו למעלות גבוהות, ורוחם קצרה מלייחל, קמו ועלו לצפת, על מנת לבצע פה את אשר החלו שם.

ומשבאו אלה באו גם אחרים. מצרים נעשתה קרובה מאוד אחרי הכיבוש המדיני של תורכיה (1517). העלייה המערבית (המוגרבית) הביאה את כואביה-גדוליה, ושארית הפליטה של מגורשי ספרד ופורטוגל תרמה את מיטב תרומתה. היתה צפת הקטנה מעין קיבוץ גלויות של הרגישים והכוספים שבקרוב כל מחונני הדור. לא היו אז בכל תפוצות ישראל בעלי אבטוריטה רבנית מכרעת יותר מרבני צפת ר"י קארו ור' יעקב בירב, והמבי"ט מטראני ורי"ט צהלון. לא היו דרשנים רבים מקובלים על התפוצות כר' משה אלשיך, ולא היה מורה מוסמך לחכמת הרזים כר' משה קורדובירו, ולא היו מוכיחים מעוררים ליראת אלוהים ולמידות מוסר כבעל 'ספר חרדים' וכו' אליהו די וידאש. וצעיר רגיש בישראל, צמא לדבר אלוהים חיים וחרד נאמן על דבר הגאולה הקרובה, נשא את נפשו במסתרים אל העיר הרמה ההיא אשר בגליל, הצופה אל פני העצמון ושומרת על קברו של גדול חכמי הרזים, אשר אז, עם הופעת ה'זוהר', היה פתאום שוב לתל-תלפית — רבי שמעון בר יוחאי. ליד קברו אשר במירון התרכזו עתה טובי מקרבי הקץ שבדור.

הרקע הכללי של העיר סייע לריכוז. תורכיה הכובשת עמדה בראשית הת-פתחותה. צפת היתה נתונה בצומת-הדרכים בין דמשק למצרים. קשרי העולים היהודים עם ארצות מוצאם ועם קרוביהם באמשטרדם ובוונציה ובאדריאנופול נתנו אותותיהם. הנוסע האיטלקי מספר על חרושת הטוויה והאריגה הגדולה, שהתפתחה בצפת בממדים גדולים ('ומלאכת הבגדים מתרבה בכל יום ואומרים כי יותר מט"ו אלף קריסאי CARISEE נעשו בצפת בזאת השנה, מלבד הבגדים גבוהים' — איגרת ר' דוד די רוסי, 1535), ועל טיב הסחורה העומד בהתחרות עם סחורות ונציה. רב העדה ר' משה גלנטי היה לו בית-חרושת לתעשיית בגדים, שהעסיק פועלים רבים ויצאו לו מוניטין. כותבי המכתבים ורושמי המסע מספרים על בעלי-מלאכה מרובים: רצענים, אורגים, סנדלרים,

צופיך צפת

אושכפים, נפחים, צורפים. ספרות השאלות-ותשובות הענפה של רבני צפת (המבי"ט, מהריט"ץ וכו') מלאה עדויות על עסקי-מסחר מורכבים, שותפויות, ענייני ריבית וסחר-חוץ, והדבר המפתיע ביותר — גם על ענייני חקלאות. בצפת ומסביב לצפת קמו גם חקלאים עברים, מהם שגרו בצפת ויצאו לעבודת-עונה אל הכפרים הסמוכים, ומהם שהתיישבו בכפרים והתמכרו כליל לעבודת האדמה (בעין זיתון, בכפר קנא וכו'). גם בית-דפוס עברי הוקם בצפת, הוא בית-הדפוס הראשון בכל ארצות המזרח. יצרה לה צפת הצעירה מסד כלכלי רחב, שנשא על גבו את הצמרת הרוחנית של העורגים והמתקדשים, אשר נחלצו ובאו מכל הגלויות ללמוד ממקור ראשון וללמד לגולה כולה כיצד לרצות להיגאל ולגאול.

ומשפשטה השמועה על המתרחש בצפת נודרוזו ובאו תיירים ונדבנים, באו שליחי קהילות והביאו את תרומותיהם ותרומות קהילותיהם, באו נשברי-לב ובאו תמימי-דרך ובאו עזי-אמונה ונבנה מרכז.

ולא היתה חסרה כל המקהלה הקדושה הזאת אלא מנצח-אמת, מורה מורם אשר יאחד את כל ניצוצות האורה האלה לשלהבת אחת, ויראה את הדרך הברורה כיצד לחיות כדי להגיע אל המטרה הנכספת, איזה הדרך לעבור גאולים.

והמורה בא. אברך יליד ירושלים, שעלה לצפת ממצרים: רבי יצחק אשכנזי לוריא ('האר"י הקדוש').

[ה]

האר"י הגיע לצפת בשנה שבה הסתלק גדול המקובלים שבמרכז ההוא, רבי משה קורדובירו. וללא כל הכרזה ראו בו כל צופי צפת וכל המצפים לישועה אשר מסביב לצפת את מורם הנכסף.

ואכן לא חודשה הדת העברית בכל ימי התפוצות כאשר חודשה בשנות השפעתו של המקובל המופלא הזה, שהיהדות כולה קראה לו בפשטות 'האלוהי רבי יצחק'.

והריפורמה הדתית היסודית הזאת כל מהותה היתה בזה שלא היתה ריפורמה כלל. שום חוק לא בוטל ומעטים היו המנהגים אשר נוספו. ה'שולחן ערוך' כולו, על כל סעיפיו וסימניו, אשר נוסח זה עתה בצפת על-ידי ר"י קארו, נשאר בתוקפו ובקדושתו, אולם הוא הואר כולו לפתע באור פנימי חדש, עילאי ותכליתי. כאילו הודלקה שמש בתוך אפלולית כוכיו המפותלים, וכל המצוות

המרובות והמיגעות קיבלו פתאום משמעות משמחת ואקטואלית ונחוצה מאוד :
'לשם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה', לתיקון העולם שנשתבש ונתרשע
ונסתרס מיסודו, להרמת שכינה מעפרה ולגאולת ישראל 'מגו אריותא'.

ר"י לוריא לא היה רגיל לכתוב את דברי תורתו. הוא היה מרצה אותם
בעל-פה לתלמידיו-גוריו' בטיולים הארוכים בהררי צפת ועמקיה, והם היו
רושמים אותם במחברותיהם. רבים מהכתבים המיוחסים אליו אינם שלו, אך
ודאי משלו הם שלושת השירים הארמיים המושרים בבתי ישראל בשלוש
הסעודות של שבת (אזמר בשבחין, אסדר לסעודתא, בני היכלא), ואי-אלה
קונטרסים. שיטתו העמוקה והמורכבת נשמרה והגיעה אלינו בספרו של מי
שהוכרו לגדול תלמידיו, ר' חיים ויטאל קלבריוזי, והוא, כנראה, עירבב הרבה
את דברי הרב עם דברי התלמיד והאפיל מאוד. כשביקש רש"א הורודצקי,
מעריץ בעלי-המסתורין היהודים ושולה פניני מורשתם בשביל בני הדור, לתת
לנו ליקוט מתורתו של האר"י, יצא לו ליקוט מתורתו של ר' חייט ויטאל. כי את
עיקרי הדברים דלה מתוך 'עץ החיים'; והמקובל המקורי שהיה חי אתנו בארץ
והיה מכוונה בפי תלמידיו 'האר"י החי', הר"ר י. אשלג, זצ"ל, בעל ה'סולם'
לזוהר, הורה כי ויטאל לא הבין דברי האר"י, והוא העמיס על עצמו (בפירושי
'פנים מאירות', ו'פנים מסבירות' ל'עץ חיים' לרח"ו) את המשימה השנונה להפ-
ריד כליל בין דבריו של ויטאל לבין מחשבותיו של האר"י ולהקים על תלם את
כתבי האר"י שאינם. ופרופ' ג. שלום, שהגדיל מאוד לעשות לחקר תורותיהם
התיאולוגיות של אנשי הסוד בישראל, הקדיש בספרו האנגלי פרק מאיר-
עיניים גם להרצאת תורת האר"י, והמעין יעין.

ואם לא כל המושגים התיאולוגיים והקוסמוגוניים המיוחסים לאר"י 'מדורא
הדין' הם, הלא להט כיסופיו לגאולה ואמונתו בחובת השעה לשנות פני עולם
ואומה — להט נצח הוא. רוצה אדם לעמוד על חיוניות מהפכותו של מפעל
האר"י — יעמוד על הקשר שבינו לבין ר"י קארו באותה צפת.

נוהגים להרבות את הדיבור על הניגוד שבין תורת האר"י לתורת ר' משה
קורדובירו. ואין ספק כי למקובלי הדור היו חידושי תורתו של האר"י כסתירת
היכל וכבניין היכל, אולם לאמיתו של דבר אין שתי התורות אלא שלבים
דיאלקטיים בשרשרת רוחנית אחת.

אולם יסודי ומהותי הוא ההבדל שבין האר"י לר"י קארו.
וההבדל אינו דווקא, כמסתבר, הבדל שבין הלכה ואגדה, או כפי שנהגו
לנסח: הבדל בין 'יהדות שבשכל' לבין 'יהדות שברגש'. 'מגיד מישרים' מעיד

בעליל, כי היה רב פוסק זה כאחד המיסטיקאים המובהקים שבדור, והמורשה החיה הנמסרת מפי האר"י מוכיחה ללא ספק כי שלט המקובל הדגול הזה בכל מכמני ספרות הנגלה וההלכה כאחד מגדולי ההוראה. לא רק בשוני שבאופי האישי הוא עיקר ההבדל ההיסטורי שביניהם, כי אם בהבדל העצום והיסודי שבשליחות מפעליהם.

ר"י קארו הטיל על עצמו והצליח לתת מערכת חוקים דתית, בהירה ומפורטת, לכל ישובי ישראל ולכל איש יהודי בודד באשר הוא שם, בכל הגולה הפזורה. והגולה פזורה ומפולשת, פרוצה לכל רוח מהרסת, לסכנות אורבות של התבטלות וטמיעה ומחיקת כל צלם של ייחוד. הקירות העתיקים והמבוססים ששמרו על ייחוד העם במשך דורות נהרסו אז ואינם. נחרבה היהדות הספרדית, רבת-האוכלוסים והעשירה בכוחות רוח והמאורגנת יפה בקהילותיה ובתי-דיניה. נמחקה גם יהדות פורטוגל המפוארת באישיה ובמוסדותיה. השומרים ההיסטוריים המובהקים של האומה בנכר — כמות יהודית דימוגראפית גדולה, מוסדות הנהלה עצמית, עבודה ספרותית עברית ענפה, בתי תורה וחינוך מרכזיים ובתי-דין עצמיים — כל אלה חלפו ואינם. הפך ישראל להיות שארית-פליטה, עקורה משורשיה ופזורה איים-איים.

גם אימת האינקוויזיציה, זו הישירה, שהולידה מחתרת והתעצמות שכנגד, חלפה אז אף היא. אמשטרדם היטיבה פנים. תוגרמה פתחה אופקים. בפולין נראו סיכויים. ראשית הקאפיטאליזם הקדום שימשה סולם לעלייה כלכלית לרבים מיחידי ישראל, ודווקא מקרב הגולים והמעונים. אמנם מלחמת האי-כרים הרבתה סכנות, אבל גם פתחה אפשרויות גדולות של פרנסה. שליטים רבים, מקרב עמים גדולים וקטנים, נידלדלו ונסתבכו ונזקקו ליועצים ול-מלווים. לפני כשרונו של הגולה היהודי, הבינלאומי במהותו, שנהירים לו שבילי העולם כולו, נפתחו כרי-פעולה חדשים. כנסת ישראל המעונה, אך החיונית מאוד, החלה להסתדר מחדש בסוכות-נכר, ביישובים מעוטי-אוכלוסים ונטולי מוסדות-מגן ופרוצים לכל רוח. והרוחות המנשבות אז הלא הן הרוחות של ראשית הפרוטסטאנטיות ושל 'שחר הקאפיטאליזם' ושל תסיסות דתיות ביקורתיות ונוקבות, האורבות לכל נפש תוהה. ובקהילות שארית-היהדות הפזורה, שהתאמצה למצוא לה אחיזה כלשהי במרחבי הגולה הבוערת והמשובשת, רבו הפירודים לפי מקומות המוצא ולפי שינויי המנהגים; ליכוד האומה לא הספיק לבוא והפרוץ היה מרובה מאוד על העומד ומסורת השמד — תחילה מאונס ולמראית-עין ואחר כך שלא מאונס ומתוך הסתגלות-יתר —

צופיך צפת

החלה לאכול בכל פה. היה צורך לחוש ולהקים חומה חדשה, בצורה, סגורה ומסוגרת, בשביל כל שומרי האמונים, שתאחד את כל הגלויות ותקים תריס של התבדלות מוחלטת מכל אומות העולם אשר בתוכן הם שוכנים ומהן הם מתפרנסים; חומה שאינה תלויה במספר האוכלוסים היהודיים שבתוכה ואינה מתחלפת עם שינוי משטר שבחוץ; חומה עבה ואיתנה שאינה מניחה כל סדק וכל פירצה לכל רוח מצויה ושאינה מצויה; וחומה זו צריכה להיות מטולטלת שאפשר לשימה בשק 'הטלית-ותפילין' ולעבור אתה מארץ לארץ ומעיר לעיר, ואינה זקוקה אלא לעשרה יהודים — לכל היותר — כדי למלא את כל חוקיה ומצוותיה ולהבטיח לעולמי-עד חיי יהודי שלם עם אלוהיו ומאוחד עם כל אחיו.

ר"י קארו התאזר עוז והקים את החומה הזאת, היא חוקת החיים של 'השולחן הערוך' שלו, חומה בצורה ומושלמת כבניין לדורות. חומה שאינה עוסקת בענייני שמים ובהלכות דעות, כי אם בענייני המעשה של יום-יום: ענייני עסק ומסחר ומשפחה ומאכל ומשתה וחול וחג ויחסים פשוטים בין אדם לחברו ובין אדם לקונו ובין איש לאשתו, יום-יום ושעה-שעה. חומה לא בדויה, חלילה, מן הלב, לשם נוחות לאומית וצורך השעה, כי אם מושרשת מאוד, המגעת עד קדמוני הקדמונים של שוני ההלכות בישראל והבדוקה והמבוררת לכל סעיפיה וסימניה.

לא היה ר"י קארו מ'מחייבי הגולה' במובן שנתגבש בדורנו; להיפך, ר"י קארו האמין באמונה שלמה בביאת הגואל והעמיד את האמונה הזאת כאבן-פינה לכל חוקתו. ר"י קארו נדלק לשאיפתו המשיחית של רבי שלמה מולכו בכל חום לבו, ולא אהב אדם בחייו כאשר אהב והעריך את המשיח-המעונה הזה, החוזה הטראגי של כיסופי גאולת ישראל. ואכן הוא גם זכה ונתן לעמו את חוקת החיים שלו כמתנת הארץ, מורשה ממרומי הררי צפת. אולם הוא נתן אותה ליהודי הגולה, בהישרארים יהודי גולה. על-ידי מתן חוקתו זו כאילו אישר את האפשרות, המחייבת כל יהודי להוסיף ולחיות חיי יהודי שלם ונאמן גם בארצות הנכר. הוא הציג לפני כל היהודים ההם דרישות קשות, מייגעות ומפרכות, המסובבות את כל חייו של איש מישראל כתנור של עכנאי, אבל הוא יצר את הבסיס ואת הגושפנקה לחיים יהודיים, נאמנים ושלמים, אף בהיותם מפוזרים ומפוררים ונתונים לחסדי זרים בארצות הגויים. מה שאין כן ר' יצחק לוריא.

חוגו של האר"י ראה את כל עצם ישיבתם של היהודים בגלות העמים

כאחד מגילויי השואה הגדולה שבאה על השכינה עצמה ועל כל סדר העולם, שואה הטעונה תיקון, ותיקון מהיר. כל הופעתו של ספר הזוהר והתגלמותה של תורת הקבלה להלכה ולמעשה אינה אלא מנוף לסייע ליודעי ח"ן לקרב את תיקון העולם ואת גאולת ישראל המלאה והשלמה. וגם המצוות המעשיות המקובצות בשולחן-ערוך, על כל סעיפיהן וסימניהן, אינן אלא כלים לקיום המשימה המרכזית האחת הזאת, אם רק יודעים להאיר אותם באור הכוונה הנכונה. כל ההוראה המקסימה שהורה לגוריו-תלמידיו היתה הוראת הכוונות המופלאות הללו, המכוונות את המצוות כולן למטרה המרכזית האחת — מטרת התיקון והגאולה. כי כל המעשים הטובים טפלים לכוונה המאירה והמכוונת והיא העיקר. וכל כולה של משימת כל הכוונות היא הגאולה, המהירה והשלמה. היה האויב שהדריך את מנוחתו של ר' יוסף קארו ואשר נגדו הסתער למלחמת-מגן — ה ש מ ד האורב ליהודים בגלויות. והיה האויב שהדריך את מנוחתו של ר' יצחק לוריא ואשר נגדו אסר הוא את מלחמת-הקודש — הגלות עצמה. משתרמה צפת המחודשת את תרומתה ההיסטורית לקיום המשימה הראשונה של ייחוד האומה על-ידי מפעלו של ר"י קארו בביריה, נתמכרה כולה למילוי המשימה השניה של גאולת האומה על-ידי מפעלם של ר' יצחק לוריא ותלמידיו ב'חקל תפוחין'.

ושניים היו המאורעות המכריעים בתולדות צמאי הגאולה בקרב האומה, אשר חלו בתקופת הימים ההיא המבדילה בין מפעלו של ר"י קארו לבין הופעות אורו של האר"י ולשניהם תוצאות לשינוי ההיסטורי הזה: פורסם בדפוס והופץ בקרב המעיינים הרבים ספר הזוהר, החלה הגשמת התכנית המדינית וההתיישבותית של דון יוסף הנשיא בטבריה. האור אשר הדליק האר"י בכוכים המפותלים של 'בית-יוסף' נשאב מתוך ניצוצות 'הזוהר' הזה, והמפעל היישובי הממשי ורב-הסיכויים של דון יוסף נשיא היה הפתיל הריאלי שבו נאחזה שלהבת הכיסופים הצפתית. אחד-אחד ומעברים נהרו המקובלים הבודדים אל עבר הכיסופים המשיחיים אשר ב'חקל תפוחין'. אולם חוטים גלויים וסמויים היו גמתחים ביניהם לבין הספינות ההן, שהביאו את פליטי השואה ושואפי ההתיישבות, שנענו לקריאתו של 'הנשיא העברי' שעורר לבנות את טבריה העצמאית המוקמת לפי תכניתו כמדינה עברית בזעיר אָנפין.

מופלאה ומאלפת ומרוממת מאוד היא ההידברות הנפשית של האר"י בעל-המסתורין עם כברת המולדת הממשית שנתגלתה לפניו. כל הארץ היתה לו מלאה ורוויה דמויות ועקבות מאורעות ואישים יקרים של יום אתמול לא עבר,

צופיך צפת

אשר שפתיהם דובבו לו מכל תל ובקעה. נפשו לא שבעה מלשוטט על פני גיאיות והרים והיתה לו ארץ־ישראל כספר פתוח, קדוש ורב־משמעות, כנפש יקרה, חיה וממללת. זר ומוזר הוא 'שער הגלגולים' לר' חיים ויטאל, אולם נפעם ונרעש אתה עומד בפני הפרק שבו מדובר על הקברים הקדושים שגילה האר"י בטיוליו. ודאי יש כאן הרבה מדברי המסורת שנשמרו בפי שכנים ערבים וזקנים יהודיים, אולם את מרבית ה'גילויים' שמע האר"י מלבו האוהב והנרעש והמאזין למרחקים כאשר יאזין לב רגש לאשר נועד לו. ומעניין לחקור פעם את רשימת כל התנאים והאמוראים, שאת קברותיהם גילה ועליהם השתטח בהתייחדות גמורה ובפישוט ידיים ורגליים, למען היווכח מתוך אמרו־תיהם או מאורעות חייהם או רמזי שמותיהם כי הם כולם לא גילויים מקריים, כי אם הכרחיים לו מאוד ונתונים בתוך המסכת — מסכת תיקון העולם וגאולת השכינה וקירוב הקץ.

קדמונינו קבעו סימנים לבחון באמצעותם את מידת נאמנותו השורשית של היהודי השלם. העמידו אותו בפני השאלה היסודית: ציפית לישועה? כלומר, לא רק האם רצית בה או קיווית לה או האמנת בה. בכל אלה לא די — אלא האם העמדת את עצמך על החומה ובריכוז כל החושים ובכליון־עיניים ציפית לה, כאשר יצפה בשעת הסכנה הצופה לישועה המצילה? וצופי צפת העמידו עצמם על המצפה הרם ההוא. וצפו גם ציפו.

כששאלו את האר"י, לפי המסופר, מדוע בחר בצפת, השיב: 'צפת' בגי'־מטריה 'תקע'. ואכן כל פרשת מעשיהם וכוונותיהם של כל הצופים והמצפים בצפת לא היתה אלא פירוש מוחשי לצו־הצווים של האומה: 'תקע בשופר גדול לחירותנו'.

וקול השופר היה חזק והיה בוקע לתוך כל מושגי הדת והמוסר שנתקדשו בישראל. ובעל התקיעה המסתורית היה האר"י.

[1]

המהלומה הכבדה, שהונחתה על צופי צפת ועל כל מצפי הישועה אשר בתפוצות ישראל עם הסתלקותו הפתאומית של רבי יצחק לוריא בעודו בדמי ימיו, אין לנו עליה כל תעודה מפורשת ומאומתת. אבל אין צורך בדמיון מופרז כדי שנתאר לנו את הזעזוע הנפשי העצום ואת הרגשת ההתייתמות המוחלטת, שאינה מקבלת כל תנחומים, אשר השתלטה בכל החוגים האלה. כה הוכתה התנועה לפני כארבעים שנה כאשר עלה על המוקד ר' שלמה מולכו

בשחר הסתערותו ; כה נדהמה מהתייתמותה חבורת עולי ר' יהודה החסיד כעבור מאה ושלושים שנה, כאשר מת פתאום בירושלים מעפילם ומורם הנערץ ימים ספורים לאחר עלייתו ועלייתם, בעמדם על מפתן הגשמת שליחות חייהם ; כה הורעשו באומאן חסידי ר' נחמן מברסלב, כאשר נלקח מהם צדיקם וחוזם ואביר-לבם בעודו עול-ימים, שאי-אפשר כלל להעלות על הדעת שייתכן לו יורש כסאו ; כה נסערה התנועה בדורנו בהילקח הרצל. אלו הן מאותן המיתות המדהימות באכזריותן, שהן כשואה נפשית, חשוכת-מרפא, לתנועה שלמה : מיתות המרעישות בכאבן והמפרות בהרעשתן.

אולם ממרכזיותה של צפת בעיני כל הצופים אליה בגלויות לא נגרע על-ידי כך ולא כלום. להיפך, במידה ידועה הפכה להם מרכזיות זו הכרח חיוני עוד יותר. כי כל מה שהיה בו כדי לפקוח את עיני הצמאים למורשת התורה הנכספת נמצא כתוב, או היה נכתב והולך, במחברותיהם הנסתרות של תלמידי האר"י, בני 'הכת הראשונה' שבצפת, ממה ששמעו או שהיה נראה להם כי שמעו מפי רבם בטיולים המרובים והנשגבים ההם. וכדי להיזהר מפני מעתיקים בלתי-מהימנים ומפני מפרשים מפוקפקים בעניינים כה רמים וכה נוקבים בעיקרי האלוהות — ואולי גם כדי לשמור על כוח משיכתה של צפת או כדי להבטיח את ההגמוניה האישית בקרב החוג — עמדו מבני 'הכת הראשונה', כנראה בהשפעת ר' חיים ויטאל, והתחייבו בקשר-שבכתב לשמור על סודיות הכתבים ולא להוציאם אל החוץ. אמנם, הקשר היה רק לעשר שנים, אבל המנהג נשתרש. כל הצמא באמת לדבר ה', כפי שנתגלה בצפת של המקובלים, בכל היקף שיטתיותו, יקום-נא ויעלה אל המעין עצמו אשר בתוך 'חקל תפוחין', וישבור שם את צמאו.

רצונך לדעת מה עז היה הצמאון הזה בנפש חסיד עממי איש-לבב מקרב פשוטי נאורי העם, קרא את איגרותיו התמימות והמפורסמות של ר' שלומיל מדרזניץ איש מוראביה. שלושים שנה לאחר הסתלקותו של האר"י קם ר' שלומיל והניח את עסקיו, ונתן גט כריתות לאשתו ועזב את ילדיו ועבר מקהילה לקהילה לקבץ על-יד להוצאות הדרך עד שהגיע לצפת. שם החליף את שארית כספו במטבעות תורכיים מוזרים, וקנה בהם את ספר הזוהר וישב ללמוד אותו מפי הזקן המקובל הסגי-נהור רבי מסעוד המערבי, משיירי גורי האר"י. ולא היה אדם מאושר ממנו על פני חלד כאשר שיחק לו מזלו, והוא נשא לו לאשה את בתו של מקובל עשיר אחד, שביזבו את כל כספו לקניית הכתובים הגנוזים והנסתרים ההם — כנראה ר' ישראל סרוג — ועל-ידי כך

קמו לו רבים מהאוצרות הנכספים ההם לקניין פרטי ומעתה ניתן לו להשת-
עשע בהם באין מעצור.

ורצונך לדעת מה עמוק ונוקב היה צמאון זה של איש הצמרת האינטלקטו-
אלית והדתית שבדור ההוא, קרא את מכתביו של גדול רבני הדור, רבה הנערץ
של פראג, ר' ישעיהו הלוי הורוויץ, בעל השל"ה הקדוש, אשר עזב את כיסא
רבנותו, כחמישים שנה לאחר מות האר"י, והלך ונצמד אל הכתבים הנערצים
ההם שהיו שמורים בצפת. ולא חתם את מפעל חייו, את הספר שהיה אחר כך
לספר-מופת מאיר-עיניים לדורות רבים בישראל עד ששתה תחילה מ'באר מים
חיים' זו, שגנזו גורי האר"י בצפת.

וללבם ההומה של המעטים והבחירים והמקורבים דיברה מאוד השמועה על
הנסיונות הנשגבים שנעשו בחוגי יחיד-סגולה מצומצמים בצפת, שנודעו
אחר כך בשם 'סוכת שלום'. פרטי תכניתם אולי לא היו בהירים גם להם, אך
שאיפתם הכללית היתה כבשורה מלהיבה, הלא היא השאיפה הנאצלה הפורצת
ועולה בתולדותינו מתקופה לתקופה, בהפסקות גדולות מאוד, להעזו להגשים
מיד, ולו גם בחוג מצומצם, יחסי חברה בכל שלימות צדקתם וטהרתם, כאשר
הם עתידים להיות מקויימים בעתיד הרחוק והמקוה, לאחר שיתגשם החזון
של תיקון העולם. אליהם גונב בוודאי דבר קיומו של חוג פלאי זה, על המנ-
הגים המיוחדים שהונהגו בו כמו התוודות גלויה של חברים על פשעים, עזרה
הדדית ברווחים, התחלפות בעבודה גופנית לטובת הכלל, ואחריות חברית של
איש לחטאי רעהו, וגם על ראשית של קומוניזם אחד ומיוחד בעולם שהתפתח
הרבה שנים אחר כך — בימי ר' שלום שרעבי ותלמידיו בירושלים — להווי של
ממש, והוא קומוניזם בנכס היקר מכל יקר, בחלק לעולם הבא... וכל כך
למה? כדי שלא תהא חלילה אף בעלמא-דקשוט, מצד אחד, אקומולאציה של
נכסי גן-עדן בידי אלה שהצליחו להיות צדיקים בעולם הזה וזכו לקיים את
כל התורה כולה, על כל טעמי מצוותיה, ומצד אחר התרוששות של פרולי-
טאריון אומלל שלא נודמן לו לקיים מצוות רבות בעולם הזה או לא השכיל
להגיע לכל עומק כוונותיהן, ונמצא כי נסתחפה שדהו, חס ושלום, אף לעתיד
לבוא...

[1]

כל קיומה ותכנית חייה של 'סוכת שלום' וכל סדרי מנהגי חבריה לוטים
בערפל עד היום. החברים עצמם לא שקדו על הפרסום ולבם היה רחוק ממנו,
אולם הדי בשורה אשר כזאת, בדור הצמא והנסער ההוא, אי-אפשר היה שלא

צופיר צפת

ימצאו להם שבילים גלויים וסמויים אל לבות סוערים והומים, מקרוב ומרחוק. ואפשר לומר ללא הגזמה, שלא היה נכס דתי ומושג מוסרי בישראל, שלא קיבל הארה פנימית חדשה ממורשת לוריינית זו אשר קרנה מצפת בתקופת התעלותה. וכדי להראות על דוגמה אופיינית אחת לכך, אזכיר כאן את ההתנערות המופלאה שבאה אז למוסד הדתי, הקדום והמושרש והמוגמר והפופולארי ביותר שבאומה, שלכאורה אי-אפשר היה כלל להניח שבו יכולה עוד להתרחש התנערות: השבת. אכן חידשה השבת כנשר נעוריה. דווקא בימים ההם כשגבר הפיזור ועמו גבר הקושי לשמור בקרב עמי הנכר על כל החומרות והגזירות של דיני השבת, היתה לשבת עדנה. חמדת הימים קושטה עדי-עדיים. לא רק בשל טקס קבלת שבת וזמרת 'לכה דודי', שהכרנו מימי ר"ש אלקביץ, אלא גם בשל תכונה מעודנת של פרידה מעם מלכת-שבת בסעודה השלישית, עם שקיעת שמשו של שבת. שולחן הסעודה של שבת הפך מעין מזבח רם ונישא, שמשמעות נסתרת בכל מאכליו והליכותיו: והזמירות הנשגבות, רבות ההשראה השירית והתוכן האלוהי והמשיחי, שנתחברו בידי האר"י עצמו או בידי ר' ישראל נג'ארה ופייטנים-מקובלים אחרים, מבוררים ומהימנים כולם, נתלו מנגינות שונות ונתקדשו מהרה במרחבי האומה. הן הושרו במקלה בפי כל בני הבית ובנותיו, כשהם מסובים בצוותא מסביב לשולחן המשפחה בשעת הסעודה הקדושה, שהפכה מיסטריה אלוהית המש-תפת בקרבה כוחות עליונים ('אתקינו סעודתא דמהימנותא שלימתא דחדותא דמלכא קדישא. אתקינו סעודתא דמלכא. דא היא סעודתא דע-תיקא קדישא וחקל תפוחין קדישין וזעיר אנפין, אתין לסעדא בהדיה'). כל מסכת שבת זו — שחוקיה וחומרותיה נשארו בתוקפם לכל פרטיהם וחוקיהם, כפי שנצטברו בשלשלת הדורות ונוסחו בקפדנות מחמירה זה עתה בידי ר' יוסף קארו — לבשה עתה איזו דמות עילאה של בבואה-דבבואה של ימות הגאולה הטהורים והנכספים. והדמות נתפשטה על פני הגלויות ועברה קימעא-קימעא מקהל המקובלים אל מרחבי בית ישראל, ומבתי-הכנסת של ה'עו-למיים' עלתה אל ה'שטיבלאך' של החסידים למיניהם, בשינוי-טעם ובתוספת-טעם ואת צל-צלה של דמות נאצלה זו עוד הספקנו בילדותנו לראות בבתי הורינו ובבתי-מדרשות של עיירותינו, והדי-הדם עוד עלו ונשתמרו בתוך היצירות הספרותיות של מספרינו, כעבור ארבע מאות שנה מימי ההתעלות וההתחדשות הפנימית ההיא אשר התחוללה בצפת.

אולם מה בצע בכל הקסמים המושכים הללו, אם חסרה העיר את הסגולה

צופיך צפת

האחת והיחידה שבלעדיה אין מבטח ואין יציבות בשום מקום, ובארץ מזרחית זו לא כל שכן, אם חסרה היא זרוע מגן? ולא עמדה לה לא פריחתה הכלכלית ולא הסתערותה האלוהית ולא מרכזיותה הלאומית ביום עברה. בשנת של"ט, כשבע שנים אחרי הסתלקותו של האר"י, כאשר גברה התסיסה נגד השלטון המרכזי בקושטא, וערביי הסביבה, שעינם צרה בכל העלייה היהודית לארץ ובכל שלטונו של היהודי דון יוסף בטבריה הסמוכה, נתלקטו והחלו לערוך פרעות ביהודי צפת, לא נמצא בכל העיר מי שישב מלחמה שערה. והתגובה היתה ישנה-נושנה: במשך שנה אחת קמו אלף משפחות יהודיות ועזבו את צפת.

אמנם צדק ר"ש רוזניס כי הידיעה של הנוסע הלועזי, כאילו נחרב אז כל היישוב היהודי בצפת — אינה נכונה. והראיה: כעבור שבע שנים נוספות, בשנת שמ"ו, יכלו ערביי הסביבה, שערב להם נצחונם, לפרוע שוב ביהודי צפת, ושוב לא נמצאו בכל העיר יהודים שהתגוננו, ושוב פרצה העזיבה. היישוב בצפת אמנם לא נמחה כליל גם אז, ובאותה שנת שמ"ו יצא אפילו ספר השירים של המשורר הצפתי הגדול, ר' ישראל נג'ארה, בבית-הדפוס של צפת. אולם כשהתלקחה הסכנה והצטרפה מגפה והעזיבה פרצה, לא היה עוד כוח אשר ישיב לשיירי צפת את עוזם וכבודם, ותקופת התעלותה ומרכזיותה של צפת דעכה ותמה.

[תש"י]

ר' ישראל נג'ארה, משורר גורי האר"י

על האר"י וגוריו הבהירו הרבה והאפילו עוד יותר ההיסטוריונים היהודים הכלליים וגם החוקרים המקצועיים, למן ראשית חכמת ישראל במערב ותל-מידה במזרח ועד לדור האחרון. הפעם נפנה את תשומת-הלב רק אל אחד ומיוחד בין צופי צפת שבתקופה ההיא, שהוא שיא נישא בעולם יצירתנו השירית, ושבנו משום-מה כה מעטה התעניינותם של המעיינים בדורנו, מעטה יותר משהוא והם ראויים לכך. אדבר על המשורר הצפתי, ממקורבי החוג הנבחר הזה וגדול משוררי דורו, איש הכיסופים המשיחיים הלוהטים ומחדש הצורה השירית העברית כאחד המחדשים הגדולים בספרותנו, משורר המבטא את היעוד ההיסטורי המיוחד שנועד לצופי צפת, כדגולים שבהם, אם גם בנוסח שלו ובאורח שלא תמיד היה מקובל גם עליהם. אדבר על הפייטן ר' ישראל נג'ארה.

פלא הוא ויהי לפלא, איך קרה הדבר כי גם אחרי אשר נאספו רבים משירי ר' ישראל נג'ארה לקובץ אחד¹ והושטו בקנה לקורא בימינו בידי הסופר י. זמורה, הטורח לגלות נצורות ספרותיות ולעשותן נחלת הרבים, לא חדר הספר לבין כתלי מוסדות-החינוך שלנו ולא חל כל שינוי בספרים המוקדשים לתולדות הספרות, וגם הביקורת שבדור לא נתנה עליו את דעתה. כאילו לא פורסם. אולי אשמה בכך השיגרה של היסטוריוני ספרותנו שהחליטה לסיים את תור-הזהב של השירה העברית בגירוש ספרד ולהתחיל את תחיית השירה העברית ברמח"ל, והוא, המשורר הצפתי, נשאר 'בין המשפתיים'. ואולי אשמה בכך העובדה, שהקובץ הוצע לקוראים בלי בן-לוויה נאמן בדמות מבוא ספרותי והיסטורי, שיבאר לדורנו ובשפת דורנו את מקומו של המשורר בהתפתחות שירתנו ואת זיקתו הנפשית לשאיפת תחיית עמו לדורו ולדורות. גם

¹ זמירות ישראל מאת ישראל נג'ארה. הוסיף ביאורים י. פריס-חורב. הוצאת מחברות לספרות, תל-אביב, תש"ו. מאז נתוספו הדברים והובהרו יותר.

אחרי אשר יקרא המעיין את ההערות הלימודיות שב'אחרית דבר' (למר פריס חורב) לא ידע אפילו אם היה המשורר ה'אכסוטי' הזה משוררה של צפת. קור-אים אנו בשורות ספורות כי נולד המשורר בדמשק ונפטר בעזה, וזה הכול. ואכן, מדמשק הובא המשורר אל צפת בהיותו ילד בידי אביו המקובל, רבי משה נג'ארה, שהיה יליד צפת ואחד מנאמני תלמידיו של האר"י, ואחרי תלאות-חיים מרובות נדד המשורר לא פעם מקנו ובסוף ימיו גם נאלץ לעלות על כיסא הרבנות בעזה ושם נאסף אל עמו. אולם את רוב ימיו עשה ורובי יצירותיו יצר בצפת, וממקורות צפת שאב את השראתו ואת בשורת צפת הנחיל לשירה העברית, ועל-ידיה לכל ההומים והערים בתפוצות ישראל. וכמו הלוי בדורו וכביאליק בדורנו וכטובי המשוררים החיים אתנו היום קיבל וקיים אף הוא את ברית-הדמים, הכרותה בין השירה העברית שבדור לבין תקוות התקומה המפעמת סביבה, ויהי לה כרוז וחוזו ומוכיח ומעודד.

עד היום עוד רוטט הלב לשמוע תחינתו-תביעתו בפיוטו הידוע 'יה ריבון עלם ועלמיה':

אַלְהָא דִּי לָהּ יִקָּר וּרְבוּתָא,
פֶּרֶק יְתָ-עֲנָךְ מִפֶּם אֲרִיּוּתָא,
וְאַפֶּק יְתָ-עֲמָךְ מִגּוֹא גְלוּתָא,
עֲמָךְ דִּי בְחִרְתָּ מִכָּל-אַמִּיָּא.

(אלהים, אשר לו היקר והגדלות / הצל את צאנך מלוע האריות / וגאל את עמך מבור הגלות / עמך שבחרת מכל האומות).

הלשון הארמית של הפיוט הזה היתה מעין הידמות לזמירות הקודש של האר"י עצמו, אשר נכתבו אף הן בשפת 'הזוהר' שנתגלה בדפוס רק לפני דור אחד והוכר בצפת כספר האלוהות והפדות. וכפי שמספרת האגדה היה זה האר"י עצמו, שסמך את ידו על הפיוט הזה ולפי המלצתו הרמה זכה הזמר להיכנס לתוך הקאנון של זמירות שבת, כשהמשורר היה עוד עול-ימים. וכך מושר הפיוט מדי שבת בשבתו, מני אז ועד עתה, בניגונים לבביים שונים בגליות רבות.

אולם השיר הזה אינו אלא אחד מני-רבים משיריו הכתובים עברית חיה וברה, הרצופים כולם דתיות לירית עמוקה והמשוועים בחרוזים רבי-קצב ובשוועה אדירה את שוועת כל הדור והדורות הצמאים לגאולה אמיתית, שלמה וקרובה, היא שוועת צופי צפת.

ר' ישראל נג' ארה, משורר גורי האר"י

באותם הימים עוד היתה השירה העברית סמוכה על שולחן הדת וצמודה אל התימאטיקה הליטורגית והמדרשית; עוד לא נותק החבל המקשר את העולל הרך בטבורו אל אמו-הורתו. ההשתחררות עוד בוא תבוא. לעת עתה עוד השירה החדשה נתונה בחיתוליה, ור' ישראל נג' ארה מסמל את ראשית אביב-גיבה ופתח התחדשות צורותיה.

באותו הספר 'זמירות ישראל' לר' ישראל נג' ארה, שיצא לאור בצפת בעצם שנת המאורעות המרה, ישנו מחזור מיוחד של נ"ה שירים, המוקדשים כולם לכל פרשיות השבוע ('עולת השבת'). כולם כתובים בקצב שירי מכוון, רובם בני חמישה בתים, וכולם חתומים בראשי הבתים באקרוסטיכון שלו: 'ישראל'. כל שיר ושיר כאילו דן בנושא של הפרשה, אולם כולם כאחד הם תפילה-זעקה אחת — למהר ולרחם ולהחיש ישועה נכספת.

וכאלה הם שירי 'עולת החודש', וכאלה הם גם שירי 'עולת התמיד', ושירי ה'יגדל' ושירי התהילה המרובים, וכאלה הם שירי ההתרפקות של כנסת ישראל כהתרפק רעיה על דודה-גואלה, וכאלה הם אפילו שירי הידידות ושירים על החתן, ועל החגים ועל עצירת גשמים.

'שמש אחת במרום ושיר אחד ללב, ואין שני'. ואם גם יתחלפו הנושאים שלו מאוד, אחת היא השוועה הבוקעת מכולם.

והישועה הנדרשת והנכספת היא כאן ארצית וברורה מאוד:

רִיבָה רִיבִי וּנְאֻלֵּנִי — לְעִיר צִיּוֹן הַעֲלֵנִי —

שְׁבַעְתִּי נְדוּדִים בֵּין אֲדוֹנִים זָרִים
עַד-עֶבֶד עֲבָדִים. לִי יַחְרוֹק שֵׁן —

לְבָשִׁי נָא בְּגָדֵי תַפְאֲרֶתְךָ, כִּי הִגִּיעַ עֵת הַזְמִיר
אֵל חַי יִשְׁלַח אֶת מְשִׁיחוֹ וְאֶת דְּבָרוֹ לֹא יָמִיר...

יְקִימֶךָ מְשָׁפְלוֹת, אֵל רַב יְכָלֶת
יִתֵּן לָךְ מְמֻשָּׁלֶת, עַל צַר רַע בּוֹטָא
לָמָּה, אֵל, תִּזְנַח לְנֶצַח יוֹנָה לָךְ מְאֲרָשָׁה
שִׁים כְּתָר מְלָכוֹת בְּרֹאשָׁה וּמַעֲלִיל צִדְקָה תַעֲטָה —

קוּמִי שְׁבִי בְנוֹה שְׁלוֹם וּבְמִשְׁכָּנוֹת מְבֻטָּחוֹת,
שֵׁם יִנְאֻלֶּךָ אֵל מִכָּף אוֹיְבֶיךָ, שֵׁם תִּנְצָלִי —
יְבִיאֶנּוּ בְנֶיךָ שִׁי לָךְ, עַל כְּתָף יִשְׁאוּם.

ר' ישראל נג' ארה, משורר גורי האר"י

אָקִים חֲרַבְתָּךְ, תִּחַרְבְּנָה עָרִים נוֹשְׁבוֹת —
וְשָׁבוּ בָנִים לְגִבּוֹלָם, אֶל אֶרֶץ רְחוֹבוֹת.

רואח המשורר הצפתי, אסיר התקווה וחניך בית שוועת הגאולה, את מצב
האומה בין האומות בכל אימתו:

רִהַב וּבָבֶל וְצוּר וּפְלֶשֶׁת
מוֹקְשִׁים שָׁתוּ לִי וּפָרְשׁוּ רֶשֶׁת
כָּלֶם כְּאַחַד בָּאוּ לָרֶשֶׁת — —
רָדְפוּ מִלְכֵי גוֹיִים כָּלֶם אוֹתִי וְאֲנִי בּוֹשׁ וְנִכְלָם — —
רָזִי לִי, עֵת אֶרְאֶה עֶבֶד נִבְזָה בְּעַמִּי יַעֲצֹר
הָעַמִּים עָלַי עַל כְּבֹד, לְשֹׂאת כַּח לֹא אַעֲצֹר — —
אֲדוֹם וַיִּשְׁמַעְאֵל וְכָל צָר מִתְנַאֵל
הִדְרָתִי שָׁפְכוּ אֶל שַׁפְףִי הַדָּשָׁן — —
שׁוֹדֵד צֹאנִי עֵינֵי רֹאוֹת, וּלְהַצִּיל אֵין לֵאל יָדִי — —

ומקרב לבו הפצוע מתפרצת השאגה המוחלטת, הבלתי-מתפשרת:

וּבְכָל קִצּוֹי יָם דִּי לִי, דִּי לִי, דִּי לִי
גוֹד וּבְכָל קִצּוֹי יָם דִּי לִי גוֹד!

ובשירתו החדשה של המשורר הצפתי, הייתי אומר כמעט, ה'צבר' הזה —
ישנה גם נימה של בקשת-חשבון מאויביו, מעין רצון מחודש של 'נקם ושילם'.
לא פעם מתפרצת משירתו התביעה-התקווה:

יָדֶךָ הַחֲזָקָה הִרְאָה עַל יְהִירִים מְעַלּוּ בִּי מְעַל
יִמְצוּ, יִשְׁתּוּ חֵישׁ כֶּף רַעַל, יִבוֹשׁוּ וַיִּבְהָלוּ מְאֹד —

רוּץ אַרוּץ גָּדוֹד, תִּמְוָשִׁים בָּשָׁם אֵל, לֹא בְּפָרָשִׁים
עַד אֶפִּיל צָר בְּפֹחַ יוֹקָשִׁים — —

ותפילתו היא:

בִּרְכָּה לִי הַמָּצָא
וְחִרְבֵי צוּאֵר צָר תִּחַצֶּה
הַכֶּרֶת שׁוֹטְנֵי לִי יַעֲנוּן, שְׁמֶךָ עַל כָּל יִתְגַּדֵּל — —

ר' ישראל נג' ארה, משורר גורי האר"י

נא את דמי מהם דרש — —

שימם כלבים אלמים אשר לא יוכלו לנבח — —

קומה ושבה אל תוך הדם רגלך ולבש לבוש אדם
כי לא ישקט עד מיד אויבך יקח נקמתך

אין לדלות את זעקות הדווי ובשורת הנחמה ותביעות השילם ואת שוועותיו לגאולה ולקיבוץ הגלויות ולהקמת הדביר על מכונו ולחידוש ממשלת ישראל כקדמותה שהנחיל לנו המשורר הצפתי הזה, הנודד והמסוער והנרגש, ר' ישראל נג' ארה — אלא אם כן נחזור ונדפס כאן את השירים כולם, אלה שבדפוס ואלה שבכתב-יד. כי כולם כאחד — שיר-שוועה אחד הם.

אמנם, עם כל צפתיותו ודתיותו של המשורר הזה ולמרות כל רום ערך קדושת פזמוניו בעיני הגדולים שבדור ובעיני ההמונים שבדור — לא הצליח ר' ישראל נג' ארה לקנות כליל את לבות 'שומרי החומות' שבעיר. אמנם המשורר היה בנו של ר' משה נג' ארה, יליד צפת ורבה של דמשק ותלמידו של האר"י. והוא עצמו היה מגורי האר"י, גדול בתורה, וחשובי הרבנים — כמו הרי"ט צהלון ור' אברהם אבן מיגש ור' בצלאל אשכנזי וכו' — עמדו אתו בקשרי מכתבים בענייני הלכה. ומלבד זאת הרי חיבר פירוש על התורה ('מערכות ישראל') וספר דרשות ('מקוה ישראל') ופירוש על ספר איוב ('פצעי אוהב', כולם בכתב-יד). יתר-על-כן, הלא בשם האר"י עצמו העידו כי 'שירו-תיו חשובות בשמים' (חיד"א) וכי זמירותיו תושרנה בסעודות הקודש של שולחן השבת.

ואף-על-פי-כן לא תמיד היתה דעת שלומי-אמונים נוחה מר' ישראל נג' ארה. כי היה איש הבוהמה לפי מהותו וסגנון חייו. ריננו אחריו שהוא מתהלך בין הערבים, שומע לפיוטי משורריהם ולמנגינות מקהלותיהם, מסגל לשיריו מקצב פיוטיהם ומלחני פזמוניהם. אכן הוא העשיר בזאת מאוד את השירה העברית וריענן את הקצב הפיוטי. לא רק הרגש הועמק, כי גם השפה החלה להתנגן אחרת:

יְמִימָה תְּמִימָה וְנִעִימָה, עֲדִינָה, בּוֹאִי נָא עָמִי — —

שְׁזוּפָה, הִדּוּפָה וְרִדּוּפָה, אֶהְבֵּתִיךָ, קִרְאֵתִיךָ אָמִי — —

הַגִּידָה לִי עֲתָה עַל מִי נִטְשֶׁתָּ מַעַט הַצֵּאן, נִטְשֶׁתָּ מַעַט הַצֵּאן

אולם סיפרו בגנותו כי הוא עצמו יוצא, בעקבות מזמרים ערביים, לשיר בשווקים ובחבורות ולהטיל מגבעתו על הרצפה' כמנהג זמרים נכרים המ-

קבצים מעות מאת שומעיהם. ראו בזאת קלות-ראש והתערבות עם שונים וחשש לשירי-עגבים, אף הזהירו מפניו. וכנראה היה ר' חיים ויטאל עצמו בין המזהירים החמורים. מבלי להעיז לכנותו בשמו כתב עליו, כי 'אמת הוא שהפזמונים שחיבר הם בעצמם טובים, אבל הוא בעצמו אסור לדבר עמו — כי תמיד פיו דובר נבלה וכל ימיו שכור — — והנה ביום פלוני בין המצרים (בין י"ז בתמוז לט' באב) קבע סעודתו — — והניח כובעו בקרקע וזימר שירים בקול רם ואכל בשר ושתה יין גם נשתכר'² והפליג בגידופים.

אולם כל אזהרותיהם של מחמירים לא הועילו. בקעה שירתו למרחקים וכבשה לב אחרי לב.

ולא בצפת בלבד. אף לא בפריפריה הרוחנית שלה בלבד. כי כעבור כמאה שנה, בפרוס התנועה השבתאית, כתב ר' רפאל סופינו מליבורנה אל ר' יעקב ששפורטש באמשטרדם: 'ואולי שהשירים אשר דלה לנו הרב כמהור"ר ישראל דינאגרה במימי ים צוף לגזרים בכל קהילותינו קול קורא גאולתנו היא שעמדה לאבותינו שם ציוה ה' את הברכה חיים עד העולם לבשר כי חזק גואלם'³. וכידוע הושר 'יה ריבון עלם ועלמיא' גם בעיירות ליטא ופולין וגם בקהילות גרמניה וספרד. וכאשר בדק ההיסטוריון של הספרות י. צינברג את כתבי-היד של השירים שבאוסף הרכבי בלנינגראד, מצא העתקות של שירי ר' ישראל נג'ארה כבר במאה הי"ז בת ימן.

אכן, בין כל מקיימי סיסמתו-צוואתו של האר"י, כי כל עיקר מהותה של מרכזיות צפת הוא 'תקע בשופר גדול לחירותנו', לא היה אחד שבישר אותה בשאר-רוח שירי כזה ותוך קליעה וחדירה נאמנה כל-כך ללבם של המוני אחיו כר' ישראל בר' משה נג'ארה, משורר גורי האר"י, הנאמן והמטולטל והנסער.

על הקשר המיוחד שבין כל הפריחה הכלכלית והרוחנית של צפת בתקופה ההיא לבין העלייה הפוליטית של טבריה הסמוכה בימים ההם, ימי מתן הזיכיון של אבטונומיה מדינית לדון יוסף נשיא, התבססותו והתפרסמותו של בית דונה גראציה מנדס, בניין החומה ופרסום התכניות הקונסטרוקטיביות והק-ריאה לעלייה — אין בידינו חומר רב. אף המונוגראפיה היפה של ססיל רוט על דון יוסף ועל בית דונה גראציה, שהשתמש גם בחומר ארכיוני לועזי חדש,

² שבחי ר' חיים ויטל, 1899, עמ' 12.

³ קיצור ציצת נובל צבי לר' יעקב ששפורטש 1867, עמ' 38, ועיין גם: גרשם שלום, שיר של ישראל נג'ארה בפי השבתאים, ספר הזיכרון לגולדציהר.

לא הרחיב מבחינה זו את האופק. ייתכן כי מצויות ידיעות גנוזות בספרים, ואולי ספונים הדברים עדיין בארכיונים ובכתבי-יד. מכל מקום קשה להעלות על הדעת שחזון לוחט כזה מצד אחד ומפעל פוליטי ריאלי גדל-כנפיים ועשיר-תוצאות שהתחוללו שניהם באותה עונה ובאותה ארץ, ומהלך שעה אחת מפריד ביניהם, לא היו ניזונים זה מזה ולא היו משפיעים זה על זה. חוסר עדויות שבכתב אינו עדות. מכל מקום, ההקבלה בזמן מאלפת מאוד. שנות התפתחות תעשיית הבגדים וריבוי העולים והפריחה הרוחנית בצפת הן-הן השנים, אשר בהן נבנתה החומה בטבריה והוזמנו המומחים ועלתה קרנה של משפחת מנדס השלטת. ושנת העזיבה ההמונית מצפת היא-היא השנה המרה אשר בה מת דון יוסף ודעך הכוכב הטברני.

ורשאים אנו לומר: כשם שהיסטוריון הראוי לשמו לא יגש לחקר הבנת תנועתנו הציונית מבלי לצרף לתעודותיו את שירי ח. נ. ביאליק על כל גור-מיהם והשפעתם, אף-על-פי שמעטים בהם הדים מפורשים של עובדות פולי-טיות או התיישבותיות מוחשיות, כן אי-אפשר שיבוא חוקר ויחפוץ להבין את נפשם של דורות שבי ציון לאחר גירוש ספרד ושואת האינקוויזיציה, בימי חזיונותיו של האר"י בצפת ובימי מפעליו של דון יוסף בטבריה — והוא לא יאזין היטב לליווי הנאמן והרוטט הזה של זמירות ר' ישראל נג' ארה, בימי עלייתה של צפת ובניינה של טבריה ובימי העזיבה של שתיהן גם יחד.

לאמיתו של דבר, לא היתה מעולם עזיבת צפת עזיבה כללית ושלמה, אף לא בימי המגפות והפרעות והרעש. גם אחרי הכליונות צצו כעבור זמן התחלות חדשות, ומעין שאור שבעיסה נשאר תמיד, וגלי נאמנות הלכו והצטרפו תמיד ממרחקי מרחקים והוסיפו חוליה אל חוליה והשרשרת שנותקה לא פסקה. כל 'שטיבל' עלוב ועזוב, שאת שיירי חורבותיו אנו מוצאים עוד היום בסימטאותיה המפותלות של צפת העתיקה, ואנו עוברים על פניהם ללא כל שימת-לב, נושא בחביון תולדותיו עדות חותכת על תנועה שלמה, או בן-גוון מיוחד של תנועה, שאזרה עוז בגלויות מרוחקות לעשות מאמצים לא-ישוערו, כדי להציב גם רגליה היא בעיר זו של טיפוח כיסופי הגאולה המסתורית, להוסיף לה טפח חדש מכוחה, לבנות בה ולהיבנות ממנה ולהמשיך את השרשרת.

ואכן שכינת תקופת האר"י, מורשת סיסמת 'תקע', לא זזה מצפת גם הרבה שנים לאחר שתקופת האר"י וגוריו חלפה לבלי שוב, ולא נשאר בה ממנה ומכל גלגוליה הגלויים כל שריד של ממש.

ר' ישראל נג' ארה, משורר גורי האר"י

מַעֲשֵׂה וְאֵין כְּבוֹד יִשְׁתַּחֲוֶה לְמַלְאָכָא זְמַן יִשְׁכַּחְתִּיךָ שְׁמוֹךְ אֱלֹהִים
מִיּוֹגֵג שְׂעִיבָה לְעַבְדֵי אֱלֹהִים מִיּוֹגֵג שְׂעִיבָה לְעַבְדֵי אֱלֹהִים
אֱלֹהִים מִיּוֹגֵג שְׂעִיבָה לְעַבְדֵי אֱלֹהִים מִיּוֹגֵג שְׂעִיבָה לְעַבְדֵי אֱלֹהִים

חתימת ידו של ר' ישראל נג' ארה

בצפת הגו חכמי הסוד את המחשבה על 'הסתלקות שאינה התעלמות'. ביקשו בעלי הח"ן לשבר את האוון, כיצד ברא הקדוש-ברוך-הוא יש מאין, כשאין כלל 'אין', שהרי עצמות האלוהות ממלאה את כל חלל העולם ואין מקום פנוי ממנה. אמרו: סילקה האלוהות את עצמותה, כביכול, בנקודה אחת, נת-כנסה לתוך עצמה, ונעשה מעין מקום פנוי לבריאה. זהו סוד הצמצום. ועוד אמרו: הסתלקותה של האלוהות אינה התעלמותה, כלומר, גם כאשר נשאר המקום פנוי ממנה, אין הוא ריק הימנה. והמשילו משל לבקבוק נשפך ממנו היין הטוב, האם ניטל ממנו ריחו של היין? וריח זה של האלוהות שהסתלקה, כביכול, יש בו שפע כזה של חיוניות יוצרת, עד שהוא עצמו הספיק כדי בריאת העולם כולו.

בצפת הורו וכאילו על צפת הראו. גם כשנאלץ היישוב 'לצמצם' את עצמו לשעה קלה ו'להסתלק' מצפת, לא 'התעלם' מצפת, והשארית המעטה שנש-ארה בה גילתה בקרבה, בשעה של מבחן רב, מעינות לא-אכזב של חיוניות ראשונית ונאמנות פעילה, שהספיקו לחדש מעשי בראשית.

כדי להיווכח בכך בעצם ימינו אלה די לשמוע את עדי מלחמת צפת האחרונה. די לראות את איש ההמון, את 'מיכאלקה קדוש', שהשכיל בעצם ימי העברות, מתחת לאפו של האויב המזוין, לחפור מעין תעלה ישר מלב ארון-הקודש של בית-הכנסת הספרדי העתיק אשר לאר"י הקדוש עד לעמדה הקיצונית והמבודדה של 'ההגנה', ובנתיב-מסתרים זה לזחול ולהחיש תחמושת; די לקרוא על נפלאות העמידה של פשוטי בני צפת הנצורה בספרי העדות ובעיתונות שצצה בצפת בימי המצור האחרון כדי לראות בכך אם לא ראייה לדבר, הרי זכר של זכר לדבר.

לא סרה מורשת אמונים לא מגורי צפת ולא מגורי-גוריה כעבור דורות, והיא תגדל ותאדר עוד, אחרי שזכינו והשופר הנכסף לתקוע בו לחירותנו ולקיבוץ גלויותינו הופקד לידיה של מדינת ישראל.

[תש"י]

עלייתו של השל"ה

מופלא היה הר"ר ישעיהו הלוי סג"ל הורוויץ ומפליאים ספריו. יסודותיהם בהלכה ובמנהגי חיים ושורשיהם נעוצים בחכמת הסוד, ובין שהוא כותב בפולא חריפתא ובין שהוא מתעטף בשיר — שגיאה הדרך אליו. לא למי-שרים תעשה מחשבת ישראל את דרכה ההיסטורית, כי אם תעלה הרים, תרד בקעות. על כן ארוכים המרחקים שבין הדורות גם אם קצרים הם. מעל גבי הפסגות ירימו ראשי הדורות את משואותיהם זה לזה ובכמעט ארבע מאות השנה, המבדילות בינו לבינינו, הותכו מחדש מהות האומה וגורלה, נפתחו תהומות ונסתמו תהומות לא פעם. ויש קרוב ורחוק הוא, ויש רחוק מאד ובכל זאת — בן לוויה הוא לגורל.

בשעתו היה ר' ישעיהו הלוי סג"ל הורוויץ לא רק רב מכובד ונערץ מאוד, אלא גם אהוב ומחובב על בני-דורו. ספרו העיקרי — שני לוחות הברית, שבגללו זכה לתואר 'השל"ה הקדוש' בפי המונים רבים, ואולי היה הוא הראשון בדורו שזכה לכך. האר"י שזכה אף הוא לתואר הקדוש נפטר בהיות השל"ה תינוק בן שלוש, ומגדולי רבני ירושלים ומקובלי צפת, וחכמי ביהם וגדולי ההוראה שבאשכנז ובפולין שבימיו, איש מהם לא הוכתר בכתר זה. ולא עוד אלא ספרו הענקי הזה, שקיפל תחתיו את כל אוצר המחשבה הרבנית, יצא אחרי כן בהוצאה מקוצרת ועממית, שווה לכל נפש בישראל שבאותם הדורות, והקיצור הזה — 'קיצור השל"ה' — קוצר עוד וחזר ונדפס, ונוקה והוגה ותוקן ונופה ונתפרסם ונתחבב כספר עממי, שרבות הידיים שמיששו בו, ועדיין ניכרים עקבות נפתולי הדורות ומלחמות הרוח שבין איתני התקופה — בשינויים הללו אשר חלו בין הוצאה להוצאה עד אשר הפך לספר-בית לכל יהודי יודע ספר מאות בשנים.

והנה לפני תעודה קצרה ופשוטה כתובה בידי אותו בעל השל"ה לפני כשלוש מאות וחמישים שנה והדברים נקראים היום עד תומם, כשהלב נפעם לקראתם.

איגרת היא, שלוחה מאת אותו הרב ר' ישעיהו הלוי סג"ל הורוויץ, בעל השל"ה, מצפת לבני ביתו אשר בפראג, ביום א, פ' תולדות, ה'שפ"ב (1621), ארבעה ימים אחרי עלותו לארץ-ישראל. והאיגרת פשוטה, אבהית, אנושית, עממית כמעט שאפשר להגיד 'ארץ-ישראלית'.

לא זקן היה הרב בעלותו, ולא על מנת להיקבר בארץ הרס את ביתו ועזב את רבנותו כבירת הסמכות בדורותיו להרחיק נדוד בסכנות דרכים אל ארץ אבות. על מרום פסגת אושרו הציבורי והלימודי, שרק אפשר היה באותו זמן לרב בישראל להגיע, עמד. הוא כבר כשלושים שנה נמנה בין גדולי ההוראה שבדור¹ וכעשרים שנה נהג את רבנותו בקהילות הכי גדולות ומרכזיות שבגולה, בדובנא, ובאוסטרהא, בפראנקפורט ע"נ מיין ובפוזנא, בקראקא ובפראג. העמיד בישיבותיו תלמידים למאות, והתלמידים הללו נשאו את שמו לכבוד ולתהלה עד קצוי גולה.² והוא אחד מגדולי היחס שברבנים היה, רב גדול בן רב גדול ובן-בנו של רב מפורסם מפראג. גם אחד הרבנים המועטים היה שלא ידע מחסור מעודו. אשתו, בת ת"ח מופלג ופרנס הדור הכניסה לו כספים רבים מבית אביה, והוא בכסף הזה יצר מרכזים סביבו לתורה ולקבלה. עוד כל כוחו אתו ותלמידים סביבו, והשפעתו מרובה וצרור הכסף בידו ושמו הולך לפניו. רב-החובל יודע את ערכו ומפנה לו חדר בספינה לתורה ולתפילה באין מפריע. בא לחלב מציעים לו כיסא הרבנות בחלב, בא לדמשק מציעים לו כיסא הרבנות בדמשק, אולם הוא דרכו לפניו והוא יודע אל אשר הוא נושא את נפשו. עינו — לירושלים. אם 'קדוש' פירושו אדם תלוש מן המציאות ומופרש מן הבריות ואינו רואה את אשר לפניו בעולם המעשה הזה, אין להבין איך זכה בעל האיגרת אשר לפנינו לתואר זה. הוא דווקא מעורב עם הבריות ועינו פקוחה על המציאות ומילי דעלמא נוגעים עד לבו למאוד. הנה החליף את כספו בוונציה והפסיד

¹ הצדק עם גרץ, שלא כרוזאניס, דב"י בתוגרמא (ח"ג 229), וכאייזנשטיין (אוצר המסעות 173), שחזר אחר דבריו, עי' גם תולדות חכמי ירושלים לר' א. ל. פרומקין ח"א, 147.

² 'כמעט בכל הגולה נתפשטו תלמידיו ורוב הגולה רובא דרובא התאוות תאווה לתורתו ולהנהגתו וקבלו אותו עליהם לאב"ד ולראש ישיבה וקבלו עליהם כמה וכמה קהלות גדולות ובאחרונה נתקבל בארבע קהלות... היינו פרנקפורט וק"ק פראג וק"ק פוזנא וק"ק קרקא בזה אחר זה. ויציאת הצדיק היה מק"ק פראג כי שם היה אב"ד שבע שנים קודם הפרד מחו"ל לירושלים עה"ק... על כן כל עדת ישראל בכלל תלמידיו' (הקדמת בנו ר' שפטל בעל 'ווי העמודים').

בשעת חליפין, והוא יודע לספר על כך ועל ערך המטבעות בארצות נודו באריכות, והוא מזהיר ל'כל האנשים אשר יבואו בעזרת השם', ש'לא יעשו חלופין בויניציאה כמו שעשיתי ובאתי לידי הפסד גדול, רק יקחו עמהם דוקאטין, טבין ותקילין ויתפרו אותם בבגדיהם להביא לעיר הקודש'. הוא רק ימים אחדים בצפת וכבר עמד על כך, כי היוקר אינו גדול וכי כאן 'אווזים ותרנגולים כמו בפראג, וכל שכן פירות ויין, ובפרטיות הוא יודע לכתוב הביתה על ההוצאות המרובות שהיו לו בדרך בייחוד, משום שהדרכים בסוריה היו משובשות בגייסות ועל כן מוכרח היה 'לסובב עולם גדול מכל סוריה' 'ואני ואשתי תחיה אי אפשר לנו בלי משרת... — — ואנחנו צריכים ג' ליבן טאליר בכל שבוע ואף זה בלי ותור (כלומר מותרות) כי אם הוצאה בינונית'. וכששליחים מיוחדים באים אליו — והוא עודנו בדמשק — גם מירושלים וגם מצפת ומביאים לו כתבי רבנות משתי הקהלות העיקריות שבארץ-ישראל, והשליחים רבים ביניהם מי יזכה ברב גדול זה, אין לראות כלל מדבריו כי אין הוא גם נהנה במשהו מהכבוד הזה היוצא מגדר הרגיל. הוא מפרט, כי שני השליחים החשובים מצפת, שבאו לדמשק, 'בקשו אותי ברחמים גדולים עבור הקהלה יצ"ו שאקבע דירתי בצפת להיות להם לראש', וכי גם אחרי בואו לצפת 'היה ועד גדול והתאספו ובאו כל גאוני הקהלה וזקנים יצ"ו וכל חכמי הספרדים ובקשו פני לדור בכאן ודברו דברי הבטחות'. אבל גם מירושלים בא 'שליח מיוחד... איש נכבד מראשיהם וקציניהם — ובידו מגלה גדולה בתחנונים מיושבי ירושלים ת"ו שקבלוני לאב"ד וראש ישיבה'. הוא אמנם 'אינו כדאי להזכיר' את כל ההבטחות שהבטיחו לו גם אלה וגם אלה 'ואני השיבותי דברי ענוה', אבל הוא יודע את ערכו והוא יודע גם את מחוז-חפצו ואת אשר עליו לעשות במחוז-חפצו זה. הוא נוסע ירושלים, ולקהילת ירושלים הוא יביא שי את שמו ואת תורתו וגם את נסיונו הרב 'בהנהגת הצבור ובלמוד התורה', כי זהו מה שחסר להם 'ומכח זה בא(ה) בעוה"ר לחרדות', והוא יהיה 'להם אי"ה לרועה נאמן ולמען ירושלים לא אחשה'.

גם אנשי צפת גם אנשי ירושלים מציעים לו משכורת הגונה. קהילת ירושלים נתנה יפוי-כוח לשליח לתת לו 'שכירות כל מה שלבו חפץ', וקהילת האשכנזים שבצפת מתחייבים לתת 'חמשים דוקאטין לשנה', אבל הוא דוחה גם את זה וגם את זה. 'חס ושלום שאקבל שכר רבנות בארץ הקודש'. אולי משום זהירות, ואולי גם משום שרב זקן ורגיל כמותו יודע טעמה של שכירות מהי, שפירושה תלות הקשורה בה ובפרנסים, ומה גם 'בארץ הקודש', ארץ החלוקה וקופת

הקהל, שנהירים לו היטב סבוכי שביליה עוד מימי רבנותו ועסקנותו בגולה. איש חופשי יהיה בארץ, שאינו תלוי בדעת איש, ובכוח שמו ובכוח כשרונו ישליט סדר בקהילת ירושלים ויעקור מן השורש את הרעה ההיא אשר 'מכח זה באה בעוה"ר לחרבות'.

וכבר במכתב הראשון הוא מגלה לבני-ביתו אשר בפראג טפחים, מדוע ועל מה דחה את הצעת אנשי צפת ובחר בירושלים דווקא. אמנם ירושלים היא 'אדמת קודש המקודש מכל', ואין מן הצורך להרחיב על זה את הדיבור, אולם גם 'בית הקברות הקדוש בצפת הוא קודש קדשים, מי יוכל לשער ולספר הקדושים למאות ולאלפים משרתי עליון מקדמאי ובתראי'. 'ובראותי חורבות גדולות בצפת ת"ו, אשר הן מעת החרבן, צעקתי הוי ואבוי, אדני עד מתי לא תרחם את עם יהודה', אולם עיניו רואות לא רק את הקדושה כי את הסכנה. בצפת 'הם יושבים על פני השדה ופרוץ מכל צד' ועל כן 'יש בה גזלות גדולות', מה שאין כן בירושלים 'ששלום ושלוחה בה ויושבים מסוגרים ושמורים'. עבודת הבניין המרחפת לעיני רוחו צריכה להתחיל במקום שיש מידת-מה של ביטחון, וזו היתה נשקפת אז בירושלים יותר מאשר בצפת.

ואכן, תקופת ההוד של צפת, זאת מאת השנה של הלכה וקבלה ושירה לאומית, וגם של עבודה וחקלאות וחרושת, זאת מאת השנה שבה עלתה צפת לדרגת מרכז-מעט לאומה כולה — כבר הגיעה לקצה. את אשר השקיעה האומה הפזורה על-ידי מיטב עוליה-יוצריה, ואשר טיפחה וגידלה מרחוק על-ידי עסקניה, נדבניה ורוקמי חלומותיה, גידלה וראתה ברכה בעמלה, כי קצרה ברינה מלוא חפנים את אשר זרעה — הרס השלטון הזר והעריץ, הרס ולא חמל. כי מה לקושטא ולפחי תוגרמא ולעולם העברי הזר והמוזר הזה, שאין כל לולאה של תרבות מחברת אתו, ואין כלל מידת הרחמים חלה עליו, ואינו בשבילו אלא תוספת של מקור ולניצול ולגביית מסים ולהטלת קנסות, שאין למנצל גם שווה לשמור על מקור ניצולו, כי על כן איזה זרות ומקריות ותלישות שורה עליו, ואינה אלא קיקיון שאין המושל הזר, השליט במקרה אף הוא, יודע כלל מהיכן הוא בא ומה הוא נושא בקרבו. ואת אשר הותיר הפחה בדרך נס אכלה העזובה: ארבה ומגפה ושוד וחמס. הקיץ הקץ על תקופת ההוד של צפת.

פני הרב, רב העליליה, מופנים ירושלימה.

שם עוד הפרק בראשיתו ומשם פתח תקווה. אמנם שם הקהילה היא כולה של ספרדים, והיא עוד שקועה בחובות, אבל בעיני רוחו הוא כבר רואה את השחר

העולה. 'קהל הספרדים שבירושלים' — הוא כותב במכתבו — 'מתרבים מאד למאד, ממש למאות ובונים בנינים גדולים' וזהו 'הסימן לגאולה'. לעת עתה רק ספרדים באים ירושלימה, נחוץ אפוא שיתחילו לבוא גם אשכנזים בהמוניהם. אמנם פליטי צפת מתחילים לחפש מקלט בתוך החומות שבירושלים וכבר עכשיו קהל האשכנזים בירושלים הם 'בכפל מקהל האשכנזים בצפת', אבל היהדות האשכנזית שבגלויות טרם זזה. בין מרכזי ישראל שבאירופה ובין קהילת הקודש שבירושלים טרם הוקם כל קשר. אף רב אשכנזי נודע אחד עוד לא ישב על כיסא הרבנות שבירושלים. הוא, ר' ישעיהו הלוי, יהיה החלוץ. הוא יפרוץ את הגדר. הוא כבר קיפל תחת כיסא רבנותו את היהדות האשכנזית כולה, על כל עיקר זרמיה, בפולין קטן ובפולין גדול ובגרמניה ובביהם, הנה הוא יעלה על הכיסא בירושלים והוא עצמו ישמש גשר. הוא ישלח דברו לקרוא את אחיו אחריו 'מן הגולה האשכנזית שבאירופה', הוא יכתוב 'למנהיגי פולין יצ"ו, ולחכמי מנהיגי ביהם יצ"ו וחכמי מנהיגי אשכנז יצ"ו', ואליו 'ירצו להתחבר' 'ובזמן קצר אי"ה תשמעו כי קהל אשכנזים יהיה קהל גדול ונורא במאד מאד'. הנה זאת התכנית ואל הגשמתה הוא חותר בעלייתו. 'השם יתברך שמו יתן לי חיים ובריאות — אעשה נפלאות' — וכבר במכתב הראשון הזה, רק דרכה רגלו על אדמת הארץ, הוא מתחיל לקרוא. מכתבו כתוב לבניו, רבנים כמותו, המכהנים פאר בקהילות מפוארות שבאשכנז, ועליהם הוא מטיל לספר לכל עדת ישראל את אשר יש לספר על ארץ-ישראל, ועליהם לספר זאת גם בפשטות ובגשמיות. אמנם ידוע ידעו נא בני ישראל גם על קדושת הקברים העתיקים שבצפת ושבטבריה, וישמחו לבשורה כי 'עדיין גלעד יגר שהדותא קיים', אבל ידעו גם בפשטות מרובה כי 'ירושלים אף שהיא בחורבנה עתה, היא משובש כל הארץ ושלום ושלום בה, ומזונות טובים ויין מן המובחר ויותר זול מבצפת', והוא חוזר ומפקד 'ואתם, בני יצ"ו, תודיעו לכל אשר נפשו חשקה לנסוע לאה"ק, שיקבע דירתו בירושלים עה"ק — כי שם כל דבר טוב, לא חסר דבר, והעיר מסוגרת ומוקפת חומה והוא מקום גדול כמו לבוב'. כה יספר הרב ישעיהו הלוי הורוויץ, בעל השל"ה הקדוש, לבניו, רבנים כמותו, את תהילת ירושלים: 'כמו לבוב'! ככה יהא הדבר מוסבר ומובן לכל אדם המוני מישראל, ויקום ויעלה.

הוא יודע היטב להיכן הוא קורא, והוא יודע היטב גם מהיכן הוא קורא. בתוך התכנית הגדולה, הכללית, הלאומית הארץ-ישראלית הזאת, יש לו גם

עלייתו של השל"ה

תכנית פרטית, ספרותית, משלו וגם עקבותיה כבר נשמרו במכתב הראשון הזה.

'שני לוחות הברית' — זה ספר חייו, שעתיד להנחיל לו את חיי העולם בקרב עמו — אמנם כבר כתוב ברובו ומסודר אתו.³ ובשעת הצורך הוא כבר משתמש בו, כשהוא, תוך כדי סיפור על ביקורו בבית-הקברות בצפת, משלב לתוך המכתב דברי מוסר לבניו, הריהו נשען על חיבורו אשר בכתב, שתוכנו ידוע להם ('לב טהור יברא לכם אלהים במוסר ובמדות וכל חסידות, ואשר שמעתם מה שכתבתי בחבורי, הזהרו!'), אולם לעת עתה עוד לא ימסרנו לדפוס. אין שלימות בכל כתיבתו בגולה. רק בארץ-ישראל ובירושלים עיר הקודש צריך הספר לבוא לידי סיומו ולגמר חתימתו, ומכאן הוא צריך להינתן לגולה.⁴ וזה צריך להיות כך משום קדושתה של ארץ-ישראל ומשום השפעתה על האומה בתפוצות. אבל לא רק מפני כך. יש גם חדרי תורה, שעין חכמי הגולה טרם שזפתם. בימי מרכזיות הקבלה בצפת נגלה שם אור רב. שם חי האר"י ושם חיים תלמידיו-גוריו, שם נוצר הבית-יוסף ושם האיר אורו של הר"מ קורדיבירו — 'גדולי עליון', וחידושי תורותיהם, הפותחים שערים חדשים, עדיין גנוזים בכתבי-יד ומגיעים לחכמי ישראל שבגולה קטעים קטעים בדרך נס, כשהם מועתקים ומסורסים. נחוץ לספוג את כל העולם הרוחני הגנוז הזה במלואו ובמקורו הראשון, ולפנות לו את מקומו הראוי לו בתוך 'לוחות-הברית', שצריכים להקיף את כל שיאי תרבות הדת העברית. וצמאנו זה למקורות נכספים אלו כבר סוער בו גם במכתבו הראשון הזה, רק דרכה רגלו על אדמת הארץ. שכר רבנות אמנם לא יקבל, אבל הוא יקבל הרבה יותר מזה: 'ואוכל להעתיק מכתבי יד מה שלבו חפץ'. והנה רק שלושה ימים לבואו צפתה, וכבר הבשורה מרוננת מתוך מכתבו: 'והנה היום מכבדים אותי בחדוש גדול, להעתיק כל דברי המגיד להרב הבית-יוסף ז"ל'. הנה כי כן לקראת גדולות הוא עולה! —

³ בסוף 'עשרה הלולים' אשר בסיום החלק האחרון (ד') של 'שני לוחות הברית' כתוב: 'תם ונשלם בעזרת אל עולם בשנת השבוע"ה לפ"ק' (כלומר השפ"ג).

⁴ 'לא נגמר הספר בחו"ל כי אם בירושלים שתי שנים אחרי ביאתו ומי"י היתה זאת לזכותו שהיה ניתק לראי"ה גנזי אוצרות דברי פי ח"ן קבלת איש האלקי... מהר"ר יצחק לוריא ז"ל ולא היו נראין לשום אדם עד בוא אבי אדוני ז"ל לאוצרתו ולביתו כי שם תקע אבי ז"ל חנייתו ודירתו והיה לומד בהם מראש עד סוף כדי להגיעו לתכליתו' (הקדמה ל'ווי העמודים' מאת הר"ר שפטיל סג"ל, בנו של בעל השל"ה).

עלייתו של השל"ה

'השם יתברך שמו יתן לי חיים ובריאות — אעשה נפלאות'. כך הוא, עם כל ענוותנותו, מכריז באוזני בניו הרבנים ימים אחרי עלייתו. ואכן, הנפלאות החלו כבר להיעשות.

התכנית הפרטית נתגשמה כולה בין שנתיים-שלוש. הספר הגדול תם ונשלם. פרקים שלמים וחדשים נתוספו בירושלים. הבניין בנוי לתפארת והגולה כולה מקבלת את התשורה החדשה הזאת מירושלים בהוקרה ובלב שלם, כאשר נתפרסמה אח"כ על-ידי בנו הר"ר שפטיל, בעל 'ווי העמודים', כפי שקיבל לו בשעתו למדני אשכנז אשר ברבנות אירופה את יצירותיהם של גדולי צפת. וגם התכנית הלאומית החלה לגלות פרי.

מסביב לישיבת הרב בעל השל"ה החלו להתרכז כיתות מקרב לומדי תורה אשר בגולה כולה. רבים מבני ישראל קנו בתים ושדות ובנו חרבות. בשנת שפ"ד, כלומר כעבור שלוש שנים אחרי עליית השל"ה, עלה אחריו מעירו של השל"ה, מאותה פראג, יש להניח לא בלי השפעת מכתביו של השל"ה, הרב הנערץ של פראג — יהודי אחר, בעל דמיון חם ורוח סוערת — ר' גרשון ב"ר אליעזר הלוי יידליש שמו, שחיבר אז את הספר השימושי הראשון במינו 'להודיע למאן דבעי למידע דרך המלך ממדינות אלו לארץ-ישראל' — כלומר מעין מורה-דרך לעולים מפולין ארצה. והספר מורה לצמאי מולדת את 'הדרך הישר והטוב שבכולם', איך לנסוע. והדרך הלא כה קצרה וקלה היא: הלא תקראו: 'לנסוע דרך ק"ק קאמניץ מפדאלסקי במדינת פולניא לעיר יאס... ומשם לגלאץ... ומשם נוסעים בספינה... עד כפר אחד העומד על הספר תורקיא ומשם נוסעים לעיר פראוודיא... ומשם לקארניבאד ומשם לאדריאנופל ומשם לקונשטנטינופל... ומשם... דרך ים... עד עיר סקודארי... ומשם ביבשה עד עיר אנגוריא... משם לכיאס ומשם שמונה ימים לעיר טוריא ומשם ששה ימים לעיר מסיא ומשם שלושה ימים לעיר טוקאד ומשם ארבעה ימים לאלעפא... משם לתובארד י"ב ימים ומשם לדמשק יום אחד... ומשם... קרוב לירדן.

זאת היא 'הדרך הישר והטוב שבכלם' ואחרים יצאו בדרכים אחרות, פחות ישרות ופחות טובות. הוא, ר' גרשון ב"ר אליעזר הלוי יידליש, מורה הדרך עצמו, עלה דרך שבדיה וקושטא ובחצ'סריי 'דרך ארץ קדרים הנקראים טאטארים' ודרך בגדד ונינוה 'ועברתי את הנהר על רפסדות' ונסעתי 'דרך מדבר טהאי' 'ומשם דרך מדבר סין' וכו' וכו' עד שהגיע לירושלים. בהשליכם את נסשם מנגד, טרף לשני שודדי דרכים וחיות המדבר, זזו האמיצים אשר

בקרב הגולה האשכנזית שבאירופה המזרחית והמרכזית דרך ארצות לא ידעו אבותיהם, דרך עמים זרים ומוזרים הנראים ליצורי בלהות ודמויות האגדה, ובאו לקול הקריאה של רבם הנערץ, מי שעמד זה עתה בראש פראג ועכשיו יושב על מדין בראש עיר הקודש ירושלים ת"ו.

התכנית הלאומית הנועזה, רבת ההבטחות והתקוות, כאילו החלה להתגשם. 'הנפלאות' שעליהן בישר הרב ביום עלותו החלו לבוא.

אולם כדי שיבואו באמת נחוץ היה עוד תנאי אחד, תנאי ארץ-ישראלי מיוחד במינו. נחוץ שהשלטון אשר בקושטא ונציגו אשר בירושלים לא תשיאם רוחם הרעה פתאום לקום ולהרוס ולאסור ולהשמיד, ולרצח נפש. והוא קם והרס ואסר והשמיד ורצח.

הנציב מדמשק מינה את אבן פרוך לפחה והפחה אבן פרוך מינה למשנה את עותמן. והמשנה ואחר כך הפחה התנפלו בשנת שפ"ה, ארבע שנים אחרי עליית השל"ה, והטילו קנסות ושמו את נכבדי העדה ואת השל"ה בראשם בכלא, וסחטו מהקהל היהודי חמישים אלף גרוש, והרסו את אשר נבנה בקרבנות מרבים ושמו את כל מאמציהם של עולי ישראל לאל. הלא כתובים הדברים על מגילת קינים והגה והי של 'חרבות ירושלים' ⁵.

התכנית הפרטית בוטלה לעת עתה. הספר 'שני לוחות הברית' אמנם תם ונשלם והוא כלול בהדרו. אולם להוציא אותו ולפרסמו ברבים כאשר לו יאתה — זכה רק בנו, כעשרים שנה ויותר אחרי פטירתו של הרב המחבר. השל"ה עצמו נענה בכלא, וברח בעוד נפשו בכפו לטבריה. מעט הכסף שנשאר לו הלווה לשא־רית הקהילה בירושלים כדי לפדות את יתר השבויים, וראשי הקהילה אחר כך לא רצו, ובוודאי גם לא יכלו לשלם. ממחבואו אשר בטבריה ניסה לצעוק לעזרה, אבל ההתעוררות גזה. שקוע בחובות ובדיני-דברים עם תקיפים ממנו, בודד ועזוב, הוציא הרב המופלא בעל השל"ה את נשמתו בטבריה בשנת ש"ץ.

ותכניתו הכללית הוכתה שאיה. ודבר היאוש נישא מפיו של יהודי אלמוני אחד, הכותב באותה השנה לידידיו אשר בקורפו לאמור: 'מחמשאות משפחות הספרדים שהיו בשנת שפ"ב לא נשארו בשנת שפ"ה כי אם מאה ארבעים וארבע נפש, כי רק בעד סכום כזה של נפשות יכלה העדה להכניס את מסיה. והעדה האשכנזית, שרק החלה לגדול, נהרסה כליל, כאשר לא היתה'.

⁵ ירושלים, כרך ה', 70; אז"ר, תולדות היהודים בארץ-ישראל, עמ' 95.

עלייתו של השל"ה

'כל האדם, שהם החצונים (כלומר — הלא יהודים) — כזב, אין אמונה בפיהם, מבטיחים ואינם עושים, ובשעת ריתחא צריך להרחיק מהם כמו משור המועד'.
אשר טיפחו טובי אומה מרחוק ומקרוב, ואשר אמיצי האמיצים של גולה דוויה גידלו במסירות-נפש וכשרון-מעשה, והצליחו להתחיל לראות בברכה — הרסה בין חדשים מספר שרירותו ואכזריותו של שליט זר ועריץ, אשר עינו לבצעו...

ומאז שוב שמונים שנה תמימות לא היתה קיימת כל קהילה אשכנזית בירושלים.

וצריך היה שנהרות דם יציפו מחדש את קהילות ישראל בגולה בשנות ת"ח ות"ט ותט"ו, ונחוץ היה גירוש וינא של תל"א, ונחוצה היתה סערת התקווה של גאולת עולמים אשר לראשית תנועת שבתי-צבי ונחוצה היתה סופת הכאב והזעם והיאוש אשר לאחריתה, כלומר נחוץ היה ערעור חדש של כל חיי החברה והדת בישראל, עד אשר תפרוץ שוב בשנת ת"ס — (1700 לפה"נ) — משיד-לובצי ומסמיטיץ', מפירטה ומהנוי — תנועה חדשה של עליית אשכנזים לירו-שלים, בימי ר' יהודה החסיד וחבורתו הקדושה.

[תרפ"ד]

נחמיה יצחק אהרן הכהן זצ"ל

חתימת ידו של ר' ישעיה הלוי הורוויץ (השל"ה)

סופרו של משיח

לתולדותיו של שמואל פרימו, מזכירו של שבת־צבי

[א]

בין ראשי העסקנים של התנועה השבתאית, שהקיפה במחצה השנייה של המאה הי"ז את מחנה היהודים בכל מקומות־פזוריהם, נמנה שמואל פרימו, מזכירו ואיש־סודו של שבת־צבי, או — כמו שקוראים לו אחדים מן המקורים — 'הסופר הגדול של המלך המשיח'. בתור עובד עבודת התנועה השבתאית אנו מוצאים אותו לראשונה בסוף שנת תכ"ה באזמיר, כשחזר לשם שבת־צבי מירושלים, עבר על פני ערי מצרים ותוגרמה, אסף תחת דגלו שדרות רחבות של העם וביחד עם ראשי מאמיניו החדשים שב אל עיר מולדתו, שלפני י"ג שנים בערך גרשתו בחרפה. אז, לפני י"ג שנים, היה שבת־צבי עדיין רק 'נביא בעירו'. רק קבוצה קטנה של חברים ותלמידים באזמיר העריצוהו בתור מקובל וקדוש — חזיון נפרץ אז, בתקופת תלמידיו של ר' חיים וויטאל ומקובלי־צפת. וכשראו רבני אזמיר, שהערצה זו אומרת לעבור את הגבול, מהרו להכריז עליו חרם ולגרשהו מן העיר, כדי להפריד בינו ובין תלמידיו ולשים קץ להשפעתו. וכמה גשתנו התנאים במשך השנים הללו! מתוך החוג הצר של תלמידים בני־גילו באזמיר וחבר מקובלים בסא־לוניקי, עזה וחברון, יצאה ונתפשטה תנועה עממית אדירה, שהציפה את חלל העולם העברי במזרח הקרוב והפיצה קרני־תקווה ער למרחוק, בכל תפוצות־הגולה. שבת־צבי אינו עוד רק אחד מן המקובלים, אלא חולם חלום־הגאולה. סביביו מתרכזים לא מעריצים אלא מאמינים, לא רק מקובלים העוסקים בתורת־הסוד אלא גם המון העם, 'מוכרי דגים, ביצים ועופות'. העיר, שגרשה אותו מתוכה, עורכת עכשיו חגיגות לכבודו. הרבנים, שאינם מאמינים במשיחיותו של שבת־צבי, מורדים מכסאותיהם, ושבת־צבי וקברניטי־התנועה ממננים לאב בית־דין את רב חיים בנבנשתי, שנתן את ידו בפומבי לתנועה החדשה. 'ובשנת תכ"ו לא היה עוד יהודי באזמיר, שלא האמין בשבת־צבי'¹. ובארג המאורעות הללו תופס אחד מן המקומות היותר חשובים מזכירו

¹ 'תורת הקנאות' ליעקב עמדין, לבוב תר"ל, עמ' 10.

של שבת־צבי — שמואל פרימו. רבי יעקב ששפורטש, אחד מגדולי הלוחמים בשבתאיות, מספר עליו: 'ושם (באזמיר) נמצא אצלו (אצל שבת־צבי) תלמיד־חכם אחד, שבא מעיר הקודש, שמו שמואל פרימו, שהיה לו לסופר והיה כותב ומזהיר לעם על אמונתו וכותב בשם המלך אדוניו וחותרם בטבעת המלך, באופן שכל תכסיסי מלכות היה נוהג בו'.² את סידור המכתבים המפורסמים על ביטול הצומות מייחסים לשמואל פרימו. שבת־צבי עצמו לא הצטיין בכשרון ספרותי. החוברת היחידה המיוחסת לו, 'רזא דמהימנותא', אינה שלו. וכל המכתבים המרובים והמגילות העפות, שנתפשטו אז בכל תפוצות ישראל, שבישרו את ביאת הגואל, עודדו את תקוות העם ועוררו לתשובה — כל אלו היו כתובים על־ידי נביאי־מקורביו, וביחוד על־ידי סופרו שמואל פרימו. לפעמים היו חתומים המכתבים 'אני ה' אלהיכם שבת־צבי', ולזה בוודאי מרמז ר' יעקב ששפורטש בדבריו, כי 'הר"ר שמואל פרימו כותב וחותרם בחותמו של מלכו כפירות לכל גלילותינו, שאסור לשומעם וראוי לקרוע עליהם'.³ ור' יוסף הלוי מוויניציאה במכתבו לר' הושע נאנטוא כותב מפורש, כי 'שמואל פרימו בכתבו, אשר כתב אלינו, קרא שמו (של שבת־צבי) ה' צדקנו ומלך מלכי המלכים'.⁴ ובדבר ביטול צום העשירי (עשרה בטבת) יצא כרוז מאת סופרו של שבת־צבי לכל כנסיות ישראל בשם 'בנו יחידו ובן־בכורו של ה' אלהי־ישראל שבת־צבי, משיח אלהי יעקב וגואל עמו ישראל, לכל בני ישראל שלום... צום העשירי יהיה לכם לששון ולשמחה, כי גואלכם חי ומלכם מושיעכם בא'. פשיצא אחר־כך שבת־צבי מאזמיר לקושטה כדי לגשם בחיים את משאת־נפשו — להוריד את השולטן מכסאו, לשחרר את ארץ־ישראל ולשים כתר־מלכות בראשו — היה שמואל פרימו בין המלווים אותו על דרכו זו. וכשנאסר שבת־צבי במבצר־אבידוס — בית־כלא זה, שנהפך בעיני המאמינים לבירת־המלך ול'מגדל־עוז', למקום שנהרו אליו המוני־המאמינים וצירי־הקהילות מכל קצווי ארץ — נמצא על ידו שמואל פרימו, שהיה אז המנצח על העבודה וריח־החיה בתנועת־פלאים זו. הוא קיבל את פני הצירים ששיגרו לכאן הקהילות מפולין⁵ ואליו פנו באי־כוחן של קהילות ישראל באיטליה⁶. הוא לא היה, אמנם, מעולם נביא־התנועה, לא לקח את

² 'קיצור ציצת נובל צבי', אודיסא, תרכ"ה, עמ' 3 ועמ' 41.

³ שם, עמ' 34. ⁴ שם, עמ' 70. ⁵ 'תוה"ק', עמ' 16.

⁶ 'ואלה תולדות פרץ', י"ל ע"י הרב נ. בריל, ווילנא, תרל"ט, עמ' 19 (נדפס בה'כרמל' החדשי, חוברת ניסן, תרל"ט).

לב העם בדרשותיו וגם לא נחשב בין יוצרי השיטה השבתאית: תעודות אלו מילאו ביתר הצלחה חבריו נתן העזתי, אברהם יחיני, ר' משה פינירו ועוד. הוא היה רק מסדר-המפלגה, 'המוציא והמביא', עורך המכתבים והמגילות, המזכיר הראשי, איש-סודו של המשיח עצמו והמתווך בין המשיח ובין העם. על-ידו ערך שבת-י-צבי את ה'שבת הגדול' באבדוס, הוא היה עורך המכתבים, שנש-לחו לכל מרחבי העולם הישראלי על ביטול הצום בתשעה באב, 'מפני שהוא יום לידתו של שבת-י-צבי מלככם, עליון למלכי ארץ', והוא סידר גם נוסח תפילה מיוחד בשביל יום-טוב של תשעה-באב, הראה מה קוראין ומה מפטירין בו וחתם 'נאם דוד בן ישי, נורא למלכי עליון, משיח אלהי יעקב, אריה דבי עילאה, וטביא דבי עילאה, שבת-י-צבי'. ואפשר מאוד, שהוא אף מחבר השיר השבתאי 'חיש תן אמון בצבי'⁷, שמר א. דנון מצא בו את השם 'שמואל' רמוז שתי פעמים.

והנה באו החיים והתעללו במעפילים. שבת-י-צבי, מי שתלו בו את כל תקוות האומה ועתידותיה, נעשה למחמד אפנדי ולשומר-הסף של השולטן התוגרמי. אחוזי יאוש, מפח-נפש ויגון קודר השתמטו הרבה מ'אסירי התקווה' ופרשו לצדדין. השדרות הרחבות של העם שמו לחרפות את זכר 'המשיח-הבוגד', אבל התנועה בכללה לא פסקה. הנפש המדוכאה לא יכלה להשלים עם סוף נורא ובלתי-צפוי כל-כך וראשי-התנועה ניגשו לקומם את הריסותיה. שבת-י-צבי רפאל עדיין הוא סובב על פני ערי אירופה 'לחזק ברכים כושלות'. נתן העזתי אינו פוסק מלעודד את רוח-העם ולעוררהו לתשובה ואמונה באמיתות הגואל, 'ואם שמעתם דברים זרים על אדונינו המלך ירום-הודו — כותב נתן אל 'השרידים המאמינים' — 'אל ירך לבבכם... כי זהו עמוק עמוק מי ימצאנו... ובקרוב יתבררו הענינים ואשרי המחכה'. ואמנם, גדול היה עוד מספר השב-תאים, שלא פסקו מלצפות ל'קץ-הפלאות'. התנועה נצטמצמה רק בחוג יותר צר, אבל בתוך אותו חוג עצמו לא נחלשה האמונה כל עיקר. להיפך, תורת-הרזים של השבתאות נתעשרה עכשיו בגוון חדש, שהוסיף לה בעיניהם יפעה מסתורית. אבל מה היה אז לשמואל פרימו, סופרו של משיח? אנה פנה הוא? — לחינם תבקשו את שמו של פרימו, בכל המקורות המרבים לספר על מה שעשו הרבנים לכל המאמינים, 'שנתעו להאמין בשוא ולהמיט חרפה על העם'. שכחוהו כותבי-הזמן, שכל-כך הרבו לספר את מעשיו בתקופה הרא-

⁷ עיין 'ספר השנה' לסוקולוב, תר"ס, עמ' 176.

שונה. את שבתי רפאל שמו הרבנים במאסר בעזרת השוטרים. את נתן העזתי גירשו מעיר לעיר והכריחוהו לבטל את דברי נבואותיו. את אברהם יחיני בקושטה רדפו הרבה. חדשים לבקרים יצאו אזהרות, כרוזים וחרמות נגד כל מי שהיה מפורסם לשבתאי. ולמה זה נפקד שמו של פרימו בין כל אלה שנגדו היו מכוונות אבני-הבליסטראות הללו? — הלא העוון היותר חמור של השב-תאיות — ביטול-הצומות והכרזת האמונה באלוהותו של שבתי-צבי — קשור בשמו של פרימו. ולמה אין אנו יודעים כלום מעבודתו השבתאית של פרימו אחר שהמיר שבתי-צבי את דתו, כמו שאנו יודעים את מעשיהם של שאר חבריו מראשי-התנועה? את שמו של פרימו אין למצוא גם ברשימות הקדושים של הכת 'דונמא' — השבתאים, שאחזו בדרכי רבם ועברו אל האיסלאם.

ה. גרץ, שמתייחס בשנאה כבושה לכל התנועה השבתאית וחושב אותה ל'מעשה תעתועים והזיה', 'שגעונות ושגיונות', ומשום כך הוא דן ברותחין את כל יוצרי התנועה ומחולליה, מצייר את אופיו של שמואל פרימו, שהוא רואה בו את 'המצוין בין בעלי סיעתו של שבתי-צבי', בצבעים אלו: 'שמואל פרימו היה איש מזימות ובעל תחבולות. הוא ידע והשכיל לייפות את הרמאות המשיחית ולעשותה למאורע רב הערך'; 'בעצם ההוללות והשגעון היתה דעתו מיושבת עליו ולא חדל מעשות מעשהו בחשבון ומזימה'. ולא עוד, אלא 'תכלית ידועה היתה לו, שביקשה להוציאה לפעולה על-ידי המשיח המדומה, כי יותר מה שנעזר בו שבתי-צבי השתמש הוא במשיחו להשיג תכליתו'⁸. אבל על מה נשענת כאראקטריסטיקה זו? בכל הידיעות, שהגיעו אלינו עליו, אין דבר שיצאמת אותה. מובן מאליו, שאין גרץ יודע לספר מה טיבה של 'תכלית ידועה' זו. שהיתה לו לפרימו, ובאיזה אופן השיג או השתדל להשיג את תכליתו הנס-תרת. אין זאת שהעובדה בלבד, שפרימו עמד בזמן מן הזמנים בשורה הרא-שונה של השבתאים, יש בה די לעשותו לרמאי בעיניו של הגדול שבהיסטו-ריוגרפים שלנו. הרי כך היו בעיניו של גרץ גם הבעש"ט וכל מחוללי תנועת-החסידות. אף-על-פי-כן אחזו בכאראקטריסטיקה זו כל אלה שבאו לדון בתקופה רבת-עלילה ורבת-ערד זו. ר' דוד כהנא מחזק בדבריו על פרימו את דברי גרץ ('חרש משחית להסית ולהדיח את העם בשקריו')⁹.

⁸ גרץ-שפ"ר, חלק שמיני, עמ' 242.

⁹ 'אבן התועים', ווינא, תרל"ג, עמ' 15 (וב'השחר', שנת תרל"ב, עמ' 287). ובמהדורה חדשה בספרו: 'תולדות המקובלים, השבתאים והחסידים', כרך ראשון, אודיסה תרע"ג, עמ' 72.

והגיעו הדברים לידי כך, שהמשורר הפולני ז'ול אבסקי במחזהו 'סופו של המשיח' מתאר את פרימו בתור דיפלומאט חרוץ ומרמה את הבריות, שבעצמו אינו מאמין במשיחיותו של שבתי-צבי ועושה כל מה שהוא עושה רק בכוונה להתעות את לב העם במעשי-נסים מדומים ואחיות-עיניים.

גרץ משער: 'אחד מקנאי השבתאים — אולי ש. פרימו הערום והחרוץ שבכל תלמידי שבתי-צבי — השמיע דבר במחנה השבתאים, כי הזוהר ותיקוני הזוהר... מתנבאים על משיח, שימיר דתו בדת ישמעאל, ובפירוש נאמר, והוא מחולל מפשעינו'¹⁰. ועל יסוד השערה זו כבר משער גרץ השערה שנייה, 'שנתחבר שמואל פרימו לכת הדונמא'¹¹. אבל השערה זו אין לה כלל על מה שתסמוך. להיפך, מדבריו של השבתאי החברוני אברהם קונקי יוצא, שבעל השמועה בדבר הכרח המרת-הדת של המשיח הוא לא פרימו, אלא נתן העזתי. 'נתן הנביא' — מספר קונקי בפירוש — 'אמר בפיו בתוקף התלהבות האמונה: דעו, כי שבתי-צבי יעשה מעשים זרים ומשונים ועליו נתנבא הנביא והוא מחולל מפשעינו'¹². ולפיכך 'כאשר שמע (נתן) איך שבתי-צבי שם המצנפת עשה הברכה שהחיינו, ואמרו לו חכמים, מה זה הענין? והשיב כי המה נסתרות וכי רשב"י ע"ה רמז... טב מלכא ולבושיה ביש... וכן רמז ישעיה את פושעים נמנה'¹³. שמואל פרימו אין עניינו לכאן.

במכתב, ששלח אברהם יחיני מקושטה לנתן העזתי בשנת תל"ג לסופיה ושנתפרסם על-ידי א. אפשטיין¹⁴, דורש יחיני בשלומו של פרימו, שישב אז בסופיה. ובמשך שלושים שנה ויותר אין אנו מוצאים עליו בספרות הנוגעת לתולדות השבתאיות כלום. ורק כשבדקו בכתביו של נחמיה חיון בהאנובר מצאו ביניהם מכתב כתוב לאחד מן השבתאים הנסתרים, שבו הוא מבאר את שיטתו על 'תלת קשרי דמהימנותא' ומתווכח עם מתנגדיו ועם ר' שמואל פרימו, שאינו מכיר באמיתותה של שיטה זו, ובסוף דבריו הוא מעיד, שהתווכח עם ר' שמואל פרימו ויוכל לו. 'וגם הרש"פ אחרי אשר דברתי אתו פה אל פה הדר בו, וזה היה אחרי אשר נמצא עם רבי חיים מלאך שלוש שנים'¹⁵. ור' יעקב עמדין מציע לקרא כאן 'רבי שמואל פרימו' והצעה זו מוצאת חן בעיני גרץ. והנה חיים מלאך עלה לארץ-ישראל ביחד עם ר'

¹⁰ גרץ-שפ"ר, חלק שמיני, עמ' 265. ¹¹ שם, ציון ד', סעיף ד'.

¹² תוה"ק, טופס שלישי, עמ' 39. ¹³ שם, עמ' 43.

¹⁴ עיין: Revue d. Études Juives, 1893, II, 214.

¹⁵ 'לחישת-שרף' לר' משה חאגיז ומובא גם בתוה"ק, עמ' 83.

יהודה החסיד בשנת ת"ס, ואחר מיתתו של רבי יהודה (ו' מרחשון, תס"א), כשנתפזרה החבורה לכל עבר, היה חיים מלאך עובר לפרקים קרובים על פני ערי-המזרח ומבקש לו משען בין מכיריו הישנים; וכפי הנראה, דפק אז גם על פתחו של פרימו. ונחמיה חיון יכול היה משום כך 'לדבר פה אל פה עם רש"פ' בשנות תס"ד—תס"ח, כיוון שבשנת תס"ח כבר יצא חיון מתוגרמה לערי-אירופה¹⁶. ומוזה יוצא לנו, ששמואל פרימו היה עדיין בשנים הללו בחיים. אבל היכן והאיך חי את כל השנים הללו, שהיו כל-כך עשירים במאורעות בתולדות התנועה השבתאית? ואיך התייחס הוא, מחולל-התנועה בימי שבת-צבי, לכל ספיח זה, שכיסה את שדה-השבתאיות אחרי שירד שבת-צבי מעל הבמה?

והנה, כשגילה אברהם מיכאל קורדוזה את 'סוד האלהות', הכריז על עצמו, שהוא משיח בן אפרים, עבר בקהילות ישראל, פירסם את שיטתו על פרצופיו של הקב"ה וניבא ל'קץ', נתקבצו סביבותיו הרבה מ'בעלי-הסוד' ומן השבתאים המתפלספים, למרות רדיפותיהם של הרבנים, שגרשוהו מעיר לעיר. לסוף ימיו בא קורדוזה גם לאדריאנופול. ואף משם גירשוהו הרבנים 'ברשיון הרב שמואל פרימו, מרביץ תורה באדריאנופול'. וכאן מזהיר גרץ 'שלא להחליפו עם שמואל פרימו השבתאי, הסופר לשבת-צבי'¹⁶. והוא מביא ראיה לדבריו, שאף חיד"א מדבר על שמואל פרימו, שהיה רב באדריאנופול וחיבר שאלות-ותשובות וספר של דרוש.

אותה השאלה: מה היה לפרימו אחרי שעבר שבת-צבי אל האיסלאם ולמה נסתם ממנו חזון? — העסיקה, כפי הנראה, גם את מחשבתו של העם, שאינו ממהר לשכוח את גיבוריו. ומר אברהם דנון בהרצאתו על הכת היהודית-המושלמית מוסר מסורת זו, שעדיין היא חיה בפני זקני אדריאנופול: 'אחרי המיר ש"צ את דתו שב סופרו רש"פ במפח נפש מסופיה לאדריאנופול ויביא שמה גם שירות ספרדיות הנהוגות בא"י. בשבר רוח ותוהה על הראשונות היה דרכו להשכים ולהעריב בבית ה"הסגר" אשר נוכח ביהכ"ג פורטוגאל ולעת ערב הלך יום יום אל בית התפלה "טולידו" אשר בשכונה ההיא לדרוש שמה את דרשותיו. אך עוד לא נטש את שעשועיו מקדם, כי לעתות מרגועו יתעלס עם בתו בשחוק-הקלפים וזאת, לפי קצת אומרים, למען שכוח את תוגותיו או את מכאובי רגליו, אשר הוכה בהם עקב תלאות מסעיו'; ויהי

¹⁶ עיין ציון ו' לחלק שמיני של גרץ-שפ"ר, עמ' 590. ¹⁶ א שם, ציון ד', עמ' 577.

כי שב כבוד ר' שמואל פרימו לאיתנו וירימוהו למורה צדק בבית התפלה פוליא והנה שם כתוב שמו בספר השכבות ליל כפורים בתואר הרב הגדול מר קשישא'. והוא-הוא המחבר של השאלות-והתשובות, שהובאו על-ידי חתנו ר' משה הכהן, הרב בקושטא, בספרו 'כהונת עולם', ובעל הדרשות, שיצאו אחר-כך על-ידי תלמידו ר' דוד בן שנג'י בשם 'אמרי-שפר'¹⁷.

אם כן, לחינם הזהיר גרץ 'שלא להחליף', מכיוון ששני שמואל פרימו אלו אינם אלא אחד: אותו פרימו עצמו, שהיה סופרו של שבתי-צבי, היה אחר-כך ל'מרבץ תורה באדריינופול', שעל-פי רשיונו גירשו את קורדונו מן העיר.

הבה נחקורה, כמה מן האמת ההיסטורית יש באגדה המובאה על-ידי א. דנון ואיוז משתי הדעות הללו היא הנכונה: זו של המסורת המובאה על-ידי דנון או זו של גרץ, שהיא השלטת בכל ספריהם של החוקרים שקדמו לו ושבאו אחריו, בין אלה שדנו על פרימו הרב ובין אלה שעסקו בפרימו השבתאי. כי חוקרי תולדות השבתאות, פטר בר, י. יוסט, ש. דובנוב, ד. כהנא ועוד, אף אינם מזכירים אגדה זו, והביבליוגראפים של הספרות הרבנית, ח. י. אזולאי¹⁸, י. פירסט¹⁹, בן-יעקב²⁰ ואחרים, שמ-דברים על פרימו הרב והמחבר, אף אינם מעלים על דעתם, שיש דעה החושבת אותו לאחד מראשי-השבתאים.

[ב]

אילו ידיעות ביוגרפיות יש לנו על ש. פרימו הרב? חי"ד אזולאי כותב עליו: 'מהור"ר שמואל פרימו, אב"ד דק"ק אדריינופול, מחבר שו"ת... וספר דרוש... תלמידו של רבי יהודה שאראף'²¹. ואמנם, בספרו 'אמרי שפר' מעיד הרב פרימו בעצמו: 'ועפ"ז פירש מורי הרב כמוהר"ר ר' יהודה שאראף'²². על יהודה שאראף כותב חיד"א במקום אחר²³, ש'ישב

¹⁷ עיין Revue d. Études Juives, 37, 104, ובעברית: 'ספר-השנה', תרי"ט, עמ' 179.

¹⁸ 'שם הגדולים', א', קל"ה.

¹⁹ עיין: Bibliotheka Judaica, Leipzig 1863, S. 121.

²⁰ 'אוצר הספרים', עמ' 236. ²¹ 'שם הגדולים', א', קל"ה.

²² 'אמרי שפר', נספח אל השו"ת 'כהונת עולם' לר' משה הכהן, קונסנטינה, ת"ק, פ' בראשית.

²³ 'שם הגדולים', א. ס"ה.

במצרים ולסוף ימיו יצא לליבורנא ונפטר שם'. כפי הנראה, יצא שאראף לליבורנו בזמן מאוחר, שהרי עוד בשנת תל"א אנו מוצאים את שמו חתום תחת גביית-עדות בשאלת התרת עגונה בתור אחד מדייני-מצרים²⁴. ופרימו הרב, שהיה תלמידו ולקח תורה מפיו, ישב, כנראה, בצעירותו במצרים. אחת מן השאלות, שבהן פנתה קהילת ישראל בסופיה להרב שמואל פרימו באדריאנופול, דנה בגזבר אחד, 'שהיה כמה ימים ושנים גזבר וממונה בת"ת דק"ק סופיה', ואחר-כך ביקשו להרחיקו ממשרתו, ופרימו-הרב מצדד בזכותו בתשובתו ומעיד עליו 'ידע אני אותו נאמנה'²⁵; מה שמוכית, שהוא ישב בזמן מן הזמנים בסופיה. כשגירשו את א. מ. קורדונו מאדריאנופול ראינוהו כבר, שהוא 'מרבץ תורה' שם. אימתי חלה רבנותו של פרימו — אי-אפשר להגדיר בדיוק. מספר השאלות והתשובות, שנשמנו בהן זמן כתיבתן הוא מועט מאוד; אבל אלו שישנן שייכות לשנות השישים של המאה החמישית (סימן ס' — תס"ד, סימן ה' — תס"ו ועוד). בהשו"ת פונים אליו בתואר 'קשישא' (סימן ח' ועוד), — מה שמראה, שהיה אז כבר בעל זיקנה מופלגת. במאמרו הנזכר מביא דנון את הכתובת החקוקה על מצבתו של פרימו הרב, שנמצאה בבית-הקברות באדריאנופול, ושם נאמר: 'וישם בארון ביום ב' ו"י לסיון שנת ותס"ב תנחמני לפ"ק' — ובכך מת בשנת תס"ח. ואם נדון על-פי התואר 'קשישא', שכך הוא מתואר גם בספר-ההשכבות של ליל כיפור בבית-הכנסת 'טולידה' באדריאנופול, נחשבהו בערך לבן שבעים או שמונים במותו. היוצא מכל דברינו: שמואל פרימו הרב (לפעמים מכונה: יהודה שמואל) נולד בשנות התשעים למאה הרביעית, נתחנך במצרים, ישב זמן ידוע בסופיה, ובשנות השישים למאה החמישית היה רב באדריאנופול, ואז גירשו ברשיונו את קורדונו מן העיר, ומת בשנת תס"ח זקן ושבע-ימים.

ומה הן הידיעות הביוגרפיות, שיש לנו על פרימו השבתאי? — כבר ראינו, שר' יעקב ששפורטש מדבר עליו כעל 'ת"ח שבא מעיר-הקודש', ועל סמך זה היז מי שחשבו, כי פרימו נולד בירושלים²⁶. אבל ששפורטש ושאר יהודי-אירופה, שידעו את מחוללי-התנועה בתוגרמה רק לשמע-אוזן ובעצמם רחו-קים היו ממקום-המעשה ולא הכירו כלל את 'אויביהם' שנלחמו בהם — אינם

²⁴ 'כרם שלמה', מאת ר' שלמה אמריליו, סאלוניקי תע"ט, הלכות עגונה דאתתא, סימן ב'.

²⁵ 'כהונת עולם', סימן ה'.

²⁶ עיין: Jewish Encyclopedia, X, 198, ערך פרימו.

עדים מובהקים להורות על-פי דבריהם הלכה בכל הנוגע לידיעות ביוגראפיות. אותו ששפורטש עצמו אומר במקום אחר: 'ש. פרימו מברוסא' ובפעם אחרת 'פרימו, שבא מעזה'. בכלל, אין כאן המלה 'שבא' מראה על מקום לידתו ושיבתו. המקור היחידי, שמספר על לידתו וחינוכו של שמואל פרימו השבתאי, מוסר אגדות מפורטות, איך נולד פרימו להורים עניים בכפר מטלה במצרים בשנת שצ"ב, נתחנך בסביבות העיר קהירה, היה מצוי אצל חנוטי מצרים, למד מאחד מן 'המומחים' להשתמש בחנוטים לצרכי רפואה 'וא"כ נעשה למדן גדול בנגלה ובנסתר' והיה 'למורה בבית השר רבי רפאל יוסף צלבי', השבתאי המפורסם מאלכסנדריה²⁷. אמנם, אל ערכן ההיסטורי של רוב האגדות המובאות במחברת זו, שיצאה במהדורות הרבה ובמשך זמן ידוע שימשה להמון הקוראים המקור היותר מפורסם בשביל תולדות השבתאות, צריך להתייחס בזהירות יתרה. רוב האגדות הללו, שיוסט חושב את כולן לנכונות, נאספו יחד בזמן מאוחר ויש ביניהן הרבה דברי-הבאי. אבל הוברר הדבר, שהחלק היותר קרוב לאמת של החוברת הוא אותו שדן בענייני מצרים, ובייחוד בכל מה שנוגע לביתו של צלבי, שבדברים אלה הוא המקור הנכון היחידי מפני שהמחבר עצמו ישב בקהיר והיה מן המסובים על שולחנו של נדבן שבתאי זה²⁸. ובכן, איך שיהא יחוסנו גם לאלו האגדות עצמן, המספרות על אופן חינוכו של פרימו, ברי הוא שפרימו השבתאי ישב בצעירותו במצרים. על שדה השבתאות אנו פוגשים אותו תחילה באזמיר, בסוף שנת תכ"ה, כלומר אחרי שכבר היה שבת-י-צבי פעמים אחדות במצרים ומצא שם קהל מאמינים, שהיו מבאי-ביתו של רפאל יוסף צלבי, ושם רכש גם את לבו של פרימו. על עבודתו העצומה של פרימו בתוך התנועה באותן 'השנים הגדולות' כבר דיברנו. בשנת תל"ג, כשש שנים אחרי שהמיר שבת-י-צבי את דתו, ראינו את פרימו השבתאי יושב בסופיה ביחד עם נתן העזתי וביחד עם הרב גאנדור ממצרים. על יחוסו אז אל השבתאות החדשה אין אנו יודעים דבר מדויק. בשנות תס"ד—תס"ח היה עדיין שמואל פרימו חי וישב באחת מערי המזרח ושם 'דבר אתו פה אל פה' נחמיה חיון, שהתווכח עמו על דעותיהם של השבתאים החדשים. דבריו של חיון, ש'אחרי אשר דבר אתו הדר בו, אינם נראים לנו-נים, שהרי אילו היה כדבריו, לא היה צריך חיון להילחם בו ולהחליט, 'כי כל

²⁷ 'מאורעות צבי או ספור חלומות קץ הפלאות', עמ' ב' וט'. ועיין גם: Jost, Geschichte des Judentums und seiner Secten, III, 154, 159.

²⁸ עיין ציון ג', סעיף ט' לחלק השמיני של גרץ-שפ"ר.

המיחד כרש"פ הריהו קוצץ בנטיעות ועתיד ליתן את הדין²⁹. חיון, גדול-השבתאים שבדור, נלחם אפוא בכל תוקף בהשפעה, שנשארה עדיין בחוגי-השבתאיים למי שהיה מזכירו של המשיח, שעכשיו פרש ממחנם ואין דעתו נוחה מהם. נסכם את הידיעות: נולד בשנת שצ"ד, נתחנך במצרים, בשנות תכ"ה—תכ"ז היה מזכירו של שבת-צבי, בשנת תל"א ישב בסופיה, ובשנות השישים היה עוד חי באחת מערי-המזרח, היה אז כבר בן שבעים ומעלה והיה מתנגד לדעותיהם של השבתאיים של אותו זמן. ומוזה הרי יוצא לנו ברור, כי שמואל פרימו, 'סופרו של שבת-צבי', ושמואל פרימו, 'מרבץ תורה באד-ריינופול', לא רק שמותיהם שווים; גם ערי-מולדתם, שנות-חייהם ומאורעו-תיהם, מקומות-מושבותיהם ודרכי-מחשבותיהם מתאימים יחד. אלא שתקופת עבודתו השבתאית של 'סופר-המשיח' חלה בשנות תכ"ה—תכ"ו, ותקופת פעולתו הרבנית של 'מרבץ תורה באדריינופול' חלה בשנות ת"ס—תס"ח. וכי היה יכול פרימו-השבתאי על-פי ידיעותיו בתורה להימנות לרב ולחבר שאלות-ותשובות? — כבר ראינו, שכשהיה עדיין באלכסנדריה הרבה ללמוד תורה ויצא לו שם למדן גדול בנגלה ובנסתר, ויהי למורה בבית השר רפאל יוסף. במכתב, ששלח א. כיני לנתן העזתי, גומר כיני את ההלל על פרימו ומכנהו 'רבנו הקדוש, איש האלהים, כרוך בספרי תורה... סיני ועוקר הרים... אותיות תורתו המופלאה פורחות לו למגן'³⁰. במכתב זה מביע כיני את רגשות השתתפותו בצערו של נתן חברו, שרבני-תוגרמה הכריזו עליו חרם, מספר לו על הרדיפות, שהרבנים רודפים אותו, מתאונן על גורלו המר, שהוא 'נשבר ונדכה בצרות החרופים והגידופים והנאצות', אומר 'שמצב העיר בערבוביה גדולה, זה אוכל את זה', וגומר: 'אין מלה בלשוני לפי צוק העתים ותוקף הדחקים' וכו'³¹. ובאותו מכתב עצמו כותב כיני על שמואל פרימו, שעל הרדיפות, שרדפוהו הרבנים, אין לנו ידיעות כלל, ש'אותיות תורתו... פורחות לו למגן'. אפשר רצה כיני לרמוז בזה, שמשום למדנותו המופלגת של פרימו משתמטים הרבנים מלהתנפל עליו, באופן שתורתו מגינה עליו? — ואמנם, אפילו ר' יעקב ששפורטש בעצמו מכנה את פרימו בשם 'תלמיד-חכם'³².

ומה אנו יודעים על יחוסו של פרימו הרב אל התנועה השבתאית, מלבד

²⁹ 'לחישת שרף' לר' משה חאגיז, מובא בתוה"ק, עמ' 83.

³⁰ עיין: REJ., 1893, II, 214.

³¹ שם, שם, עמ' 215. ³² 'קיצור ציצת נובל צבי', עמ' 3.

אותה הידיעה המובאה, שבסוף ימיו גרשו ברשיונו את קורדונו מאדריאנו-פול ? — המקורות היותר חשובים הם, כמובן, הספרים שחיבר. לפנינו שני ספרים, שנשארו לפליטה מכל עבודתו הספרותית, שהיתה, כפי הנראה, יותר מרובה, והם יצאו לאור אחר מיתתו: שאלות ותשובות, שנלקטו על-ידי חתנו, ר' משה הכהן, הרב בקושטה, ונדפסו בספרו 'כהונת עולם', וספר-דרוש קטן בשם 'אמרי שפר', שנדפס על-ידי תלמידו של המחבר, ר' דוד בן שנג'י, ונספח אל הספר 'כהונת עולם' (קונשטנדינא, ת"ק). גם ר' משה הכהן וגם שאר בעלי ההסכמות מרבים לספר על ידיעותיו העמוקות של המחבר בתורת הסוד והקבלה וב'שפוני טמוני'. הרב אברהם רוזאניס כותב בהסכמתו בתוך שאר דבריו: 'אשר גדלו המלך. מלכו של עולם, במופלא ובמכוסה... גבוה מכל אדם כגובה שמים והלך בסערות', וגם על מצבתו המובאה על-ידי דנון חקוקה הכתובת: 'כל רז לא אניס לו — מעשה בראשית ומרכבה'. אבל מדבריו של ר' אברהם רוזאניס בהסכמתו נודע לנו, שלא רק מקובל ולמדן היה המחבר המנוח, אלא גם איש-מלחמה, שהפיל חתיתו על גדולי-הדור: 'משאתו יגורו אלים, רגזו וחלו במערות'³³; ובמקום אחר הוא כותב: 'רב ועצום מרגיז ארץ ממקומה', ולא עוד אלא שהוא 'נודע בשערים בכל מדינה ומדינה ובכל פלך ופלך, כפרים ועיירות'³⁴. ורבי משה הכהן מוסיף: 'אליו נהרו מקצות האדמה, השיב תשובות לאלפים ולרבבות'³⁵. אמנם, אל התהלות והתשבחות, שנוהגים הרבנים לפזר מלא-חופניהם איש לרעהו, צריך להתייחס בזהירות מרובה; אבל הדברים המובאים כאן אינם דברי-מליצה של שבת, שהם רגילים אצל כל בעלי ההסכמות ונאמרים 'אגב שיטפא דלישנא'. כאן כל בעלי-ההסכמות מעידים בסגנון אחד, שגדול היה הרב בתורת הרזים ושמו היה מפורסם בין כל בני-דורו.

ומי זה היה אותו המקובל 'מרגיז-הארץ', שאליו נהרו אז, בימי מבוכה וסערה אלה, 'מקצות האדמה' ופנו אליו בשאלות 'לאלפים ולרבבות', אם לא מי שקשר את שמו בתנועה המשיחית, שאמנם 'הרגיזה' אז את כל העולם העברי ומנהיגיה היו אז באמת מפורסמים 'בכל עיר ועיר, כפר ועיירה' ? — אם לא כן הדבר, מפני-מה לא שמענו בשום מקום, שהיה בימים ההם 'רב ועצום' באדריינופול, שאליו פונים בשאלות 'מקצות האדמה' — לאלפים ולרבבות' ? — והרב ר' יעקב ששפורטש, שהתאמץ בכל כוחו לבוא

³⁵ שם, שם.

³⁴ שם, בהקדמה.

³³ 'כהונת עולם', סימן י"ח.

בדברים עם רבני-המזרח, שיש להם השפעה על בני-דורם, כדי לנהל עמהם יחד מלחמת-מצווה בשבתאים — מפני-מה לא פנה הוא אל רב גדול ומפורסם זה באדריאנופול, אם לא מטעם של 'ערבך ערבא צריך' ? ... ואם יש אפילו אך גרעין אחד של אמת בדברי הרב משה הכהן בהקדמתו, שהמחבר לא הניח כמותו גדול ומהולל, ראשון לכל דבר שבקדושה, מופלא שבסנהדרין, ריש גלותא' וכו', מפני-מה אין אנו מוצאים אף פעם אחת את שמו בין כל החתומים המרובים תחת כל אלה הכרוזים והחרמות, שהוציאו רבני-תוגרמה לרוב בכל עיר ועיר ובכל הערים יחד נגד השבתאים וראשיהם חדשים לבקרים ? — כי כשם שלא היה פרימו-השבתאי בין הנרדפים על-ידי הרבנים כך לא היה פרימו הרב בין הרודפים את השבתאים. הידיעה האמורה, שפרימו הרב נתן את רשיונו לגרש את קורדונו מאדריאנופול, אינה משנה את התמונה הכללית. מדעותיו המאוחרות של קורדונו על דו—או תלת—פרצופיו של האלוהים לא היתה נוחה אף דעתם של הרבה מן השבתאים הראשונים. והלא גם פרימו-השבתאי נלחם באותן השנים עצמן באותן הדעות עצמן של נחמיה חיון, כפי שראינו מדברי-עדותו של נחמיה חיון עצמו.

ולא רק פרימו הרב עצמו, אלא גם הרבנים השונים, שפנו אליו בשאלותיהם והזכירוהו בספריהם, אינם ידועים לנו בתור לוחמים בשבתאות : הם לא השתתפו בעריכת החרמות והכרוזים, ואחדים מהם היו גם קרובים לחוגי-השבתאים. כבר ראינו, שרבו של פרימו הרב היה רבי יהודה שאראף ממצרים. ושארף זה אינו 'נעלם' בתולדות-השבתאות. בשנת תכ"ה שלחו ראשי-הקהילות במצרים שני צירים לאבידוס לחקור ולדרוש, אם אמנם נכונות הן הבשורות על משיחיותו של שבתי-צבי. ושני הצירים הללו היו — הרב גאנדור והרב יהודה שאראף. והשבתאי רפאל סופינו במכתבו לששפורטש מביא ראיה מדבריהם של שני הרבנים האלה, שאחרי 'שהניחו עסקיהם להיות עמו' הם 'מעמיקים על זאת האמונה'³⁶. ואף אם ששפורטש מספר אחר-כך, שכפי ששמע 'החכם שאראף שורף בהבל פיו' את המאמינים, אלא שלעת-עתה הוא 'מגלה טפח ומכסה טפחיים'³⁷, הלא סוף-סוף דברי עדותם של שני הצירים הללו הרימו את כבודה של השבתאות במצרים, ואת החכם גאנדור, חברו של יהודה שאראף בשליחותו זו, אנו מוצאים בשנת תל"ג בסופיה ביחד עם נתן העזתי ושמואל פרימו השבתאי, כמו שראינו

³⁷ שם, עמ' 43.

³⁶ קיצור ציצת נובל צבי, עמ' 38.

ממכתבו של יכני. ואם אמנם אין אנו יודעים את עבודתו השבתאית של שאראף עצמו, רבו של פרימו הרב, אחרי שעבר שבת־צבי אל האיסלאם, אבל גם בין רודפי־השבתאים לא נמנה גם אז, בעוד שבימי שבת צבי היה מצירי־השבתאים. גם אברהם רוזאניס³⁸, בעל ההסכמה הנזכרת וכותב שאלות לפרימו הרב, אחד מגדולי המפורסמים בין יהודי־ספרד שבדורו, לא השתתף במלחמת־מצווה נגד השבתאים. יוצא מן הכלל הוא רק כתב אחד, שהוציאו רבני אדריאנופול ובו סיפרו, כי שבת־צבי בעצמו התחרט על מעשיו והודה, שאין הוא המשיח ושאך נתן העזתי ואברהם יכני הוליכוהו שולל בדבריהם: 'שהכל כזב ושקר': 'הם הטעו אותי ואני התחלתי להטעות את העם'³⁹; בין החתומים על כתב זה נמצא גם שמו של אברהם רוזאניס. אבל כבר הדגיש גרץ, שמכתב זה מזויף הוא. רצו הרבנים להשפיע על המאמינים, שלא יחללו את הצומות, והתירו לעצמם לאחוז באמצעי בלתי־כשר זה משום 'עת לעשות לה'. ושטר מזויף זה הוא היחידי בספרות האנטי־שבתאית, שעליו באה חתימתו של אברהם רוזאניס, — וכלום לא יצא זה מן הכלל אלא לחזק את הכלל, כי רוזאניס זה נחשב בין ידידי־השבתאים ודבריו היו נשמעים ביניהם, ומשום כך השתמשו הרבנים בשמו.

בין הבאים בכתובים עם פרימו־הרב נמצא גם הרב ר' חיים אלפאנדרי, שהיה אז עדיין צעיר לימים; ואלפאנדרי זה הוא תלמידו של ר' אברהם רוזאניס⁴⁰. סימן י"ח של השו"ת הנז' מכיל שאלה גדולה וסבוכה, שבה פנו פרנסי העיר אומיר בדבר בירור של סכסוך בענייני־ריבית, שהיה בין הקהל ובין הר"ש אינריקש. והלא אומיר היא עיר־מולדתו של המשיח והמבצר היותר עתיק של השבתאות. שתי תשובות של פרימו הרב מובאות על־ידי הרב שלמה אמריליו בספרו 'כרם שלמה'⁴¹ — וגם את שלמה אמריליו יודעים אנו בתור מצדד בזכות השבתאים. כשיצא השבתאי המפורסם נחמיה חיון במחברתו 'הקולות יחדלון' לענות לרודפיו דבר, הביא שם מכתב משני רבנים מעידים על יושרו, והם — ר' יוסף קובו ור' שלמה אמריליו. וגם בדרשותיו ודברי־תורתו לא נשתחרר פרימו הרב מעברו השבתאי:

³⁸ הנקרא ר' אברהם רוזאניס הזקן, חמיו של בעל ה'משנה למלך'. הוא היה מחבר השגות על תשובות מהריט"ץ על המהרש"ך ועל 'גדולי תרומה' לר' עזריה פיגו.

³⁹ קיצור צנ"צ, עמ' 78.

⁴⁰ עיין 'אור החיים' לר' חיים מיכל, עמ' 380.

⁴¹ סאלוניקי, תע"ט (סימן ט"ו — הלכות אישות וסימן ל"ג — הלכות גביית כתובה).

הד־קולה בענייני נישואין נשמע עדיין בתשובותיו, סימנים ג' וד', עקבות געגועיו לביאותו של המשיח בימיו ניכרים בשאלה, סימן ח', וייחוסם של השבתאים הראשונים לסיגופים ולתשובה עובר על פני כל הספר 'אמרי שפר'. ואף־על־פי שלא שמענו, שילחמו הרבנים מלחמת־תגופה בפרימו הרב, כפי הנראה לא שכחו את 'חטאת נעוריו' ואת ספריו השמידו. בהקדמה ל'כהונת עולם' כותב הרב משה הכהן: 'צריך למודעי, כי בעוון הדור כל כתבי הקודש של הרב ז"ל היו נאכלות אש הן בעודנו חי, ושארית הפליטה... אבדורי אבדור מקיר העיר וחוצה, אלה מפה ואלה מפה מארבע כנפות הארץ'. אין הרב משה הכהן רוצה לספר לנו, איזה מ'עוונות הדור' גרם לשריפת כתביו של חמיו, אבל מתוך שאר דבריו אפשר לעמוד על זה. אחרי שהוא מספר איך עלה בידו 'לאסוף באמרי"ם לקוטי בתר לקוטי' ומוסר את גודל צערו על ששאר כתבי המחבר הלכו לאיבוד, הוא מוסיף: 'ולנו עדת ישראל אקרא: עד מתי יהיה זה לנו למוקש! מה עניה זו שומרת יום כנגד יום דור שבן דוד בא לישדר לנו מר הכהן המשיח ושלח רצוצים חפשי... ונקומה ונעלה בית־אל' וכו'. כך לא עלה בידי בעל ההקדמה להסתיר בחובו את סוד הרדיפות נגד חמיו הר"ש פרימו וסיבת שריפת ספריו, ובהשתפך עליו לבו סיפר בעצמו, ששמירתו זו, ששמר 'יום כנגד יום דור שבן דוד בא' — 'זה היה לו למוקש'.

ובסימן כ"א של השו"ת גומר הרב א. רוזאניס את שאלתו להרב פרימו בדברים אלו: 'שמעתי אומרים, כי זה ימים שמעלת כבוד תורתו חלה את רגליו ונצטערתי נבהלתי משמוע' וכו'. והלא יודעים אנו מה שמסופר על פרימו־השבתאי, כי 'עקב תלאות מסעיו חלה את רגליו'.

כמדומני, שהדברים האמורים יש בהם די להוכיח, שאזהרתו של גרץ 'שלא להחליף' מופרכת היא וששני שמואל פרימו אלו — סופרו של המשיח בשנות העשרים למאה החמישית והרב באדריאנופול בשנות השישים — אינם אלא אחד.

ופרט קטן זה יש בו כדי ללמד על הכלל כולו.

לא כת היתה השבתאות בשנות־אביבה. לא יחידים פורצי־גדר הרימו את דגלה ולא נגד היהדות האופיצאלית יצאו. תנועה עממית היתה, מלב העם יצאו נושאים ומתוך־תוכה של האומה ינקה. החימה הכבושה ל'השבתים' או ה'שבתי־צבי'ניקים' מאוחרת היא ומכוונת כלפי אלה שנשארו נאמנים לתנועה גם אחר שנתרוקנה התנועה מתוכנה והחלום המשיחי גז מעל שמיה. יוצרי התנועה בתקופה הקלאסית, אלה שהתשוקה להיגאל מילאה את נפשם, היו

סופרו של משיח

עצם מעצמיו ובשר מבשרו של העם ובמפח-נפש ויגון קודר נרתעו לאחוריהם לקול צחוק-השטן של המציאות. וכשבאו ננסים מתפלספים ולחשו על המכה הטריה חילופי-גירסאות ב'הזוהר' וחידושי כוונות-הייחוד, הזדעזע העם המת-פרפר בחבלי-יאושו ויקלל את קללתו הנמרצת, שבת-קולה מגעת אלינו מתוך המליצות המקובלות של החרמות והאסורים. ולא עוד, אלא שהרבה מאלה שנטעו בידיהם את עץ-הפלאים הזה, עץ-החיים והתקווה, נעשו אחר-כך מקצצים בנטיעות הזרות, שצמחו מאותו עץ עצמו, אחר שנעשה עץ יבש, בלי לחלוחית של חיים. וכלום יש לתמוה, שמי שהיה לפניו סופרו של המשיח עצמו נתן אחר-כך את רשיונו לגרש את קורדונו מן העיר? וכמו-כן אין לתמוה, שמי שעמד בראש מבטלי 'תשעה-באב' ו'כתב דברים שראוי לקרוע עליהם' אז בשנות-הזהב של המשיחיות, אינו אלא אחד מן הרבנים המפורסמים, שכותב תשובות בהלכה כשאר רבני דורו, ושנמצאה קהילה גדולה שמינתה אותו עליה לרב ולדרשן.

ומה שלא עמד הגדול שבכותבי ההיסטוריה הישראלית בפרט זה על האמת ההיסטורית אינו דבר שבמקרה, אלא תוצאה ישרה מהשקפתו הכללית על כל התנועה השבתאית. אם כל תנועה עולמית זו, שראשיתה חלום לאומי גדול, חלום התחייה והנקמה, שילדוהו הלפידים העשנים של מוקדי-האינקוויזיציה בספרד ופורטוגאל וטיפחהו ברק-החרבות של חמלניצקי וגדודיו, אמצעיתה — שאיפה עצומה לגאולה שלמה ולמהפכה עיקרית בפנימיותה של נשמת האומה וסופה — עלבון צורב ויאוש קודר, שאין דוגמתו בתולדות גלותנו — אם כל סופה זו, שטיהרה את האוויר פינתה את הדרך בשביל הזרמים החד-שים של המאות י"ז וי"ח ושימשה להן מבוא, אינה בשביל גרץ אלא 'הזיה, שגעון ומשובה'... 'מפלצת נוראה ונגאלה המטילה זוהמא'⁴² — הרי מובן מאליו, ששבתי-צבי אינו בעיניו אלא 'זד יהיר ומשתגע'⁴³, אברהם יחיני — 'ערום ובעל תחבולות, אוהב בצע ומתאוה להוליך בני-אדם שולל'⁴⁴, נתן העזתי — 'איש, שאבד לו היסוד לדעות המוסריות והמדות'⁴⁵ ושמואל פרימו — 'איש מזמות ובעל-תחבולות, המשתמש בש"צ להנאתו', וכיוצא בזה. מתוך שרעיון הגאולה והתחייה היה רחוק מבני-דורו של גרץ מתייחס הוא אל כל התנועה אותו יחס, שנשאר לו בירושה מר' יעקב עמדין ונתקדש על-ידי משה מנדלסון.

⁴² גרץ-שפ"ר, חלק שמיני, עמ' 457 ובהרבה מקומות אחרים.

⁴³ שם, עמ' 456.

⁴⁴ שם, עמ' 233.

⁴⁵ שם, עמ' 240.

סופרו של משיח

ואולם, כשם שנשתנה בדורות האחרונים היחס לתנועה הבעש"טית, באופן שנתעשרנו על-ידי כך באוצר חדש של יצירה עממית, כך עתיד להשתנות גם היחס אל התנועה השבתאית, באופן שיתגלו לנו אף בה, עם כל השינויים היסודיים שביניהן, מעינות-תהום של כוח לאומי חי ורענן, מלא לשד-אמונה וגעגועי-הגאולה.

[תרע"ב]

באמרו ודעו עליהם יום ולילה
ועתה שאלו לזר יום ויום
שבעה ימים יחד בשבת ויום
באמרו ודעו עליהם יום ולילה
דור ודור כי יודעו לאמר רק ודעו עליהם
לאמר יודעו ודעו עליהם יום ולילה
דור ודור ודעו עליהם

מתוך מכתב של שמואל פרימו

ר' יחיאל, משמשו של שבת־צבי

בסוף נוסח ראשון של 'תורת הקנאות' לר' יעקב עמדתן 'מה שלקט אחד מבעלי בתים דק"ק אמשטרדם שהיה באותו זמן ודבר עם כמה מאנשי שבת־צבי ששימשו אותו עד עת כפירתו ואז עזבוהו והלכו מאתו', נמצא כתוב: 'וכן המשרת של שבת־צבי ששימשו י"ג שנים עד שכפר באלהי ישראל ואז ברח ממנו. אחר איזה שנים בא לכאן אמשטרדם וגם הוא אכל אצלינו בעלי בתים וסיפר לנו ג"כ הרבה דברים'¹.

מי היה המשרת הזה של שבת־צבי, אשר שימש במחיצתו י"ג שנים עד שעת הכפירה ואשר מפיו קיבל בעל המקור 'הרבה דברים' ? להיכן ברח, אחרי אשר המיר שבת־צבי ונבואתו נתבדתה ? האם נשארו אילו עקבות מחייו ומפעולותיו גם אחרי המרת שבת־צבי ? היכן היה לפני בואו לאמשטרדם, ששם סיפר לבעל המקור את זכרונותיו, ואימתי בא לאמשטרדם, ולשם מה בא לשם ?

בשל סתמיותה של ידיעה קצרה זו ב'תורת הקנאות' לא העירה תשומת־לב החוקרים, ואיש מכותבי תולדות השבתאות לא הזכיר את המשרת הנעלם הזה ולא חתר לגלות את שמו ואת גורלו. נדמה לי כי ניתנה האפשרות להפיץ אור על פרשה סתומה זו, שיש בה כדי ללמדנו מכמה בחינות.

כבר הורה בצדק דוד כהנא², כי נוסח ראשון זה אשר 'בתורת הקנאות' הוא העתקה לעברית מתוך כתב־יד שחיבר ביהודית־אשכנזית ר' יהודה ליב ב"ר עוזר, שמש ונאמן לעדת בני ישראל האשכנזים באמשטרדם. כתב־היד נשתמר זמן רב בספריה אשר בפאריס, וא. כרמולי קרא לו — שלא בצדק — 'מעשים נוראים'. שמו הנכון הוא 'בשרייבונג פון שבת־צבי' ונכתב מאת ר' ליב ב"ר עוזר מפי עדי־ראייה, והוא ששימש מקור לנוסח ראשון של ר' יעקב עמדתן

¹ תורת הקנאות ליעב"ץ, לבוב תר"ל, עמ' 26.

² 'תולדות המקובלים, השבתאים והחסידים', חלק ב, נספחות, עמ' 181.

ר' יחיאל, משמשו של שבת-י-צבי

ב'תורת הקנאות' שלו. אלא שהיה כתב-היד אשר לפניו, כפי שהוא מודה בעצמו, לקוי וקרוע ולא עוד אלא הוא, יעב"ץ, הוציא ממנו את אשר מצא לרצוי, קיצר ועיבד והעתיק בשינוי-סדר ובשינוי-יחס. רק אחרי אשר יתפרסם כתב-היד הזה כולו, במלואו וכלשונו, כאשר הכריז הנשיא השני של מדינת ישראל, יצחק בן-צבי ז"ל, יועמד המקור הראשון הזה על אמיתתו ועל כל חשיבותו ההיסטורית.

ואכן בכתב-היד הזה אשר לפני, בדף נ"ו, עמוד א', נמצא הקטע על דבר משרתו של שבת-י-צבי בצורה מפורטת קצת יותר. בו מסופר כי משרת זה שמו היה ר' יחיאל. שלוש-עשרה שנה וחודשים אחדים שימש ר' יחיאל זה את שבת-י-צבי עד המרתו באדריאנופול. אז רצה שבת-י-צבי שגם ר' יחיאל ימיר אתו. אולם ר' יחיאל לא נשמע לו. שילם לו שבת-י-צבי את כל שלוש מאות האריות שהיה חייב לו 'עד הפרוטה האחרונה', ור' יחיאל עזב את אדריאנופול, משום שלא רצה יותר לשבת במקום ההוא 'מחמת הצער ושברון הלב' ויצא לשלונקי. אפילו ברכת פרידה לא קיבל ממנו. ור' יחיאל זה סיפר לר' ליב ב"ר עוזר (רוזנקרנץ) בעל כתב-היד 'עסקים וחדושים' שונים על שבת-י-צבי, והמחבר הכניס לתוך חיבורו רק אלה הדברים ש'וודאיותם אינה מוטלת אצלו בספק'. ואכן, על כל הדברים שבכתב-היד העיד ר' יחיאל כי נכונים הם³.

ר' יחיאל זה הצטרף אפוא לשבת-י-צבי י"ג שנים וחודשים אחדים לפני

³ וזה לשון הקטע במילואו ככתבו :

'אויך האב איך זיינען משרת אודר שמש כאן אמשטרדם גשפראכן בשמו ר' יחיאל איז דרייא צעהן יאר אונ' עטליכי חדשים זיין לייב קנעכט ומשרתו גוועזן עד אותו יום דז זיך ש"צ האט ממיר גוועזן האט ער מוזן פון אים גיין אודר העט זיך אויך מוזן כופר זיין ווי אויך ש"צ פון אים האט האבן וועלן. רק האט זיך ניקש משגיח אן אים גוועזן אונ' צו אים גזאגט איך האב נאך ג' מאות ליבן טאליר ביי אייך וועלט איר מיר זיא געבן מוטב ואם לאו ווער איך דאך ח"ו אן גאט ניט ברעכן זא האט ער זיא אן אים גצאלט עד פרוטה אחרונה אונ' גלייך אויש אדרנאפלן נאך שולניעק גצאגן דען האט ניט וועלן באותו מקום בלייבן וועגן צער און שברון לב ער האט זיך ניט איינש מיט ש"צ גזעגנט מכמה טעמים. נון דיזר שמש האט מיר פיל עסקים אונ' חדושים פון ש"צ פרצילט אונס וויילן פיל זאכן דרונטר זיין דא קיינר אויף האט מעיד גוועזן זא קאן זאוואל שקר אלש אמת זיין האב זעלכי זאכן דא הער ניט וועלן שטעלן דען וואש מן ניט וודאי ווייש דז אמת איז בעשר גשוויגן אלש גרעט אודר גשריבן אבר אויף די אובן גמעלטי זאכן די מיר בשריבן האבן האט דיזר משרת אודר שמש ג"כ אלש מעיד גוועזן' (דף נ"ו, ע"א).

המרתו, כלומר בקיץ תי"ג, כששבת־צבי, מנודה ומגורש מאיזמיר עירו זה חמש שנים, סיבב את ערי המזרח. קרוב לוודאי כי באותה שנה נמצא שבת־צבי בארץ־ישראל⁴. באותן השנים הצטרפו לשבת־צבי כל מתי־סודו המרכזיים כנתן העזתי, ר' שמואל פרימו ור' אברהם היכיני. יחד עם שבת־צבי, כמשרתו וכמשמשו, שב אפוא ר' יחיאל בתכ"ה לאיזמיר, ובאלול תכ"ו יצא עם אדוניו ורבו לאדריאנופול, ששם המיר שבת־צבי 'לצערן ולשברון לבו' של ר' יחיאל, בט"ז באלול תכ"ו.

וכשלא נענה ר' יחיאל לבקשת שבת־צבי לצאת בעקבותיו, עזב את אדריאנופול ויצא לשלוניקי, כאשר יצא לשם באותו פרק־זמן גם נתן העזתי ומחנהו, חותנו וחבריו⁵, שלא השתמדו אף הם אבל שמרו את אמונתם בלבם והמשיכו את פעילותם החשאית בדרכים שונות ובצורות שונות.

אולם פליטי השבתאות לא האריכו שבת בשלוניקי. חותנו של נתן העזתי מת כעבור שבועות מספר אחרי בואם לשלוניקי, ונתן מוכרח היה לברוח מאת רודפיו בכ"ב בטבת תכ"ז⁶, והאחרים — מהם עברו למומרים ומהם גורשו את העיר ונפוצו על פני ערי המזרח או גדו לאירופה. נתן עצמו הסתובב כשנה מסביב לאדריאנופול ויצא לאיטליה.

להיכן טולטל ר' יחיאל זה עד אשר הגיע לאמשטרדם?

והנה בשנת תס"ג, בהיות ר' ליב רוזנקרנץ שמש ונאמן של קהילת האשכנזים באמשטרדם, הופיעה באמשטרדם מהדורה חדשה של 'מעלפת ספירים', קטעי דברים מתוך 'הזוהר' אשר אסף וקבץ ותקן וסדר הרב המובהק וחסיד ועניו כמוהר"ר שלמה אלגאזי, אב"ד איזמיר, מחולקים לפי העניינים לשלושים פרקים על מנת ללמד פרק פרק ליום בכל שלושים ימי החודש. ושם המו"ל — 'האלוף התורני ר' יחיאל בהר"ר צבי זצ"ל מק"ק קאוולא גליל וואלין'. ולספר הסכימו שלושת רבני אמשטרדם: ר' שלמה די אוליוירה, ר' שלמה אאילון רבני הספרדים ור' יהודה ליב הכהן אב"ד האשכנזים.

וכעבור שש שנים יצאה באמשטרדם הוצאה חדשה של 'ספר המפואר' לרבי שלמה מלכו (תס"ט). וגם לספר הזה ניתנה הסכמתו של ר' יהודה ליב הכהן אב"ד האשכנזים אשר באמשטרדם. וגם את הספר הזה הוציא ר' יחיאל ב"ר צבי זצ"ל מק"ק קאוולא גליל וואלין.

⁴ עי' להלן: 'קורא הדורות וקורות דורו'. ראשונה בקובץ הגורן, ספר י', עמ' 125.

⁵ עמ' 103.

⁶ 'קיצור ציצת נובל צבי', דף מ"ג.

נדמה לי שלא נטעה אם נשער, שר' יחיאל ב"ר צבי מק"ק קאוולא זה הוא-
הוא ר' יחיאל שהיה בנעוריו משמשו של שבת-צבי. ובשנות תס"ג—תס"ט,
כשישב באמשטרדם, הוציא שם את הספרים הנ"ל וקיבל עליהם את הסכמת
הרב של קהילת האשכנזים, אז התראה שם עם השמש והנאמן של קהילת
האשכנזים, רבי ליב ב"ר עוזר (רוזנקרנץ), וסיפר לו את אשר סיפר, כמסופר
בספרו 'בשרייבונג פון שבת צבי' ובתורת הקנאות ליעב"ץ.
כל יתר הפרטים מוסיפים חוזק ובהירות להשערה הזאת.

הספר 'מעלפת ספירים' היה מחובב מאוד בערי המזרח בשנים שקדמו לשנות
הגיאאות של השבתאות וזכה אז להוצאות אחדות זו אחרי זו.⁷ ר' שלמה ב"ר
משה ן' עזרא⁸ הוציא את הספר הקטן הזה בעצם שנת תכ"ה באיזמיר עצמה
'לבקשת דרישת יחידי סגולה מהחברה הקדושה יצ"ו המחזיקים ידי לומדי
תורה בישיבת הבקיאאות אשר בק"ק איזמיר', ובהקדמתו הוא אומר כי 'בראותי
התועלת הנמשך לכל עם בני ישראל ובפרט למהדרין מן המהדרין
השבים אל ה' בכל לבב⁹ חצני¹⁰ נערת ופני כחלמיש שמתי ועם
אלופי ומיודעי חברים מקשיבים לקול דברתי ה"ה יחידי סגולה מהחברה
הקדושה הנזכרת וענותם תרבני שהקדימו עשיה לשמיעה ונתנו לכסף מוצא'.
והמחבר, ר' שלמה אלגאזי, הרב דק"ק איזמיר מספר בהקדמתו 'ונתן בלב
החברים גבירים אבירים כבירים אנשי חיל יראי אלקים חברי הבקיאאות של
ק"ק פינטו יע"א להדפיסו... והמה מבני עליה חברותא כלפי שמיא'. והנה
'המהדרין מן המהדרין השבים לה' בכל לבב' בשנת תכ"ה באיזמיר ידועים
לנו. הנדיב פינטו עצמו, העשיר מאלעפא, ממשפחת מכלכלי ישיבת הבקיאאות
של ק"ק פינטו באיזמיר היה אחד השלוחים שבא מאלעפא 'לתת כבוד ויקר
למשיח'¹¹ וזכה להיכנס לתוך רשימת המלכים שהמליך שבת-צבי לפני
צאתו לאדריאנופול. ר' שלמה אלגאזי, מחבר הספר הזה, היה אז רב מכובד
על מקובלי העיר. כששב שבת-צבי לאיזמיר, באותה שנת תכ"ה, הוריד
מכיסא הרבנות את חתנו של ר' שלמה אלגאזי, את ר' אהרן לפפא, והושיב
במקומו את הרב ר' חיים בנבנשתי, בעל 'כנסת הגדולה', אבל בר' שלמה

⁷ ג. שלום Bibliographia kabbalistica, Anhang. N. 80 רושם שלוש מהדורות:
קושטא ת"ך, איזמיר תכ"ג ואיזמיר תכ"ה. ר' שלמה אאילון בהקדמתו להוצאת
אמשטרדם תס"ג מזכיר גם הוצאת קושטא תכ"ה.

⁸ עי' גם דבריו בהקדמה לספר 'בני אהרן' לר' אהרן לפפא, איזמיר, תל"ד.

⁹ הפיזור שלי. ¹⁰ כצ"ל, עי' הוצאת קאפוסט, תקע"א.

¹¹ תולדות המקובלים וכ', א, עמ' 85.

אלגאזי לא פגע. ומאז שקיעת שמשו של שבתי-צבי פסק פירסומו של הספר הזה ולא הופיע עוד, עד שר' שלמה אאילון מעיד בהסכמתו להוצאת ר' יחיאל משנת תס"ג כי 'לא נמצא אפילו אחד בעיר'. ורק ר' יחיאל זה שהכיר את ר' שלמה אלגאזי מתוך ישיבתו באיזמיר וזכר את פרסומו הקודם של הספר הזה, יכול היה לשמור לו אמונים בשנת תס"ג ולתת לו מהלכים מחדש.

מלבד רב האשכנזים הסכימו על הספר הקטן הזה, כאמור, ר' שלמה די-אוליוירה — הוא ר' שלמה די-אוליוירה, אשר חיבר בשעתו שירים לכבוד שבתי-צבי וכתב לו 'הנותן תשועה'¹² — ור' שלמה אאילון, שמוצאו השבתאי הוכח¹³, ושקרוב לוודאי שהוא הכיר את ר' יחיאל מימי היותו משמשו של שבתי-צבי ושביתם יחד בשלוניקי.

הספר השני שהוציא ר' יחיאל — ספר היסוד הוא לתקווה המשיחית. אין כל פלא כי היה ר' שלמה מולכו מקודש ונערץ בעיני השבתאים, הראשונים והאחרונים. אף שבתי-צבי ראה את עצמו כממשיך מפעלו והעיד כי נשמתו של מולכו נתגלגלה בו. יש משערים, כי בנבואה הידועה על משיחיותו של שבתי-צבי שר' אברהם יחיני ייחס ל'חכמת שלמה רבתי' כוונתו היתה לר' שלמה מלכו¹⁴. ואכן בהערצת קודש כותב עליו ר' יחיאל בר צבי בהקדמתו ל'ספר המפואר': 'חד מן קמא' דקמאי, דדמי לבר אל הין, קדוש יאמר לו ה"ה מוהר"ר שלמה מלכו ז"ל אשר שמו נודע בשערים כי שופך דמו כמים ויזבח שלמה את נשמתו לזבח השלמים. ה' ינקום נקמתו'.

כידוע, היתה נפוצה מאוד בקרב השבתאים, הגלויים והנסתרים, האמונה כי בשנת תס"ו יתגלה הגואל. לשנה זו, שנת 'ועושה חס"ד למשיח' (תס"ו) ניבא ר' אברהם מיכל קורדוזו, וגם הביא ראיות לנבואתו 'מדברי חז"ל, דמיון הגואל הראשון לגואל האחרון. כי משה רבנו ע"ה בן מ' שנה ברח מלפני פרעה ובן פ' שנה בעמדו לפני פרעה מלך מצרים להוציא את בני ישראל. כן הגואל האחרון ש"צ [שר"י] נולד שפ"ו עצמותיו ובשנת על מי¹⁵ תכ"ו עוד תוסיפו סרה נשתמד... ובשנת מתו"ך ומחמס יגאל נפשם יעמוד לימין אביון ויהי להם למושיע'¹⁶. להתגלות הגואל בשנה זו, שנת תס"ו, ניבא ברבים גם ר' חיים מלאך, חברו של ר' יהודה החסיד, שהלך 'מדינה ומדינה

¹² עיי' עניני שבתי-צבי לר"א פריימן, עמ' 115.

¹³ גרץ-שפר, חלק ח, ציון ו, סעיף י"א. ועיי' שבר פושעים לר' משה חאגיז, ס' ג.

¹⁴ דוד כהנא, חלק א, עמ' 71. ¹⁵ צ"ל : מה (ישעי' א, ה).

¹⁶ ספר מריבת קודש לר' אליהו הכהן. עניני שבתי צבי, עמ' 37.

עיר ועיר מבשר ואומר כדברים האלה¹⁶. ודברי תקווה ואמונה אלו מצאו להם אוזניים קשובות בחוגים רחבים ורחוקים^{16א}. מהם נתפרנסה העלייה של תלמידי ר' יהודה החסיד וחיים מלאך בשנת ת"ס, ובהם גיזונו שרידי השבתאות וגידוליה בכל התפוצות. ואף בדברי גדולי התורה שבדור נשתמרו עקבותיהם¹⁷. ורק מפי מי שעמד בסוד הדברים וחש בסכנה הכרוכה לשומרי גחלת התקווה, כשעברה שנת תס"ו הנכספת והנבואה לא נתקיימה, יכולים היו לצאת הדברים שכתב ר' יחיאל ב"ר צבי מק"ק קאוולא בהקדמתו ל'ספר המפואר' בשנת תס"ט, שלוש שנים אחרי האכזבה, לאמור: 'אך אמנם השמר פן ואולי יהיה עם לבבך דבר בליעל לאמר תמו הקצים. חלילה וחס! שים יד על פה, והחזק במוסר רבותינו הראשונים אל תרף כי דבר גדול דברו אליך: אם יתמהמה חכה לו. קוה וחזור וקוה כי לא יאחר לשלמו להקדימו או לאחרו כפי הרצון הפשוט או בכשרון המעשים מאתנו בית ישראל הגולין בין העמים ויהיו דברי אלה לאחדים להשיב נפש עגומים... ויקבץ נדחי עמו ישראל אל תוך עיר ציון היא אם הבנים... ונודה לו שיר חדש... ברוך אתה ה' גאל ישראל. כה עתירת העבד הצעיר גולה ומטולטל ומקוה רחמי שמים, יחיאל' וכ'.

^{16א} עיין להלן הפרק: התקווה לשנת הת"ק.

¹⁷ הד אמונה זו אם גם בשינוי נוסח ובשינוי השנה מגיע אלינו גם מתוך הספר 'לקט שמואל' (וויניציא תנ"ד) מאת הר"ר שמואל פייויש כהנא, סופר מגורש מווינה, בן בעל 'כתונת הפסים' ונכד בעל ה'פרישה ודרישה' ובעל הסמ"ע, נצר מגזע גדולי הרבנים, שאיש לא מנה אותו בין השבתאים לא בדורו ולא אחרי מותו ואשר לספרו נתנו את הסכמתם גדולי ההוראה שבדור וגם רבני ועד הארצות (ע"ש). ובספרו זה נמצא כתוב בקיצור נמרץ ובצורה מעורפלת בגימטריאות לאמור (דף ל ע"ב): 'וכבוד ה' מלאה הארץ. מלוי לפ יש די (כלומר אם לבטא את המלה ארץ במילואה ולצרף את האותיות החסרות לפ מאלף, יש מריש ודי מצדי) גימטריא תל"ד. וכן משיח בן דוד. ועם שם הויה גי' ת"ס. ועלו מושיעים גי' תע"ו וכן אליהו משיח בן דוד. וכן נעלם מן שבת ין ית ו' (כלומר: ין משיח, ית מבית, ו' מתו) מע"א רנ"ב. לענ"ד אפשר התחלת גאולה עבר מכמה שנים כמו שנשמע בעולם רק איתא ילקוט הושע דע"ה מה גואל ראשון נגלה ונכסה (מ' שנה) כן גואל אחרון. והרי משנת תל"ד הנ"ל דאז נעלם עד תע"ד מ' שנה. יבוא אי"ה' (העירני על ספר זה ר' מיכל רבינוביץ ז"ל). כלומר, ר' א"מ קורדוזו מנה מ' שנה משנת המרתו של שבת-י-צבי ובעל 'לקט שמואל' משנת מיתתו. וכן גם המקור השבתאי 'זכרון לבני ישראל' מאת ר' ברוך גרשון מאריצו פותח את דבריו במימרה זו מתוך מדרש רבא פ' נשא, י"א: 'אמרו ז"ל על פסוק דומה דודי לצבי, מה הצבי זה נגלה וחזור ונכסה כך גואל ראשון נגלה ונכסה. רבי ברכיה בשם ר' לוי אמר כגואל ראשון כך גואל אחרון נגלה להם וחזור ונכסה מהם' (עניני ש"צ לפריימן, 45).

ור' יחיאל זה, 'הגולה והמטולטל', הרואה את עצמו אחראי 'להשיב נפש עגומים' והמאמין כי 'בכשרון המעשים מאתנו בית ישראל הגולין בין העמים' תלוי הדבר גם לקרב את הקץ והשוקד על כך לבל תכבה התקווה, תולה עצמו בהקדמתו זו ברמזיו של רבי שלמה מולכו ובסודותיו של בעל 'מגלה עמוקות' ודוחה את הקץ לעוד ט"ו שנה 'לאסף תרנ"ו לטלטולים שהיא שנת פד"ת לפ"ק ליצורים אם חפץ בנו ה' יגלה קץ יומים... דכתיב בגאולה ראשונה ושמתי פד"ת... אף גם זאת במלאת הימים האלה קרוב הדבר להיות משתה הראשונים משתה האחרונים ויצאו גאולים'¹⁸. כמדומני כי שורשיו של ר' יחיאל ב"ר צבי זה, מו"ל ספר המפואר ובעל ההקדמה, בתוך שבתאות הדור, מוכחים לעין.

את הספר 'מעלפת ספירים' הוציא ר' יחיאל ב"ר צבי בשנת תס"ג. ובשנת תס"ד בא לאמשטרדם על מנת להדפיס את ספרו 'אבק סופרים' המשולח השבתאי המפורסם רבי אברהם קונקי, מי 'שהיה במבצר קושטיאזא אצל שבתאי צבי ואכל עמו ביום ט' באב'¹⁹ ומי שכתב את המקור השבתאי אשר 'בתורת הקנאות' הידוע בשם 'הטופס השלישי'²⁰. והנה לספרו של הרב השבתאי הזה נתנו בסיון תס"ד את הסכמתם הרב ר' שלמה די אוליוירה, ר' שלמה אאילון ור משה יהודא הכהן אב"ד האשכנזים²¹, כלומר אותם שלושת רבני אמשטרדם אשר נתנו את הסכמתם בשנת תס"ג למהדורתו של ר' יחיאל ב"ר צבי מק"ק קאוולא שלנו. ואכן, ר' ליב ב"ר עוזר, שמשה של קהילת אשכנזים באמ-שטרדם, מזכיר בתוך ה'בשרייבונג פון שבתאי צבי' גם את שיחותיו עם ר' אברהם קונקי וגם את שיחותיו עם ר' יחיאל השמש של שבת-י-צבי²².

על ר' יחיאל משמשו של שבת-י-צבי מעיד יעב"ץ, כי בשבתו באמשטרדם 'אכל אצלנו בעלי-בתיים', כלומר התפרנס מצדקת נדיבים' ובהקדמתו של ר' יחיאל ב"ר צבי מק"ק קאוולא ל'ספר המפואר' יש זכר לדבר והתנצלות על הדבר, בכתבו: 'וידונו אותי לכף זכות לפעולתי זאת לשם שמים להיות זוכה מאת הרבים ומזכה לרבים'.

שנת לידתו של ר' יחיאל משמשו של שבת-י-צבי אינה ידועה לנו, אולם קברניטי התנועה מתלמידיו של שבת-י-צבי הנאמנים ברובם בני דור אחד היו

¹⁸ עי' ההקדמה לספר המפואר, אמשטרדם, תס"ג.

¹⁹ תורת הקנאות ליעב"ץ, עמ' 26. ²⁰ שם, עמ' 33.

²¹ ספר אבק סופרים לר' אברהם ב"ר לוי קונקי. אמשטרדם, תע"א.

²² עי' גם יעב"ץ בתוה"ק, עמ' 26, המזכיר את שניהם יחד שהיו באמשטרדם.

וכמעט בני גיל אחד. ר' שמואל פרימו נולד בשנת שצ"ב, ר' אברהם יחיני בסוף המאה, ר' נתן העזתי בשנת ת"ב, שבתי רפאל בשנת ת"א וכו'. בשנת תס"ט היה אפוא בן-גילם ר' יחיאל המשמש זקן בא בימים, בן שבעים או שמונים בערך. ואכן בראש ההקדמה לספר המפואר נאמר על ר' יחיאל ב"ר צבי מק"ק קאוולי 'הקדמת הישיש הזקן... כמהר"ר יחיאל'.

זהותם של שני השמות הללו מתקבלת, כמדומני, על הדעת. ומצירוף הידיעות עולה גם פרשת חייו של האיש ותפקידו בתנועה.

בנעוריו, כשהצטרף אל שבתי-צבי המוחרם והנודד והתמיד בהתקשרותו לו עד ימי הגדולות של תנועתו באיזמיר ועד נפילתו של שבתי-צבי באדריאנופול, כמשמשו ומקורבו של המשיח עצמו, היה ר' יחיאל אחד האשכנזים המעטים בין הקברניטים אשר לתנועה אשר היו אז ברובם ספרדים. ובשעת בואם של יהודי פולין, המעריצים והשליחים לאיזמיר ואחר-כך למגדל-עז 'לראות את פני המלך המשיח' היה שמש אשכנזי זה יכול לשמש מתווך בינם לבין נערצם אשר מאיזמיר וסופרו אשר מברוסו. אולי כבר היה אז בשבתו באיזמיר קרוב לחבורה הקדושה אשר בישיבת הבקיות שם, והיה כרוך אחרי ר' שלמה אלגאזי שאת קטעי 'מעלפת ספירים' שלו היו נוהגים אז לומר שלוש פעמים ביום 'ערב ובקר וצהרים' פרק פרק ליום. בכל אופן, לאחר שהמיר אדוניו ומשיחו את דתו מאן ר' יחיאל לצאת בעקבותיו, ואם כי שבתי צבי ביקש ממנו זאת 'לא השגיח בו' מרוב 'צער ושברון לב' ויצא את אדריאנופול והתעכב זמן-מה בשלוניקי, במקום שהתרכזו זמן-מה שאר חבריו שנשארו ביהדותם. וכשרבו רדיפות הרבנים בשלוניקי והחברים נפזרו על פני הגולה, שב הוא לאירופה המזרחית אל קאוולא העיר אשר בוואלין (אגב, על קשר-מה שהיה קיים באותה שעה בין השבתאים באדריאנופול ובין וואלין נשאר לנו מעין זכר גם במקום אחר)²³, ובקאוולא נשא לו לאשה את בת הדיין של העיר, שכן כתוב בשער 'ספר המפואר': 'הובא אל הדפוס פעם שנית ע"י האלוף התורני מהר"ר יחיאל בהר"ר צבי זצ"ל מק"ק קאוולא גליל וואלין יצ"ו, חתן האלוף התורני חריף ובקי משנתו קב ונקי כ"ש מוהר"ר משה דבורקש דיין מצויין דק"ק הנ"ל'. ובאותן השנים, בשבתו בתוך עמו

²³ עיי' האיגרת ששלח בשנת תל"ב השבתאי מלובלין ר' שלמה כ"ץ 'חתן ר' שענדר שמש מויאינה ממדינת ווילניא הלאחיו בחזרתו לשם מק"ק אדריינופול "ענייני שבתי-צבי, עמ' 65.

בקהילה קטנה בוואלין כחתן הדיין של הקהילה, בשנות החמישים של המאה
ההיא, קמה בפולין ובוואלין ובפודול תנועת ר' יהודה החסיד וחיים מלאך
שריכזה את שרידי השבתאות וספיחיה ונגמרה בעלייה המונית מתוך
הקהילות הללו דרך פראג, וינה, פראנקפורט ווינצ'א, מהם מתוך תשוקה
עתיקה לחונן עפר הארץ ומהם כדי לקדם בארץ-ישראל את פני הגואל העתיד
להתגלות בשנת תס"ו. באותן השנים היה ר' יחיאל בקאוולא זה אחד המעטים
בפולין אשר חזה בעיניו את שבת-י-צבי בימי עלייתו, היה מושרש במסורת
התנועה ובספרות גדוליה הספרדים והיה יכול להעניק ממורשת התנועה
הקדומה על התנועה המתחדשת. בפולין לא היתה אז כל אפשרות להדפיס
ספרי קבלה שחשד של שבתאות היה מתוח עליהם, או על מחבריהם או
מו"ליהם. גאוני ד' ארצות החליטו 'בגזירת עירין פתגמא שלא להדפיס ספרים
כאלו' משום חשש של ש"ציות מוסתרת. וגם אחרי שהקלו והדפיסו בדקו
בשבע עיניים²⁴. אולם באמשטרדם ישב על כיסא הרבנות מי שהיה משורר
שבתאי, הרב ר' שלמה די-אוליוירה וחניך שבתאי שלוניקי, שאולי הכיר אותו
עוד ר' יחיאל בנעוריו פנים אל פנים, ר' שלמה אאילון. עירם זאת, שהיתה
גם מרכז של בתי-דפוס עברים, שימשה אז — לפני שהחל עוד הפולמוס
בגלל ר' נחמיה חייא חיון בשנת תע"ב — מעין אבן-השואבת בשביל מחברים
ומו"לים, שבגלל חשד שבתאותם נפסלו ספריהם להדפסה בערים אחרות. אז
כנראה טולטל לאמשטרדם הזקן ר' יחיאל, והדפיס שם בשנת תס"ג את 'מעלפת
ספירים' של ר"ש אלגאזי. שם נפגש אז עם הרב מחברון ר' אברהם קונקי,
המשולח השבתאי, שאולי הכיר עוד מימות שבת-י-צבי; שם נפגש גם עם ר' ליב
ב"ר עוזר, שמש דק"ק אשכנזים, שהיה מחותנו של ר' אברהם קונקי זה²⁵,
שהתחקה על שורשי השבתאות הקדומה וחיפש חומר לספר זכרונותיו. לפניו
גילה גם ר' אברהם קונקי את עברו השבתאי ולפניו סיפר גם ר' יחיאל את
זכרונותיו על שבת-י-צבי. ואולי היה ר' ליב שמש האשכנזים לעזרה לשניהם
בסידור הסכמת רבו, ר' יהודה ליב רב האשכנזים באמשטרדם, שהצטרף
לשני הרבנים הספרדים ונתן גם הוא את הסכמתו גם ל'אבק סופרים' של
ר"א קונקו וגם ל'מעלפת ספירים' במהדורת ר' יחיאל, כדי שיהיו שלושה
רבנים מסכימים כדין ולא ייצא על הספר כל ערעור. לכתחילה אמר להוציא

²⁴ ע"י גם י. הלפרין והערות א. יערי ב'קרית ספר' ט', חוב' ג', תשרי תרצ"ג.

²⁵ ע"י כתב היד 'בשרייבונג פון שבת-י-צבי', דף נ"ד, ע"א, שורה 23: 'איז מיין מחותן גוועזן. דען זיין ווייב איז שני בשני מיט מיר גוועזן'. ע"י ש.

את כל ספרי רבי שלמה אלגזי, אולם אחר כך נתחרט. בהקדמתו הוא מבאר את סיבת התחרטותו משום 'ששאר פעולותיו מרובות בהוצאות ואין ידו משגת', אולם בינתיים הגיעה וחלפה שנת תס"ו והגואל המקווה לא נתגלה, והידיים רפו ונחוץ היה 'להשיב נפש עגומים'. חזר ר' יחיאל מהחלטתו והוציא ספר עיקרי יותר לביסוס התקווה המשיחית, עמד והזהיר בפני הסכנה לאמור 'תמו הקצים חלילה', קבע את מועד הגאולה לפד"ת ופירסם את ספר המפואר לר"ש מולכו, רוח האמונה בביאת הגואל במהרה בימינו 'אף על פי שיתמהמה'.

כך, כמדומני, נתגלתה לנו דמות חדשה בתולדות השבתאות הקדומה והמאוחרת גם יחד, מהשורה הראשונה של האחראים לנפתולי גורלה. אדם שחיוו יכלו לשמש מעין גשר בין שבטי הספרדים והאשכנזים אשר בקרב התנועה המגוונת והמסותרת הזאת, בשעת עלייתה וירידתה ונסיונות התחדשותה, בהיזתה קרועה מבפנים ונרדפת מבחוץ. ודבריו ליחידי סגולה הפכו מקור לדורשי רשומות ראשונים — לר' ליב בר' עוזר (רוזנקרנץ) בעל ה'בשרייבונג פון ש"צ' ואחר-כך לר' יעקב עמדתן — אשר הניחו, לפי מושגי הדור ההוא, את אבן-הפינה להיסטוריוגרפיה של השבתאות.

[תרצ"ד]

*

לאחר שפרסמתי ראשונה את השערתי זאת ('משמשו של שבתי צבי', תרביץ שנה ה, 1934) הביע ידידי פרופ' גרשם שלום בספרו הגדול 'שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו' (חלק א, עמ' 121) את הסתייגותו ממנה. לדעתו, מיוסדת דעתי זו על 'הנחה מוטעית על קיומה של תנועה שבתאית לפני תכ"ה', ומכיוון שכך אין לקבל את העובדה שהיה לש"צ משרת ששימש אותו י"ג שנה לפני ההמרה, ואין גם לזהות אותו עם ר' יחיאל שלנו.

אמנם, ייתכן שיהיו דעות שונות על כוח שיפוטו של ר' ליב בר' עוזר ועל הערותיו על האישים שהוא דן עליהם ועל המקורות שהוא השתמש בהם, אולם העובדות שהוא מעיד עליהן כעד ראיה עדיין לא הופרכו, והוא מעיד שהוא דיבר עם המשרת הזה (תורת הקנאות, בשרייבונג פון שבתי צבי — דף נו ע"א) וכל עוד לא גילו דורשי הרשומות מה היה לו, לר' יחיאל זה, לאחר שנפרד מעם ש"צ רבו בשל ההמרה, ומאידך, כל עוד אין בידינו כל מקור, מהיכן צץ ר' יחיאל מקובלי זה שהגיע לעת זקנתו ('הקדמת הישיש

ר' יחיאל, משמשו של שבת־י־צבי

הזקן... כמהר"ר יחיאל') להוציא באמשטרדם את 'ספר המפואר' של ר' שלמה מולכו, נדמה לי, כי אינני רשאי לגנוז את הפרק הזה, והריני משאיר אותו כמות שהוא בצריך עיון.

לכשיפורסם ספר הזכרונות של ר' ליב עוזר רזנקרנץ במלואו, במקורו שבאידיש הולנדית ובתרגומי לעברית, כפי שהכריז על כך מכון י. בן־צבי, תהא אפשרות לחזור ולדון גם על כך.

[תרצ"ד]

מעשה ר' יוסף דילה-ריינה במסורת השבתאית

נוסח בלתי-נודע זה של הסיפור האפוקליפטי הקדום והמפורסם על המקובל ר' יוסף דילה-ריינה, שהצליח בעזרת הקבלה המעשית להתגבר על הס"ם ולקחת אותו בשבי ועל-ידי כך לקרב את הקץ ולאפשר את ביאת הגואל הנכסף, אלא שברגע האחרון התעשת הס"ם בערמתו להכשילו והעניין נגמר בכל רע, והמקובל דוחק הקץ ירד פלאים ונשתעבד לכוחות הטומאה ויצא לתרבות רעה וסיכן את ישראל, עד אשר טרף את נפשו בכפו — לא הגיע אלינו במקורו העברי ועדיין לא ראה אור בשום שפה. כתב-יד הוא הכתוב אידיש, והוא כלול כפרק אחד בתוך כתב-היד הגדול לתולדות התנועה השבת-אית שכתב באידיש בן דורו של שבתי-צבי, איש אמשטרדם, שמש של קהילת האשכנזים בעיר ההיא, ושעדיין אף הוא לא ראה אור עד היום.* הדפים הספורים הללו עדים נוספים לתעודה הכבירה, שהוטלה אז על הקבלה המעשית בכל עניין קירוב הקץ, והם רוויים כיסופי הגאולה וחבלי ההיאבקות על החשתה, וכאילו נועדו בשעתם לשמש אותות אזהרה ואזהרה על הסכנות האיומות האורבות מעברים בשעת ההיאבקות הקדושה הזאת, העלולות להפיל למדחפות את הגאולה ואת הגואל גם יחד עם כל משגה קל היוצא מלפני הנאבק הטהור. בחרט של אמנות-עם צלולה מתוארים בהם גם שיאי הכיסופים האלוהיים של החותרים המופלאים האלה וגם עמקי המדחפות האנושיות האורבות להם. ואת הדפים האלה הוצאתי מתוך כתב-היד (דף ס"ד ע"ב עד דף ס"ז ע"א), והרי אני מביא אותם כלשונם וככתבם, ובתרגומם מלה במלה לעברית.

הסיפור עצמו קדום הוא וזכה למהדורות רבות בשפות שונות. המהדורות המלאות הקדומות של ה'מעשה נורא מר' יוסף דילה ריינה' הן משנת תקט"ז (ספר מאורעות עולם, איזמיר) ושנת תק"ן (ס' לקוטי ש"ס, ליבורנא),

* פרסומו במקורו ובתוספת תרגומו לעברית, שהכינותי בשעתו, עומד להופיע בהוצ' מכון בן-צבי במלואו, כפי שהכריזו על כך מייסדי המכון.

מעשה ר' יוסף דילה-ריינה במסורת השבתאית

והנוסח הועתק — או חובר — על-ידי ר' שלמה נאוארה הירושלמי. העדות עצמה מיוחסת לתלמידו האחרון של ר' יוסף שנשאר לפליטה, הלא הוא ר' יהודה מאיר אשר היה במעשה הגדול הנ"ל מר' יוסף דילה-ריינה. ור' שלמה נאוארה עצמו מספר בראשית הקונטרס:

'ראיתי בקונטרס כתיבת יד נושן שהעתיקו אותו גם כן מקונטרס ישן נושן ומעושן (נ.א. ומיושן) אשר מצאו אותו בגנוזי הספרים אשר בצפת תוב"ב מכתובת יד הר' יהודה מאיר ז"ל תלמידו של ר' יוסף דילה-ריינה כי שם היה עמו בשעת המעשה הגדול אשר עשה בארץ הגליל היא צפת תוב"ב'.

והוא גם מזכיר את אשר נרמז על מעשה זה בספרו של ר' משה קורדובירו (בפרדס רמונים) ובכתבי 'שבח ויקר גדולת האר"י.

אולם שורשיו של הסיפור עצמו קדומים יותר. במסתו ההיסטורית אסף חוקר המיסטיציזם העברי, פרופ' ג. שלום, חומר רב על המעשה הזה¹ ממקורות נדפסים ומתוך כתבי-יד שקדמו לסיפור, והוא קובע כי שמו של ר' יוסף גבאי דידעי דילה ריינה נמצא בכ"י לידן המסומן על-ידי שטיינ-שניידר, ובקיצור רב ובנוסח אחר נזכר גם על-ידי ר' אברהם הלוי באיגרת סוד הגאולה 'זמן רב לפני רע"ט" (כתב-יד אוקספורד)², גם נזכר בספר המשיב (רמ"ח—רס"ד) ובעוד חמישה מקומות בכתבי-יד שונים; והוא מוכיח בצדק כי 'ידעו על ר' יוסף דילה-ריינה ומעשהו בחו"ל עוד לפני שידעו עליו בארץ עצמה, כי היסוד הצפתי בסיפור מאוחר הוא, וכי קביעת זמן חייו של ר' יוסף 'למחצית השניה של המאה החמש עשרה מתאמת לכל הידיעות האלה³, ולפי דעתו לא יכול להיות כל ספק כי 'המעתיק' ר' שלמה נאוארה הירושלמי הוא אשר חיבר את הסיפור.

ואכן, בכל השתלשלות תולדות הסיפור חסר היה הנוסח המיוחד הזה הכלול בתוך ספר הזכרונות על תולדות שבתי-צבי ותנועתו שנכתב על-ידי השמש האמשטרדמי ר' ליב בר' עוזר, זה שהיה נמצא בעזבונו של הביבליוגראף כרמולי והיה לנגד עיניו של חוקר השבתאות ר' דוד כהנא⁴, שקרא לכתב-

¹ 'למעשה ר' יוסף דילה-ריינה', ציון, ספר חמשי, ירושלים, תרצ"ג.

² בידי נמצאה גם העתקה מכ"י פאריס.

³ עי' ג. שלום, שם. אגב, בנוסח המתפרסם כאן יש ידיעה ברורה כי 'בימיו נמצאו כתבי הזוהר השלם שרק נתגלו באותה שעה בעולם'.

⁴ עי' תולדות המקובלים, השבתאים והחסידים, מוריה, אודיסה תרע"ג, נוספות — ר' יהודה ליב ברבי עוזר וספרו 'מעשים נוראים', עמ' 181 והלאה.

מעשה ר' יוסף דילה-ריינה במסורת השבתאית

היד הזה את השם המדומה 'מעשים נוראים', הוציא ממנו פרטים רבים בשביל המהדורה האחרונה של 'אבניו', ניסה להעתיק את כתב-היד לדפוס ולא הספיק.⁵

לפני פרוץ מלחמת-העולם השנייה נקלעתי לאמשטרדם וזכיתי עוד לבדוק את פנקס הקהל העתיק מהשנים ההן, שהיה שמור בגנזי בית-הכנסת, ואת פנקס הנפטרים של קהילת אמשטרדם, שהיה שמור בספריית רוזנטליה, לפני שחלו בעיר ידיהם של קלגסי היטלר, ויכולתי להיווכח ללא כל פקפוק כי כתב-היד של ספר הזכרונות לתולדות השבתאות אשר לפני הוא כתב-יד מקורי הנכתב בעצם ידו של המחבר ר"ל ב"ר עוזר ולא העתקה, משום שבכתב זה ממש נכתבה גם חתימתו של 'יהודא ליב בן הר"ר עוזר ז"ל' על כתב ההתמנות שלו לשמשות, בכ' תמוז תס"ח, שנשתמר בתוך פנקס הקהל שראיתי (בדף א' ע"א) וכן גם עוד חתימות שלו באותו פנקס. ובפנקס הנפטרים של קהילת אמשטרדם אשר היה ברוזנטליה מצאתי כתוב (בדף ק"ז ע"ב) בשנת תפ"ז י"ז ש"ק כ"ט אדר נפטר הר"ר ליב ב"ר עוזר שמש ונקבר י"ו א' ר"ח ניסן", ובעזרת המלומד הספרדי הישיש הרב דא-סילוה-רוזה ז"ל וספרן רוזנטליה ד"ר הללסום ז"ל קיבלתי את הספרות הנוגעת בפנקסים הללו ונודע לי גם שם משפחתו של השמש והסופר הזה ר"ל ב"ר עוזר, כותב הזכרונות האלה 'באשרייבונג פון שבתי צבי' ומחבר הפזמון לשבת חנוכה 'אכלו משמנים'.⁶ שמו היה רוזנקרנץ, וכך היה נוהג לחתום גם בנו ר' עוזר ב"ר ליב⁷, שהיה אחר כך גם הוא שמש של קהילת אשכנזים באמשטרדם. והנה בתוך ספר זכרונותיו של ר' ליב ב"ר עוזר רוזנקרנץ זה, שהיה עד-ראייה ונפעם לתולדות השבתאות באמשטרדם בימי שבתי-צבי עצמו ובימי ספיחיו, ואשר ספרו זה שכתיבתו נגמרה בשנת תע"ח (1718) הוא ששימש 'כמזמורא יתמא' יסוד לכל הנוסח העיקרי, זה הנקרא נוסח ראשון, של 'תורת הקנאות' ללוחם הקנאי נגד השבתאות ר' יעקב עמדין, נמצא, לאחר גמר סיפוריו על שבתי צבי ועל נתן העזתי ועל ליבלי מפרוסטיץ ועל ר' חיים מלאך, עוד סיפור נוסף החסר כולו ב'תורת הקנאות' של ר"י עמדין המתחיל בזה הלשון (דף ס"ד ע"ב):

⁵ ראה מאמרי 'משמשו של שבתי צבי', לעיל עמ' 64 והלאה.

⁶ עי' דוד כהנא, עמ' 183, ועי' דוידסון.

⁷ עי' מאמרו של ד"ר ס.י. מולדר: 'Eene Zeldzame medaille' בתוך הקובץ Nederlandische-Israelit. Jaarboekje, 1859, עמ' 44.

'נון מוז איך איך אויך דא הער שטעלן המעשה הגדול ונורא וועלכש מגלה האט גוועזן איש אלקי' ר' יצחק לורי' לתלמידיו דען עש שטיט אין ספר הגלגולים וויא איין שווארצר הונט איז קומן צו לויפן צו ר' יצחק לורי' זא האט ער גזאגט צו זייני תלמידים דיזר שווארצר הונט איז אין אים מגולגל דיא נשמה פון ר' יוסף דולפינא אונ' זוכט פון מיר איין תקון מפני מעשה שהי'. ע"כ בספר הגלגולי'. ולא נזכר המעשה כלל. אבר ר' יצחק לוריא האט דז מעשה פר צילט אן זיין תלמידים ווערט עש וודאי ברוח הקודש גוויטש האבן אז וויא ידוע איז וואש איין איש קדוש ער גוועזן איז. און איך האב דז מעשה בקומן מן הגאון הגדול מוהר שלמה אאיליאן אב"ד דק"ק ספרדים באמשטרדם אין לשון הקודש גשריבן וכך היה המעשה'.

והנוסח הזה, שר' ליב בר' עוזר רוזנקרנץ תרגם לאידיש של זמנו וארצו מתוך המקור העברי שהגיע אליו מן הרב השבתאי ר' שלמה איאלון, שכידוע הגיע לאמשטרדם מחוגי השבתאים אשר בשלונקי, על ר' יוסף דולפינא, מקביל בעיקרו לנוסח המקובל של ר' שלמה נאוארה על ר' יוסף דילה-ריינה, ושונה ממנו בהרבה פרטים אופייניים ובצביונו היסודי, וכנראה שהנוסח של נאוארה הנפוץ בימינו⁸ לא היה כלל לעיני בעל הנוסח הזה שנמצא בידי ר' שלמה איאלון.

⁸ בספריה הלאומית בירושלים ראיתי ארבע מהדורות של ה'מעשה נורא' לר' יוסף דילה-ריינה. האחת והיא הקדומה ביניהן היא הוצאת 'ליאורנו' ('ונדפס ראשונה יחד עם לקוטי הש"ס מהקדוש האר"י זצ"ל וכעת לא נמצא אף אחד בעיר ולמען ספר מעשה ה' כי נורא הוא בעליונים גם בתחתונים הבאתיו לדפוס שניה בישע אלקים עפ"י אותו שהוגה ונדפס'). ממנה הועתקה מלה במלה על כל השגיאות וטעויות הדפוס ('ויהי בבוקר הלכו טבריה', 'ולא פסקו מגירסא ובתע-נית'). וכן הוצאת פאדגארזע אצל קראקא, שנת בונה ירושלים לפ"ק (1899) ('ונלוה אליו שבחי הרב חיד"א'). לשתייהן אותה ההקדמה על השער ('מקונטרס כתיבת יד ישן שהעתיקו אותו גם כן מכ"י ישן נושן ומיושן וכו' עד 'וראיתי להעתיקה פה') ואותו הסיום ('ואני המעתיק העתקתי אותו מכתבים ישנים בלויים מאוד אשר מצאתי אותם בגניזות ספרים אשר בצפת תוב"ב בכאן וכו' עד 'כה דברי המעתיק שלמה נאוארי הירושלמי'). המהדורה השלישית של אותו הנוסח, מוגהת יפה ומתוקנת בעברית שלה ('ויהי בבוקר הלכו לעיר טבריה וכו') יצאה בירושלים בשנת תרס"ה. אולם באכסמפלאר שלפני ישנם רק שמונה דפים והשאר חסר. המהדורה הרביעית יצאה בבארדיוב (סלובקיה), בשנת תרפ"ג עם אותה ההקדמה ואותו הסיום (בטעות כתוב 'שלמה נאמארו' במקום 'נאבארו'). אולם בפרק האחרון שבסיפור כשמדובר על אהבתו המסתורית במקום הנוסח המקובל במהדורות הקודמות 'עד כי אהב מכל הנשים אשת מלך יון', הוא כותב: 'אשת ישמעאל' ובמקום 'אז המלך הרגיש בדבר', — 'אז ישמעאל הרגיש

כל הנוסח המקובל הזה המיוחס לר' שלמה נאוארה כאילו מכוון לרכז את סיפור המעשה הזה מסביב לצפת ולחבב ולקדש גם על-ידי כך את צפת הקדושה על מעריצי זכר המעשה המופלא והקדום הזה. בהקדמה נאמר כי הקונטרס 'הישן והמיושן' נמצא 'בגנזי הספרים אשר בצפת תוב"ב' וכי 'המעשה הגדול — — היה בארץ הגליל היא צפת תוב"ב'. ר' יוסף עצמו היה נמצא בצפת, עם תלמידיו היה הולך לטבריה, הקדושים שנגלו אליו היו ר' שמעון בן יוחאי ור' אליעזר, קדושי מירון, המלחמה עם הס"ם התנהלה בהר שעיר, המלאך סנדלפון הופיע על 'הר אחד קרוב למירון', את הס"ם העבירו על נחל קישון וכשקרה האסון נזרק ר' יוסף בחזרה לצפת או לצידון. — כלומר נרתק הסיפור לצפון הארץ, ובמיוחד לצפת. ואכן עד היום עוד חיה האגדה בפי זקני צפת, ולי הראו בצפת במקומות שונים את קברו של רבי יוסף דילה-ריינה ושל תלמידיו.

לעומת זאת הנוסח הזה שהגיע לר' ליב בר' עוזר רוזנקרנץ מידי ר' שלמה איאלון איננו יודע כלום על הקשר שבין ר' יוסף זה לבין צפת או לבין הגליל בכלל. מקום-מושבו של ר' יוסף לפני המעשה הוא לא צפת כי אם חברון, הוא לא היה 'מופלא בקבלה', כנוסח נאוארה, שמקומה היה צפת, כי אם מופלג ב'חסידות', שמקומה בכל הארץ. אליו נגלו לא ר' שמעון בן יוחאי ור' אליעזר שהם קדושי מירון כי אם אליהו הנביא, מבשר המשיח בכל הדורות ובכל המקומות, וגם אחרי האסון הושלך ר' יוסף לא לצידון ולא לצפת כי אם לצרפת, ומתלמידיו לא מתו ולא נטרפו כמו בנוסח נאוארה כי אם 'חזרו לארץ-ישראל ולמדו כמקודם'.

ועוד יותר מן השנוי בקביעת המקום שונה צביון הסיפור ואופי פרטיו וסגנון הסיום וגמר גורלו של הגואל הכושל.

דרך ההאבקות של הגואל על השגת מטרתו הנכספת היא לפי הסיפור של נאוארה ארוכה מאוד ומסובכת ורבת-חתחתים. בתוך הרי שעיר נאבקים נגדו ומסייעים לו חליפות מלאכים ושדים ורוחות רעות, סנדלפון, אכתריאל וממטרון (מטטרון), ושוב המלאך סנדלפון ועוד פעם המלאך ממטרון, שר

בדבר' ובמקום 'שלח המלך שר צבא' — 'הישמעאל שלח שר צבא'. אין זאת כי חש המוציא כי אין למצוא מלך יון בצידון. ישנה גם הוצאת בגדד ועוד. מהדורה חדשה עממית של הסיפור יצאה בתל-אביב ב'קופת הספר'. לאנגלית תורגם הסיפור בידי י. מ. לסק בקובץ: Jewish Caravan, edited by Leo Schwarz, New York 1935

המחיצות של הר שעיר וכת של כלבים שחורים וסמאל וזוגתו והר של שלג ושדים שפשטו צורת כלב ולבשו צורת בני אדם — ללמדך כי ארוכה מאוד היא הדרך לגאולה ורבים וגדולים המכשולים והמכשילים, ולא לשוא מתמהמה הקץ הנכסף על אף כל מאמצי כוספיו ומקרביו. ואילו בנוסח השבתאי שלפנינו מתוארת הדרך הזאת כקצרה מאוד והכול מתרחש כמעט פתאום: 'ומיד אחר אשר צרפו וייחדו את השמות הללו כאשר הורה להם אליהו והנה הם נמצאים בתוך הרי החושך ומוצאים תיכף את הכלב השחור כאשר הגיד להם אליהו. מיד השליכו עליו את השלשלת אשר שם המפורש חקוק עליה והחלו לקשור אותו' — ללמדך כי הגאולה יכולה להיות כהרף־עין, וכי מי שראוי לכך ולפניו גלויים כל השמות הקדושים והוא מתקדש כהלכה בכל הצירופים והייחודים הסודיים הידועים רק לו, באשר גילו לו אותם מגבוה — 'מיד' מתבטלת לפניו שליטתה של הטומאה, והגאולה מסוגלת לבוא, וכל הקץ כאילו תלוי בחוט השערה.

ועיקר התעניינותם של בעלי הנוסח השבתאי הזה מוקדש לתקופה שלאחר נפילתו של הגואל. אם תיאור תקופה זו בנוסח המקובל המיוחס לנאוארה תופס רק 18 שורה, הרי בנוסח של ר' ליב רוזנקרנץ שבא אליו מר' שלמה איאלון, הוא תופס 53 שורות, כי בחקר הבנת הגורל האישי של הגואל לאחר נפילתו היתה מרוכזת מחשבת אישי התנועה השבתאית בתקופה המאוחרת. ולפי הנוסח השבתאי הזה לא סר מן הגואל הכוח המסתורי לעשות מעשי נסים מופלאים ולהיות רואה ואינו נראה גם לאחר הנפילה, אלא הוא שבוי בכוחות התחתונים ועל כן הוא משתמש בכוחות המסתוריים שלו לסיפוק תאוותיו האישיות. הרומאן עם המלכה דולפינא מסופר כאן בפרטיות מרובה. המוטיב הזה של הבאת האהובה אליו שלא בידיעתה בכוח השבעות, הידוע גם בספרות העולם, מנוצל כאן לפרטיו. תיאור בואם של שליחי המלך לתפסו והפחד שנפל עליהם מפניו עד שהסתלקו מלמלא שליחותם, מזכיר כאן מאוד את הסיפור על היאנצ'רים ששלח בשעתו השלטן לשבתי־צבי, ואם לפי הנוסח המקובל יצא ר' יוסף לתרבות רעה ולפי האגדה השתמד, הרי לפי הנוסח הזה של ר' שלמה איאלון נשאר ביהדותו והיה גם מכובד על הקהילה היהודית שטולטל לתוכה, והקהילה אף דאגה לכלכלתו, ורק ייחדה לו מקום מחוץ לעיר וחשבה אותו לחולה במחלת השגעון, אולם ידעה כי היה אדם גדול. כל אלה הם מעין רמזי־הדים נסתרים על הניחושים שהיו רווחים בחוגי השבתאות המאוחרת על סוף ימיו של שבתי־צבי הנידח בדולציניו.

ולא עוד אלא — לפי הנוסח השבתאי הזה — גם בעצם ימי אהבתו של ר' יוסף למלכה והרחקתו מהעיר היהודית לא חדל הגואל הנכשל והנידח להיות חרד לגורל היהודים, וכאשר נודע לו כי מעשיו עלולים לגרום גזירה רעה על היהודים — נרתע אחורנית. 'מפני המלך לא פחד כלל אולם נגד יהודים לא יכול לפעול' ויבחר מוות מחיים, 'ויעל על הר גבוה ויפיל את עצמו'. ולא עוד אלא אף המלך יריבו השלים אחרי כן עם זכרו.

כה חגגה בימי השבתאות את אביבה החדש האגדה הישנה על ר' יוסף דילה-ריינה, זה החסיד הכוסף את הקץ והמצליח בכוחה של הקבלה המעשית להתקרב מאוד אל מטרתו, אלא בשל ויתור קל חילל את יעודו ונכנס לספירה של יצרים נמוכים, ונטרד מן העולם. וכה נשתזרה האגדה העתיקה הזאת לתוך רחשי הלב של חוגי השבתאות המאוחרים ושינתה את גווניה לפי מערכי-רוחם ונשתמרה בתוך חוגיהם, והגיעה מידי הרב השבתאי ר' שלמה איאלון לידי היסטוריון ראשון של השבתאות ר' ליב ב"ר עוזר רונקרנץ.

ואם אין ראייה לדבר זכר ברור יש לדבר, שכוחו כראיה. השבתאי המובהק ר' נחמיה חייא חיון, בדברו על הגאולה שיכולה לבוא גם לפני זמנה הקצוב, מבאר בדברים מפורשים את הרעיון השבתאי היסודי, כי אם ה' 'העיר מרוחו על איש אחד ממשפחת ישראל וקנא לשם השם או לשכינתו אשר היא בגלות, ומשים עצמו בעובי הקורה בכוח — יכול לגאול אותנו' ⁹ ומביא ראייה לדבריו מן המעשה 'שאירע בצפת של ר' יוסף דילה רינ"א שכמעט הביא הגואל אם לא היה טועה בדבר אחד כמו שנכתב במעשה שלו' ¹⁰ הוכחה ברורה עד כמה אקטואלית היתה האגדה הקדומה הזאת — הפעם בנוסח נאוארה — בהכרתו של השבתאי ר' נחמיה חייא חיון, ובודאי גם בהכרת חבריו כמותו. ואין לקרוא את הסיפור השבתאי המפורסם על מעשה ר' ליבלה העלישו מפרוסטיץ, המסופר אף הוא בפרטיות בספר הזכרונות של ר' ליב ב"ר עוזר רונקרנץ (דף נו ע"ב עד סב ע"א) ואשר תמציתו נמסר במהדורה האחרונה של ד"ר כהנא ¹¹, מבלי לקבל את הרושם הברור כי מספר הסיפור השבתאי הזה היטיב לדעת את 'המעשה הנורא' של ר' יוסף דילה-ריינה ופרטי המעשה הזה שפיעם את רוחו היו לו לעיניים. כגואל הטראגי ההוא כן גם ר' ליבלה זה, בהשתוקקותו לביאת הגואל שצריכה להיות במלאות ארבעים שנה להעלמותו של שבתאי-צבי, 'בוחר לו עשרה אנשים' ו'יוצא אתם להתבודדות' ולעסוק בצירופים

⁹ דברי נחמיה, ברלין, תע"ג דף ס' ע"א. ¹⁰ שם, שם. ¹¹ שם, עמ' 168 והלאה.

ובייחודים ובתעניות מרובות, וגם הוא רואה את תפקידו 'צו פאנגן דעם ס"ם בכבלי ברזל' (נח, ע"א) ויוסי בן יועזר המתגלה אליו בחלום הלילה, והממלא כאן את מקום אליהו הנביא או רבי שמעון בן יוחאי בנוסחאות הסיפור על דילה-ריינה ('דר איז ניט דר יוסי בן יועזר דר אין פרקי אבות שטייט רק דיזר גוועזן בימי שלמה המלך איין גוזר בבית-המקדש איז איין גרושר חסיד גוועזן. און דר האט אים מגלה גוועזן' — [נח, ע"ח], כלומר סמל מובהק של ימי עליית המלכות בישראל) הוא שמביא לו אחר כך את הס"ם "גבונדן מיט אייזרני קעטן אונ' דער ס"ם האט איין פנים אז ווי איין גרושר שווארצער הונט', כלומר אותה הדמות שבסיפור על דילה ריינה וכן ניכרים האותות בתיאור האבקותו. ור' ליב רוזנקרנץ עצמו כאילו חש בדבר ומוסיף מעין התנצלות מדוע הוא מביא סיפורים אלה בזכרונותיו של שבת-צבי באמרו: 'וויילן דעם דמיון האט' — — 'דארום האב זעלכש אהער גשטעלט דעם עולם צו ווייזן טעם של הדברים הנעשים עד היום הזה' (דף סב, ע"א). ולא עוד אלא ר' שלמה נאוארה עצמו, ה'מעתיק' של הנוסח המקובל, איננו דמות נעלמה בתולדות השבתאות, ודווקא בתקופתה הקדומה. ידידי פרופ' ג. שלום מביא עליו את ידיעותיו של שטינשניידר מפי וולף, כי ר' שלמה מאיר בן משה נאוארה נולד בשנת שס"ו — בקאזאלי, אחר כך עלה לירושלים והיה שם (לפי דברי עצמו, לכל הפחות!) לרב' ו'שבשנת תכ"ד המיר דתו' והוא 'היה מבעלי האפוקליפטיקה, ועוד בימי זקנתו חבר ספר לנבא על ביאת הגואל בשנת תל"ו' (אף-על-פי שהתנצר, המרתו לא היתה אפוא שלמה)¹². ומפי רבי יעקב ששפורטש אנו יודעים כי היה ר' שלמה נאוארה, המשולח מירושלים, חברו בשליחות לר' אלישע אביו של ר' נתן העזתי נביאו של שבת-צבי, וכי הוא 'היה חכם ומקובל בבואו לעיר ריג'יו באיטליה, שם חשק גויה א' ונשאה והמיר דתו י"ש' ¹³ ובשל כך איבד גם המשולח ר' אלישע את כל ממון השליחות, ובו בזמן נתקבל כבר ר' אלישע כאבי נתן הנביא בכבוד גדול על-ידי עשירי התנועה ¹⁴, ואף נבואתו של ר' שלמה נאוארה, בספרו 'שובע שמחות' שלא הגיע אלינו, לביאת המשיח בשנת תל"ו, נבואה שבתאית צרופה היא וידועה לנו ממקורות שבתאים אחרים. הן כה ניבא גם הנביא השבתאי מרדכי מוכיח מאייזנשטט על הפסוק 'לו ישמעאל יחיה לפנינו — בשנת ל"ו, ישמעאל יחיה לפנינו', כלומר שבת-צבי שהפך לישמעאל ישוב

¹² ג. שלום, למעשה ר' יוסף דילה-ריינה, 'ציון', ס' חמישי, תרצ"ג, עמוד ק"ל.

¹³ קצור ציצת נובל צבי, אדעסא, תרפ"ז, עמ' 60. ¹⁴ שם, שם.

מעשה נורא מל' יוסף דילה ריינה

ראיתי בקונטריס כתיבת יד נושן שהעתיקו
אותו גב מקונטריס ישן נושן ומעושן
אשר מצאו בגני הספרים אשר בצפת
תובב מכתבת יד הר' יהודה מאיר ז"ל תלמידו
של ר' יוסף דילה ריינה כי שם היה עמו בשעת
מעשה הגדול אשר עשה כשהיה בארץ
הגליל היא צפת תובב שנתן לו לבו לפצור
ולהביא הגאולה, וכמרומה לי שהיה מומן
קדמון מאד לפי שלא נודע מאיזה זמן היה
זאת המעשה והרמק ז"ל הביאו בספר
הפרדס וגם מצאתי כתוב בין כתבי שבח
ויקר גדולת הארי ז"ל כי פעם אחד נתגלגל
בכלב שחור ובא לפני הארי ז"ל ויבק
ויתחנן לו להשיב לו מרעתו ולתקנו לפי
שהיה משתמש בשמות הקדש וראיתי
להעתיקה פה וזל

הפתיחה לסיפור ר' יוסף דילה ריינה מאת ר' שלמה נאוארה הירושלמי

אז לתפקידו. פירוש הדבר כי ר' שלמה נאוארה, שמידו לנו כל הסיפור
המשיחי האפוקליפטי הזה בנוסחו המקובל והנפוץ עד היום, ארוג במידה
מסוימת מאוד בתוך המסכת השבתאית הראשונה, כשם שהנוסח החדש
המתפרסם כאן שזור במערכי הנפש של איש השבתאות המאוחרת.
וכמעט שאפשר לנחש למפרע, כי בכתבי־היד השבתאיים העתידיים עוד
לצאת מגנזיהם לאור עולם יופיעו נימים נוספות הנמתחות בין האגדה הקדומה
הזאת, רוויית כיסופי הגאולה ושואת כשלונה, לבין הגיגיהם של גיבורי
השבתאות לפלגיה.

כי בכל תנועת גאולה בישראל, עם כל ריחוקה המהותית והתרחקותה המכוונת ממאמצי הגאולה שקדמו לה, שנזדייפו ונכשלו ולכן הושנאו על האומה, הומה במעמקים לב צמא-גאולה אל רעהו מעבר לכל שינויי תרבות והבדלי רוח וחילופי מושגים וחדשנות דורות, וממרחקים גדולים אסיר-תקווה אל אסיר-תקווה מביע אומר.

*

וזהו הנוסח המלא של המעשה ברבי יוסף דילה-ריינה (או כפי שנקרא כאן רבי יוסף דולפינא), שהיה שמור בלשון הקודש בידי השבתאי, רב הספרדים באמשטרדם ר' שלמה איאלון, שהגיע לאמשטרדם מחוגי השבתאים משלוניקי¹⁶ ושתורגם לאידיש בתוך כתב-היד 'בשרייבונג פון שבתי צבי' על-ידי דורש הרשומות הראשון לתולדות שבתי-צבי ותנועתו באירופה, שמש ונאמן של קהילת האשכנזים באמשטרדם, ר' ליב ב"ר עוזר רוזנקרנץ:

נון מוז איך איך אויך דא הער שטעלן המעשה גדול ונורא וועלכש מגלה האט גוועזן איש אלקי ר' יצחק לורי' לתלמידיו דען עש שטיט אין ספר הגלגולים וויא איין שווארצר הונט איז קומן צו לויפן צו ר' יצחק לורי' זא האט ער גזאגט צו זיינע תלמידים דיזר שווארצר הונט איז אין אים מגולגל דיא נשמה פון ר' יוסף דולפינא אונ' זוכט פון מיר איין תקון מפני מעשה שהי'. ע"כ בספר הגלגולי'. ולא נזכר המעשה כלל. אבר ר' יצחק לוריא האט דז מעשה פר צילט אן זיין תלמידים ווערט עש וודאי ברוח הקודש גווישט האבן אז וויא ידוע איז וואש איין איש קדוש

ועתה עלי להציג לפניכם מעשה גדול ונורא, שגילה האיש האלוקי ר' יצחק לורי' לתלמידיו, כמו שנמצא כתוב בס' הגלגולים כי כלב שחור בא במרוצה אל ר' יצחק לורי' ויאמר לתלמידיו: נשמת ר' יוסף דולפינא נתגלגלה באותו כלב שחור, והיא מבקשת תיקון ממני מפני מעשה שהיה. ע"כ בספר הגלגולים ולא נזכר המעשה כלל. אבל ר' יצחק לוריא סיפר את המעשה הזה לתלמידיו, וודאי ידע זאת ברוח הקודש כי ידוע עד היכן קדושתו

¹⁶ עי' גם מה שרמז עליו החכם צבי בתשובה הראשונה של ספר השו"ת שלו (תיתי לו להר"ר ראובן מרגליות שהעירני על כך).

ער גוועזן איז. אונ' איך האב דז מעשה בקומן מן הגאון הגדול מוהרר שלמה אאיליאן אב"ד דק"ק ספרדים באמשטרדם אין לשון הקדש גשריבן. וכך הי' המעשה.

איין חסיד האט גוואונט בארץ הקדושה אין חברון תוב"ב דר זעלביג איז גוועזן איין גרושר ת"ח מופלג בתורה ובחסידות אונ' דיזר חסיד האט זיך גר טיף אין גלאזן אונ' גלערנט חכמת האמת חכמת הקבלה אונ' אין זיין צייט איז גפונדן גווארן כתבי הספר הקדוש הזוהר וועלכש זעלביג צייט איז ערשטן נגלה גווארן אין עולם. אונ' דיזר חסיד ר' יוסף האט זיך זער מיט דעם זוהר משמח גוועזן זא האט ער זיך גזוכט חברים מופלגים בתורה ובחסידות צעהן גרושי לומדים אונ' האבן אלש גלערנט קבלה יום ולילה אונ' האבן גאר גרושי סגופים גטאן שאין להגיד. אבר דיזר ר' יוסף איז איבר אלי גאנגן דען ער איז כל ימיו בתענית גוועזן אונ' גרוש התבודדת גטאן אונ' ווען זיין חברים זיין פון אים אוועק גאנגן זא האט ער זיך איין גשלאסן אין איין חדר מיוחד אונ' האט גרושי תפלה גטאן בכוונה גדולה זעלכש האט ער גטאן אלי טאג:

אונ' ביא נאכט אויף דר בלוסי ערד גלעגן אונ' זיך בזולפרט אין דר אש אונ' האט בוכה ומקונן גוועזן בכיות גדולות על חורבן בית המקדש דז האט ער איין לאנגי צייט אן גטריבן ביז זיך צו אים האט מגלה גוועזן

מגעת. ואני קיבלתי את המעשה הזה מן הגאון הגדול מוהר"ר שלמה אאיליאן אב"ד דק"ק ספרדים באמשטרדם כתוב בלשון הקודש. וכך היה המעשה. חסיד אחד היה גר בארץ הקדושה בחברון תוב"ב ויהי האיש תלמיד חכם גדול, מופלג בתורה ובחסידות, והחסיד הזה הפליג מאוד להעמיק בלימוד חכמת האמת היא חכמת הקבלה ובימיו נמצאו כתבי הזוהר הקדוש, שרק נתגלו באותה השעה בעולם, והחסיד הזה ר' יוסף שמח מאוד על הזוהר ויבקש לו חברים מפלגים בתורה ובחסידות עשרה לומדים גדולים וילמדו את חכמת הקבלה יומם ולילה, ויעשו סיגופים גדולים שאין להגיד ור' יוסף זה עלה על כולם, כי הוא היה יושב בתענית כל ימיו ועשה התבודדות רבה, וכשהיו חבריו נפרדים ממנו היה סוגר עצמו בחדר מיוחד והתפלל תפילות רבות בכוונה גדולה, כה עשה כל הימים. ובלילה היה שוכב על הארץ ממש ומתאפר באפר, והיה בוכה ומקונן בכיות גדולות על חורבן בית־המקדש. כה עשה ימים רבים עד אשר נתגלה אליו אליהו הנביא ולימד

אליהו הנביא אונ' האט גר פיל סודות מיט אים גלערנט אונ' האט אים מוסר גוועזן צירופי שמות הקדושים גאר פיל. דען אליהו ז"ל איז אלי טאג בייא אים קומן לבסוף האט ער בגונן גאר גרושי תפלות צו טאן אונ' גוויינט אונ' גשריאן אלי טאג דז השי' זאל אים מגלה זיין דז קץ אונ' זאל אונז באלד דעם גואל הצדק שיקן לקבץ נדחי ישראל. אונ' פון דיא זעלביגי צייט אן אונ' ווייטר איז אליהו הנביא נעלם פון אים גווארן אונ' זיך ניט מער צו אים גוויזן. וויא נון דיזר ר' יוסף גזעהן האט דז אליהו ניט מער צו אים קומט האט ער זיך זער מצער גוועזן אונ' גשריאן בתפלה ובתחנונים אונ' גרושי סגופים אונ' תענית אונ' טבילות אונ' גרושי עינויים גליטן ארבעים יום רצופי' אונ' האט אלש גשריאן אליהו וואו בישטו אונ' וואו בלייבשטו ווארום ווייזשטו דיך ניט צו מיר. וויא נון דיא ארבעים יום צום ענד ווארן איז אליהו הנביא צו אים קומען אונ' צו אים גזאגט דו טפה סרוחה עפר ואפר ווארום האשטו מיט דיינר תפלה מרעיש עליונים ותחתונים גוועזן וויישטו דען ניט דז מן דיזי זאך קיין בן אדם האט מגלה גוועזן אפילו לנביאים הקדושים אויך ניט אונ' וויא פיל חכמים וחסידים וקדושים האבן אויף דיזי זאך מתפלל גוועזן האבן אבער ניקש קענן ריכטן דארום לאז דא פון אב דז זיינן סודות ונסתרות דיא מן קיינעם מגלה איז דוא ווערשט ניקש ריכטן מיט אל דיין וויינן אונ' שרייאן: וויא דר

אתו סודות רבים, ומסר לו צירופי שמות הקדושים רבים מאוד כי אליהו ז"ל היה בא אליו יום־יום. לבסוף החל להתפלל תפילות גדולות מאוד, והיה בוכה וצועק יום־יום שיגלה לו הש"י את הקץ וישלח לנו במהרה את הגואל צדק לקבץ נדחי ישראל. ומאז והלאה נעלם ממנו אליהו הנביא ולא נתגלה אליו עוד. והי כשראה רבי יוסף זה כי אין אליהו בא אליו עוד ויצטער מאוד ויצעק בתפילה ובתחנונים ובסיגופים גדולים ובתענית ובטבילות, ויסבול עינויים רבים ארבעים ימים רצופים ולא פסק מלצעוק: אליהו, אליהו איכה, ולהיכן נעלמת ומדוע אין אתה מתגלה אלי? והי כי תמו ארבעים יום ויתגלה אליו אליהו הנביא ויאמר לו: טיפה סרוחה שכמותך, עפר ואפר, מדוע הרעשת עליונים ותחתונים בתפילתך? כלום לא ידוע לך כי כגון דא אינם מגלים לשום בן־אדם ואפילו לנביאים הקדושים, וכמה חכמים וחסידים וקדושים התפללו על כך ולא פעלו כלום? על כן חדל לך מזאת, כי הם סודות ונסתרות שאינם מגלים לשום איש ולא

חסיד דז פון אליהו הערט היבט ער אן צו שרייאן איין יעמרליך גשרייא אונ' שפראך איך לאז דיר גיט פון מיר ביז דוא מיר וורשט זאגן וואש איך דיר פרעגן וויל. אונ' האט אים בגונן צו בשווערן בשם הגדול והנורא דז ער גיט זאל פון אים גין ביז ער אים זיין זאך זאגט וואש ער אים פרעגט דז איז דיא זאך דיא ער האט וועלן האבן אליהו זאל אים זאגן וואש ער זאל טאן פר פעולות אום מקרב דיא גאולה צו זיין אום מבער דיא טומאה וקליפות ומקטריגים מן העולם צו זיין: דא אנטווארטי אליהו אונ' שפראך אין הימל האט מן גהערט דיין וויינן און שרייאן אונ' דיין תפלות מיט גרושר כוונה זא וויל דיר זאגן אלש וואש רשות האב צו זאגן אן דיר ווען דוא יוא איין פעולה טאן ווילשט זא מושטו גין מיט דיינע חברים דיא צדיקים צו דיא הרי חושך דורך דיזי שמות הקדושים דיא איך דיר דא ווער מוסר זיין אונ' דארטן ווערט איר פינדן איין גאנץ שווארצן הונט זער שווארץ אויש דר מאסן אבער איר מושט זער אונ' זער נזהר זיין דז ער אייך גיט מטעה זיין זאל אין קיינרלייא זאך אונ' דא בין איך דיר מוסר איין קעט וואורויף דר שם המפורש יה' ה' צבאות אויש גגראבן שטיט אונ' דא גיב איך דיר לבונה זכה וואוראן איר ריכן וועלט דז איז פון דיא איילף קרייטר דיא מן גברויכט האט צו דעם קטורת דז איר זעלט כח

תפעל כלום בכל בכייתך וצעקתך. וכששמע החסיד זאת מפי אליהו צעק צעקה גדולה ומרה ויאמר: לא אתן לך לזוז מכאן עד אשר תגיד את אשר אבקש ממך. ויתחיל להשביעהו בשם הגדול והנורא שלא ילך ממנו, עד אשר יגיד את דברו אשר הוא מבקש ממנו. וזה הדבר אשר ביקש מאת אליהו לגלותו: מה הן הפעולות אשר יעשה למען לקרב את הגאולה ולבער את הטומאה ואת הקליפות ואת המקטריגים מן העולם. ויען לו אליהו ויאמר: שמעו בשמים את קול בכייתך וצעקתך ואת תפילותיך שהתפללת בכוונה גדולה, ועל כן אגיד לך את כל אשר יש לי רשות להגיד. אם אמנם רוצה אתה להשיג בפעולתך לך לך עם חבריך הצדיקים אל הרי חושך בעזרת השמות הקדושים שאמסור לך עכשיו, ושם תמצאו כלב שחור מאוד ששחור משחור תארו, אבל עליכם להיזהר מאוד-מאוד לבל יטעה אתכם בשום דבר. והנה אני מוסר לך שלשלת, שעליה חקוק השם המפורש יה' ה' צבאות, והנה אני נותן לך לבונה זכה שתריחו ממנה, זהו מי"א מיני הסממנים שהיו משתמשים בהם להבאת הקטורת, למען יהיה לכם הכוח

האבן צו בשטין פר דעם גרושן ריח רע דר בייא דעם כלב שחור איז דען דז איז דר ס"ם אונ' דא בייא מושט איר מכוון זיין כוונות גדולות וועלכי איך אייך דא מוסר בין אונ' דיזי קעט מיט דעם שם המפורש זעלט איר אויף דעם כלב שחור ווארפן זא ווערט ער גפאנגן אונ' גבונדן זיין אונ' אלש דען מושט איר אים גלייך שעכטן זונדר צו זוימן כלל וכלל אונ' איך ווער מיט אייך זיין צו פירן אייך דעם וועג צו דיא הרי חושך וואז איר גין זעלט ווען איר דאש אלש גטאן ווערט האבן אונ' וויא איר אייך דר נאך זעלט נוהג זיין ווייטר ווער איך אייך שון לערנן אבר דז זאג איך דיר נאך איין מאל היט אייך אונ' היט אייך זער אונ' זער פר דעם כלב שחור דז ער אייך ניט מטעה זיין זאל אין קיינרלייא זייט זער אונ' זער גווארנט דאראן דז איר אים גלייך מיט דיזי קעט בינט אונ' שעכט אים תכף זונדר איין רחמנות שבעולם אונ' גיבט אים קיינרלייא נאך דז ער אייך ניט זאל קענן מטעה זיין :

דז איז דז זעלביגי וואש מן מיר האט רשות געבן דיר צו זאגן אונ' ניט מער :

אונ' זא האט אליהו אן דיון ר' יוסף מוסר גוועזן דיא שמות וייחודים וצירופי השמות דיא זיא מוזן מכוון ומייחד זיין אום זעלכש צו טאן אונ' זא איז אליהו הנביא פון אים פר שוואונדן :

לעמוד בפני הריח הרע מאוד היוצא מהכלב השחור ההוא, כי הוא הס"ם. ובשעת מעשה עליכם לכוון כוונות גדולות שאני מוסר לכם בזה, ואת השלשלת הזאת שהשם המפורש חקוק עליה תזרקו על הכלב השחור ויהיה שבוי וקשור, ואז עליכם לשחוט אותו תיכף ומיד מבלי להתמהמה כלל וכלל, ואני אהיה אתכם להנחותכם את הדרך אל הרי החושך אשר תלכו בה אחרי אשר עשיתם את כל הדברים האלה, ואיך עליכם להתנהג אחרי כן הלאה אלמד אתכם. אבל זאת אני חוזר ואומר לך, היזהרו והיזהרו מאוד-מאוד מפני הכלב השחור ההוא לבל יטעה אתכם בשום דבר, והקפידו מאוד-מאוד לקשור אותו מיד בשלשלת זו ולשחוט אותו תיכף בלי כל רחמנות שבעולם, ואל תפייסו אותו בשום דבר לבל יוכל להטעות אתכם. וזהו כל מה שניתנה לי הרשות להגיד לך ולא יותר.

אחרי כן מסר אליהו לר' יוסף את השמות והייחודים וצירופי השמות שהם צריכים לכוון ולייחד כדי לעשות זאת, ואחר-כך נעלם אליהו הנביא ממנו.

אונ' דיזר חסיד ר' יוסף וואר זער פריילך אונ' וואול גמוט אונ' איז זא גאנגן בייא זייני חברים דיא צדיקים אונ' דר צילט זעלכש אן זיין חברים אלש וואש אים אליהו הנביא גזאגט האט אונ' האט אן זיין חברים גוויזן דיא קעט אונ' דיא לבונה זכה דיא ער אן אים געבן האט וויא זיא דז זאכן ווארן זיא אים גלויבן אונ' ווארן זיך משמח דז זיא דיא זכיי' האבן זאלן דעם ס"ם בייא צו קומן אונ' מקרב דיא גאולה צו זיין אונ' זיא ווארן זיך אלי גאר גלייך מכין זיין בקדושה ובטהרה באימה וביראה מצרף דיא שמות הקדושים אונ' דיא יחודים צו זיין אונ' זא בלד אז זיא דיזי שמות האטן מצרף ומייחד גוועזן וויא זיא אליהו גלערנט האט ווארן זיא גלייך אין דיא הרי חושך אונ' פינדטן גלייך דעם כלב שחור דארטן גלייך אליהו הנביא גזאגט האט זא ווארפטן זיא גלייך אויף אים דיא קעט מיט דעם שם המפורש אונ' ווארן אים בינדן מיט גרוש אכזריות אונ' דיזר כלב שחור וואר וויינן אונ' שרייאן פר זיא אונ' וואר זיא זער בעטן דז זיא זיך דאך זעלטן מרחם אויף אים זיין אונ' אים ניט לאזן אבר זיא ווארן זיין שרייאן אונ' בעטן ניקש עשטמירן אונ' גינגן מיט אים אום גר זער באכזריות גדול אבר ער וואלט דאך אלש ניט נאך לאזן אונ' וואר אלש וויינן אונ' בעטן אן זיא אבר זיא נאמן אים מיט גוולט באכזריות אן אום אים צו שעכטן ונ' ווארן מכוון זיין אל דיא יחודים ושמות הקדושים דיא זיא אליהו גלערנט האט וויא

ויהי החסיד רבי יוסף שמח מאוד וטוב-לב, וילך אל חבריו הצדיקים ויספר לחבריו את כל אשר אמר לו אליהו הנביא וירא להם את השלשלת ואת הלבונה הזכה אשר נתן לו, ויהי בראותם את הדברים וישמחו שמחה רבה כי יזכו להכניע את הס"ם ולקרב את הגאולה, ויחלו מיד להכין את עצמם בקדושה ובטהרה באימה וביראה לצרף את השמות הקדושים והייחודים, ומיד אחרי אשר צירפו וייחדו את השמות הללו כאשר הורה להם אליהו והנה הם נמצאים בתוך הרי החושך, ומוצאים תיכף את הכלב השחור כאשר הגיד להם אליהו הנביא. מיד השליכו עליו את השלשלת, אשר השם המפורש חקוק עליה, והחלו לקשור אותו באכזריות רבה, ואותו הכלב השחור היה בוכה וצועק ומתחנן מאוד לפניהם שירחמו עליו ויתנוהו ללכת, אבל הם לא שעו לתחנונותיו ולצעקותיו והתנהגו בו באכזריות רבה, אך הוא בכל זאת לא הרפה מלבכות ומלהפציר, אבל הם תפסו אותו בכוח ובאכזריות על מנת לשחוט אותו וכיוונו את כל הייחודים והשמות הקדושים שלימד

נון דר כלב שחור גזעהן האט דז אל זיין וויינן אונ' קלאגן ניקש העלפט אונ' דז זיא זיך ניט וועלן איבר אים מרחם זיין דא וואר ער איין אנדרי תחבולה זוכן אונ' זאגט צו דיזן ר' יוסף איך בין אין אייאר גוואלט אונ' מאכט טוט מיט מיר וואש איר וועלט אונ' וואר זיך שטיל האלטן אונ' דיזי חסידים ווארן טרוד מיט איר כוונה לצרף שמות הקדושים אום אים צו שעכטן אין רגע דר נאך זאגט ער לאשט מיך דאך פר מיינר מיתה איין בישליין ריכן צו דעם לבונה זכה ומכח טרדא ובהלה ווארן זיא אים רייכן דיא לבונה זכה צו ריכן דאראן זא גלייך איז דר כלב שחור אויף זיין פיס גשטאנדן אונ' אן גפאנגן רבוננו של עולם דוא האשט גשריבן אין דיין תורה "לא תשתחוו לאל אחר ולא תעבדם" אונ' דיזי לייט האבן מיר גדינט האבן מיר איר קטורת מקטיר גוועזן איר לבונה זכה זא וואר ער גלייך בכח גדול די קעט צו ברעכן אונ' צו רייסן אין וויא פיל שטיק אונ' ווארפט דיזי צדיקים גר ווייט אוועק איין טייל אויף הרים וגבעות אונ' איין טייל אין דר מדבר אונ' אידרן בזונדר איינר ניט בייא דעם אנדערן אבר איטליכר בזונדר פון זיא וואר זיך דאך העלפן דורך זיין שמות קדושים וייחודים דיא זיא אלי גאר גקענט האבן דז נאך איטליכר פון זיא איז צו ליכט גקומן בייא מענשן אבר איין טייל פון זיא זיין

אותם אליהו. ויהי כאשר ראה הכלב השחור כי כל בכיותיו וצעקותיו הן ללא הועיל וכי הם לא יאבו לרחם עליו, ביקש לו תחבולה אחרת ויאמר לר' יוסף: הרי אני ברשותכם ועשו בי כרצונכם ואני אהיה נכנע לכם. והחסידים האלה היו טרודים בכוונותיהם ובצירופי השמות הקדושים כדי לשחוט אותו. כעבור רגע אחד אמר: הן תתנו לי לפני מיתתי להריח קצת מהלבונה הזכה. ומכוח טרדה ובהלה הושיטו לו את הלבונה הזכה להריח בה. מיד קפץ הכלב השחור על רגליו ופתח: ריבוננו של עולם, אתה כתבת בתורתך לא תשתחוו לאל אחר ולא תעבדם והאנשים האלה עבדו אותי והקטירו לי קטורת לבונה זכה, ומיד שבר בכוח גדול את השלשלת וקרע אותה לקרעים והשליך את הצדיקים למקומות רחוקים, מקצתם על הרים וגבעות ומקצתם לתוך המדבר, איש ואיש למקום מיוחד, אבל כל איש ואיש מהם היה יכול להציל את עצמו על-ידי השמות הקדושים והייחודים שהיו בקיאים בהם מאוד וכל אחד מהם הגיע למקום יישוב, אבל אחדים

אין די זעלביגי יאר גשטארבן אונ' איין טייל זיינן משוגע גווארן אונ' איין טייל זיינן ווידר אין ארץ ישראל גקומן אונ' גלערנט וויא צו פארן אבר האבן עולמות קיינם ניקש דר פון מגלה גוועזן אבר זיין ווייטר זעלכי דרכים מיסג גאנגן אונ' לגמרי זעלכי עסקים ניט מער נאך גאנגן :

אונ' דיזר ר' יוסף איז גווארפן גווארן גאר ווייט אוועק אויף איינע בערג נאהנט אן דז מלכות צרפת אונ' איז גאר שטארק משוגע גווארן זא איז ער אין דיא צייט פון איין טאג אין דר מדינה צרפת גקומן זא איז ער גיגאנגן אין איין מקום נאהנט בייא דעם מקום וואו דר מלך צרפת וואונט אונ' דא ווארן פיל יהודים וואונן אבר האט אים קיין יהודי גקענט קאנטן אבר דאך וואול זעהן דז ער איין אדם גדול איז ומופלג בתורה אונ' גרושר בעל קבלה רק האט שגעון אן זיך זא האבן אים יהודים דארטן איין סיפוק גמאכט דז דר פון לעבן קאן אונ' האבן אים אין איין הויז פר דער שטאט גזעצט אונ' עטליכי ספרים בייא אים געבן דיא גייטג גהאט האט זא איז ער אין זעלביגן הויז עטליכי חדשים גזעשן אונ' גלערנט :

נאך דעם האט ער בגונן וואונדרליכי זאכן צו טאן על ידי שמות קדושים אונ' האט מזכיר גר פיל שמות גוועזן אונ' גר אויש גפאלני וואונדרליכי זאכן פועל גוועזן דיא מן אלי גאר ניט דא הער שטעלן קאן האט אויך מלאכים משביע גוועזן דז זיא אים האבן מוזן דיא מלכה דולפינא

מהם מתו באותה השנה ואחדים מהם נשתגעו, ואחדים מהם חזרו לארץ־ישראל ולמדו כמקודם אבל מעולם לא גילו מזה לשום איש דבר, אולם יותר לא הלכו בדרכים הללו ולא התעסקו בכמו אלה.

ורבי יוסף זה השלך לארץ רחוקה מאוד על הר גבוה, קרוב למלכות צרפת, והיה משוגע מאוד. במשך יום אחד הגיע למדינת צרפת וילך למקום אחד הסמוך לעיר שבה יושב המלך ובה גרים הרבה יהודים, אבל שום יהודי לא יכול היה להכירו, אבל הרגישו בו כי הוא אדם גדול ומופלג בתורה ובעל קבלה גדול אבל יש בו מן השגעון. והיהודים סידרו לו סיפוק לכלכלתו והושיבו אותו בביתו סמוך לעיר, ונתנו לו ספרים אחדים שהיו נחוצים לו והוא ישב בבית ההוא חודשים אחדים ולמד.

אחרי כן החל לעשות מעשים מופלאים על־ידי שמות קדושים, והזכיר שמות רבים ופעל דברים נוראים ונפלאים שאין לספרם כאן, וגם השביע את המלאכים להביא לפניו את המלכה דולפינא שהיתה יפיפיה גדולה ומלך

וועלכי גאר איין גרושי יפפי גוועזן איז אונ' המלך צרפת איז איר מאן
 גוועזן האבן זיא אים אלי נאכט אין זיין הויז אין זיין בעט גבראכט אונ'
 ער איז בייא איר גלעגן אונ' דיא מלכה איז אין איין גרושי מורא גלעגן
 דען זיא האט קענן ווישן דו מן זיא מיט גוואלט אוועק פירט האט אבר
 קיין מענש נאך קיין ברי בעולם גזעהן דר זיא ברענגט אודר פירט ביז
 זיא קומן איז אין בעט פון דיון ר' יוסף דעם האט זיא גזעהן וויא ער
 אלי מאל בייא איר גלעגן איז דארום איז איר איין גרוש שרעקן ובהלה
 אן גאנגן דו זיא ניט האט קענן ווישן וויא זיא דא הער קומן איז דו זיא קיין
 ווארט פר שרעקן האט רידן קענן אונ' צו מורגנש קיגן טאג האט מן זיא
 ווידר אזוא גבראכט אין איר הויז זעלכש האט ער אן גטריבן צווייא חדשים
 לאנג דו אלי נאכט דיא מלכה דולפינא האט בייא זיך לאזן ברענגן דורך
 שמות דארום הייסט ער ר' יוסף דולפינא על שם המלכה:

זא איז ענטליך דיא מלכה גאנגן צום מלך אונ' אים אלש דר צילט
 וויא עש איר גייט ואוריבר דר מלך זער דר שראקן וואר אונ' שפראך
 צו דר מלכה זעלשטו דיא צורה פון דעם מן וואול קענן וואו דוא אלי
 נאכט בייא גבראכט ווערשט דא שפראך דיא מלכה יוא אדוני מלך ווען
 דר מן פר אונז קומן זעלט איך אים גר וואול קענן אונ' זא אונ' אזוא איז
 זיין צורה אונ' האט אל דיא סימנים אן אים גזאגט וויא ער איז זא האט דר

צרפת היה בעלה, ובכל לילה הביאו אותה לביתו ולמיטתו והוא שכב עמה,
 והמלכה היתה שוכבת בפחד רב כי לא ידעה כלל כי בכוח הביאווה כי לא
 ראתה שום איש ושום בריה שבעולם המביא אותה למיטתו של רבי יוסף
 זה. והיא ראתה אותו כשהוא שוכב עמה ופחד רב ובהלה תפסוה, כי לא
 ידעה כיצד הגיעה הנה ומתוך פחד לא יכלה להוציא הגה מפיה, ולמחרת
 כעלות השחר הביאו אותה בחזרה לביתה. ככה התנהג שני חדשים רצופים.
 כל לילה ולילה היה מביא את המלכה דולפינא אליו בכוח השמות. על כן
 קראו שמו ר' יוסף דולפינא על שם המלכה.

עד אשר הלכה המלכה אל המלך וסיפרה לו את כל מוצאותיה. וייבהל
 המלך מאוד ויאמר אל המלכה: התכירי את צורתו של האיש שהנך מובאת
 אליו כל לילה? ותאמר: כן, אדוני המלך, אם יופיע האיש לפנינו ואכירנו
 יפה כי כזאת וכזאת היא צורתו. ותספר את כל סימניו כמו שהוא. ויצו המלך

מלך לאזן אלי חקירת ודרישת טאן וואש נור מיגלך גוועזן איז נאך זעלכן
מן גלייך איין מלכות אלש קאן אונטר זוכן זא איז ענטליך אן טאג קומען
דז דער זעלביגר מאן איז דיזר ר' יוסף דר פר די שטאט וואונט דען מן האט
גנוגן פר נומן פון זייני וואונדערליכי מעשים דיא ער גטאן האט אונ' זיין
צורה קומט איבר איין וויא די מלכה זאגט:

וויא בלד וואר דר מלך צרפת שלוחים שיקן צו דיזן ר' יוסף דז זיא
אים זאלטן גלייך ביא דעם מלך ברענגן וויא דיזי שלוחים זיין קומן אין ר'
יוסף זיין הויז האבן זיא אים גזוכט אבר ניט גפונדן אונ' ער האט אויף זיא
גשריאן וועם זוכט איר דא בין איך וואש וועלט איר פון מיר האבן גיט
צום מלך אונ' זאגט אים איך בגער אים זיין פנים ניט אן צו זעהן אונ' וויל
ניט ביא אים גין האט ער וואש צו זאגן לאז ער מיר עש דורך אייך ווישן
לאזן זא זאגטן די משולחים וואו בישטו לאזן מיר דיר זעהן דען זיא האבן
זיין קול גהערט אבר לגמרי קיינס גזעהן דא זאגט ער גיט איר אהין צום
מלך אונ' זאגט אים וואש איך אייך דא האב גהיישן זאגן אונ' טוט אייאר
שליחות דען איר קענט ביא מיר ניקש ריכטן אונ' דעם מלך זיין שלוחים
זיין זער דר שראקן אונ' פר וואונדערט זער איבר דיא זאך אונ' גינגן צו דעם
מלך אונ' דר צילטן אים אלש וויא עש זיא גאנגן איז אונ' וואש ער דעם מלך
אנטבאטן האט אונ' זאגטן דעם מלך דז דיזר מן איין יהודי איז וויא דר מלך

לעשות חקירה ודרישה בכל האופנים כאשר יד המלך מגעת, עד אשר נתגלה
כי האיש הזה הוא אותו רבי יוסף היושב סמוך לעיר, מכיוון ששמעו רבות
ממעשיו הנפלאים ומשום שצורתו מתאימה לדברי המלכה.

אז שלח מלך צרפת שלוחים אל רבי יוסף להביאהו אל המלך. כשבאו
השלוחים אל רבי יוסף ביקשוהו ולא מצאוהו, ויצעק אליהם ויאמר: את
מי אתם מבקשים, הן הנני ומה אתם רוצים ממני? לכו אל המלך והגידו לו
אין אני רוצה להסתכל בצורתו ואיני רוצה ללכת אליו, ואם דבר לו אלי
יודיעני על ידכם. ויאמרו לו המשולחים: איכה, והראה לפנינו כי רק קולו
שמעו ואותו לא ראו. ויאמר להם: לכו אתם אל המלך ואמרו לו את אשר
ציוויתכם ועשו את שליחותכם כי לא תצליחו אצלי. וייבהלו מאוד שליחי
המלך ויתפלאו על הדבר, וילכו אל המלך ויספרו את כל המוצאות אותם
ואת אשר ציווה עליהם ויגידו למלך כי אותו האיש יהודי הוא. ויהי כשמוע

מעשה ר' יוסף דילה-ריינה במסורת השבתאית

דז הערט וואר ער גלייך שיקן בייא דיא יהודים אונ' וואר זיא בפעלן דז זיא אים דיון ר' יוסף זאלן פר אים ברענגן זיא מוזן אים דעם מלך צו שטעלן דא וואר איין עת צרה פר יהודים דען זיא וואושטן וואול דז דיזר ר' יוסף פיל פעולת קאן טאן מיט שמות האטן גרושי מורא וויא מן אים פר דעם מלך ברענגן זעלט אונ' ווער ווייט וואש ער בייא דעם מלך אויש ווערקן ווערט דז חלילה קיין גזירה ארויש קומן זאל זא האבן דיא יהודים גלייך צו דיון ר' יוסף גשיקט דז ער ווישן זאל דז ער גיט כלל ישראל זאל אין זעלכי סכנה זאל מסכן זיין אונ' דז ער זאל גיין פאר דעם מלך אונ' גיט מסרב נגד המלך זיין אונ' זיא ווערן איר בעשט טאן מיט שתדלנות דז זיא אים ווערן זוכן מציל צו זיין מיט אלי מיגלכקייט וואש אין איר מאכט בשטרעקן ווערט:

ובאם ער זעלכש גיט ווערט טאן זא ווערט מן אים אין אלי בתי כנסיות ובתי מדרשים מחרים זיין בתקיעת שופרות ובשמות הקדושים אונ' אל זיין פעולת ווערן אים גיקש העלפן קענן וויא דיזר ר' יוסף זעלכש פר נאם דא וואר ער זיך גדענקן דז ער דא גיט ווערן קענן ניצול ווערן בפרט ער יהודים קיגן זיך האט דען פאר דעם מלך האט ער קיין מורא גהאט אבר קיגן יהודים קאן ער גיקש ריכטן זא איז ער גיגאנגן אויף איין הוכן בערג אונ' האט זיך זעלברט ארונטר גווארפן אונ' איז גשטארבן זא האט מן דעם מלך גלייך צו וישן גטאן וויא ער טוט איז אונ' איז איין משוגע גוועזן אונ'

המלך זאת וישלח ויצו אל היהודים להביא לפניו את רבי יוסף זה. ותהי עת צרה לישראל, כי ידעו היטב כי רבי יוסף זה יכול לעשות פעולות רבות על-ידי שמות ויפחדו מאוד כיצד להביאו לפני המלך ומי יודע מה יפעל לפני המלך, פן תצא חלילה גזירה רעה. וישלחו היהודים אל רבי יוסף לאמור: להווי ידוע לו לבל יעמיד את כלל ישראל בסכנה, וילך אל המלך ואל יסרב נגדו והם יעשו במיטב השתדלנות למען להצילו בכל האופנים שברשותם, ואם לא יעשה כזאת ויחרימו אותו בכל בתי-הכנסיות ובתי-המדרש בתקיעת שופרות ובשמות הקדושים וכל פעולותיו לא יוכלו להועיל לו. ויהי כאשר שמע זאת רבי יוסף ויבין כי לא יוכל הפעם להציל את עצמו, בפרט כי הפעם יהודים הם נגדו. כי מפני המלך לא פחד כלל אבל נגד יהודים לא יכול לפעול, ויעל על הר גבוה ויפיל את עצמו ומת.

מעשה ר' יוסף דילה־ריינה במסורת השבתאית

זיך אויך זעלברט ממית גוועזן אין שוגעון זא האט דער מלך גלייך בפולן
דז מן אים בכבוד גדול זאל צו קבורה טאן וויילן גהערט האט דז ער צו
פארן איין אדם גדול גוועזן איז אונ' אלש וואש גטאן האט איז משוגע גוועזן
זא איז ווייטר דר מלך צו פרידן גוועזן ותשקט הארץ :

ויספרו למלך כי מת וכי היה משוגע וכי המית את עצמו מתוך שגעון ויצו
המלך לקבור אותו בכבוד גדול, כי שמע כי לפנים היה אדם גדול וכי כל מה
שעשה לא עשה אלא מתוך שגעון. וישמח המלך ותשקוט הארץ.
[תש"ז]

בעל 'קורא הדורות' וקורות דורו

לתולדותיו של ר' דוד קונפורטי

חוקרי ההיסטוריה העברית שקמו במאה הי"ט ובמאה העשרים עולם הרוחני וגורל חייהם גלוי לפנינו, ובידענו את תחומי פעולתם בדורם, נטיותיהם ודרכי מחשבותיהם, ניתנת לנו האפשרות לעמוד גם על מקורות התעניינותם בשאלות העבר ועל הקשר שבין יחסם למאורעות תקופתם ובין תפיסתם את שאלות עולם. מה שאין כן דורשי הרשומות המרובים והבודדים, שעלו כפעם בפעם על שמי ימי הביניים הארוכים שלנו, מיוסף פלביוס ועד מרקוס יוסט. אלה — חושך יסופם. תקופות ארוכות ומהן פוריות עוברות ללא כל מחקר היסטורי-גראפי וכאילו ללא דרישה חדשה למאורעות עבר ולסדרי מסורת. וכל מסדר יוחסין וקובע השלשלת — כאילו הופעה שבנס הוא, ללא הכנה וללא המשך, ללא אבות וללא תלמידים. מה ראו אלה על ככה לעזוב את מקצועות התורה הנהוגים והמקובלים בדורם ולנוע אחרי פינות מחקר עזובות, ומה דחף אותם לעשות מחדש את חשבון עמם מראשית היותו ועד יומם? מה היה יחסם הנפשי של הבודדים האלה לנפתולי הגורל של עמם בדורם הם, ומה הוא יחס-הגומלין שבינו לבין כל מחקרם ההיסטורי — כל זה עוד טעון חקר. ולא עוד אלא אפילו בין ה'מאשרים' שביניהם, שזכו לכך שספריהם יצאו לאור חליפות, יפוצו ברבים ויתחבבו על הקוראים בעם וגם עמלים יקומו להם לקבוע את נוסחם המדויק, אף בין אלה יש ועולם הרוחני ומקומם בתוך דורם ובקרוב מאורעות דורם עוד נתון באופל כאשר היה. בין אלה גם הספר ההיסטורי הנפוץ 'קורא הדורות' לרבי דוד קונפורטי.

הכרוניקה ההיסטורית הזאת, המכילה בקרבה את המאורעות ושמות האישים ההיסטוריים החל מרבנן סבוראי ועד חכמי-הדור של המחבר, נכתבה במחצית השנייה של המאה הי"ז. עד שנת תק"ו נמצא הספר בכתב-יד. בשנת 'כי נרצה עונה' (תק"ו) הוציאה לאור ר' דוד אשכנזי איש ירושלים בוויניציה, וקרא את הכתב-יד בשם 'קורא הדורות' 'כי הוא קורא ומכריז שמות רבני הדורות ראשי ישיבות ומנהיגי הדורות כל אחד בזמנו נ"ע', אולם את שם המחבר לא קרא

בעל 'קורא הדורות' וקורות דורו

עליו, אף כי השם הזה יוצא מפורש מתוך מקומות אחדים שבפנים הספר. והספר הלך ונדפס ונתפרסם בקרב העם כספר אנונימי. ורק בשנת תר"ו, מאה שנה אחרי הופעת הספר בדפוס, הוציא אותו מחדש ר' דוד קאסל (ברלין, תר"ו) בהוצאה מדויקת, הקים עליו את שם מחברו, ר' דוד קונפורטי, אסף מתוך הספר את החומר הביאגראפי על המחבר וקבע את שלשלת-היוחסין שלו במבוא, וגם הוסיף עליו הערות וביאורים בעזרתם של צונץ וזקש, צדנר ושטיינשניידר. אבל המו"לים בישראל לא נמנעו גם אחר-כך מלהוציא את הספר כספר יתום, כאשר יצא מידי ר' דוד אשכנזי איש ירושלים.

אולם לא אסף קאסל לתוך מבואו כי אם את הידיעות הביאגראפיות המעטות שנאמרו מפורש בתוך הספר, ואלה שייכות יותר לייחוס-אבות שלו מאשר לו ולייחוסיו. איך קם אז, בעצם ימי סערת הרוחות, איש רבני מקרב מקובלי שלוניקי וחכמי הישיבות בארץ-ישראל ומצרים לחקור מקורות ולבדוק סדרי דורות, ומה היתה עמדתו של האיש הזה בקרב הסערה שבדורו — לזאת לא חקר קאסל. מה גם כי בימי קאסל טרם חשו כהוגן, סערה זו שבתקופת קונפורטי מהי ימה מידת השפעתה.

אימתי חי ר' דוד קונפורטי ואימתי כתב את ספרו ?

שנת הולדתו של קונפורטי ידועה היא. הוא עצמו מעיד על כך בספרו: 'גם בזמן ההוא היה בשאלוניקי הר' אברהם אספניא... ונפטר שנת השצ"א ליצירה... ואז הייתי אני הכותב נער בן י"ג שנה או י"ד שנה¹. ועל כן כותב גרץ²: נולד בשנת 1619 ומ. שטיינשניידר גורס³ נולד בקירוב בשנת 1618 שע"ח בשלוניקי. וקאסל אומר במבואו: נולד שנת שע"ח או שע"ט בעיר סאלוניקי. וא. ל. פרומקין⁴ קובע, על יסוד אותה המימרה: 'הרב הנה נולד בשאלוניקי בערך שנת השע"ז או השע"ח'.

שנת מותו של קונפורטי, או בכל אופן שנת גמר כתיבת ספרו, ניתנת גם היא להקבע. בשו"ת דרכי נועם לרבי מרדכי הלוי⁵ נזכר שמו של ר"ד קונפורטי בתור דיין במצרים בשנת תל"א. על כן כותב גרץ⁶: מת אחרי שנת 1671 (תל"א), ומכיוון שקונפורטי מזכיר בספרו פעמים אחדות את חברו ר'

¹ קורא הדורות, הוצ. קאסל, מ"ד ע"א (הוצ. לבוב 1845, נ"א ע"ב).

² Geschichte der Juden, X, 299.

³ Geschichtsliteratur der Juden, מס' 187.

⁴ תולדות חכמי ירושלים, חלק ב', ירושלים, תרפ"ה, עמ' 49.

⁵ דרכי נועם לר' מרדכי הלוי, אב"ד במצרים וגלילותיה... ויניציאה תנ"ז ס' מ"ד.

⁶ שם.

חסדאי הכהן פרחיה ואינו מזכיר את פטירתו, כדרכו בנוגע לשאר חבריו שמתו בחייו, וגם אינו מוסיף את המלים ז"ל לשמו, וכידוע מת ר' חסדאי הכהן פרחיה בשנת תל"ז⁷, על כן לומד קאסל כי קונפורטי מת או גמר לכתוב את ספרו לפני שנת תל"ז. אולם במקום אחר מזכיר קונפורטי את 'כה"ר שבתי באר ז"ל שחבר ספר משו"ת והדפיסו עתה מקרוב וקראו באר עשק'⁸. ובאר עשק יצא לאור בשנת תל"ד, ובאותה השנה עוד היה המחבר, רבי שבתי באר, בחיים⁹, ומכיוון שהוא כותב על ר' שבתי באר ז"ל, שמע-מינה שר"ד קונפורטי עוד היה בחיים בשנת תל"ד וגמר לכתוב את ספרו בין שנת תל"ה לתל"ז. אגב, לחשבון זה מתאים גם היטב הרמז שרמז בשער הספר ר' דוד אשכנזי איש ירושלים באמרו על הכ"י כי נרצה עונה¹⁰, כלומר שבעים שנה עברו מיום שנכתב הכ"י לזמן הדפסתו (תל"ו—תק"ו).

הווי אומר: בן דורו של שבת-י-צבי היה ההיסטוריון ר' דוד קונפורטי. הוא נולד כשבע או שמונה מאות שנים לפני הולדתו של שבת-י-צבי, ומת — או גמר את עבודתו הספרותית — שנים מעטות אחרי מותו. על פני חייו עברו חיי האיש ההוא ופרשת התנועה שהקים.

ואיזהו מקום חייו ופעולתו של ההיסטוריון? הוא נולד בשלוניקי ובילה את נעוריו בקרב המקובלים שבעיר. בשנת ת"ח עלה דרך מצרים¹¹ ועזה¹² לירושלים. קרוב לשנת ת"ח שב לשלוניקי¹³ וישב שם עד תי"א. אז חזר ועלה לארץ-ישראל, התעכב שנה במצרים¹⁴ ובשנת תי"ב בא עם משפחתו לירושלים והתיישב בה¹⁵. מירושלים יצא פעמים אחדות לבקר את איזמיר¹⁶ ובסוף ימיו היה דיין במצרים¹⁷.

הווי אומר: גם בן מקומו של שבת-י-צבי היה רבי דוד קונפורטי. כשברח שבת-י-צבי מלפני רבני איזמיר בשנת ת"ח וחש מפלט לו בקרב המקובלים בשלוניקי, היה אז רבי דוד קונפורטי נמצא בין המקובלים שבשלוניקי, וכשעלה שבת-י-צבי לירושלים היה רבי דוד קונפורטי באותה

⁷ ע"י שם הגדולים לחיד"א, ת"א, י"ז.

⁸ קורא הדורות, הוצ. קאסל ח"ב ע"ב (לבוב מ"ט, ע"ב).

⁹ ע"י באר עשק לר' שבתי באר שאלה ק"ז ('שליש ראשון לח' תשרי תל"ד') ושאלה קו ('י"ז אייר, התל"ד') ועוד.

¹⁰ ישעיהו מ, ב. ¹¹ קורא הדורות, הוצ. לבוב נ"ח, ע"ב; סי' ע"א.

¹² שם, נ"ח, ע"א. ¹³ שם, נ"ג, ע"ב. ¹⁴ שם, נ"ח, ע"ב.

¹⁵ שם, נ"ח, ע"א. ¹⁶ שם, נ"ד ע"א; ס' ע"א; ס' ע"ב.

¹⁷ דרכי נועם, כ"ד; בעי חיי, שו"ת לר"ח בנבנשתי אה"ע, סי' י.

שעה תושב ירושלים. שנות ביקוריו של ר' דוד קונפורטי באיזמיר לא נסתמנו מפורש בספר, אבל הם אלו אחרי שהתיישב בירושלים, ואז היתה כבר עיר מולדתו של שבתי-צבי כאבן-השואבת לכל הנוהים אחריו אשר בקרב מקובלי שלוניקי וירושלים. הוא חי אפוא ופעל באותן הארצות והערים שבהן נתגלתה התנועה השבתאית בכל מלוא כוחה, ועד-ראייה מקרוב היה אפוא למאורעות הכי חשובים של התנועה.

מדוע אפוא אין ההיסטוריון הזה מזכיר בספרו אף במלה אחת את כל התנועה הכבירה הזאת שעברה לעיניו? האם לא חש בערכם של המאורעות או לא טיפל בהם משום חידושם ואקטואליותם? והלא ספרו דווקא מצטיין בכך שהוא מרבה לטפל בבני דורו. מדוע אפוא הוא מציג יד וזכר לכל רב ומחבר בסביבתו, ואינו מזכיר כלל את שמותיהם של שבתי-צבי ושל נתן העזתי, של ר' אברהם יחיני ושל ר' שמואל פרימו, של ר' יוסף צלבי ושל ר' אברהם קונקי ושל כל נביאיה וגיבוריה הראשיים של התנועה, בין בעלייתה ובין בירידתה, בין לשבט ובין לחסד? או שמא התנגדותו העצומה לתנועה הזאת ולמחולליה היא שאסרה לו להזכיר את שמותיהם בספר? והלא דווקא הלו-חמים בשבתאיות הם שלא הניחו אז כל הזדמנות מלהוקיע את יוצרי התנועה שנאות נפשם ומלנבל את שמם וזכרם.

ושתיקה נמרצת זו, שבה עובר ההיסטוריון על משיחיות דורו, מתמיהה עוד יותר כשבודקים ומוצאים כי במידה זו הוא דן לא רק את השבתאיות, כי אם כל חזיונות העבר שיש להם נגיעה כלשהי לכל תנועה משיחית ולכל משיח בישראל שקם לפניה. 'קורא הדורות' הנהו אחד הספרים המעטים מאוד בין ספרי ההיסטוריה העבריים, שאינו מזכיר כלל אף שם אחר של משיח-בישראל בכל ימות הגולה. ואם כי קונפורטי ידע את ספרי ההיסטוריה שקדמו לו והרבה להעתיק לתוך ספרו פרטים שונים על מאורעות ואישים מתוך 'שלשלת הקבלה' ו'שבט יהודה' ו'ספר היוחסין' ו'ספר הקבלה' וכו', הנה מכל מה שמסופר בהם על משיחים ועל תנועות משיחיות בישראל בארצות שונות ובזמנים שונים לא הזכיר ולא כלום, כאילו לא היו. ואפילו רבי שלמה מולכו, גר-צדק נערץ זה ששמו היה קודש בקרב המקובלים בשלוניקי ובירושלים אשר בתוכם גדל רד"ק, ושהיה ידיד נפשם של רבי יוסף קארו ור' שלמה אלקבץ, שעליהם מרחיב קונפורטי את הדיבור בחיבה מיוחדת, אף הוא לא זכה שייזכר שמו בספרו ההיסטורי. עד לידי כך גדר את עצמו ההיסטוריון, בן-דורו ובן-ארצו של שבתי-צבי, גדר לפניו מגדר לבלי לנגוע בשום פנים

בכל איש ומאורע שיש לו נגיעה כלשהי לתנועה משיחית בישראל, תהי איזה שתהי.

ותמיהה זו הולכת ומתבהרת במידה שמרבים להתעמק בפרטי ספרו. לא איש מן החוץ היה ההיסטוריון לגבי התנועה המשיחית הזאת שנדונה בספרו לשתיקה, כי אם מעורה היה בקרבה, ונימי-נימים נמתחות בינו ובין יוצריה ונושאי דגלה, חסידיה ורודפיה. ומבפנים היה, נתון בתוך המסכת.

בשבתו בשלוניקי היה ר' דוד קונפורטי וחבריו 'מגדולי תלמידי הרב מהר"י איסקפה ז"ל'¹⁸, וגם אחר-כך כשעבר ר"י איסקאפה לאיזמיר. 'ושם הרביץ עוד תורה הרבה בתלמידים' 'ואני הכותב כשהלכתי לאיזמיר פעם א' זכיתי להקביל פניו ולמדתי ממנו קצת חדושין והיה אז זקן מופלג בשנים'¹⁹. כלומר מורה משותף היה ר"י איסקאפה לר' דוד קונפורטי ולשבתי-צבי, שהיה גם הוא תלמיד מובהק וחביב לר"י איסקאפה באיזמיר, ואחר-כך נחרם על-ידו בשנת ת"ח. ור"ד קונפורטי הכיר היטב את רבו של שבתי-צבי ויהי מגדולי תלמידיו לפני שבתי-צבי ועמד אתו בקשרים גם אחרי היפרדו משבתי-צבי.

כשהתיישב רד"ק בשנת ת"ב בירושלים למד "בישיבת החכם המקובל כהר' יצחק גאון ז"ל". ובין 'החכמים השלמים' שלמדו אתו יחד בישיבה ההיא באותה שעה הוא מונה גם את ר' יעקב חאגיז, שהרביץ שם תורה הרבה בתלמידים'²⁰, ואחד מתלמידי ר' יעקב חאגיז היה באותה שעה, כידוע, מי שנועד להיות אליהו התשבי של השבתאיות, נתן הנער יליד ירושלים, שרבו ר' יעקב חאגיז שלח אותו אחר כך לעזה להיות חתן לבתו של שמואל ליסבונה²¹. רד"ק נמצא אפוא במחיצה אחת את נתן העזתי בנערותו, והיה חברו של רבו.

בהיותו במצרים התרועע רד"ק את שמואל ויטאל, והוא מוסר מפיו עדויות שונות ומכנהו בשם 'החכם השלם'²² 'בקי בחכמת הקבלה, חסיד ועניו מאד'. ורבי שמואל ויטאל זה ידוע לגו כמנצח על דרכי התשובה על-פי תיקוני האר"י ורח"ו בביתו של רפאל יוסף צלבי, שר-הכספים אשר לשבתי-צבי במצרים²³. ובעל 'מאורעות עולם או ספור חלומות', שאין דבריו נאמנים אלא על פרטי

¹⁸ קורא הדורות, הוצ. לבוב, ס"ב ע"א.

¹⁹ שם, נ"ד ע"א.

²⁰ שם, נ"ח ע"א.

²¹ גרץ, 240 ומ"מ גם קצנ"צ.

²² קורא הדורות, הוצ. קאסל מ"ב ע"א ; מ"ט ע"ב ; נ"א ע"א וב'. וע' גם ס"א ע"ב.

²³ גרץ-שפר VIII, 235.

בעל 'קורא הדורות' וקורות דורו

התנועה במצרים, מרבה לספר נפלאות על מקומו של ר' שמואל ויטאל בבית הנדיב השבתאי המקובל בארצו.

ולא רק את אבות התנועה השבתאית ומנהיגיה ידע ההיסטוריון קונפורטי מקרוב, כי אם גם קשרים אישיים היו לו עם הגיבורים השניים שלה, מברשריה ומעריציה ומפיצי תורתה ברבים.

בהיותו בירושלים בפעם הראשונה, בשנות ת"ה—ת"ח, למד תורה בביתו של הר"ר יעקב צמח 'חכם מקובל' ורופא מובהק שבא מפורטוגל²⁴. ור' יעקב צמח זה מאנוסי פורטוגל, שנימול בהיותו בא בשנים ונעשה למפיץ תורת-הקבלה של ר' חיים ויטאל, מתוך אמונה עמוקה כי אין משיח בא כל עוד שלא תהא תורת הסוד נפוצה בישראל²⁵, הוא ששלח באותן השנים עצמן את מכתב גד המשולח על עשרת השבטים לתלמידו ר' נתן שפירא לרגיו, שהיה אגב אף הוא מחבריו של ר' דוד קונפורטי²⁶ והוא שחתם על המכתב בראש עשרת הרבנים, אחר כך היה הוא אחד הרבנים שגרשו את שבת-צבי מירושלים.

בהיות רד"ק בן עשר שנים למד בשלוניקי 'את חכמת הדקדוק' מפי הזקן ר' עזריה זאבי, יחד עם בנו של ר' עזריה, ר' ישראל זאבי, ש'הלך אחר כך לירושלים ושם הרביץ תורה הרבה בתלמידים'²⁷. ור' עזריה בנו של ר' ישראל, ונכדו של ר' עזריה משלוניקי, היה אבי חברו הצעיר של ר"ד קונפורטי בשנת תי"ב ולמד יחד אתו בישיבת המקובל ר' יצחק גאון בירושלים²⁸ והוא מספר עליו טובות, שהיה 'מעייין גדול ופסקן ודרשו'. והנה ר' ישראל זאבי זה, חברו הגדול של רד"ק ואבי חברו הקטן ממנו, היה חתנו של השבתאי המפורסם ר' אברהם קונקי, בעל 'אבק סופרים' ובעל הנוסח השלישי בתורת הקנאות ליעב"ץ²⁹, והוא שנתן את הסכמתו לספרו של השבתאי ר' נחמיה חייא חיון 'עוז לאלהים', וכתב עליו כי 'הוא נטוע במקום טהרה ושרשיו על מים חיים... הוא ברוך ה', ככתוב בספרו 'הקולות יחדלון'.

בין רבני הדור 'חכמים מובהקים ומעיינין גדולים', תלמידי מהר"ר אליהו גוארטיל ז"ל, מונה ר' דוד קונפורטי את ר' משח ג. יעיש, ר' ברכיא רומו, ר'

²⁴ קורא הדורות, מ"ט ע"א.

²⁵ ועי' הקדמתו לספרו קול ברמה, הערת שפ"ר לגרץ VIII, 235.

²⁶ קורא הדורות לקאסל מ"ט, והוצ. לבוב נ"ז, ע"ב.

²⁷ קורא הדורות לקאסל מ"ט, והוצ. לבוב נ"ז, ע"א.

²⁸ קורא הדורות לקאסל מ"ט ע"א ; הוצ. לבוב נ"ח ע"א.

²⁹ עי' ר"מ האגוז, לחישת שרף דף ה' ע"א, וגרץ שפ"ר VIII, 612.

בעל 'קורא הדורות' וקורות דורו

יוסף הלוי ור' דוד יצחקי³⁰. וזהו אותו ר' דוד יצחקי שכתב לרבני ליבורנא³¹, כי כל איש יהודי מחוייב להאמין במשיח אלוהי יעקב שבתי-צבי, כשם שעליו להאמין בייחוד השם באלוהי ישראל ובתורתו. והשבתאי א. מ. קורדונו נשען על דבריו במכתבו (ב'בית-המדרש' לויס) ואומר: 'והחכם השלם דוד יצחקי ושאר רבנים... קבלו ממנו אמונת האלהות'³².

בקרב חבריו של ר' דוד קונפורטי במצרים, שלמדו תורה אתו בישיבתו של ר' אברהם סכנדרי, נמצאו גם 'החכמים הגדולים... ר' זרחיה גוטה... והרב רבי יהודה שראף והר' אהרן סיגורה'³³. והנה ר' יהודה שראף הזה היה רבו של השבתאי רבי שמואל פרימו, סופרו של שבתי-צבי, והוא שנשלח מליבורנו לשבתי-צבי לתהות על קנקנו, והשבתאי ר' רפאל סופינו מעיד עליו במכתבו כי רבי יהודה שראף וחבריו הצעירים 'מעמיקים על זאת האמונה כמו תורת משה לנו למנה'³⁴.

ובשנות גיאות התנועה השבתאית באיזמיר, כשהיתה נטושה המלחמה בין 'המאמינים' ו'הכופרים', ויד 'המאמינים' גברה, הורידו את הרב הישיש ר' אהרן לפפא, שמיאן להודות בשבתי-צבי, מעל כיסא רבנותו באיזמיר והושיבו במקומו את רבי חיים בנבנשתי, בעל 'כנסת הגדולה' ו'שיירי כנסת הגדולה' וכו' שהודה להם באותה שעה, ועל זה שקל למטרפסייה מאת ר' יעקב עמדין ב'תורת הקנאות'³⁵. והנה על המחלוקת שהיתה באיזמיר לפני כך, בין הרב ר"י איסקאפה ובין הרב עזריה ישועה, כותב ר' דוד קונפורטי. ואילו את המחלוקת הזאת, שהפרידה בין השבתאים והבלתי שבתאים שבעיר וחוללה סער בקרב רבני ישראל שהדיה נשמעו מעבר לגבולי איזמיר, אינו מזכיר כלל, כדרכו בכל דבר שיש לו שייכות לתנועה השבתאית.

ואולם אם נתהה על הפרטים האחרים הידועים לנו מקורות חייו ניווכח בנקל למי משני הצדדים הלוחמים האלה נתן קונפורטי את ידו. בדברו על ביקורו באיזמיר הוא מעיד: 'ואני הכותב כשהייתי באיזמיר נשאתי ונתתי עמו (עם הרב ר' חיים בנבנשתי) בכמה דברים לענין דינא וגם חתם יד ימינו

³⁰ קורא הדורות, הוצ. קאסל נ"א ע"א, ולבוב ס' ע"א.

³¹ קצור ציצת נובל צבי, ל"ה ע"ב.

³² גרץ, שם 565

³³ קורא הדורות, לבוב נ"ה ע"ב וס"א ע"ב.

³⁴ עי' קצנ"צ, עמ' 38 ועי' סופרו של משיח, למעלה.

³⁵ עיי"ש.

על ג' פסקים שלי שלחתי לאיזמיר ושם האריך למעניתו בטוב טעם ודעת'³⁶.
אולם בהזכירו במקום אחר את ר' אהרן לפפא הוא מספר על 'ספר אחד משו"ת
שלו' שנדפס 'זה זמן מועט'³⁷, ואילו כי ביקר אותו בהיותו באיזמיר אין הוא
מספר, אף כי ר"א לפפא עוד נמצא באותה שעה באיזמיר, כי נפטר שם רק
בשנת תל"ב, כשישב כבר רד"ק בקביעות במצרים.

ועוד יותר משידוע לנו מתוך 'קורא הדורות' על יחסו הטוב של רד"ק לרבי
חיים בנבנשתי מעידים על יחס טוב אל רד"ק דברי רבי חיים בנבנשתי עצמו.
בספר השו"ת של ר' חיים בנבנשתי 'בעי חיי', חלק אה"ע (סימן ט"ו וסימן י'),
באה תשובה של ר"ד קונפורטי בעניין עגונה, ואליה צורפה הסכמתו של
'החכם השלם הרב המקובל רבי שמואל ויטאל' מיזם ר"ח סיון הת"ל במצרים³⁸.
ורבי חיים בנבנשתי, שאליו שלח ר"ד קונפורטי את תשובתו לאישור, פותח
את תשובתו בדברים אלו: 'נחל נובע מקור חכמה, לא יבצר ממנו חכמה רמה
ונעלמה, בא בחדריה ועל לוח לבו תורה חתומה, החכם השלם אלוף התורה
כמהר"ר דוד קונפורטי'³⁹. ואחרי פלפול ארוך ומפורט מאד (סימנים ט"ז—כ')
הוא בא לכלל דעה, כי הדין כדעת ר' דוד קונפורטי.

ברור אפוא למדי: בתוך-תוכה של התנועה השבתאית עמד ההיסטוריון
המקובל הזה, קשרים אישיים חזקים קשרו אותו את יוצריה ומחולליה, נביאיה
וחסידיה, ומקרום ידע היטב-היטב את התנועה ואת אשר עבר עליה. ואם בכל
זאת לא הזכיר בספרו על התנועה הזאת ולא-כלום, ודאי לא מתוך חוסר עניין
ושוויון-לב עשה זאת.

בעצם ימי האכזבה הלאומית פרש רבי דוד קונפורטי לבדוק כפי יכולתו את
תולדות עמו, התעמק בכרוניקות ההיסטוריות אשר לפניו ובספרים ובכתבי-יד
אשר הגיעו לידו, ובחרזו דור אחר דור חתר להוכיח לעצמו ולאשר סביבו את
שלשלת הנצח של אומתו, שנודעוזה עד היסוד מהתבדותו של בחירה-גואלה
ומהזדייפותה של תנועת תקוותה. וכל פרט מפרטי התנועה הזאת צרב כפצע
בלב.

ומסביב להטה השנאה. חרמות ואיסורים ורדיפות עשו שמות. שמדות ועזיבה

³⁶ קורא הדורות, הוצ. לבוב נ"ד ע"א.

³⁷ קוה"ד, הוצ. לבוב ס' ע"א.

³⁸ שם, ס"א, ע"א.

³⁹ ע"י גם 'דרכי נועם' לר' מרדכי הלוי, ויניציאה תנ"ז, ס' י"ג.

⁴⁰ בעי חיי, שו"ת לר"ח בנבנשתי, חלק אה"ע, ס' י"א. ע"י גם אור החיים לרח"ם,
מס' 771.

בהמון מצד זה, ומשטמה וחשדנות ושריפת ספרים וירידה לחיים, מצד זה. באותה שעה דיברו בריש גלי ודברים כמתלהמים על שבת-צבי ועל התועים אחריו רק המון הרבנים ובתי-הדין שרדפו והחרימו. אלה האדוקים המעטים כקורדונו וכנתן העזתי וכאברהם קונקי ששמרו וטיפחו את גחלת השבתאיות שלא תכבה, המה דיברו את דבריהם בצנעה ובסודי-סודות, כי בנפשם היה הדיבור. אולם אלה שעולמם נחרב לעיניהם ועצמם 'בחלבם ודמם שילמו את הבערה', אלה אשר אל מחנה הנאמנים לא הצטרפו ואת המחרימים והרודפים לא נתנו ידם, אלה התכנסו לתוך עולמם, עסקו באשר עסקו — ושתקו. ובין השתקנים האלה יימנה כנראה גם רבי דוד קונפורטי, היסטוריון זה שבין תלמידי גורי האר"י ואנשי-סודם של מקובלי השבתאיות.

זאת ואולי לא זאת. אולי לא שתק רבי דוד קונפורטי כלל, אלא רבי דוד אשכנזי איש ירושלים, זה שמצא כעבור שבעים שנה אחרי שנכתב הספר כי 'נרצה עונה' וכי אפשר להרהיב להביאו לפני הקהל, הוא שהשתיקהו. פחד פחד איש ירושלים זה מפני האיסורים שאסרו הרבנים והבד"צים בחרם וב-שמתא, לבלי להוציא כל כתבי-יד של שבתאי או של חשוד על שבתאות, ועל כן אולי הוא שטרח ומחק בכתב יד כל דעה וכל ידיעה העלולה לעורר חשד כל-שהו בעיני הבודקים והמחפשים. ומכאן השתיקה הנמרצת הזאת, שבה עובר הספר, בצורתו אשר לפנינו, על כל מאורע שיש בו קורבה כלשהי לשבתאיות או לכל גילוי המשיחיות בזמן מן הזמנים. ומי יודע אם לא משום פחד זה הזדרז גם להסתיר את שם המחבר, פן אין שמו של ר"ד קונפורטי זכור לתהילה בקרב הרבנים רודפי הש"ציות וספיחיה ויבולע לספר ולמו"ל גם יחד.

בכל אופן, לחיבה יתרה מאת רבני דורו ודאי לא זכה רד"ק. ספר השו"ת שחיבר ⁴¹ לא זכה לראות אור עד היום ועקבותיו לא נודעו ⁴². מלבד רבו של רד"ק, רבי דניאל אישטרושה ⁴³, מלבד חברו בדיינות מצרים ר' מרדכי הלוי בעל 'דרכי נועם' ⁴⁴, ומלבד הרב השבתאי רבי חיים בנבנשתי ⁴⁵, אין אף אחד

⁴¹ קוה"ד כ"ג ע"ב, מ"ה ע"א ; ג"א, ע"א ; ג"ב ע"א.

⁴² עי' קאסל בהקדמתו, ועי' שטיינשניידר, שם.

⁴³ עי' מגן גבורים שו"ת לר' דניאל אישטרושה, שאלוניקי ת"י. הלכות הסכמות סימן י"ג וסימן י"ד.

⁴⁴ עיי"ש ס' י"ג, מ"ג, מ"ד, ג"ב וג"ט. אגב, גם תוכן השאלות שהביא ר' מרדכי הלוי בשם ר' דוד קונפורטי יש בו כדי ללמד. בס' ג"ט מספרי ר' מרדכי הלוי על השאלה שקיבל מאת רד"ק בדבר קראי שנתגייר וקיבל עליו דת חברים, אם יש לאלמנתו זיקת יבום לאחיו הקראי. ור' מרדכי הלוי מוסיף: 'וקודם כל דבר שקל

ספר

קורא הדורות

מאנף לכל המחיות אחר שנסתם התלמוד שלמלת יוחסין
מרכנו סבוראי עד זמן הרב המזכר נ"ע עם ביאור מספיק
וראיות ככונות מהש"ס והפוסקים זל במצט המחזיק את
המרוכה • שהיה בדרו הקודם לזה כאשר תראה בסוף הספר •
וקראנו טס הספר **קורא הדורות** דבר הלמד מעניינו
כי הוא קורא ומזכיר שמות רבני הדורות ראשי ישיבות ומנהיגי
הדורות כל אחד בזמנו נ"ע • הביאוי לבית הדפוס החכם הטלם
והכולל במהר"ר **דוד אשכנזי** איש ירושלים
מוכ"כ נר"ו •

בדפוס הנדיר המפואר כתר מאיר דא זארא זנו •

בטלחי חלול דהאי שתא כי נרצה עונה לפ"ק •

פה ויניציאה יע"א •

Nella Stamparia Vendramina •

Con Licenza de Superiori •

שער ספר 'קורא הדורות' לר' דוד קונפורטי

בעל 'קורא הדורות' וקורות דורו

מרבני ומקובלי דורו, שהוא מונה אותם כחבריו לתורה לישיבה, מזכירים בספריהם את שמו. והן גם 'קורא הדורות' שנתחבב אחרי כן על העם ויצא במהדורות שונות, לא נתפרסם אף הוא אלא אחרי ש'רצה את עונו' שבעים שנה בכתב-יד, וגם אז לא נתפרסם ולא נתקבל אלא בעילום שם המחבר. וכשם שלא נשאר נעלם שמו לעולם, כן לא ייעלמו מעיני החוקר גם פעולתו ותולדות חייו. מתוך משפחת האישים, אשר סובבו את יוצרי התנועה השבתאית וחיו את חייה בשנות המופת שלה, יצא הלמדן-המקובל הזה, בעל 'קורא הדורות'; ונחשול זמנו ברדתו הוא שהסיע אותו מאם האורחות של הלימוד שהיה נהוג בבית-מדרשו ועשה אותו להיסטוריון בישראל.

[תרפ"ח]

וטרי (ר' דוד קונפורטי) על ענין המשומדים והאנוסים אם יש להם זיקה או לא', שאלה שעניינה אז בימי השמד השבתאי את כל הרבנים שהיו קרובים אל החלל, עיי"ש ס' נ"ט. ועיי"ש גם ס' מ"ג—מ"ד.

⁴⁵ בעי חיי, שו"ת לר' חיים בנבנשתי חלק אה"ע. פ' ט' (התשובה שנדפסה גם בדרכי נועם ס' י"ג), ס' י', י"א וב'.

תעודות שבתאיות מארם-צובה

הנשיא השני של מדינת ישראל, ידידי יצחק בן צבי ז"ל, ביקר בשנת 1933 את ארם-צובה, ושם מצא בידי הח' מ. נחמד שתי תעודות השייכות לעניין שבת-צבי, שתיהן בכתב-יד. בעמדו על חשיבותן ההיסטורית העתיק אותן מלה במלה כדי לאפשר חקירה על תוכנן.

התעודה האחת כתובה בכתב רש"י בסוף חוברת על הלכות שחיטה מאת המחבר 'הצעיר שבתי בן אברהם חמוי נר"ו', ובה נאמר: 'תם ונשלם שבח לבורא עולם, ברוך שזיכני להשלימו. כן הקב"ה יזכני בתורה בבינה ובעושר ובהרגשה ובבדיקת סכין, ויתן לי כל משאלות לבי לטובה, ויזכני לראות בפני אדוננו שבת-צבי. נשלם זה יום ג' שבוע דברים התכ"ז ליצירה ברוך יי' לעולם אמן ואמן כן יהי רצון ונאמ' אמן'.

והתעודה השנייה — קונטרס בכתב-יד שבו נאמר, בין השאר, בכתב חצי קולמוס:

'ויעש ש"ץ נחש מכסף וישימהו על הנס במוצאי יום אסרו חג המצות וחג הסוכות, יום ב' כ"ג לראש חדשים ויקרא שמו ה' נסו'¹.
'אחי ורעי כל אנשי אמונה אשר בעיר צופיה יזכו ויראו ישועת ה', ועין בעין יראו בשוב ה' ציון. הנה אנכי שולח מלאך לפניכם לבשרכם והוא יגיד לכם את כל כבודי במצרים ומקצת ממה שראה. השמרו מפניו ושמעו בקולו אל תמרו את פיו בכל אשר יאמר לכם משמי כי לא אשא לפשעכם בקום למשפט אלדי'ם ויגב'ה ה' צ'באות במשפט. ומן הוא אלהא די ישיזבינכון מן ידי, כי מבלעדי אין אלדים, ואם שמוע תשמעו בקולו ועשיתם כל אשר אדבר לכם עלה אעלה ואוצרותיכם אמלא נאם הגבר הוקם ע'ל על במתי אב' אריא דבי עלאי טביא דבי עלאי משיח אלה יש' ויהודה ש"ץ מחמד"².

¹ צ"ל: נסי, שמות יז טז.

² המלה 'מחמד' מחוקה במקור על-ידי העברה בקולמוס בדיו שחורה, אולם למרות המחיקה אפשר לקרוא אותה. ועיין בלוח ו של הצילומים.

תעודות שבתאיות מארם-צובה

והנה, על התפשטותה של האמונה בשבתי-צבי ובשליחותו המשיחית בארם-צובה בימים ההם יש לנו ידיעות ממקורות שונים. רפאל סופינו, ראש המאמינים אשר בליוורנו, כתב עוד 'בשליש ראשון לניסן... שנה ראשונה לחדוש נבואה ומלכות', כלומר בניסן תכ"ו, לראש המתנגדים אשר באמשטרדם, להרב ר' יעקב ששפורטש: 'ובאלו הנשים שאינם יודעות לקרוא באים בגימטריאות וצירופים ואחת מהם אמרה על "כי שמי בקרבו" שם שדי במלואו כמו שבתי-צבי'⁸ (כלומר, שי"ן דל"ת יו"ד בגימטריא שבת"י צב"י).

ובעל נוסח א' ב'תורת הקנאות', הוא השמש ר"ל ב"ר עוזר, מעיד כי אנשי אלעפא 'היו עיקר, שהאמינו בו תחילה ועשו מהומה גדולה באיזמיר כאשר בתחילת הענין כשנסע ש"צ מירושלים לאיזמיר נסעו ד' חכמים גדולים מאלעפא לאיזמיר לקבל פני ש"צ'⁴.

והמקור השבתאי 'זכרון לבני ישראל' מאת ברוך ב"ר גרשון מאריצו, הקרוב יותר לפרטי התנועה במזרח, מספר: 'ואח"כ באה הנבואה להרבה אנשים ונשים וקטנים באיזמיר בקונסטאנטינופול ומקומות אחרים — — — ואלה שמות הנביאים של חליפו: ר' ישעיה הכהן, משה גלאנטי, דניאל פינטו, אשתו של יום טוב לניארו (נ"א לניאדו), אשתו של הרב נסים מזרחי, בתו של הרב אברהם טממון (נ"א — טמעון) ואחרים עד עשרים נביאים ונביאות'⁶. ושניים מהם — ר' משה גלאנטי ודניאל פינטו, מי שהיה גם עשיר ונדבן — זכו לקבל מידי שבתי-צבי כתר מלכות לפני צאתו לקושטא⁴. יש אפוא למפרע להניח, כי במרכז שבתאי חשוב זה נשמרו הדי התנועה עוד הרבה זמן⁷. ומכיוון שבעיר מזרחית שלווה זו לא חלו כל-כך הרבה תמורות וחליפות כמו בערי אירופה וגם מלחמת הרבנים נגד השבתאות וספרותה לא גברה בה כל-כך, יש אפוא יסוד לקוות כי דווקא פה נשתמרו תעודות קדומות גם מהימים הראשונים של התנועה.

התעודה הראשונה — של השוחט שבתי בן אברהם חמוי⁸ המתפלל לזכות

⁸ קצור ציצת גובל צבי, אודיסה תרכ"ז, עמ' כ.

⁴ תורת הקנאות ליעב"ץ, עמ' 21, ובכה"י של 'בשרייבונג'.

⁶ עניני שבתי-צבי, מקיצי נרדמים, ע"מ 49—50.

⁶ עי' גרץ X, ציון 3, סעיף 18.

⁷ מר מ. נחמד סיפר למר בן-צבי כי הוא הכיר אדם אחד בא בימים, שזכר שביל-דותו חי בארם-צובה זקן אחד, שהיה מדליק בליל תשעה-באב נרות של יו"ט בפרהסיא, והיה מלגלג לשאר יהודים, ההולכים לבית-הכנסת ואומר להם: טיפשים, למה אתם מתאבלים, וכבר בא המשיח!

⁸ י. בן-צבי מפרש כי שם המשפחה מעיד שמוצאה מעיר חמת.

'לראות בפני אדוננו שבת־צבי' — כתובה בשנת תכ"ז, כלומר אחרי ההמרה של שבת־צבי. ואכן, באותה השנה עצמה, מיד לאחר ההמרה, כתב נתן העזתי למאמינים שבעיר אלעפא לאמור: 'השרידים ראשי עם ה' גר"ו... הנני הולך להקביל פני אדוננו יר"ה מלך מלכי המלכים יתנשא מלכותו, כאשר גזר עלינו ועל שנים עשר שבטים, אשר בחר לו אחד עשר אנשים איש לכל שבט ואנו הולכים לעיר אלכסנדרונה כמצותו ושם נתראה פנים עם קצת יחידי סגולה אשר נתן להם רשות לבוא למקום הנ"ל. עתה באתי להודיע דבר שאף ששמעתם דברים זרים על אדוננו יר"ה אל ירך לבבכם — והתחזקו באמונתכם מאד כי כל מעשיו הם נסיונות נפלאים — עמוק מי ימצאנו — ואשרי המחכה וכו"י'. וכפי הנראה עכשיו מן התעודה הזאת, לא בכדי עודד נתן העזתי את מאמיניו בימים ההם בעיר ההיא. הוא, שבת־בן אברהם חמוי, אחד השרידים אף הוא אשר לא רך לבו והתחזק באמונתו, מתפלל שגם הוא יהיה בין הנבחרים המאושרים אשר יזכו 'לראות בפני אדוננו שבת־צבי'. דברי נחמתו של הנביא לא עלו אפוא בתוהו.

והתעודה השנייה מכילה איגרת, ששלח שבת־צבי אחרי המרתו לאנשי אמונתו אשר בסופיה. והאיגרת עצמה נדפסה כבר — בהשמטות מועטות ולא מקריות כלל — בזכרון לבני ישראל' של השבתאי ברוך ב"ר גרשון מאריצו אשר פרסם ר"א פריימן¹⁰.

השורה הראשונה 'ויעש ש"ץ נחש מכסף וישימהו על הנס' חסרה אצל מאריצו. וכפי שהדברים עצמם מוכיחים ('ויעש ש"ץ') לא נכתבה על־ידי ש"ץ כי אם על־ידי המעתיק הקדום להעיד, כי היה המכתב חתום בידי ש"ץ בחותמת של נחש. ואכן, דמות הנחש היתה מאז ומתמיד נסו וחותמתו של שבת־צבי. כי נח"ש בגימטריא משי"ח וסמלו — 'כי יום נקם בלבי', כידוע. עוד בדברי הנבואה הראשונים שגילה אברהם יחיני לשבת־צבי נאמר: 'דע כי בן נולד למרדכי צבי — ויקרא שמו שבת־ — ויקח כח נחש בריח וכח נחש עקלתון והוא המשיח האמתי'¹¹. וכן חתם שבת־צבי על המכתב ששלח לר"ד הלוי בעל הט"ז על־ידי רבני פולין בחותמת שעליה היתה דמות נחש עקלתון¹². כתובת זו מוסיפה לנו את הידיעה, כי גם אחרי

⁹ תולדות המקובלים השבתאים והחסידים לר"ד כהנא ח"א 102. ע"י הערה 8.

¹⁰ עניני שבת־צבי, עמ' 68 שורות 6—12.

¹¹ תורת הקנאות, לח ומד. ע"י גם כהנא ח"א 61.

¹² קצנ"צ, עמ' 42.

תעודות שבתאיות מארם-צובה

ההמרה המשיך שבת־צבי להשתמש בסמל זה של נחש כנס וכחותמת.¹² א גם התאריך אשר בתעודת ארם-צובה חסר אצל ברוך מאריצו. בתעודת ארם-צובה כתוב: 'במוצאי יום אסרו חג המצות וחג הסוכות יום ב' כ"ג לראש חדשים ויקרא שמו ה' נסו'. השנה חסרה כלל, אולם גם החודש לא נקבע בבירור, וכנראה לא ידע המעתיק כיצד לפרש את 'ראש החדשים' אם לניסן או לתשרי, ועל כן כתב גם חג המצות וגם חג הסוכות. אולם אצל ברוך מאריצו מסופר:

'ובכל הזמן אשר ישב אדוננו בדולציניאו פעם היתה לו הארה ופעם היה בהסתר פנים עד כי בשנת תל"ו לפ"ק בא לו הארה גדולה — — ובסמוך הפסח עשה המצות — — וע"כ גמר בלבו שהגיע זמן הגאולה וליגלות פעם שנית לעיני כל העולם וכתב לקרוביו ואוהביו כדברים האלה, ואחר-כך באו שלושה מכתבים, האחד לחמיו ר' יוסף פילוסוף, השני 'לאנשי אמונה אשר בעיר סופיאה' — הוא המכתב אשר לפנינו — והשלישי לר' יוסף קריליו. ובשלושתם בישר את התגלותו הקרובה.

ברור אפוא שיש לאחד את שתי הידיעות על דבר מועד כתיבתו של המכתב ולקבוע אותו לאסרו-חג המצות, כ"ג לחודש ניסן תל"ו, כלומר חצי שנה לפני מותו של שבת־צבי.

גוף המכתב נמסר בזכרונותיו של ברוך מאריצו כלשונו בהשמטות מע-טות. וכה כתוב שם:

'אחי ורעי כל אנשי אמונה אשר בעיר סופיאה ¹³ יזכו ויראו בישועת ה' עין בעין ¹⁴ יראו בשוב ה' ציון.

הנה אנכי שולח מלאך לפניכם ¹⁵ והוא יגיד לכם את כל כבודי במצרים ומקצת מה ¹⁶ שראה השמרו מפניו ושמעו בקולו ואל תמרו את פיו בכל אשר יאמר לכם משמי כי לא אשא לפשעיכם בקום למשפט אלקים ויגבה ה' צב-אות במשפט ואם שמוע תשמעו בקולו ועשיתם כל אשר ידבר אליכם עלה אעלה ואוצרותיכם אמלא.

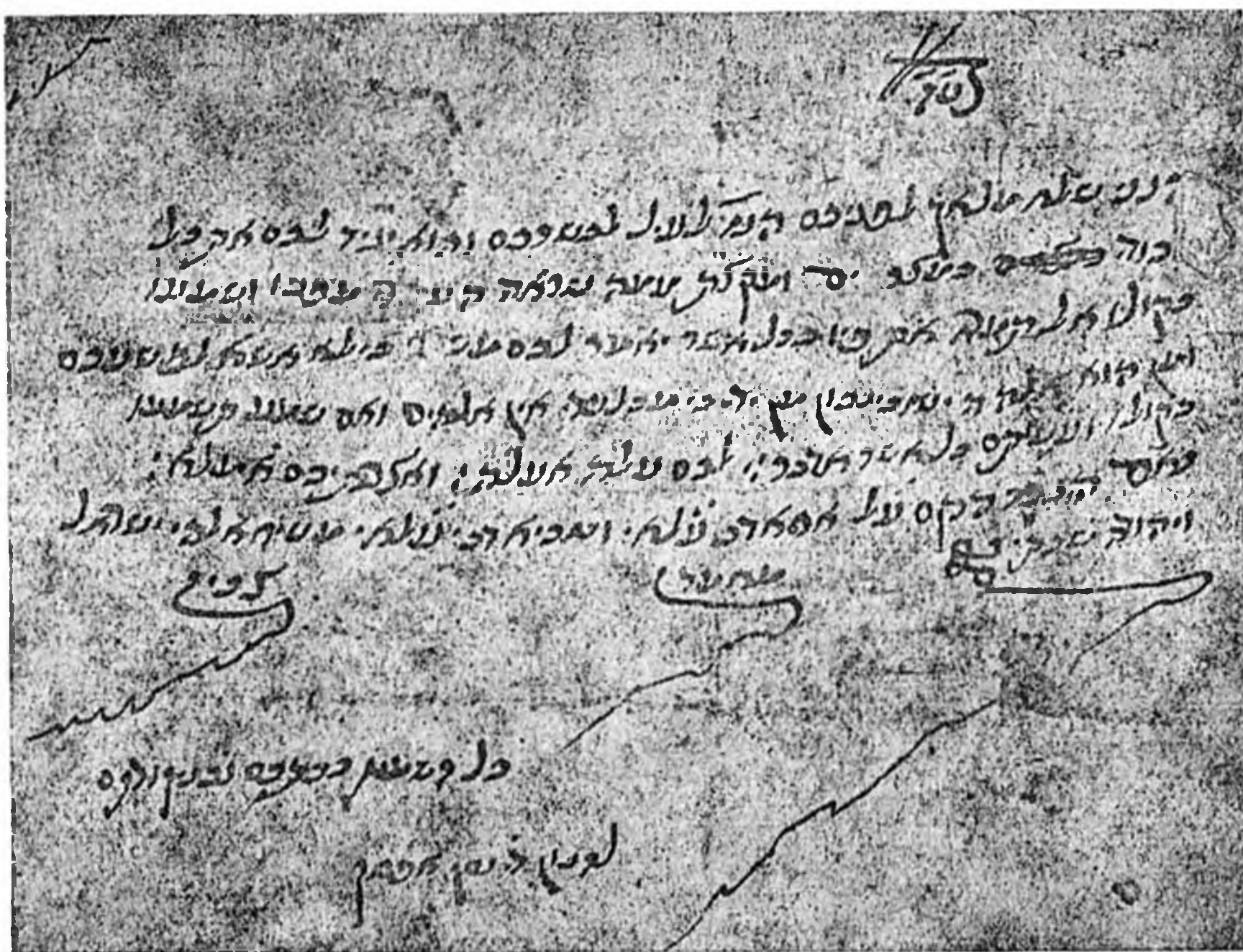
¹² א ראה הצילום בעמ' 111.

¹³ בכתובת ארם-צובה כתוב: צופיה.

¹⁴ ארם-צובה: ישועת ה' עין בעין.

¹⁵ ארם-צובה: לבשרכם.

¹⁶ ארם-צובה: ממה.

חתימת שבת־צבי בחותמת נחש

נאום הגבר הוקם על אריא דבי עילאי וטביא¹⁷ דבי עילאי משיח אלקי ישראל ויהודה'.

הושמט אפוא במקורו השבתאי של ר' ברוך ב"ר גרשון מאריצו הפסוק הארמי האופייני:

'ומן הוא אלהא די ישיזבינכון מן ידי כי מבלעדי אין אלדים'. ברור כי השבתאי מאריצו לא הרהיב לפרסם פסוק זה, הקובע את אמונתו של שבת־צבי באלהות עצמו וכופר בקיום אלהים אחרים בלעדו. מכתב זה של ארם-צובה אשר לפנינו מכיל אפוא את המקור האמתי יותר במלואו.

וחסר בו גם המשפט: 'על במתי אב', סירוס מכיוון של הפסוק 'במתי עב', רמז לכך כי שבת־צבי עלה על כסא של אבא קדישא וירש את מקומו, ככתוב 'בסוד אדנות אדוננו יר"ה מפי מהר"ן': 'כי שם הוי"ה שהוא המעולה מכל השמות — וזו טרחת אדוננו המלך יר"ה עד שהושיב את המלך שהוא

¹⁷ ארם-צובה: טביא.

תעודות שבתאיות מארם-צובה

התפארת על כסאו ועל כן נתנבא עליו חבקוק הנביא וצדיק באמונתו יחיה ר"ת צבי". גם פסוק מסוכן זה, שנשתמר בתעודת ארם-צובה, השמיט מאריצו משום זהירות.

בתעודת ארם-צובה מנוקדות אותיות אחדות, מה שאין כן בזכרון לבית ישראל' של מאריצו בפרסומו של ר"א פרימן. כן מנוקדות האותיות ע ב במלים: 'הגבר הוקם ע'ל במתי אב', רמז לכך כי עלה שבת-י-צבי על השם של ע"ב. כמו-כן מנוקד על 'אלדי'ם ויגב'ה ה' צ'באות', רמז לצבי.

ואחרון אחרון: בתעודת ארם-צובה נשמרה, למרות המחיקה, החתימה המלאה הבלתי-שכיחה: ש"ץ מחמד. ברוך מאריצו לא העיז להגות את החתימה הזאת, עמד ופרסם את המכתב בלי כל חתימה, שלא כמנהג מכתבי שבת-י-צבי כלל. וכנראה היו כל שלושת המכתבים המובאים בזכרון לבית ישראל' חתומים כך, ועל כן נשמרו כולם בלי חתימות. אולם המכתב שהוצל לנו עכשיו בארם-צובה מעיד על חתימת שלושתם, אשר נכתבו בדולציניא על-ידי שבת-י-צבי, כשנקרא שמו מחמד, בסוף ימיו, מחצית שנה לפני מותו. וביצולם המובא כאן נשמרה גם החתימה הזאת, שהדהימה וזיעזעה רבים, בשלימותה.

[תרצ"ד]

לתולדות השבתאות בהונגריה

התנועה השבתאית, שלא כתופעות דומות בתולדות ישראל, הקיפה את מרבית ארצות העולם היהודי. המשיחים שקדמו לשבתי-צבי פעלו בתוך ארצות מסוימות, ורק תנועה משיחית זו במחציתה השנייה של המאה הי"ז משכה אחריה את תפוצות הגולה במזרח ובמערב, את תורכיה החשוכה והולנד הנאורה, את גרמניה ופולין, ספרדים ואשכנזים. השנה 1666 כאילו ביטלה לשעה את הגבולות הטריטוריאליים שחילקו את יהדות העולם. אל מול פני התקווה הגדולה התייצבה אומה אחת ומאוחדת. בכך טמונה משמעותה ההיסטורית העמוקה ביותר של השבתאות בתקופתה הראשונה, הקלאסית. ברם במידה שהיסוד הלאומי-המדיני של השבתאות הלך והתרופף והיסוד המיסטי נעשה הראשון במעלה, החלה התנועה להתפלג. כלל-ישראלית ומאוחדת בתחילתה נתפרדה לאחר-מכן לזרמים הרבה, שהיו תואמים את מצבם התרבותי של הקיבוצים היהודים בארצותיהם השונות. לפיכך תיאור נאמן של גלגוליה העיקריים של השבתאות המאוחרת, כפי שהתפתחו באזורים שונים, הוא צורך השעה לגבי ההיסטוריוגרפיה של השבתאות.

מזווית-ראייה זו עלינו לקדם בברכה את מחקרו הלא-גדול של הרב גרינ-וואלד¹ כניסיון לבודד קיבוץ יהודי אחד, קיבוץ יהודי הונגריה, מתוך תולדות השבתאות בכללותה. המחבר, יהודי הונגרי, עוסק זה זמן רב בתולדות יהדות הונגריה. בכרך הראשון של מחקרו 'היהודים באונגריא', שנתפרסם בשנת תרע"ג, מובאות ידיעות ביוגרפיות על מאה רבנים ומחברים, אשר חיו בארץ ההיא עד שנת 1840. מוצדק היה אפוא לצפות ממנו למחקר יסודי ומקיף, שיהא מבוסס על נתונים ממקור ראשון, ולא רק על אלה השייכים לשבתאות בכללה, אלא גם על המיוחדים לשבתאות המקומית. הצורך באלה האחרונים גדול הוא במיוחד, כי על כן מראשית התפשטותה

¹ L. Grünwald, Zur Geschichte der Sabbatianer in Ungarn. Eine historische Skizze. Waitzen 1912.

לתולדות השבתאות בהונגריה

של השבתאות מילאה הונגריה תפקיד לא־רגיל. באיזור זה התנהלה אז המלחמה בין תורכיה לאוסטריה. הונגריה המרכזית נמצאה אז בשליטתה של תורכיה, אולם כמה ממחוזותיה היו שייכים להאבסבורגים. הידיעות על השבתאות חדרו מתורכיה לאירופה, לפרקים דרך הונגריה. בקרבתה של הונגריה לתורכיה מסתברת גם העובדה, שבהונגריה גופה, בדומה למה שקרה בבוהמיה ובמוראביה הקרובות לה מבחינה תרבותית, התמידה המסורת השבתאית זמן רב יותר מאשר בכל מקום אחר. עוד בשנת 1845 מעיד ד"ר ליאופולד לעף (Löw) שהכיר כאן אישית יהודים נכבדים 'למדנים גדולים, שכל התנהגותם למופת ואף־על־פי־כן לא יכלו לקבל משרה ציבורית, כי הילכו שמועות בעם, כי הם שבתאים נסתרים'². והידיעות על הונגריה שנשתמרו במקרה בספרות הכללית על השבתאות מעידות, שהתסיסה המשיחית לא פסקה כאן במשך מאה שנים תמימות. מהונגריה יצא המטיף השבתאי מרדכי מוכיח, אשר בשנים 1678—1682 זכה להצלחה רבה, הן בארץ מוצאו והן בארצות אחרות. כאשר החל ר' יהודה החסיד בשנת 1700 בהכנות לעליה לארץ־ישראל בראש חבורתו, שימשה הונגריה מקום ריכוז לנאמניו. אליה נמלט כמו־כן ממוראביה לייבלה פרוסניץ, כשהוטל עליו בשנת 1725 חרם. כאן ביקש לו מקלט גם המקובל הקשיש ר' נחמיה חיון, שהטיף לשבתאות בזמן מאוחר יותר. בין תלמידיו של יעקב פראנק היו גם יהודים הונגרים. משימתו של ההיסטוריון הכותב את תולדות השבתאות בהונגריה תהא אפוא לרכז ולבדוק את כל העקבות שהשאירה תנועה זו בספרות ובאגדות העממיות, ולהעלות על יסוד החומר הזה תמונה של הכת ושל הסתעפויותיה.

ברם, הספר הנידון מעיד, שמחברו תפס את המוטל עליו בצורה ובאופן מיוחדים ביותר. על חלקם של יהודי הונגריה בתנועה השבתאית בתקופתה הראשונה הרי חוזר המחבר רק על המעט הידוע מתוך ספרי הלימוד הכלליים בתולדות ישראל, אשר שאבו אף הם לא מן המקור הראשון. הסיפור שיהודי הונגריה, בשנת 1666, בהיותם בטוחים שבקרוב יעלו לארץ־ישראל, הפסיקו כל משא־ומתן מסחרי ויהורידו את הגגות מעל בתיהם'—מוסר המחבר לא על סמך המקור (Theatrum Europeum, t.x., 1667), אלא מפי גרץ (עמ' 5).

את פרשת פעילותו של ר' מרדכי מוכיח מאייזנשטדט מספר המחבר על־

² Zur Geschichte der Juden in Ungarn, Ben Chanania I, 1885, S. 23.

לתולדות השבתאות בהונגריה

פי ספרו של דוד כהנא (עמ' 6). בסיימו בזה את פרשת מוכיח, עובר המחבר במישרין אל סיפור המחלוקת בין ר' יעקב עמדין לר' יהונתן אייבשיץ, כלומר דולג על שבעים שנה (ראשיתה פעילותו של ר' מרדכי מוכיח חלה בשנים 1678—1682, והחרם הראשון על אויביו של אייבשיץ הוכרז בהונגריה, כפי שמציין המחבר עצמו, בשנת 1751). כל התכונות המיוחדות של תולדות השבתאות בהונגריה, שצוינו לעיל, המחבר לא לבד שאינו מסבירן, אלא אף אינו מזכירן כלל. והרי בזה היתה כל תעודתו של הספר הנידון. הייתכן, שכל חייה הסוערים של חבורת השבתאים, אשר במשך עשרות רבות בשנים קיימו קשר הדוק עם אחיהם לדעה שבארצות השכנות, לא השאירו אחריהם כל עקבות בזכרונה של יהדות הונגריה?

הרי פרשת עלייתם ההמונית של המקובלים-הפרושים מפולין לארץ-ישראל (עלייתו של ר' יהודה החסיד בשנת 1700) עוררה הדים לאין-ספור הן בקרב היהודים והן בקרב לא-יהודים בארצות השונות אשר בהן עברו עולי-הרגל. בגרמניה כתבו על כך בפרוטרוט הסופרים בני דורם: Bodenschatz, Eisenmenger, Schudt, Spenner; זמן רב הזכירו נושא זה גם סופרים יהודים שונים. וזאת לדעת, כי דרך גרמניה עברו רק מקצת העולים האלה, ורובם המכריע המשיך לשהות בהונגריה ובמחוזות הקרובים אליה. הרדיפות שסבל חיון הסעירו את העולם הרבני בעשרות השנים הראשונות של המאה הי"ז. וכלום אפשר שהמחבר סובר שכל זאת ואף חלקם בכת של יעקב פראנק הם עניינים חסרי-ערך במידה כזאת לתולדות השבתאות, שהוא מתעלם מהם לחלוטין?

המחבר, החוסך במלים כל עוד הוא בתחום תעודתו העברית של הספר, בתחום תולדות השבתאות, מרחיב את הדיבור כשהוא עובר לעניין המחלוקת בין עמדין לאייבשיץ. בהשתדלותו היתירה לטהר את אלה, שעמדין בלהט פולמוסו עם אייבשיץ החשידם בשבתאות, מגלה מרגינוואלד הן ידיעה במקורות והן כושר השימוש בהם. לפרשה זו מקדיש הוא חלק גדול בספרו, ואי-אלה ידיעות המובאות בהקשר זה אינן חסרות-עניין, כגון ר' מרדכי מוכיח, רבה של אייזנשטאדט, אשר המחבר מזהיר שאין להחליפו בשבתאי המפורסם שנקרא באותו שם (עמ' 8, 19). המחבר טרח הרבה כדי לטהר את שמם של הרבנים ר' נתן אורהולץ משטמפן ור' ליב סטאסוב מרייכניץ, אשר ר' יעקב עמדין האשים בגלוי שהם שבתאים (עמ' 12, 16). בדומה לגרץ, שהשתדל בזמנו להטיל את כל אשמת השבתאות המאוחרת על פולין, ולש. פ. רבינוביץ

לתולדות השבתאות בהונגריה

(שפ"ר) ששאף להסיר 'כתם' זה מעל יהדות פולין, משתדל גם המחבר שלנו, הנאמן לאותה מסורת, לטהר מאשמות דומות את מולדתו הונגריה. בזאת, כפי הנראה, יש להסביר את העובדה, שהמחבר, שהתכוון להביא לפנינו את תולדות השבתאים בהונגריה, הביא למעשה רק צרור ראיות להיעדרם בארץ זו.

[תרע"ב]

לתולדות השבתאות באוקראינה

ר' יעקב ששפורטש, הרב מאמשטרדם, בן-דורו של שבת-צבי, גדול מתנגדיה של השבתאות במערב-אירופה, מציין בספרו הודן בתנועה המשיחית, כי 'האומות' (הציבור הנוצרי) גילו עניין רב בשמועות שהיו מגיעות מן המזרח והם נבהלים לשמע אזנם וראות עינם, כותבים ומדפיסים וגורעים ומוסיפים על הנשמע כדי להתל בישראל, ואכן ידועים לנו כמה וכמה ספרים בשפות אירופיות, אשר מחבריהם היו בני זמנה של התנועה השבתאית, וניתן ללמוד מהם על יחסו של הציבור הנוצרי במערב-אירופה אל השבתאות.

מה, אפוא, היה יחסו של הציבור הנוצרי במזרח-אירופה אל תנועה משיחית כבירה זו בקרב היהודים? האם נתפרסמו בימים ההם חיבורים כלשהם המתארים את המאורעות המרעישים האלה גם בלשון הפולנית או הרוסית? עד עתה נודעו שני מקורות, משל לא-יהודים, בני-דורה של התנועה השבתאית, המספרים על אודותיה. האחד ב-"Записки игумена Ореста" (נספח אל הכרך השני של Археографический сборник документов, относящихся к северо-западной Руси, § 70, стр. 26). בפרק קצר, המונה ארבעים שורות והמתייחס אל שנת 1670 נאמר: 'עקב מעשיו .... של הרמאי סאפסאי (שבתאי) היה פחד גדול בכל ערי פולין וליטא'².

המקור השני נמצא בספר "Мессия праведный" מאת הארכימנדרית איאואניקיי גאליאטובסקי, מדרום-רוסיה. הספר נתחבר בין השנים 1666 ו-1669, במתכונת של ויכוח תיאולוגי בין נוצרי ליהודי. במבוא לספרו אומר המחבר: 'כתבתי ספרי זה משום שבוולין, פודוליה, ליטא ופולין הרימה הכפירה היהודונית את ראשה יתר על המידה: במזרח, בעיר איזמיר, הופיע אחד נוכל סאביתה (שבתאי) וקורא לעצמו משיח היהודונים... היהודונים הסכלים עלצו, הרבו שמחה וקיוו שמשיחם ירכיבם על עננים ויביאם ירוש-

¹ קצור ציצת נובל צבי, אודיסה, 1867, ד' ע"ב.

² השווה С. Дубнов, Историческая справка, Восход 1883, кн. III.

לתולדות השבתאות באוקראינה

לימה'. בוויכוח מתעצם הנוצרי להוכיח ליהודי, כי המשיח האמיתי כבר הופיע מזמן וממילא מצפים היהודים לשוא לבואו של המשיח החדש, וכי כל 'המשיח' חים המדומים' האלה אינם אלא 'רמאים ומדיחים'. כשמנסה היהודי להגן על כבודו של שבת, משיב לו הנוצרי: 'קרא בספר שפורסם בשנת 1666 *Дивный начаток и страшный конец*'... בו מסופר בפרוטרוט 'וכו'. ג. קריטיקוס (ש. דובנוב?) מוסיף לדברי מובאה זו את ההערה: 'עניין מיוחד מעוררת העובדה, שבשנת 1666 היה מצוי תיאור תעמולתו של שבת-צבי בלשון הפולנית או הרוסית ואשר המחבר מכנהו בשם *Дивный начаток и страшный конец* (הראשית המופלאה והסוף הנורא)'.

עד כה לא הגיע לידיעתנו מקור אחר שיאשר את מציאותו של חיבור על נושא השבתאות בשם זה בלשון הפולנית או הרוסית, לעומת זאת ידוע לנו חיבור מסוג זה בלשון הגרמנית.

המורשת הספרותית מימי שבת-צבי כוללת ספרון קטן, אשר הביבלי-גראף מ. שטרן ז"ל, הספרן הראשי של ספריית הקהילה היהודית בברלין, פרסמו ב- (1888) *Magazin für Wissenschaft des Judenthums* ואשר שמו דומה ביותר לשם המוזכר אצל גאליאטובסקי, דהיינו: *Verwunderli-cher Anfang und schmälicher Ausgang*. ספרון זה פורסם בשנת 1666 באוגסבורג. תוך השוואת הידיעות, אשר מביא גאליאטובסקי מתוך החיבור, שאת שמו הוא מציין בלשון הרוסית, עם הידיעות הכלולות בספרון האוגס-בורגי, נקל להיווכח שחיבור זה ולא אחר הוא שהיה לנגד עיניו. הנוצרי של גאליאטובסקי אומר אל בן-שיחו היהודי: 'קרא בספר שנתפרסם בשנת 1666 *Дивный начаток и страшный конец*' בו מסופר בפרוטרוט שנוכל זה (שבת-צבי שנמשח על-ידי נתן לוי הנביא) שיגר אל השולטן התורכי בקושטא שליח ובידו איגרת, בה תבע בתוקף את החזרתן של ארץ-ישראל וירושלים. השליח הומת. לאחר מכן, כאשר המוני יהודים צבאו על חומת עיר הבירה, יצא השולטן נגדם בראש חמישים אלף חייליו והנחיל להם מפלה מוחצת ואת שבת-צבי עצמו לקח בשבי וציווה לענותו. ואף כי שקרן זה עמד על שלו וטען בעקשנות כי שליח אלוהים הוא, הרי לאחר שכילו לענותו, הלקוהו מאה מלקות בשוטים, חתכו את לשונו, הפשיטו מעל גופו, בעודו בחיים, את עורו ומילאו את זה בתבן והושיבוהו על מוט ברזל לחרפתם וקלונם של היהודים.

³ במדור Южнорусское духовенство и евреи (Восход, 1887, кн. III
Литературные летописи)

נתן לוי נמלט על נפשו, והיהודים בראותם כי קץ עגום בא לתקוותיהם מררו בכי' ⁴.

בקטעים המקבילים בספרון הגרמני נאמר כדלקמן (אנו מביאים את הדברים בכתיבם המקורי) :

Diser newerwöhlte könig und vermynte messias ein schreiben abgehen lassen des inhalts dass er könig in Israel und ihm alle des Türkischen kayzers lande zugehörig. . . Der kurier ist zu Constantinopol gar schlecht empfangen und nach verlesung des brieffs im Stücken gesäbelt worden. . . Der Judische könig hat da das volck, immer mehr und mehr zugelaufen. . . Der Sultan hat den Grand Vezier mit 30.000 mann diesen zusammengelaufenen Judengesind entgegen in gehen befohlen. . . Endtlich hat er auf den vollen hauffen der Juden getroffen welche sich. . . in der flucht begeben und ihrem könig oder messias im stich gelassen, der dann gefänglich nach Constantinopel mit etlich 1000 mann salviert. Dem vermeynten könig aber ist auf dem Sultans befehl sein proces folgender Gestalt gemacht worden: Erstlich wurde ihm mit stricken hundert streich gegeben dann di Zunge zum rachen herausgerissen, ferner die haut lebendig abgeschunden der überrest cörpers bey den an galgan auffgehenckt die haut wurde mit hew ausgefüllt und zum spectacul jedermänglich an eine cyserne lange stange aufgespiesset, welches alle anwesende Juden zu grosser scham und kläglichen geschrey veanlasset".*

⁴ מובא על-פי תרגומו הרוסי של הכומר אי. ניצקביץ, קייב, 1886, עמ' 77. * [הוא המלך שנבחר מקרוב והמשיח המדומה שיגר אל הקיסר בקושטא איגרת לאמור: הוא מלך ישראל וכל ארצות קיסר התורכים לו הן. השליח בהגיעו לקושטא זכה לקבלת פנים רעה ביותר. לאחר שקראו את האיגרת קיצצו את גופו בחרבות. המלך היהודי יצא למסע מלחמה נגד קושטא. השולטן ציווה על הוויזיר הגדול לצאת לקראת אספסוף יהודי זה עם שלושים אלף אנשי צבא. בסופו של דבר, פגע הוא בהמון היהודי ואלה נסו על נפשם, ואת מלכם או משיחם השאירו לגורלו והוא נלקח בשבי והובא לקושטא. נתן הנביא נמלט עם כאלף איש וניצל. אולם משפטו של המלך המדומה היה על-פי מצוות השולטן כדלקמן: תחילה היכוהו מאה מלקות בחדרים, לאחר מכן עקרו מתוך נקמה את לשונו, הפשיטו את עורו מעל גופו

לתולדות השבתאות באוקראינה

משתמע מזה, שהמובאה הנ"ל מתוך ספרו של גאליאטובסקי אינה אלא גירסה מעובדת של סיפור הבדים, המכיל פרטים שאין להם אחיזה במציאות, מתוך הספרון הגרמני, ואליו התכוון כנראה גאליאטובסקי, ובהתפלמסו עם היהודי הפנה אותו אליו.

לא מן הנמנע, שספרון גרמני זה שימש מקור המידע היחיד על אודות שבתי צבי לציבור הרוסי והפולני⁵. מחברו של אותו הפרק על השבתאות שב- 'Записки Игумена Опеста' חוזר, תוך שהוא מספר דרך אגב את קורותיו של משיח השקר עצמו, על סיפור הבדים מתוך הספרון האוגסבורגי, שהנה משיח השקר הוצא להורג בקושטא, וש'לאחר שפשטו את עורו בעודו בחיים, העלוהו על עץ התליה'. דברים אלה נכתבו בשנת 1670, כלומר שעה ששבתי-צבי שהתאסלם כבר שלוש שנים קודם לכן המשיך בהצלחה בתע-מולתו. ככל הנראה, היו הידיעות על אודות התנועה השבתאית בפולין ובאוקראינה באותו זמן מבולבלות ביותר.

[תרע"ב]

בעודו בחיים, ואת הנותר מגופו תלו ברגליו על עץ התלייה ואת עורו מילאו תבן ולעיני הכול תקעוהו על מוט ברזל ארוך והיה הדבר לחרפה גדולה לכל היהודים שנכחו במקום ופרצו בבכי.]

⁵ בחיבורו הנ"ל מזכיר גאליאטובסקי ספר נוסף שנתפרסם אף הוא באותן השנים (1866) ושמו "Описание нового царя жидовского Заббатая Зеби" (במאמרו הנ"ל) הביע סברה ש-"Дивный начаток" ו-"Описание" אינם אלא שמותיו השונים של ספר אחד. סברה זו הפכה לוודאות משנתפרסם לאחר שנים מספר (ב-Zeitschrift f. Geschichte d. Juden in Deutschland, 1892, S. 100) שמו המלא של הספרון האוגסבורגי: "Verwunderlicher Anfang . . . . . des . . . neuerwehlten Königs . . . Sabeza" מסתבר שבמקום אחד מביא גאליאטובסקי את הרישא של השם הגרמני, ובמקום האחר את הסיפא שלו.

דרשת ר' יהודה החסיד בספר 'אורי וישעי'

מדרשותיו ותוכחותיו של ר' יהודה החסיד, שדרש בקהילות ישראל באספו את חבריו ותלמידיו לעלות לארץ-ישראל, לא הגיע אלינו דבר. י. י. שודט (Jüd. Merkwürdigkeiten, II, 58–62) מספר מפי העיתון הפראנקפורטאי, שיצא באותו זמן כשר' יהודה ביקר את קהילות פראנקפורט, על הרושם העז שעשו נאומיו על קהל השומעים. 'אין היהודים חדלים מלדבר ולהלל את קולו האדיר והצלול של ר' יהודה החסיד שנאם בפניהם בשבת, בשלושה באפריל' (Frankfurter Historische Relation, 1700, p. 95). ור' יעקב עמדתן כותב: 'אח"כ עמד ר' יהודה החסיד בבית הכנסת ודרש תוכחה בהתעוררות גדולה ובכיה רבה ועשה רושם אצל המוני העם' (תורת הקנאות, לבוב תרכ"ב). ותלמידו ר' יעקב מוילנא 'משיירי כנסת הגדולה החברה הקדושה הנ"ל' מעיד על רבו 'ראשון לכל דבר שבקדושה מלא רוח חכמה, מלאך ה' צבאות וכ' — ראיתי הריס והנמס רועשים מתקדשים ומטהרים וכ' (מאורות נתן לר"מ פאפורש הכהן, פרנקפורט אם מאין תס"ט, הקדמת ר' יעקב בר' בנימין מוילנא). ותלמיד אחר של החבורה ההיא, ר' משה בן ישעיה, בעל 'ברית משה' (ברלין תס"א), מעיד על ר' יהודה וחבורתו, כי היו ביניהם 'מופלגים גדולים ורבנים היודעים לדרוש את התורה במ"ט פנים'. אולם את הדרשות לא רשם איש ואין בידינו אלא מה שאחרים ספרו על דברי ר' יהודה, וממנו לא נשאר דבר¹.

אולם ד. כהנא (בתולדות המקובלים, השבתאים והחסידים, א, 122) מעיר בהערה: 'וקצת מדרשת רי"ה נדפס בס' אורי וישעי'. הערה זו נמצאה קודם אצל בריל (בהערה Jahrbuch für jüdische Geschichte u. Lit. I, 209). אולם גם כהנא וגם בריל אינם מביאים את הקטע הזה מתוך הדרשה שנש-ארה ב'אורי וישעי' ואינם מסמנים את המקום בתוך 'אורי וישעי' שבו נמצא

¹ כל החומר אצל פרופ' ש. קרויס, מאמרים לזכרון צ. פ. חיות, 51–95, וינא 1933.

דרשת ר' יהודה החסיד בספר 'אורי וישעי'

הקטע הזה. גם ש. קרויס שהקדיש לעליית ר' יהודה החסיד מחקר מפורט, חוזר על הידיעה הזאת (מאמרים לזכרון ח. פ. חיות, עמ' 80) ואומר: 'קצת מדרשו-תיו — (כהנא כתב על מקצת של דרשה אחת!) — נדפס בספר 'אורי וישעי', ברלין 1914 ולבוב 1861', ומוסיף בהערה (134), כי שתי המהדורות הללו — מאוצר הספרים של הרבי מסאדיגורה נמצאים עתה בבית-הספרים של הקהילה היהודית בווינא (עמ' 93). אולם גם הוא אינו מביא את הציטאטה הזאת מתוך הספר 'אורי וישעי' שנמצא בעירו ואינו מסמן את המקום.

עד שבא החוקר המנוח הפרופ' י. מאנן והכחיש את כל הידיעה. ואלה דבריו: 'כהנא כותב: וקצת מדרשת רי"ה נדפס בס' אורי וישעי. חפשתי בספר הזה לר' אברהם בר' אליעזר הכהן (נדפס בברלין שנת דע"ת 1714) ולא מצאתי אף רמז לר' יהודה החסיד' (ציון, קובץ ו', תרצ"ד, עמ' נ"ט). ולא עוד אלא הוא מנסה לנחש מהיכן באה לו לר"ד כהנא הטעות הזאת, ובונה תיאוריה שלמה להוכיח כי לא היה אפשרי כלל שיישאר זכר לדרשות ר' יהודה החסיד בדפוס.

והנה לפני זמן-מה השגתי את הספר 'אורי וישעי' לר' אברהם בר' אליעזר הכהן, בהוצאה הראשונה (ברלין, תע"ד), קראתי בו ומצאתי. בפרק ארבעה-עשר משער התפלה (דף נ"ו ע"א), מובא קטע זה מתוכחתו של ר' יהודה החסיד:

'הנה אלה הפרושים בצבע אחד הלכו כדי שלא יהא היכר בין העני ובין העשיר, דעשיר מתגאה בעשרו ורובו דרובו עושר שמור לרעתו. ויתן לומר ע"פ ההלציי שאמר ר' יהודה החסיד זלה"ה בתוכחתו: רשעים אותיות עשירים, עשרם לרשע, דכשהוא עני מקבל על עצמו להיות נדבן ולפזר ממון לצדקה וכאשר מתעשר אינו נותן כלום. ואפשר דלכך קאמר הקרא הפוך רשעים ואינם'. עיי"ש. כלומר, לא ראיתי אינו ראיה. והצדק עם בריל וכהנא.

[תש"א]

'שאלו שלום ירושלים'

המחבר של הספר הקטן, ר' גדליה מהעיירה סמיאטיטשי אשר בפלך גרודנא, היה אחד מתלמידי רבי יהודה החסיד (אף הוא גר סמוך לעיר גרודנא), שיצאו בראשית שנת ת"ס (סוף שנת 1699 לאזרחים) מפולניה עם נשיהם וטפיהם דרך אונגריה ואשכנז לארץ-ישראל, כדי לקרב את הגאולה על-ידי סיגופים וצומות וגלגולי-שלג, תפילה וצעקה וקינה על גלות-השכינה שיתפללו בירושלים, 'המכוונת ישר כנגד שער השמים'. הודות להשפעתו העצומה של ראש החבורה ר' יהודה חסיד, הלך מספר העולים ורב, ונספחו אל מחנם גדולים ורבים מפול-לניה, אונגריה, מוראביה, אשכנז והולאנד. מלאי-תקווה ושבעי-נדודים הגיעו 'עולי-גולה' אלו בראש שנת תס"א עד שערי ירושלים, אחרי אשר חציים מתו בדרך ממחלות ועינויים. וביום השלישי לבואם נפל למשכב ומת גם מנהיג החבורה, מי שצריך היה לקדם את פני המשיח, ר' יהודה החסיד. שוממים ונואשים נתפרדו הרבה מבני-החבורה לכל עבר. אולם רובם נשארו בארץ, למרות הרדיפות שרדפו אותם רבני ירושלים, שראו בכל תנועת-העלייה הזאת מעין ספיח שבתאי. בשנת תס"ה שלחו רבני ירושלים על-ידי שליח מיוחד לוועד-ארבע-הארצות כתב-בקשה לבוא לעזרתם ולגרש מעיר-הקודש את 'החדשים מקרוב באו'. וכאשר גברו עליהם הרדיפות והעניות, הוכרחו בני החבורה לשלוח אחדים מטובי-חבריהם לחוץ-לארץ, כדי לעורר את לב נדבני-העם לצדקה ולהסיר מעליהם את אשמת השבתאיות, שהטילו עליהם רבני ירושלים ורבים מרבני הגולה. אחד המשולחים הללו היה גם המחבר שלנו. בשנת תס"ו עדיין ישב בארץ-ישראל (עיין דף י"ב ע"א וע"ב), וכפי הנראה באותה שנה יצא לחוץ-לארץ, כיוון שבתור שנת השמיטה הוא מונה רק את שנת ת"ס ולא תס"ז (ט"ז ע"ב). ו'בעברו מעיר לעיר' ונוכת, כי מתאוה הקהל העברי לדעת את כל פרטי חייהם של יהודי ארץ-ישראל, עמד וכתב את ספרו הקטן הזה, אשר בו מסר מה שראה ושמע בכל שנות ישיבתו בארץ. בשפה פשוטה וברורה מתאר המחבר את מצבם החומרי של יהודי-הארץ, את יחסם

של הערבים והתורכים אליהם ויחסיהם בינם לבין עצמם, סדרי־הקהילות וסדרי־המסים. ועוד הוא מספר על המקומות הקדושים והאגדות המתהלכות בעם על אודותיהם, ובפרטיות יתרה הוא מתאר את חיצוניותם של הבתים והבניינים, אופני־החיים ומנהגי־היישוב, דרכי האכילה וההלבשה והאפייה והזריעה והמקח והממכר, מספר על העניות המרובה, השוררת בקרב יהודי־הארץ, ובייחוד בקרב בני ‘החבורה הקדושה’ של רבי יהודה החסיד, מתאמץ לבאר את עניינה ומעורר את העם לבוא לעזרת דלי־ציון, לקונן על גלות והשכינה ולזכור את ירושלים. על רבני ירושלים ורדיפותיהם עבר המחבר בשתיקה גמורה ולא הזכיר אף פעם את רבני הקהילה האשכנזית, ונסתפק רק בזה, שהזכיר לגנאי את השבתאיות (דף ט”ז ע”א וע”ב) והעיד קבל עם כי אחיו ר’ משה, שהיה גם־כן מראשי־החבורה, ‘בער את הקוצים מן הכרם’ ולא נשאר בחבורה ‘רק בר בלי תבן’ (דף ט’ ע”ב). לימינו של המשולח הזה עמד גם הר”ר יחיאל מיכל אב”ד דק”ק ברלין, שידע עוד את רבי יהודה החסיד, וכפי הנראה היה בין מעריציו. ר’ יעקב משה ב”ר נחמן הכהן בספרו ‘שחיטות ובדיקות הלכה למשה’ (ברלין, תפ”ט) מוסר את כללי הנהגת הסכין, שלמד מאת השוחטים בברלין, שהיא ‘קבלה בידם מן הרב המאור הגדול נ”ע החסיד מוהר”ר יחיאל מיכל, והרב הנ”ל קבל מן הגאון הגדול נ”ע איש האלהים רבי יהודה החסיד זצ”ל’. ורבי יעקב עמדן מעיד בפירוש: ‘אמרו על הרב החסיד כמוהר”ר מיכל זצ”ל אב”ד דברלין שנכשל בהם (כלומר: בכת שבת־צבי) לזמן מה ופקח ה’ את עיניו’ (תורת הקנאות, תר”ל, עמ’ 71). ור’ יחיאל מיכל זה נתן את הסכמתו על הספר. אולם גם הסכמתו של הרב לא עמדה לו לספר שיתפשט ברבים. ואפשר מאוד, כי בעטיו של החשד השבתאי לא נתפשט. ולמרות חשיבותו המרובה של ספר זה לתולדות היישוב העברי הישן בארץ־ישראל וגם לתולדות החבורה של ר’ יהודה החסיד, שבנידון זה אין דומה לו בספרות המקורות של הזמן הוא, לא יכלו החוקרים למצוא אותו ולהשתמש בו כראוי. הביבליוגראף וולף (Bibliotheka IV, 831) מסר את תוכנו של הספר, ומכאן שאבו את ידיעותיהם ההיסטוריונים והביבליוגראפים העברים. אפילו ר’ יום־טוב ליפמאן צונץ (Geographische Literatur der Juden; Ge-sammelte Schriften I, 193) מזכיר את הספר שלא בדיוק ומשבש את שם המחבר, ולפי דעתו של מר כרמולי (‘Der Orient’ Ergänzungs-Blätter zu 297, 1851) כתב עליו רק על־פי הקאטאלוג של אופנהיים. וגם גרץ (בעברית חלק ח’, ציון ד’ ע”ש) ור’ דוד כהנא (‘כנסת־ישראל’ לש. פ. רבינוביץ א’, עמ’

779, הערה כ"א) כתבו על הספר הזה רק מפי השמועה ועד כמה שיכלו לשאוב מכלי שני. ר' משה שטיינשניידר ראה את הספר באוכספורד והכניסו לתוך הקאטאlog שלו (Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodlejana, p. 1003, מס' 1524) ולתוך ספרו 'הספרות התולדתית של ישראל' (פרנקפורט ע"נ מאין 1905, עמ' 139, סי' 221), ובשנת 1880 מסר את תוכנו של הספר בקיצור באשכנזית בהירחון Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins, חלק שלישי, עמ' 226. עד כמה שנודע לי, אין הספר נמצא עכשיו אף באחד מבתי-העקד הגדולים, העברים והכללים, אשר ברוסיה ואשכנז.

הספר נדפס בברלין בשנת תע"ו (1716) בפורמאט קטן (8°) ומכיל ט"ז דפים, ל"ג—ל"ד שורות העמוד. עד אמצע דף י"א נדפס הספר באותיות מרוב-עות, משם ואילך — באותיות רש"י. ההגהה לקויה וטעויות-הדפוס מרובות. גם שפתו של המחבר, הפשוטה, הבהירה והתמה, אינה מקפדת ביותר על חוקי הלשון והסגנון. מובן מאליו, כי כל השגיאות והזרויות נשארו כמו שהן, על יתוריהן וחסוריהן, ככתוב. גם סימני הדפים והעמודים ניתנים כאן, כדי שיוכל המעיין להשתמש בהעתקה הזאת כאילו השתמש במהדורה של שנת תע"ו. ורק במקום שטעויות-הדפוס גסות ביותר ומקלקלות את כוונת הדברים הרשיתי לעצמי לתקן אותן בהערות. על דבר המסקנות ההיסטוריות שיש להוציא מן המקור החשוב הזה — לא כאן המקום לדון, ואם הוספתי אי-אילו הערות מעטות, אין זה אלא משום שהן נראו לי נחוצות, כדי להקל את הבנת הכתוב כפשוטו.

ותיתי לה לעיריית ירושלים, שלהענקת אזרחות-כבוד לי, בשנת תשכ"ג, הדפיסה את הקונטרס עם מבואי זה מחדש. יישר חילה!

[תרע"ד]

התקווה לשנת ה"ק

בעקבות 'עת קץ' לר' יצחק חיים כהן מן החזנים (יחכ"ם)

המכונה ד"ר קאנטאריני (ת"ג—תפ"ג)

[א]

בשביל המון בית ישראל לתפוצותיו נסתיימה פרשת התקווה המשיחית של השבתאות עם המרת שבתי-צבי ומקורביו. אם לפני המרתו של שבתי-צבי נהרו אחרי התנועה גם קהילות שלמות וישיבות מפורסמות, רבנים ומשכילי הדור, אנשי ההלכה ואנשי הסוד, מנהיגי העדות והמוני העם בארץ-ישראל ובגלויות ובפינות הנידחות; אם במקומות רבים היו ה'כופרים' בשבתי-צבי וביעודו רק מיעוט בקהילות ובקרב הרבנים, ולא תמיד הרהיבו אלה להכריז בפומבי על התנגדותם — מתוך פחד מפני התנועה הצעירה אשר הלכה והפכה לכוח משתלט; אם סמוך לשעת הניסיון חדרו אותות האמונה הזאת גם לתוך בתי-כנסיות, סדרי-תפילה ומנהגי-דת ואמרה ליהפך לקניינה של כל האומה הפזורה, הרי עם האסון הזה של ראשית תכ"ז, ב'לבוש ש"צ את המצנפת' שקעה שמשו בבת-אחת ואש השנאה יצאה לקחת את מקומה.

בכוח איתנים התגברה האומה על אכזבתה המזעזעת, התעמרה במתעיה, השמידה את שרידיה של התנועה, שרפה את תעודותיה ורדפה בחרמות, בשמתאות ובגירושים את כל מי שהיה חשוד על נאמנות לה ולגלגוליה. בשנותיה המזעטות והמשוללות הספיקה התנועה לקרב את אחדות הגולה, שהיתה שסועה בפנימיותה לאיברים-איברים, בשל ריחוק מקום וריחוק תרבות, ופיזור של ימי-הביניים וחוסר קשר ממשי מסביב לעניין משותף. לאור התקווה נתגשרו גשרים, ומתוך שברי גולה — כמעט שאפשר להגיד קמה אומה, ומכיוון שקמה — הותוו נתיבות חדשות להתפתחותה בעתיד. גם בשטח הדת, גם בפרשת הקשרים עם ארץ-ישראל, גם בנבכי היצירה העממית עמקו עקבות הסערה. אך עם התבדות התקווה ועם מהלומת האכזבה, שבה האומה לפיזור ונתפסה ליאוש מר. בשמו של האיש אשר בו קשורה השתל-

התקווה לשנת הת"ק

הבותה של האש, קשורה גם שקיעתה. עם עזיבתם הרשמית של שבת־צבי וחסידיו את היהדות, עזבה היהדות הרשמית את שבת־צבי ואת תנועתו.

אבל בשביל חוגים מצומצמים של נאמני התנועה ובוניה — שהיו מפוזרים אף הם בארצות מרובות — הפרשה לא נסתיימה. בשבילם רק החלה תקופת ההתלבטות. מה ששימש לעם כולו מקור ליאוש ולמשטמה, שימש להם רק מקור לתעלומה. הם הפכו מטרה לחיצי רודפים ומחרימים, אבל השנאה אשר ליהטה מסביב העמיקה בקרבם את הנאמנות. הנפש המסוערת ציפתה לישועות למרות הרעות. הסודיות שבכל חזון־הגאולה כולו הופלאה מעכשיו, והדתיות עמקה. החוגים האלה שעליהם נמנו גם מאבות התנועה ובוניה מראשיתה וגם בני דור צעיר שהתמכרו לה רק בשנות הגיאות, וגם חדשים מקרוב באו, הפכו, על אף בדידותם ופיזורם, לכת בעלת זרמים וכיוונים שונים, סיגלו לעצמם דרכי מחשבה משלהם וכלי מלחמה משלהם, וגם אופני פעולה מיחדים אשר על־ידיהם אמרו להכין את היום הנכסף. ואם כי היהדות בכללותה התאחדה למלחמה נגדם ועקרה מן השורש כל גילוי של נאמנות לשבת־צבי וכל שריד של התייחדות הכת, הרי עוד רבות העקבות — אם כי מעורפלות וסתומות — אשר על־פיהן יש לפענח את סתרי העולם המסוער והנרדף ההוא, אסיר־התקווה. ראיית העולם של נאמני הכת היתה הראייה של עולם הקבלה, והנקודות המרכזיות היו נקודות התשובה, האמונה בגאולה, והציפיה לגילוי קרוב. זמנו של הגילוי הנכסף מעולם לא היה קבוע. רבה היתה הנכונות הנפשית לקבל כל סימן כאות. המרתו או הסתלקותו של המשיח נראתה לרבים מהם 'כהעלמה מדעת על מנת לשוב ולהגלות'. האמונה הזאת ב'התגלות השנייה', שרבים סימוכים לה בתורות־הסוד של אמונות אחרות, היתה מאז לקניין הכת, ואת התקווה הזאת חיממה במסתרים בנוסחאות שונות. הנוסח המקובל ביותר, שנמצאו לו שורשים מרובים בקרב המסורת העברית, אשר בנגלה ואשר בנסתר, ואשר הוא הפך קימעה־קימעה לנוסח המקובל על הכת היה — ארבעים שנה. כמשה רבנו לפני כן שבת־צבי עתה: 'מה גואל ראשון נגלה ונכסה לארבעים שנה ושוב נגלה, אף גואל אחרון כן'.¹ בסוף שנות

¹ עיין ספר מריבת קדש לר' אליה הכהן — עניני ש"צ לר' אהרן פריימאן, ברלין תרע"ג, עמ' 37.

התקווה לשנת הת"ק

השבעים צריך אפוא להיות האות.² לשנים הללו רוכזה מחדש כל תשומת-הלב של שיירי הכת, ובמידה שאנו חודרים יותר לתוך מקורות התקופה ומגלים את שרידי רמזיה, מתגלית לנו ההתרכזות הזאת בגדולות הללו, הצפויות מקץ ארבעים שנה ל'העלמותו' של שבת-י-צבי.

בתוך תחומי ארבעים השנה הללו נשתמרה הכת יפה מחיצי היאוש. השנאה ליהטה מסביב אבל לא השמידה. פה ושם היו גם רבנים ומוכיחים, אשר בנערותם התחממו עוד לאור השבתאות וזכרו לה את רטט נעוריהם גם בשנות עמידתם על משמר הקהילות. ומבפנים המו הרוחות כל ארבעים השנה. אבות התנועה באיגרותיהם (שבת-י-צבי עצמו, נתן הנביא, אברהם היכיני, וא.מ. קארדוזה וכו') ורבים ממשולחי החלוקה של ארץ-ישראל במסעותיהם, מגורשי וינא ברמזיהם ועורכי חצות בתיקוניהם ובדרכי תשובותיהם, ר' ליבלי מפרוסטיץ במופתיו, ור' מרדכי מוכיח מאייזנשטאדט בנבואותיו, ועל כולם בני 'חבורת רבי יהודה החסיד' בעלייתם ובקריאתם לעלייה, מילאו חליפות את חלל עולמם במשך ארבעים השנה הללו, היא תקופת היסוד של השבת-אות החשית.

אולם מקץ ארבעים שנה, כשהגיע הזמן המיועד והגדולות המיועדות לא התרחשו, החלה האכזבה להשתרר אף בקרב הכת. מה שהיתה שנת תכ"ז לאומה כולה, היתה שנת תס"ו-תס"ז לעדת המאמינים. אז החל המשבר בקרב שיירי התנועה הגלויים והמסתתרים. אז הצליחו רבני ירושלים וראשי החלוקה בארץ לפורר את חבורת רבי יהודה החסיד, ובני החבורה שעלו נתפזרו לכל עבר, ומהם שהיו גם שלל לשיני היאוש והבגידה.

² ובשם רא"מ קארדוזה נאמר, כי הוא קבע בדיוק לשנת ועושה 'חסיד למשיח' (תס"ו), עיין שם. ועיין מה שהבאתי ב'תרביץ' שנה ה' (תרצ"ד), עמ' 354, מתוך 'לקט שמואל' (וינציאה תנ"ד) לר' שמואל פייויש כהנא סופר מגורש מווינה בן בעל 'כתונת הפסים' ונכד בעל הסמ"ע (דף ל', ע"ב): 'וכבוד ה' מלאה הארץ, מלוי לף יש די (כלומר אם לבטא את המלה ארץ במלואה ולצרף את האותיות החסרות לף מאלף, יש מריש ודי מצדי) גימטריא תל"ד, וכן משיח בן דוד, ועם שם הויה בג' ת"ס, ועלו מושיעים ג' תע"ו וכן אליהו משיח בן דוד. וכן נעלם מן שבת ין יתו (כלומר ין משין ית מביתו מתו)... לענ"ד אפשר התחלת גאולה עבר מכמה שנים כמו שנשמע בעולם רק איתא ילקוט הושע דע"ה מה גואל ראשון נגלה ונכסה (מ' שנה) כן גואל אחרון, והרי משנת תל"ד דאז נעלם עד תע"ד מ' שנה. יבוא אי"ה'. ע"ש. כלומר קארדוזה מנה מ' שנה משנת המרתו של שבת-י-צבי ובעל לקט שמואל — מ' שנה משנת פטירתו. ועיין גם במאמרו של מ. בניהו, ה'חברה קדושה' של רבי יהודה חסיד ועלייתה לארץ-ישראל, ספונות ג—ד, ירושלים תשי"ט—תש"ך, עמ' קסד.

באותן שנות מבוכה ויאוש לכת, עם תום ארבעים השנה לציפיית השווא, מנסים עוד הנאמנים ביותר להציל את אשר ניתן להציל. אמשטרדם שימשה אז מקלט מרכזי לנסיונות הללו. שם עוד כיהן כרב העדה המשורר השבתאי ר' שלמה אוליביירה, שחיבר בשעתו את ה'נותן תשועה לש'צ'. שם ישב אז על כיסא הרבנות הרב ר' שלמה אאיליון, שיחסו החיובי לשבתאות אינו מוטל בספק. לקהילה האשכנזית הצעירה אשר באמשטרדם בא אז ר' אריה ליב — לכהן בה ברבנות, והוא נותן ידו לשני הרבנים ההם להסכים על ספרים חשודים כאלה, אשר לא מצאו להם בנקל מקום הדפסה אחר; ובלי הסכמת שלושה רבנים, כידוע, אי-אפשר היה אז למסור ספרי דרוש וקבלה לדפוס. ואכן, משנת תס"ז ועד שנת תע"ב (שנת בואו של החכם צבי לאמשטרדם), נדפסו שם ספרים שונים ממין זה. בתי הדפוס באמשטרדם ששימשו יפה את התנועה בשנות גיאותה הליגאלית (תרתס, פרופס וכו') שמרו אף הם אמונים לה בימי הרעה, ושם ידעו גם את שבילי ההפצה. אז הדפיס באמשטרדם את ספרו הגדול בעל 'אבק סופרים' המשולח השבתאי ר' אברהם קונקי; אז החל שם לכתוב את תולדות התנועה השבתאית, ר' ליב ב"ר עוזר רוזנקרנץ, השמש והספרא דדינא של הקהילה האשכנזית באמשטרדם, ואז בא לשם הישיש ר' יחיאל מקובלי להוציא את הספרים שראה בהם צורך השעה.³ ובהקדמתו לספר המפואר ר' שלמה מולכו, ראינוהו כותב במפורש בשנת תס"ט: 'אך אמנם השמר פן ואל יהיה עם לבבך דבר בליעל לאמר: תמו הקיצים. חלילה וחם! שים יד על פה. והחזק במוסר רבותינו הראשונים אל תרף כי דבר גדול דברו אליך אם יתמהמה חכה לו, קוה וחזור וקוה...'. ושם לפני כן: '...באלף תרנ"ו לטלטולים שהיא שנת פד'ת לפ'ק ליצורים, אם חפץ בנו ה' אלהים יגלה קץ יומים... דכתיב בגאולה ראשונה: ושמתי פד'ת...'.⁴

כך, מתוך פחד היאוש, ניסו אז קברניטי התנועה שהועמדו על פי פחת לקבוע זמן חדש במקום הקץ שהתבדה, ולהרים שוב את הדגל שעמד להיעקר ממקומו.

[ב]

וכתוספת הבלטה לאותות אלה של הזמן ההוא, כמדומני שנתחדשה לי חוליה נוספת לשרשרת. לנגד עיני מונח הספר 'עת קץ', שנדפס באמשטרדם בשנת ת"ע בהסכמותיהם של אותם ר' שלמה אאיליון ור' ליב מאשטרדם.

³ עיי' מאמרי ר' יחיאל, משמשו של שבתי-צבי, למעלה עמ' 64.

⁴ ספר המפואר, אמשטרדם תס"ט, דף ב, ע"א.

מחבר הספר הזה הוא ר' יצחק חיים הכהן מן החזנים, המכונה יחכ"ם. המחבר עצמו לא חי באמשטרדם בשעת הדפוס. בראש לוח הטעויות לספר, במקום התנצלות על טעויות-הדפוס המרובות, כותב המחבר בשפתו המליצית: 'נסע מבית מולדתו אל ארץ מרחקים, משם נעתק בדברים עתיקים, ויעתיקום ויכום ויכתום המחקוקים... ויהי הם מריקים סכיהם ואין בודקים, והקלקול נקל בקוים כמעט שוים ודבקים... מבלי מדקדקים מספיקים, ויותר הוא לבדו ועמו אביו יהבו איננו' וכו'. כלומר הספר נדפס שלא במעמדו של המחבר, ועל-כן לא יכול היה להשגיח על הדפוס שלא יחולו בו טעויות המדפיסים. ואכן, ר' שלמה אאיליון כותב בהסכמתו: 'הובא לפני מנועם קציני אנשי המעמד דקהלתנו יע"א ספר נכתב נקרא בשם עת קץ'; כלומר, הספר נכתב מחוץ לאמשטרדם ואחד מ'נועם קציני אנשי המעמד' הביאהו לרב לקבל את ההסכמה ולהדפיסו באמשטרדם.⁵ והמדפיס הנבון ר' שלמה ב"ר יוסף כ"ץ פרופס מוסיף בסוף הספר, כי המחבר הוא 'הישיש והמיוחד שבזקנים — הוא מפורסם ובקי בכל חדרי הרפואות ובשאר חכמות, ונוסף על זה שהוא קרוב לחצרי שרים ופחתים ודבריו נשמעים ומקובלין בפני גדולי המדינה ושמו נודע ממרחקים'. והוא שפירסם בשנת תמ"ה את הספר 'פחד יצחק' על התלאות בפאדובה ובאיטליה. הוא מרבה לספר על מפעלי 'מלכי חסד נסיכי חמד יושבי מרומים ונשיאי איטליה בתוכם, ויותר מהמה שרי ויניציאה עוז נאדר הוד והדר לבושם' (א, ע"ב), ומתפאר מאוד כי 'בקריה יקרה זו... בצאת היהודי מלפני חכמיהם ועל ראשו שתי גילות הכותרות ואחרי נכתר גדולה תהיה לו ולא קם מביא הוד לישראל כמו זה' (עת קץ דף א' ע"ג); כלומר, דבר הבחינות של הסטודנטים היהודים בפאדובה של איטליה. תולדותיו של ר"י כהן מהחזנים (מפורסם בשמו הספרותי, בעברית — יחכ"ם ובלועזית — Dr. Cantarini) ידועות למדי.⁶ שד"ל פירסם (ב'אוצר נחמד' ג, ווין תר"ך, עמ' 128—149) חליפת מכתבים בינו ובין החכם הנוצרי קריסטיאן טיאופיל אונגר מהרנלושיץ אשר בשלויה, שכתב לו עברית.

⁵ מפליא הדבר שבכמה טפסים של אותה המהדורה (הספר נדפס רק במהדורה אחת), כגון בטופס שבספריית שוקן בירושלים, לא נדפסו ההסכמות כלל.

⁶ על משפחת קאנטאריני כתב באיטלקית מר מרדכי אוזימו - Osimo M., Narrazione della strage compita nel 1547 contro gli Ebrei di Asolo e cenni biografici della famiglia Koen Cantarini, Casale Monferrato 1875. תודתי לד"ר מרדכי מ. ראבילו, מהפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים, שתירגם עבורי קטעים מהספר לעברית.

במכתבים האלה יש גם ידיעות מפורטות עליו שכתב הוא עצמו: 'ואני עתה (בשנת התע"ז, א' לח' אלול) בסוף ע"ד שנים. ואני מיום היותי בן עשרים עד היום מטופל וטרוד במלאכת הרפואה... שמי כהן מהחזנים ובלע"ז קנטריני, — לפי שמשפחתי מזרע אהרן הכהן וכנויי מהחזנים לפי שרבים מזקני ואבות אבותי פה פאדובה, ושמם נודע בשערים על קולם הנעים ומבטא שפתותיהם הנקי והבקי בהתפללם ברבים בבית הכנסת אשכנזים' (עמ' 133). הוא מת בשנת תפ"ג, ה' סיון, זקן בן שמונים,⁷ והשאיר הרבה פסקים ותשובות בחכמת הרפואה 'וקצתם בלשון רומי' (עמ' 148). אחרי מותו הספיד אותו בשיר רמח"ל, שהיה, כנראה, תלמידו.⁸

מ.ד. קאסוטו,⁹ מספר כי מספר תשובותיו ברומית הגיע לארבע מאות בענייני הרפואה, עסק הרבה באסטרונומיה ובמדעי החשבון והטבע, וכתב שירים מרובים עברית ואיטלקית שנשארו בכ"י,¹⁰ ואחד מהם, אופייני ביותר מפאת צורתו, נדפס ב'מעשה טוביה', ע"ש. ש. שד"ל ראה את דיפלום הרפואה שלו מיום 11 לפברואר 1664, ולפי קאסוטו, קיבל סמיכות לרבנות בשנת 1670. הוא עצמו מעיד: 'זאת היתה לי בשנת תמ"ו. תמו דרשותי ולא פצו עוד שפתי לדבר במקהלות ויחדלו הקולות. שבע עשרה שנה אקוט בדור... ותקם עצת עליון... לסור מתוך העדות לשוב מן העבודה... קבלתי שכר מן הדרישה אקבל על הפרישה' (עת קץ דף ס"ז, ע"ג). ובמותו, בשנת תפ"ג, הניח אחריו בכ"י שמונה כרכים של דרשות באיטלקית.

לפי דעתו של קאסוטו היה הוא האיש שחיבר גם את הספר הלאטיני Vindex Sanguinis נגד עלילת הדם שיצא לאור באמשטרדם בשנת 1860, ובנירנברג ב-1681. כידוע נקרא שמו של מחבר הספר הזה (Vindex Sanguinis contra Jacobeam Genusium) יצחק ויווא. ראשון היה וואלף, בספרו הביבליוגרפי 'ביבליותקה', ששיער כי ר' 'יצחק ויווא' אינו אלא שם מושאל ⁷ ניפי גירונדי, תולדות גדולי ישראל, Trieste 1853, עמ' 143, לפי קינת הרי"ץ פציפיקו.

⁸ קינה מרמח"ל לכמהר"ר רפאל יצחק חיים כהן מהחזנים ש"צ בעיר פאדובה. נדפסה בויניציאה וכוללת כ"ד בתים. — כרם חמד, ג, פראג, תקצ"ח, עמוד 140.

⁹ באנציקלופדיה היהודית ברוסית, בהוצאת ברוקהויז-עפרון, כרך 9.

¹⁰ עיין עליו גם ניפי-גירונדי, שם, עמ' 102 וכו'; ש. ווינער, מזכרת רבני איטליאה (בתוך ספר דעת קדושים, פטרבורג תרנ"ז—ח), ע' 73; רש"י פין, כנסת ישראל, ווארשא תרמ"ז, 611—612; י. בלוי, כתבי הרב יהודה אריה ממודינא: בודאפעסט תרס"ו, עמ' 185; M. Steinschneider, Die italienische Litteratur der Juden, MGWJ, v. 43 (1899), S. 475 ff.

התקווה לשנת הת"ק

לר' יצחק חיים' קאנטאריני. גרץ¹¹ לא הסכים להשערה זו מתוך הנחה, כי ר' חיים קאנטאריני לדעתו 'לא היה שליט בשפה הרומית לכתוב בה שירים ולהביא בה פתגמים מבחירי הסופרים בלשון הזאת', וגם משום שאייזנמנגר¹² מצטט את הספר הזה וקורא אותו 'היהודי האמשטרדמי יצחק וויווא'. אולם מתוך עדותו של קאסוטו על התשובות באיטלקית וברומית שהניח אחרי מותו, מתבטלת ההנחה הראשונה של גרץ. גם עדותו של אייזנמנגר איננה מוכיחה כלום, כי הוא קרא אותו בשם 'היהודי האמשטרדמי' על שם העיר אמשטרדם שבה נדפס הספר (1680). קשה יותר להבין, מדוע לא הזכיר ר' יצחק חיים כהן את ספרו זה במכתבו לכומר הנוצרי אונגר. במכתב ההוא הוא כותב מפורש: 'אדוני שאל על עבדו לאמר כי ראה את שלשת חבורי "פחד יצחק" נדפס באמ"ד 1685, "עת קץ" גם הוא שמה 1710 ו"עקב רב" בויניציאה 1711... חפץ לדעת אם הדפסתי ספרים אחרים? לא הדפסתי. אך אודה על האמת, אמרתי בלבי, הריתי בקרבי חבורים אחרים, גם ילדתי אחדים, יצרתים אף עשיתים ולא טפחתי ורביתי ולא באו לאור העולם'¹³. ומשונה כי גם גרץ המכחיש את בעלותו של קאנטאריני לא הביא כלל עדות זו של המחבר עצמו לביסוס דעתו, ואף וולף ואחר-כך קאסוטו המחייבים את בעלותו, לא הזכירוה על מנת ליישב את הסתירה הזאת. למעשה, יכול להיות כי העניין האפולוגטי דרש שלא יודע הדבר כי הספר ההוא, הלוחם נגד האנטישמי יעקב גיאוזיוס ומוכיח כי היהודים אינם רוצחים ילדים נוצרים, נכתב על-ידי יהודי. ואולי משום כך הבליט אייזנמנגר את דבר 'היהודי האמשטרדמי יצחק וויווא' על מנת להחליש את רושם דבריו. בכל אופן לא ידוע לנו יצחק וויווא אחר באמשטרדם שהיה מלומד כזה ומליץ בלאטינית. והשם: Isaak Viva הן איננו אלא תרגום לאטיני מיצחק חיים.

אגב, באותו הזמן ענה על אותו הספר גם החוקר והרופא ר' יצחק קארדווא (אחיו של השבתאי ר' אברהם מיכאל קארדווא) בספרו: 'Las excelencias y calumnias de los Hebreos', Amsterdam 1679. ואכן, ב'עת קץ' אשר לפנינו מזכיר ר' י"ח כהן קאנטאריני את חברו זה לוויכוח, וקורא אותו 'ידידי פלוסוף מפואר בימינו יצחק קורדווא'¹⁴ שמו, הנותן עצות לאזנים חפצות.¹⁵

¹¹ חלק ח' 313, הערה 1.

¹² Entdecktes Judentum, חלק ב, עמ' 222.

¹³ אוצר נחמד, ג, ווין תר"ך, עמ' 131, 133.

¹⁴ בגוף הספר כתוב בטעות קורדוא, אבל בלוח השגיאות שבסוף הספר כתוב בפירוש קורדוא.
¹⁵ 'עת קץ', דף סז ע"ב.

התקווה לשנת הת"ק

מתוך מחקריו של מר מנחם פרידמן, 'אגרות בפרשת פולמוס נחמיה חייא חיון',¹⁶ נמצאנו למדים כי גם הרב קאנטאריני לקח חלק בוויכוח וכתב איגרת ארוכה (איגרת כ"ד) נגד ר' נחמיה חייא חיון בשנת תע"ד, אבל הוא צידד בחיפוש דרך לשלום, והאיגרת כתובה באותה הלשון המליצית המיוחדת לו, הבנויה על משחק מילים וסירוסים כתובים בפולמסנות שנונה האופיינית כל-כך לספרו 'עת קץ'. מן הראוי לציין כי על אף התנגדותו הנמרצת לדעות שהובאו בכתבי חיון הוא מהלל מאוד את ר' שלמה אאיליון, שהסכים גם על ספרו 'עת קץ' והוא כותב: 'ונכון לבי בטוח בתמימות נפשם ושלמות מדרשם ובעצמת חכמת ר"מ וגאון עדתו ובחסן חושן המשפט אשר על לבו הוא הרב הגדול והעליון מוהר"ר אאיליון וחכמי לב אשר סביבותיו בעלי תריסי דלא מזגי רישא אבי סדיא עד דלא מהפכי בזכותיהו דאינשי... יביטו ויושיטו שרביט החן והשלום אל עדתם... הדין דין אמת להחמיר להחרים ולא לרחם ועד הנחם ועד התודות, לנדות למען ירחיק נדוד ללא שיעור...', אבל דורש מתינות בדין ומהיר כי 'אל כל משובה יש תשובה, כפרה לכפירה, אל נתוק תקון ולתועה תעלה...'. (עמ' תקס"ג).

ולגמרי לא ידועה בחוגי החוקרים החוברת רבת העניין הביוגראפית: *Der rabbinische Rationalismus*,¹⁷ שחיבר Samuel Modlinger בצרפתית ותרגם בעצמו לגרמנית (וינא 1889) על שיחה פילוסופית שתיאולוג שוודי, הגראף גבריאל פון אוקסנשטירן, הקאנצלר של מלך שוודיה גוסטאב אדולף, במסעיו על פני איטליה, ניהל עם רב יהודי אורתודוכסי, שגילה רוחב דעת והשכלה רבה. אין הגראף מזכיר את שמו של רב-פילוסוף זה, אבל המחבר ברוב שנינותו מוכיח כי הוא איננו אלא הרב יחזקאל שלנו, ואני אסיר תודה לידידי הפרופ' גרשם שלום שהעיר לבי עליה. בחוברת הזאת מעיד במפורש הרב המשוחח עם הגראף השוודי שהוא שכתב את הספר 'עת קץ' (עמ' 25), ובדו-שיח מפורט שבינו לבין הגראף השוודי מופיע הרב קאנטאריני כמסביר את הניסים שבמקרא על דרך התבונה.¹⁸

¹⁶ ספונות, ספר עשירי (בעריכת מאיר בניהו, מכון יצחק בן צבי באוניברסיטה העברית), ירושלים תשכ"ו, עמ' תפה—תריט.

¹⁷ *Der rabbinische Rationalismus (Le rationalisme du rabbin) — Eine Unterredung des Grafen Gabriel (Tureson) von Oxenstirn mit dem Rabbiner Isac Vita Cantorini aus Padua (1693) — von Samuel Modlinger, Wien, 1889.*

¹⁸ ועיין גם בהעתק כתבים ומחאה מר' יצחק חיים כהן מהחזנים, שבלים בודדות, אפריים דיינארד, ירושלים תרע"ה, עמ' 43—48.

על-כל-פנים אין כל ספק, כי לפנינו אחד הגאונים המצויינים של תקופת הריניסאנס ההשכלתי הקדום אשר באיטליה, ששימש רב בעיר מולדתו פאדובה, והשכלתו הכללית היא השכלת הדור כולו. הוא נולד בשנת ת"ג (1644) בפאדובה וקיבל תואר ד"ר לרפואה באוניברסיטה אשר בפאדובה ביום 11 בפברואר שנת 1664, בהיותו בן עשרים.¹⁹ במשך חמישים ותשע שנים רצופות שימש ברפואה וקנה לו שם טוב למרחוק, ובשנת 1670, בהיותו בן עשרים ושש, הוסמך לרבנות ונחשב אחר-כך לאחד מגדולי ההוראה שבארצו. שו"ת שלו נדפסו ב'שמש צדקה' לר' שמשון מורפורגו, ב'פחד יצחק' לר' יצחק למפרונטי ולפי עדותו של קאסוטו נשארו ממנו כשלושים תשובות בכ"י. ובערוב ימיו כתב בקינה על ידידו ר' יהודה בריאל ממנטובה (שנפטר בשנת תפ"ב): 'הן הנני יחכ"ם עבר שנות יחכ"ם (כלומר ע"ח), עובר כבר אחכ"ם (ע"ט) אכן עדן יחכם, אם עוד יהי יחכ"ם (פ"ח) אז עוד יהי יחכ"ם'. במחזור שנשאר במשפחת מן החזנים בפאדובה רשום: 'יום ה' סיון התפ"ג נפטר לעולמו החכם הרופא כמוהר"ר רפאל יצחק חיים כהן מהחזנים זצ"ל ונקבר יום ראשון של שבועות'.²⁰

ובספר הזיכרון לנשמות גאוני פאדובה נאמר עליו: 'יזכור אלהים לטובה את נפש הגאון החכם הכולל הרופא המובהק כמוהר"ר יחכ"ם על העבודה עבודת הקודש שעשה הרבה שנים... בדרשותיו המסולאות מזהב וכתם אופיר אשר הניח אחרי ברכה יותר מא לף ועל ספריו שחבר מהם בדפוס מהם בכתב. ועוד שהיה חכם גדול ובקי בהרבה חכמות ולא חבר אלא בלשונ(נ)ו ובתורתנו הקדושה ועל קדוש שם שמים שעשה בין גדולי ושרי האומות בחכמתו ובענוותנותו הגדולה. ועל גמילות חסדים שגמל לבני עמו לרפאתם בצדקה וחסד: ועם כל טרדותיו הרבות לא עזב תורת ה' מנעוריו ועד זקנתו למד ולימד לשמה' (ר' גם אצל גירונדי הנ"ל, תולדות גדולי ישראל). גירונדי כותב עליו שם בספרו (עמ' 154): 'והיה לו יד ושם בחצר המלכות ודבריו נשמעים משרי המדינה לטובת בני עמו ומלבד חכמתו בתלמוד ובפוסקים היה גם כן משורר מופלא וחרז רוב ספר תהלים כדכתב הוא עצמו (ב)שיר אשר נדפס בריש ספר מקנה אברהם (הכהן) לכבוד הרב המהבר.²¹

¹⁹ ר' לעיל, עמ' 132.

²⁰ שד"ל, אוצר נחמד הנ"ל, עמ' 147.

²¹ הכוונה בוודאי לס' כהונת אברהם, ויניציאה תע"ו (והעירני על-כך ידידי מ. בניהו).

התקווה לשנת הת"ק

והרבה שירים וזמירות מהרב ז"ל חתומים באוצרותי כתיבת יד... שרי המלכות היו מזמינים להרב ז"ל שיבא לרפאתם וה' עזרו להחזירם לאתננים (צ"ל לאיתנים); וניפי: 'והרב מורפורגו קורא אותו הכהן הגדול גאון יעקב, תפארת ישראל, כליל המעלות והמדות רופא אומן ריש מתיבתא ואב"ד דק"ק פאדובה. ומוהר"ר יצחק פאציפיקו בקינה אשר קינן עליו, משבחו מאד מאד כאחד מגדולי הראשונים' (שם, 143). ובראש ספר 'מעשה טוביה' שכתב חברו של קאנטאריני, ר' טוביה כהן, מובא גם סיפור המאשר את דברי העדים הנ"ל על דבר ביקוריו בתור רופא בחצרות השרים וגם על שירתו המופלאה. בסוף ההסכמות נמצא שם כתוב: 'הקרה ה' כאן את מעלת הרב הכולל אביר הרופאים כמהר"ר יצחק חיים כ"ץ מהחזנים נר"ו המאיר באור תורתו בק"ק פדובה יע"א, אשר נקרא לבקר אחד מהשרים הראשונים בחליו וברוח נדיבה רצה לשלם תודות בקולו קול אליא"ב בחכמה מעלת המחבר נר"ו כי שמע את שמע תפארת חבורו וישא משלו בשירו'.²² ואכן מופלא השיר בצורתו כי הוא בן עשרה בתים, כל בית בן כב מלים, וכל מלה פותחת באות אחרת מאותיות הא"ב כסדרן, בית אחד בסדר אבג"ד ובית שני בסדר תשר"ק. השיר שקול במשקל השלם והסוער בצורה: מתפעלים מתפעלים נפעלים:

אֶמְלֵל בְּחִיר גִּוִּים. דְּשִׁנִּים הָמוּ
וּבְרוּב זִמְן חֵן טַל יָבוּל כָּל לַיִת
מְצַאֲלֵיו נָם סָר עֲסִים פּוֹרֵחַ
צִמְחֵי קֹהֶל רָמִים שְׁתוּלִים תָּמוּ

תָּמוּ שְׁתִּילִים. רַק קְצוּצֵי צֶלֶם
פֶּה עוֹד. סְעִיפִים נוֹאֲצִים מִי לָקַח
כּוֹס יַיִן טַעֲמִים. חֵיף זָנִים וְרַקַּח
הֵלֶךְ דְּבֶשׁ גָּבֵר בִּיּוֹנֵת אֶלֶם~

ומרות בכה על הסתלקותו, תלמידו המשורר הנודע רמח"ל: 'אל הלקח ארון האלהים רכב ישראל ופרשיו, ה"ה החכם הכולל אביר הרופאים ואב לחכמים, איש שהכל בו הרופא המובהק כמוהר"ר רפאל יצחק חיים כ"ץ מהחזנים זצוק"ל'. קינתו נדפסה אז בויניציאה בדף בודד, ובצורה מתוקנת פורסמה בתש"ה במהדורת שמעון גינצבורג ובנימין קלאר. בין השאר הוא כותב (דף ע"ו):

²² מעשה טוביה לטוביה הכהן.

התקווה לשנת ה"ק

רוֹעָה לְרוּעִים הוּא (וְלֹא יִחְסְרוּ)
מְנַהֵג לְצֹאן עֲמוֹ בְּמִשְׁפַּט צֶדֶק
מִיֶּשֶׁר לְשָׂרִים, מַחְזִיק כָּל בְּדָק
עַמִּים לְחֻכְמָתוֹ הַכִּי יִנְהָרוּ

רוֹפֵא לְכָל בָּשָׂר, לְגוֹף וְנֶפֶשׁ
חֻכְמַת רְפוּאָה בּוֹ, אֵמֶת קִנְיָה;
נִפְשׁוֹ בְּחַיּוֹ בְּאֵמֶת שְׂכָנָה
בֵּין מַלְאָכֵי מְרוֹם לְחַפְשׁ חֶפֶשׁ

לִפְנֵי בָּעֵת צָרָה, אֲשֶׁר הוֹסְרוּ
נֹזֵר פֶּאֶר הַדּוֹר וְעֵץ הַדַּעַת,
כָּלָם בְּמַר יִבְכּוּ בְּכִי מִיַּפְעַת
כָּל צוֹף דָּבֵשׁ מִתּוֹק לִמֶּר הוֹמְרוּ.

ורב־רופא זה, משורר ומליץ, המעורב עם הבריות, מבקר בחצרות שרים ועומד בקשרים עם חכמים נוצרים, רואה את עצמו, גם בספריו, נצר מגזע ההוגים המפורסמים. הוא מרבה להסתמך בעיקר על ר' יצחק אברבנאל, ור' אברהם בר חייא בעל מגילת המגלה ור' עזריה מן האדומים, שהוא מרבה לדבר בשבחם גם כשהוא מתנגד לו (בענין הקצים) ואוזנו ערה מאוד וקשובה לצורכי השעה של עמו. ספרו 'פחד יצחק', שהדפיס באמשטרדם בשנת תמ"ה (שנת אלהים לא תבזה לפ"ק), הנהו מקור היסטורי חשוב מאוד לתולדות יהודי פאדובה בימי המלחמה בשנת 1684, כשהעיר בודא היתה במצור ויהודיה נאשמו כי התעמרו בנוצרים ובפאדובה הגיעו הדברים לידי פרעות ביהודים, ורק חיל המלך עצר בעד הרעה. אז תיקן מעין פורים מיוחד לבני פאדובה, בעשירי לאלול, לזכר המאורע.

הספר 'פחד יצחק', הכתוב בשפה עברית בהירה הרבה יותר מאשר ספריו האחרים והמאוחרים בזמן, משמש מקור עיקרי לתקופה גם בשביל גרץ וגם בשביל דובנוב. וקאסוטו מעיד: 'הסופר מגלה בו תכונות של היסטוריון רציני' (האנציקלופדיה היהודית ברוסית, ערך קאנטאריני).

לספר השלישי שלו, שפירסם בשנה שלאחר 'עת קץ', הוא הספר 'עקב רב',²³ הדן אף הוא בשאלה ציבורית אקטואלית — בשאלת השבועה, שהיתה הקהילה

²³ 'עקב רב' — על דברת שבועת אלהים. נותן לחכם יחכ"ם — יצחק חיים כהן מהחזנים נר"ו. ונציאה תע"א (מחציתו עברית ומחציתו איטלקית).

התקווה לשנת ה"ק

נוהגת להטיל על חבריה בשעת הטלת המיסים — נודע ערך רב לתולדות האוטונומיה הקהילתית של היהודים באותו הזמן ולתולדות הסדרים הפנימיים ביהדות איטליה.

אבל על ספרו השני של הרב יח"כ"ם, הוא הספר 'עת קץ' אשר לפנינו, מיעטו לכתוב. בני הדור אמנם מזכירים אותו, וגם שמו נמצא ברשימות הביבליוגראפיות של וולף, של שטיינשניידר ושל צדנר ובכל זאת לא עמדו עליו ההיסטוריונים, ואף חוקרי תולדות המשיחיות לא טיפלו בו כראוי לו. גם המפורסמים שבין חוקרי מחשבי הקצים (א. ה. סילבר, א. ז. אשכולי ועוד) אינם מזכירים את שמו כלל. ודווקא ספר זה ערך מיוחד במינו לו בפרק זה שאנו חוקרים עליו.

הספר נדפס בשנת ת"ע, והוא מוקדש כולו להוכחות, כי עונת הגאולה כבר החלה, כי לאמיתו של דבר הגיעה 'עת קץ', כלומר תקופה מסוימת שבה מתגשם דבר הפלאות. כי יש קץ ראשון שכבר החל, ויש קץ אמצעי שבו כנראה יוולד המשיח — והוא בשנת ת"ע, והקץ האחרון והאמיתי שבו יתגשם כל חזון התקווה, יחול לא מוקדם יותר ולא מאוחר יותר מאשר בשנת ה'ת"ק ליציירה, כלומר כשלושים שנה אחרי פירסום הספר.

את חישוב החשבון המורכב והמדויק הזה מבסס הרב יח"כ"ם בשמונה-עשר פרקים, שהם שמונה-עשר שערי הוכחה (י"ח ק"ץ כנגד שמו הראשון יצחק), כשכל אחד מהפרקים מוקדש למסכת אחרת של הוכחה, כגון: ביאור פרשת הבריאה, ביאור פרשת המבול, ביאור פרשת לידת יצחק, הסברת משפט שלמה, וביאור נבואות הנחמה של ישעיהו, ירמיהו וזכריה, ביאור פרשת האזינו וביאור פרקי תהלים, ביאור פרשת דניאל ופירוש המסורה הגדולה ואלף בית רבתי וכ' וכ', כשכולם מלאים וממולאים סודות ורמזים ומקושטים בדרשות של ראשי-תיבות, סופי-תיבות ותוכי-תיבות וצירופים וגימטריאות ונוטריקון, כשכולם כאחד מעידים על שנת ה'ת"ק כי היא שנת הגאולה.

אמנם יודע הוא עד כמה יש להיזהר בכל החישובים הללו, והוא אומר וחוזר ואומר "ותשמור נפשך פן יביאוך הצרופים התמורות והגימטריאות לידי קלקלה ואמרות טמאות ופן תסכן בם ונפלת בפח ותחת משפט יצא משפח' (כ"ט, ע"ב) ואם 'הכון תכון לקראת נוטריקון אשר יסכון, השמר פן תסכן בו ותשכון באהלך עולה' (כ"ח, ע"א) ו'אם הצרוף רצוף אהבה... הזהר להטהר ואל תמהר ותתפאר' ו'ראש, סוף ותוך תבות יוליכוך בנתיבות כוזבות, מחשבות וחזיונות נרדמים ומורדים ודמיונות חולמים, לוחמים על אמת אל קי

התקווה לשנת הת"ק

העולים' (שם). ועוד הוא מוסיף: 'וידעתי גם אני כי מדי שנה בשנה תמצא עליה חשבונות רבים וגימטריאות נאות להראות אותה עת הפלאות' (כ"ח, ע"א). אבל הוא כולו אחוז חיפושים אלה.

דרכו להתחיל בהצעת הפירושים והחישובים של כל אלה אשר קדמו לו, לפני שהוא בא להסביר את שיטתו, ולהעמיד על טעויותיהם של מחשבי קצים קודמים אשר ניבאו לזמנים קדומים שכבר עברו והתבדו. הוא מצטט ומנתח את דברי רב סעדיה גאון, הרמב"ם, הרמב"ן והרלב"ג, רש"י ור' אברהם בר חייא, ר"א זכות ור' יצחק אברבנאל, המשמשים לו לעיניים בחיפושיו. הוא נשען על ר' מנשה בן ישראל ור' דוד גאנו וגם על ר' עזריה מן האדומים, ואחרים מן הקדמונים והאחרונים ועד בני דורו, ורק אחרי-כן הוא מציע את חשבונותיו הוא לפי מניין היצירה ומניין החורבן, לפי הזמנים אשר בכרונו-לוגיה של דברי-ימי ישראל ושל העמים, וכולם כאחד נגמרים אצלו תמיד בוודאות גמורה כי לשנת הת"ק ניבאו המנבאים והתכוונו כל האותות. ליתר בטחון הוא מצטט גם את חכמי אומות העולם, יון ורומי. הוא נאחז גם בעוב-דות הפוליטיות של זמנו אשר באיטליה ובפולין ואשר באירופה כולה ועל המלחמות העצומות, שהוא מגלה בהן ידיעה רבה, ועל הצפונות במלחמה, לאות כי על סף מאורעות כבירים אנחנו עומדים, העתידים להתרחש בשנת ה'ת"ק, שנת הגאולה הנכספת.

על שני מועדים קדומים שתפסו מקום רב בעולם הסוד של החיפושים המשיחיים הוא מרבה שיחה, ומגלה על-ידי-כך כמה מושרש הוא בידיעת מורפולוגיה משיחית זו, ועד כמה מכוונים הדברים לכל אלה מבני הכת השב-תאית, שהאותות הללו עודם משמשים להם אותות חיים.

המועד האחד הוא — רצ"א, היא שנת התקווה של דוד ראובני ושל ר' שלמה מולכו. דווקא באיטליה, מולדתו של ר' יחזק"ם, היכתה אותה שנה גלי תקווה, זאת השנה אשר בה יצאו בדגל מכב"י לרגנשבורג. לשנה זו כידוע יש כבר רמז ברור בסנהדרין (דף צ"ז ע"ב): 'שלח ליה רב חנן בר תחליפא לרב יוסף: מצאתי אדם אחד ובידו מגילה אחת כתובה אשורית ולשון קדש, אמרתי לו: זו מניין לך? אמר לי: לחיילות של רומי נשכרתי ובין גינזי רומי מצאתיה, וכתוב בה: לאחר ד' אלפים ומאתיים ואחד שנה לבריאתו של עולם העולם יתום, מהן מלחמות תנינים, מהן מלחמות גוג ומגוג, ושאר ימות המשיח... רב אחא בריה דרבה אמר: לאחר חמשת אלפים שנה איתמר'. גם ר"י אברבנאל בספרו 'מעניי הישועה' קבע כבר, כי דברי ר' אחא מכוונים

התקווה לשנת ה"ק

לכך כי לא אמר רב חנן בשליחותו לאחר ד' אלפים שנה, כי אם ה' אלפים. עניין זה תפס מקום רב בפרשת התקוות של תנועת רבי שלמה מולכו.²⁴ והוא ר' יחכ"ם ממשיך את הדיבור על קץ זה, מפרש את המגילה שלפי דעתו ר' יוסף בן גוריון כתבה, ומראה כי טעו בקריאה, וכי הפירוש האמיתי הוא לא ה'רצא כי אם 'אחר ה' אלפים רצ"א, כלומר ה'רצ"א ואח"ר, ואגב בירור זה הוא מדבר נגד אלה שטעו והאמינו כי ברצ"א יבוא המשיח 'ובני אדם עודם בקהלם ובסודם, תועים ומתעים ומתעתעים. 'בכל הארץ יצא קום' ובכל ימי הרצ"א או ה' אלפים ר"ץ השמים קוראים בכל עוז ומגיעים המשוגעים למען יפקחו אזנם יעשו רצון קונם שפה אחת ודברים אחדים, והדברים יגיעים... ובכל זאת עד הנה לא קם הדבר לעבדו שכם אחד ולאחד יהיו כלם כורעים... והוא כחתן יוצא מחופתו ישיש כגבור לרוץ אר"ת, עוד ר"ט מלבד הרצ"א... הנה ה'ת"ק. ואז יאיר הפוצה בני ישראל את האורה הזאת הזכה והמזוקקה... תצא חמה מנרתיקה' וכו' (י"ו, ע"א).

וכך הוא מתעכב בפרטיות להציל ולתקן את הפרט השני שהיה משמש אבן-פינה בבניין המיתולוגיה המשיחית של הדור, והוא הפרט המפורסם ת"ח הנכלל בתוך המלה 'זאת', אשר עליה בנו אנשי הסוד (ובשנת היובל הזאת תשובו אל אחוזתכם — זוהר ח"א, קל"ט, ע"ב: '...דבאלף שתיתאי לזמן ארבע מאות ותמניא שתין מניה יהיו קיימין כל דיירי עפרא בקיומ-הון...'), שנה שבה חלפו גזירות ת"ח ועליה המליצו כי היא שנת 'חבלי משיח' (עיינן גם עמק המלך לר' נפתלי כץ, ל"ז), צירוף סודי שתפס מקום כה רב בציפיה השבתאית. ואין ר' יחכ"ם מזלזל כלל ברמז זה: 'זאת — תיבה טובה ועירה וזרועה לעזרה. מלה מלאה למודים ליהודים על הימים העתידיים' (כ"ט, ע"ב). ועל כל מה שנאמר עד עכשיו בספרות הרזים על קץ זה אשר במלה זא"ת הוא מוסיף כהנה וכהנה. אולם הוא יודע ומודה כי 'הן אמת בשנת ת"ח הראה האל בישראל צרות רבות ורעות ומאורעות למוש-עות. ובשם חבלי משיח קראוה ויהי זמן מזומן הוכן והוחן לחבלי יולדה, ולא זכינו שתאמר יציאה לחירות וההתעוררות לא עזרנו וה' עזבנו...'. (ל', ע"א). לאלה מבין הלא-יהודים אשר התלוצצו אחר-כך על היהודים ושמו אותם ללעג הוא יודע לענות, כי גם בקרב הנוצרים ניבאו רבות לקץ הזה ולבוא האנטי-כריסט, והמועדים באו והנצורות לא באו, ובכל זאת אין להאשים בכך אף את

²⁴ עי' א. ז. אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, ירושלים תשט"ז, עמ' 365—371.

התקווה לשנת ה"ק

הנצרות: 'על זאת דברו בעדת ישראל ובחכמיה לעגו קמיה, ארוה זרים ראוה צרים שחקו על משפטיה. ואולם אהפוך אל עמים שפה ברורה. גם אני בעתיכם אשחק אלעג בבוא פחדכם על עת קץ האנטיקריסטו... ועל עת בואו גם חכמיהם דברו... ולמה יחרקו שן? ולמה תלשן את ה' יושב על כסא שן שמן ודשן ובאף כהר עשן. לכל זמן גם לי גם לך נטמן' (ל', ע"א). אך לבני ישראל הוא יודע להביא את תיקוניו לפירוש הזוהר כנחמה חדשה. מתברר לו כי אין להבין את הזוהר כפשוטו, והמלה זאת פירושה לא ת"ח כי אם 'זאת' במילואו ובריבועו ובמספר גדול, וכך הוא הולך ומפרק כל 'זאת' שבתורה ומביא מכל אחת מהנה ראייה חדשה לפי מניין החורבן או מניין היצירה, וקובע בעצמו לעתים קרובות במשפט הנפוץ מאוד בספרות השבתאית, כי 'עמוק עמוק הוא מי ימצאנו',²⁵ וכל החשבונות והדיוקים מביאים כולם כאחד להוכחה אחת, כי שנת הגאולה האמיתית היא שנת ה'ת"ק ליצירה.

אולם מבחינה היסטורית נודעת חשיבות לא לשנה אשר עליה ניבא ר' יחכ"ם בספרו זה, כי אם לשנה אשר בה ניבא. ראינו את המבוכה אשר אחזה את בני הכת השבתאית בשנת תס"ז, מקץ ארבעים השנה להעלמו של שבתי-צבי, אשר ציפו להתגלותו שנית. זכורים לנו דברי נבואתו של רא"מ קארדוזו, 'שהיה נוסע מעיר לעיר ודורש' על הפלאות העתידות לבוא בשנה זו, כי 'משה רבנו ע"ה בן מ' שנה ברח מלפני פרעה ובן פ' שנה בעמדו לפני פרעה להוציא את בני ישראל, כן הגואל האחרון ש'צ נולד שפ"ו עצמותיו ובשנת על מה תכ"ו — נשתמד, ובשנת מתו'ך (תס"ו) ומחמס יגאל נפשם, יעמוד לימין אביון ויהי להם למושיע'.²⁶ וכך מעיר ברוך מאריצו (עי"ש). והנה זה הספר נדפס אמנם בת"ע. וכאשר עיינתי יפה מצאתי כתוב מפורש כי הספר חובר בשנת תס"ז, כלומר בשעת המבוכה של השנה ההיא, שעליה ניבאו קארדוזו ואחרים, ושהיא השולטת בו והמכוונת את חיפושיו מחדש. כן הוא מעיד על עצמו בפרשה על מלחמת העולם של דורו ומספר: '... וגלילות איטליא אשר היו תחת רגלי המלך פיליפו ה' וזקנו עזבו הצרפתים עד הנה לא נשאר גם אחד. רבים אומרים כי ככה יעשה למלכות נאפולי וציציליא. ימים ידברו, ויד ה' עשתה זאת עד היום הזה, תס"ז' (מ"א, ע"א). כלומר, הספר

²⁵ קהלת ז, כד — פסוק שהשתמש בו נתן העזתי במכתב ההרגעה שלו למאמינים לאחר המרת שבתי-צבי (תוה"ק).

²⁶ ר' מריבת קדש לר' אליהו הכהן, עניני ש"צ, עמ' 37.

התקווה לשנת ת"ק

נכתב בשנת תס"ז, שנת התבדות התקווה לקץ של ארבעים שנה בחוגי הכת השבתאית. באותן השנים שבהן ראה ר' יחיאל הכרח לעצמו להקים קץ חדש ולדחות את התקווה עד תפ"ד (שנת פדת), ככתוב בהקדמה ל'ספר המפואר' (שהוציא בתס"ט),²⁷ והוא, ר' יצחק חיים כהן מן החזנים, בעל 'עת קץ', המבסס באותה שנת תפ"ז את בוא המשיח לשנת ת"ק, מדבר גם במפורש ולא רק ברמזים נגד אלה אשר קיוו להופעת המשיח בשנת תס"ז, ובמלחמה נגדם הוא מכריז היום את ההתגלות האמיתית. ואלה דבריו (ל"ב, ע"א): '... וזה ארבעים שנה קמו מקצבי קצים לשלח חפשים הרצוצים והרוצים יצאו חצופים ודחופים... והראשים יראו פחדים מפני הלצים, נימול ולא נימול, והצבי ברח ולא הביא כל טובי וכדברי נביא השבי אל נחלת צבי, ויעמול להרעיש את העולם ממזרח עד צד מערבי ולעיני איש ריבי ולפני המלך כהלך נכלם וחלך נאלם פנה לשמאל...'. כלומר הוא מסתלק בפירוש מכל מחשבה כי שבת־י־צבי הוא המשיח. לחינם קצבו קיצים ארבעים שנה, ולחינם פחדו הראשים בפני הלצים, כיהודים וכלא־יהודים: 'הצבי ברח ולא הביא כל טוב'. אולם יסוד ליאוש אין. שנה זו, שנת תכ"ו, לא נועדה כלל להיות שנת הקץ. אז רק החלה עונת הגאולה, אולם הגואל עומד להיוולד רק עכשיו — בשנת ת"ע, וסוף הגאולה האמיתית הוא בטוח וודאי בשנת ת"ק.

יותר מזה אין הוא מזכיר כלל את שבת־י־צבי. כנראה, גם אימת הרדיפות גרמה שהדברים לא ייזכרו יותר מדי. גם על הגימטריאות המרובות שהיו נפוצות על שנת תכ"ו אין הוא מתעכב, כדרכו להתעכב על הקיצים הקדומים שנתבדו (רצ"א, של"ה, ת"ח וכו'). כאן הדברים עוד חיים וטריים ומוטב לש־תוק. אפילו בית־דין אמשטרדמי זה לא היה נותן בנקל הסכמתו לספר המרבה להאריך על כגון דא. אבל גם רדיפות על שבת־י־צבי אין, ועל הקיצים המרובים עם כל השקלא־וטריא שבאה בקרב תלמידי שבת־י־צבי וספיחי התנועה אין למצוא כאן כל דברים מפורשים.

ר' ליב ב"ר עוזר רוזנקרנץ, מחבר ה'בשרייבונג של שבת־י־צבי, הנמצא אצלי בכתב־יד, יודע לספר לנו במקומות שונים בזכרונותיו על אמונה זו בהופעת שבת־י־צבי בסוף ארבעים שנה. הדברים לא נודעו בקהל,

²⁷ ר' לעיל, עמ' 66, מה שהבאתי במאמרי שם מפי ר' שמואל פייויש כהנא, כלומר רא"מ קארדוון מנה ארבעים שנה מיום ההמרה ור' שמואל פייויש כהנא מנה ארבעים שנה מיום הפטירה.

התקווה לשנת הת"ק

רק מפני שר' יעקב עמדן במסרו את תוכן דברי ה'בשרייבונג' בנוסח ראשון של 'תורת הקנאות' דילג על המקומות האלה. מפני חשיבותם אני מביא כאן את הקטעים השייכים לעניין זה אשר ב'בשרייבונג' בכתב-יד במלואם.

בספרו על ר' ליבלי מפרוסטיץ ומעשי נפלאותיו (דף נ"ז, ע"ב בכ"י) הוא אומר, כי ר' ליבלי 'זיך לויטן גלאזן דז תס"ו די גאולה ודאי זיין ווערט על ידי שבתי צבי וועלכער באותו זמן וועט נגלה ווערן, דען ווערן די ארבעים שנה אויש זיין די נעלם ווערט זיין גוועזן, דען שבתי צבי איז גוועזן בשנת תכ"ו אינ תס"ו זיין יושט ארבעים שנה' (כלומר: ר' ליבלי הפיץ את הידיעה כי בשנת תס"ו ודאי תבוא הגאולה על-ידי שבתי-צבי שיתגלה באותו זמן, כי אז יתמו ארבעים השנה מאז המיר שבתי-צבי את דתו בשנת תכ"ו ובשנת תס"ו תמלאנה בדיוק ארבעים שנה). ואחר כך הוא מוסיף לספר: 'לאחר זאת האבין אלי לומדים אן גפנגין צו מורמרירן אויף אים עש האט זיא גיט גשמעקט דז מעשה פון דעם האן לא די די לומדים די אלי צייט ניקש פון אים גהאלטן האבן רק אפילו זיין אייגן לייט די פיל אויף אים גהאלטן האבן זיין מיינשט אב גפאלן איבר דער מעשה. ולא זו בלבד רק תס"ו איז אויך פר ביא גוועזן דז ער גזאגט האט דז שבתי צבי ווערט נגלה ווערן און ווערט משיח זיין אונ' היינט איז אלש שקר גוועזן זא איז ער שפל בעיני הבריות גווארן,²⁸ (לאחר זאת החלו כל הלמדנים להתרעם עליו. לא מצא חן בעיניהם דבר התרגול שהקריב, ולא רק הלמדנים שמעולם לא האמינו בו כי אם גם אנשיו הוא אשר תמיד האמינו בו מאוד, רובם עזבוהו בגלל המעשה הזה, ולא זו בלבד אלא חלפה גם שנת תס"ו, אשר עליה ניבא כי בה יתגלה שבתי-צבי ויהיה משיח, והנה היום הכל שקר. על-כן נעשה שפל בעיני הבריות).

וכמקרה אשר קרה לר' ליבלי מפרוסטיץ קרה, לפי עדותו של בעל הזכרונות שלנו — ר"ל בר"ע רונקרנץ — גם למנהיג שני של השבאות הנסתרת, לר' חיים מלאך. אף הוא ניבא להופעתו השנייה של שבתי-צבי כעבור ארבעים שנה להעלמו, ואף הוא קרנו ירדה בעיני הבריות אחרי שהשנה המקווה באה והתקוה המשיחית לא באה. כי כן יספר ר' ליב ב"ר עוזר:

'ער אויך (ר' חיים מלאך) האט אויש גליגט מאמרים מהזוהר הקדוש אויף שבתי-צבי אונ' גזאגט דז שץ איז דער גואל צדק אונ' פיל אויש דעם זוהר

²⁸ 'בשרייבונג', בכתב-יד (נ"ט, ע"א).

התקווה לשנת הת"ק

אויף אים אויש גליגט וכן מאמרים אויש דער גמרא גלייך אים די סטר' אחר' גלערנט האט אונ' גזאגט: כגאולה הראשונה תהי' גאולה אחרונה גלייך משה רבנו איז ארבעים שנה נעלם גוועזן בארץ כוש זא מוז שבתי צבי ג'כ נעלם זיין ולאחר ארבעים שנה ווערט נגלה ווערן. זא דז מיט זיין פאלשי קבלה אלש בוויזן האט, זא האט די גאולה ע"י שץ זאלן זיין תס"ו לפ"ק, לפי דבריו, וואו פיל איין פאשטן בנין דארויף גמאכט האבן ווי אבר הזמן איז עבר גוועזן ולא בא משיח איז שפל בעיני הבריות געווארן אינ' ניט פיל פון אים גהאלטן²⁹ ('אף הוא פירש מאמרים בהזוהר הקדוש לזכותו של שבתי צבי ואמר כי ש"צ הוא גואל הצדק. והרבה להעיד עליו מתוך הזוהר ומאמרי הגמרא כאשר הורתה אותו הסיטרא אחרא ואמר: כגאולה הראשונה תהיה הגאולה האחרונה. כמו שמשנה רבנו היה נעלם בארץ כוש ארבעים שנה כך מוכרח גם ש"צ להעלם וכעבור ארבעים שנה יתגלה. ובקבלה המזויפת שלו הוכיח את כל זאת. כך צריכה היתה הגאולה ע"י ש"צ להיות חלה בשנת תס"ו לפ"ק, לפי דבריו, ורבים בנו על-כך יסוד מוסד. אבל כשהזמן עבר ומשיח לא בא נעשה שפל בעיני הבריות וחדלו להתייחס אליו בחיוב').

כך מפיץ לנו כתב-יד זה אור בהיר על המשבר, אשר חל בתולדות הכת בסוף שנות השבעים של המאה החמישית, על הפיסגה החדשה אשר אליה הורמה אז הכת על-ידי דבריה ונביאיה, אשר ניבאו להופעתו השנייה והמנצחת של שבתי-צבי כעבור ארבעים שנה להעלמו. הוכחה נוספת על הציפיה לשנת תס"ו נתגלתה עכשיו בקובץ תשובותיו של ר' בנימין הכהן מרג"ו, שהיה טמון עד עכשיו בכתב-יד, שבו שואל אחד מחכמי רויגו, ר' משולם זלמן בר' אברהם ברוך פינקרלי, את ר' בנימין הכהן בשנת תס"ו, בסוף שאלה בהלכה, אם נכונה השמועה שנשמעים פעמי המשיח: 'אם יש כל חדש תחת השמש יוצא על הארץ יגלה אזני כי שמעתי מארחי פרחי כי ממצרים ועד הנה נשמע קול סופר המספרים כבוד אלי. ואמרו לי כי רום מעלתו כתב לקסאלי להזהירם על התשובה כי קרוב יום ה', כי ה ס ת "ו (שנת התס"ו) עבר ועת הזמיר הגיע...'³⁰

את אשר היתה שנת האכזבה בשנת תכ"ז לכל התנועה השבתאית, היתה שוב, בזעיר אנפין, שנת תס"ו—תס"ז לשיירי הכת הנסתרת. ואת אשר עשה

²⁹ 'בשרייבונג' בכתב יד, דף ס"ג, ע"א וע"י גם דף ס"ה, ע"ב.

³⁰ שו"ת הרב"ך, הו"ל הראשון לציון הרב הראשי לישראל ר' יצחק נסים, ירושלים תש"ל, עמ' י"ד.

שְׁלוֹם הַצֵּאָן

בְּשָׁנָה שֶׁכָּמוֹל הַמַּחֲזָז נִכְבְּדָה וְהָיָה כִּי כָל שְׁלוֹם לְבַיִת שְׁלוֹם זֶה • כִּן קִטְוֹן כֹּהֵל מִדְּבַר
[לְמַעַן יִשְׁמַח יִשְׂרָאֵל • וְהָיָה יוֹלֵף שֶׁ שִׁיר הַחַל מִכָּל כֵּת מִבְּנֵי כֹהֵל יִקְרָא בְּשָׁנָה
מִיְּמֵינָהּ יִצְיָא • וְכִי מִלֵּשׁ כְּתוּב • מִיָּמֵינוּ לְפָנֶיךָ יְיָ]

יְיָ לְקַטֵּל נָבִי
חֶסֶד חַיִּיב כְּעִיר קִרְבִּי אֶחָד שָׁמָּה
קָצִי מִיָּמֵינוּ לְקַטֵּל
בְּשָׁנָה שֶׁכָּמוֹל הַמַּחֲזָז נִכְבְּדָה
בֵּין חֻשְׁבֹּת רִגְשָׁם
יְיָ בְּעֵצָה אֶחָד מִלֵּשׁ קִטְוֹן
רַב מִכָּל שְׁמִירָת קִדְּשׁ
מִכָּל לְקֹחַב אֶחָד מִיָּמֵינוּ
וְכִתְּבָה עַל חֵטְא
וְיִשְׁכַּח לְבָבָהּ קִדְּשׁ וְהַמַּחֲזָז
נִשְׁכַּח אֶחָד מִלֵּשׁ
עֲדָה מִלֵּשׁ אֶחָד מִלֵּשׁ
וְהָיָה נָבִי חַיִּיב
נִשְׁכַּח בְּשָׁנָה שֶׁכָּמוֹל הַמַּחֲזָז
נִכְבְּדָה וְהָיָה כִּי כָל שְׁלוֹם לְבַיִת
שְׁלוֹם זֶה • כִּן קִטְוֹן כֹּהֵל מִדְּבַר
[לְמַעַן יִשְׁמַח יִשְׂרָאֵל • וְהָיָה יוֹלֵף שֶׁ שִׁיר הַחַל מִכָּל כֵּת מִבְּנֵי כֹהֵל יִקְרָא בְּשָׁנָה
מִיְּמֵינָהּ יִצְיָא • וְכִי מִלֵּשׁ כְּתוּב • מִיָּמֵינוּ לְפָנֶיךָ יְיָ]

נָשָׂא הַנֶּבֶל כֹּל הַקֶּסֶם
וְכֹל שֹׁמֵר טָהוֹר לֹא יִחַרְבֶּנּוּ

שִׁיר כָּלִילֹת שְׁחִיבֵר יַחַכ"ם לְכַבּוֹד יִדִּידוֹ

התקווה לשנת הת"ק

קארדוזו אחרי אכזבת תכ"ו, כאשר דחה מחדש את הקץ לשנת תס"ו (עושה חס"ד למשי"חו), עשה עכשיו אחרי אכזבתו בתס"ו הרב קאנטאריני שביסס את הקץ של שנת הת"ק.

על קשריו עם השבתאים החיים אין הוא מזכיר בספרו זה כלל, אלא שהוא ממעט מאוד להזכיר אישים מבני דורו בספר. אולם בדברו על עניין הסמבטיון ועל אשר כתוב עליו בספר יוסיפון הוא מוסיף: '... למען לא יוסיף על יוסיפון להצות, אשלח אותו להרצות אל איש יהודי היה ידידי פילוסוף מפואר בימינו יצחק קארדוא שמו הנותן עצות לאזנים חפצות... ' (ס"ז, ע"ב).

דברי תקווה אלה שהיו מכוונים לעדת השבתאים, לבל יתאכזבו מתקוותם אם גם שנת הגאולה המדומה עברה והגאולה לא באה, כפי הנראה קלעו למטרתם. הכרזה זו על הקץ העתיד לבוא בשנת הת"ק הכריזו ר' י"ח כהן מן החזנים בשנת ת"ע בספרו זה 'עת קץ'. ובשנת תע"ב פרסם באותה אמשטרדם השבתאי המפורסם ר' נחמיה חייא חיון — זה אשר נגדו היו מכוונים כל חיצוי ה'חכם צבי' וגדולי הרבנים רודפי השבתאות, וזה אשר שימש אז אישיות מרכזית לשרידי השבתאות — את ספרו הנודע 'דברי נחמיה'. בספרו זה, שדנו אותו במקומות שונים לגניזה ולשריפה, אנו מוצאים בפירוש כתוב: 'ידוע תדע מה שאמרו ז"ל כל היום דוה — שהגלות היה כל אלף החמשי וכשבאנו לאלף הששי ת'ק שנה של אלף הששי הראשונים נקראים לילה... והת'ק שנה האחרונים הם יום... שהת'ק שנים ראשונים יש תגבורת דינים ובת"ק שנים האחרונים הנקראים יום יש תגבורת החסדים — והגאולה היא בבקר... כדי שידע מאן דגני בבית אפל אימתי יצא מגלות' (דברי נחמיה, ס', ע"א).⁸¹ כלומר, דברי הנחמה על הקץ העתיד להיות בשנת הת"ק לא רק מכוונים היו לליבות השבתאים, כי אם נתקבלו על ידיהם ונכנסו לתוך מערכת התקוות המחודשות של גדול הוגי הדעות ביניהם.

אין זאת אומרת כי הוא ר' יחכ"ם היה ממצדדי ר' נחמיה חייא חיון. לפי עדות אחת, השתתף ר' יחכ"ם פעם גם בחתימתו בחרם נגד ר' נחמיה חייא חיון, אבל לא פעם קרה כי אפילו אחד מגדולי הכת השתתף עם המתנגדים בחרמות נגד מתנגדו בתוך הכת (עי' ג. שלום, חדשות לידיעת אברהם

⁸¹ גם ר' חיים בן עטר בעל 'אור החיים', כותב: זמן הגאולה היה ראוי להיות בבוקר ראשון של שנת הת"ק (שמות כ"א, ז). הוא גם עלה אז לארץ, עי' גם הרב י"ל פישמן, הציונות הדתית והתפתחותה, אזכרה לנשמת הרב א"י קוק זצ"ל, ירושלים תרצ"ז, עמ' שי"ג.

התקווה לשנת הת"ק

קארדושו, מאמרים לזכרון ר' צבי פרץ חיות, וינא תרצ"ג, עמ' שכד—שנ). אין גם כל יסוד להניח כי הוא היה תמים דעים עם השבתאים בדבר ערכו ותפקידו של שבת־צבי עצמו. לפי דבריו ה'צבי ברח ולא הביא כל טובי'. וגם בזה אולי היו חילוקי הדעות בינו לבין ר' נחמיה, אבל אף הוא ראה כי התקופה כולה היא 'עת קץ'. הופעתו של שבת־צבי היתה רק ראשית העת. אמצעיותה חלה בשנת ת"ע, כשיוולד המשיח, וסופה עתיד להיות בשנת הת"ק, כשהמשיח בן השלושים יבצע את מלאכתו וגם יוכל.

יאוש זה עצמו, אשר תפס בשנים ההן את בני הכת ואשר נגדו מכוון כל ספרו 'עת קץ', אף הוא משמש לו מקור לתקווה. ציפיה זו שציפו (לשנת תס"ו) ואכזבה זו שנתאכזבו — סימן יפה הוא. 'הנה ימים באים ולציון יאמר איש ואיש ילד בה... גם ר'ת ואי'ש גם יאו'ש... כי אין בן דוד בא עד שיתיאשו' (ל"ג, ע"ב). ובמקום אחר הוא אומר 'אם יתמהמה חכה לו כי בא יבא לא יאחר — אם כבר התמהמה הן עת לחכות ולזכות', בשכבר האיחור עבר וקרוב אליך הדבר' (ב', ע"א).

כלומר אחוזים ושזורים שורשיו בתוך המסכת השבתאית של הדור. אכזבתם גידלה את תקוותו, ותקוותו החדשה הצילתם מאכזבה.

[ג]

מתוך ספר זה, שעם כל ערפיליותו וחישוביו הן נכתב על־ידי רב מפורסם משכיל הדור ופרנס עדה, שקשריו אמיצים עם חיי תקופתו ואומתו, בוקעים ועולים הדי הנסיבות ההיסטוריות הכלליות אשר הוסיפו תוכן ועוז להיבהוב החדש של התקווה המשיחית הזאת.

כי בשנים ההן, סוף העשירית הראשונה של המאה הי"ח, שבהן חלה התב־דוּתה של התקווה להופעתו השנייה של שבת־צבי, היו שוב שנות גורל לגולה ולעמים. השנים היו שנות מלחמת הצפון. פולין היתה כבר באותה שעה אִם הגלויות, והמלחמה הפכה את פולין לשדה קטל. המלחמה על כיסא פולין בין יורשי־העצר הפכה למלחמה בין רוסיה ובין שוודיה. וספרות הדור מלאה אנקות הקהילות מידי 'המוסקביטר' ומידי השוודים כאחד. 'שום גדוד צבא שעבר עיר מושב בני ישראל, שום חבורת אצילים שלכדה איזו עיר, לא נמנעו מלסחוט כסף מקהילת ישראל על פי חוקת המלחמה'³², כשם שהיו יהודי פוזן

³² דובנוב, חלק ז', ס' י"ד, עמ' 68.

התקווה לשנת הת"ק

ויהודי לבוב לבו בידיו השוודים (בשנת 1704) כן היו יהודי ליטא נאנקים תחת עקת זדונותיהם של המוסקובים ועל יהודי אוקראינה ופודוליה, שנסתפחה אז מחדש מתורכיה לפולין, הונפה שוב הרב הדמים של הקוזאקים, ושוב חודשה שרשרת הפרעות באותן הערים אשר שתתו דם בימי חמלניצקי. שוב פרעות בבאר, בנמירוב, בזסלב, בזלושיץ, ביאמפולי, בוישגורוד, בקוניב, בזבארז', בקרמניץ, בלישנוב, בסלאבוטה, בסודילקוב³³ שוב עלילת דם בגו-וודניא, בימי ההטמאן מאזפא (1702), שוב הרג רב של פליטי הקוזאקים מפולונגויה ובמז'יבוז' וסאטאנוב וסטודניץ ובלאיא צרקוב (1703)³⁴. יהודי נמירוב לוקחו בשבי ונמכרו לטאטארים בדובאסארי³⁵. שלוש פעמים התנפלו הקוזאקים על סטארוקונסטאנטינוב, שודדו על-ידי הקוזאקים ואחר-כך נהרגו על-ידי צבאות פולין (1702)³⁶. יהודי לובאר ברחו מפני אימת הקוזאקים ולא יכלו לשוב³⁷. העיר ליחביץ נחרבה כליל על-ידי צבאות הקוזאקים, השוודים, הרוסים, הפולנים והליטאים³⁸. ושוב עלילת-דם בצוזמיר עם משפט שנמשך כשתים-עשרה שנה (1700—1712), שנסתיים בהתזת ראשו של פרנס הקהילה (ברק מצוזמיר בשנת 1704) ובוויכוח זידוני, שנגמר בהריגת ראשי הקהל ובגירוש כל היהודים מן העיר (1712).

ובאיגרת לובלין, תס"ח, נאמר: 'להיותנו יושבים בטבור הארץ מקום המשפט להדרת הטריבונאל וכל הצרות שהגיעו לכלל ישראל אחינו מכל הגלילות והמדינות שתחת המלכות של מדינתנו, מביאים לפני המשפט הנורא במקומותינו, ועלינו היו כולנה... אפפו עלינו רעות עד אין מספר וצרה אל צרה נגשת... זה חומס וזה רומס, זה מורט וזה שוחט אותנו לכפלים' (ש). ברנפלד, ספר הדמעות, ח"ג, ר"י). נתלו לזה גילויים בתחום הספרותי-המדעי אשר ניבאו רעות ליהדות גרמניה. אז חובר ופורסם ספרו של אייזנמנגר 'היהדות הנחשפה', אז נאבקו פרנסי ישראל אשר בווינה בהפצת הספר המסוכן והרע הזה ולא יכלו לו. אז כאילו החלה האנטישמיות המדעית המודרנית.

והוא ר' יחכ"ם יודע את הסכנות, ובשפתו המעורפלת הוא גם נאנק מרות: 'ואם כלו כל הקיצים ואנחנו טמונים ונמוטים צפונים ונפוצים, צומקים בין המצוקים לקמצים ובתוך הקוצים וחצים לוחצים ומוחצים ואיננו מקובצים'³⁹. ובמקום אחר: 'דמינו בין האמהות האומות האימות והמהומות כמו רוש ולענות

³³ עיין 'רגסטי א' נאדפיסי', 1439.

³⁴ שם, 1366, 1371, 1372, 1373.

³⁵ שם, 1374. ³⁶ שם, 1378. ³⁷ שם, 1401. ³⁸ שם, שם. ³⁹ א', ע"ב.

מאין פה לענות וכנעלות בלות ומטולאות מתגוללות ברחובות, הושלכנו כסחבות נמאסנו כתועבות... ורדף קול עלה נדף מוץ נהדף רוח פה גדף... וכו.⁴⁰

אבל דווקא משום שהרעות באו בשעות הרות תמורות למדיניות אירופה כולה, הריהן גם עלולות להוליד תקוות בליבות אסירי התקווה אשר בקרב מעוניי ישראל. לבסוף נשמדו לא רק יהודים כי אם גם רבבות רבות מן העמים המרובים הנתונים ברשת הדמים, ואף בקרב אלה נישאו העיניים בתקוות לסוף המלחמות. ובקרב צמאי הגאולה אשר כל מעינם היה בגורל ארץ-ישראל לא חדלה התהייה, מה יהא גורלה של תורכיה החולשת על ארץ-ישראל במלחמת-העמים הזאת ומה צפון בה לגורל ארץ ישראל ולגורל העם המעונה אשר רואה את חזות הכול בעתידו בארץ.

וכה דברי תקוותו המעורפלת והדובבת רבות של ר' י"ח כהן מן החזנים: כתוב בדניאל '... והוא מהשנא עדינא וזמניא מהעדה מלכין ומ-הקיים מלכין [יהב חכמתא לחכימין] — כי יקום בקרבך מבקש אות לטובה מתי יהיה סוף העדנין האלה ושנוי העתים צא תאמר לו... כאשר יסיר מלכים ויקיים מלכים אז ישנה עתים ויחליף את הזמנים... ולא דבר ריק הוא מכם'.⁴¹ ואת הסימן הזה המבשר טובות הוא רואה דווקא באופי המאורעות הפוליטיים שבדור, כי 'כעת... המלחמות עצומות בכל פנה לא בלבד לכבוש ולתפוס עיר או מדינה, כי... להשפיל ולהפיל הגבר הוקם על כסא מלוכה והקול שר ושר "יחדיו נמלכו" אין נושא טוב אין רק אחד כי שנים שנים באו בכח אל הצבא'. זהו התוכן הפוליטי שהוא רואה במלחמות של דורו — אות כי נצורות צפונות בהם גם לישראל. ובידיעת הפרטים שאינה מצויה ביותר בספרות הרבנית של הזמן ההוא, הוא הולך ומגולל את כל פרשת המלחמות בימיו לפרטיה, להראות כי זה תוכנה ואופיה:

'זה שנים בלונדר' א מלך יאקומו על כסאו ויגש בחיל אניות שררת אולאנד"א השר גוליילמו אוראנגיש חתנו ויעזבו עבדיו וצבאותיו את המלך וישימו פתאום כתר מלכות על ראש גוליילמו. זה על גרם המעלות וזה עיניו רואות וכלות. ויברח מלך יאקומו אל צרפת ויהי שם עד יום מותו. ועתה בנו שר גאליש בפרי"ש מלך צרפת קראו בשם מלך אינגלטירא. והלא אחרי מות המלך גוליילמו בלונדרא המליכו אנ"א בת המלך יאקומו אשת שר דאנימארקא

⁴⁰ א', ע"א.

⁴¹ הציטוטים כאן ולהלן מדפים מ', ע"א — מ"א, ע"ב.

בן המלך והיא אשת חיל נוראה מאד והשעה עד הנה משחקת אליה וגבורתה ופחדה על כל גויי הארץ...!.

'... גם אחרי מות קארלו שני מלך ספרד ובנים לא היו לו, שנים המה מלכי ספרד. דוק'ה ד'אנגיו נכד מלך צרפת הנקרא פיליפו חמישי מושל בכל מלכיות ספרד איי הים פיאנדרא ואיטליא ויתחזק בהנה... בכח צבאות זקנו, גם גברו חיליו. הנה המחזיק הראשון בריבו ויבא רעהו לעקרו ויהי הקשו-אמיץ בין הקיסר ליאופולדו, מלכת בריטניא ושררת האולאנדיזי חוט המשולש לא במהרה ינתק. ואחרי שנים היו לאחדים עמהם גם מלך פורטוגאל ודוכוס סאבויה ויעזבו מלך צרפת. ויביאו האנגלו אולאנדי בחיל עצום דרך אניה בלב ים ארצידוקה ד'אבסטריאה בן הקיסר ליאופולדו המת מקרוב ואת הקיסר יוזיפי המולך היום אל ארץ ספרד. וזה שמו אשר קראו קארלו שלישי... וינשאוהו למלך גויי מדינת קאטלונניא ויכבוש גיבלטירה וברצלונה... והמל-חמה כבדה מאד... אז נבהלו אלופי הצרפתים ויסוגו אחור עם פליפו ה' מטצור ברצלונא וקארלו ג' בתוכה וזה היה י"ב מאי תס"ו.

הרי כל פרשת 'מלחמת הירושה' אשר בספרד, ועוד פרטיה בספר מרובים. ואחרי אשר הוא מתאר את פרטי המלחמה והתלאות הפוליטיות אשר בויניציאה באריכות מרובה הוא יודע גם להמשיך: 'גם ב פו ל ו נ י א מלכים שנים המה. מלך אבגושטו שר סאסוניא ויצא מלך סויציא מארצו ויתגר בו מלחמה וירם מלך אחר תחתיו סטאניסלאו שמו. והקול נשמע כי השלימו יחד ויעזוב מלך אבגושטו הפולוניא ויתקומם הדוכוס הגדול ממוסקוביא במלכי סויציא וסטאניסלאו להורידו מן הכסא. ועד הנה מכוסה סוף המעשה במדנים ומחנות פיאנדרא בריטאניא גירמאניא פולוניא אונגאריאה, סויציאה, איטליאה, ספרד, צרפת ולכל חפץ יש עת ומשפט'.

ובהדגשה מיוחדת נתבעה הדעת להיות מרוכזת בעובדה הפוליטית החשובה לו ביותר לעניין שלו ושל א"י לאמור: 'ו ב כ ל ז א ת ל א ש ם ב א פו ד מ י מ ל ח מ ה ב ש ל ו ם מ ל ך ה ת ו ג ר ו לא חגר חרב על ירך גבור והוא ת ג ר ה ל א י ת ג ר', והוא ממשיך ומוסיף: 'אלה ברכב ואלה בסוסים ואנחנו שם ה' אלקינו נזכיר עד ישכיר חציו מדם לעזרת אדם בן יקר' — כלומר צפונים הדברים הגדולים בחיק המאורעות הפוליטיים הללו, וקרובים הדברים להי-עשות ועינינו תחזינה.

כך נשתמר לנו והוצל מקור חדש רב-ערך ועשיר-רמזים לתולדות התקווה המשיחית, אחרי התבדות התקווה השבתאית לשנת תס"ו.

ואם כי הספר נכתב על-ידי רב ומלומד, ששמו היה גדול מאוד בשעתו, ונדפס בדפוסו המפורסם של שלמה כץ פרופס, לא רבו כנראה הקופצים עליו. ספרות הדור אינה מזכירה אותו ויותר מפעם זו לא נדפס עוד, כי התיישן הספר מיד, אחרי שהמשיח צריך היה לפי דבריו להיוולד באותה שנה עצמה שבה הופיע הספר — ועקבות המשיח לא נודעו. ומכיוון שקץ נכסף זה התבדה מיד — מה עניין יש עוד בביסוסיו המחודדים והמעורפלים? נשאר אפוא הספר בקרן-זווית כאבן שאין לה הופכים. ואני מצאתיו בשעתו בעלייה אשר בבית-הכנסת שבמץ, בשנת 1914.

אנשי הדור אף חששו לנגוע בנושא מסוכן זה. אם כי זהיר היה המחבר מאוד ועל ש"ץ עצמו דיבר רק ברמזים, בכל זאת לא היתה השעה נוחה לספרים כאלה בעת ההיא. לא עברו שנתיים והמלחמה נגד השבתאות נתחדשה ביתר שאת. למטרה לה היה אותו ר' נחמיה חייא חיון, שראינוהו שותה מבארו של המחבר שלנו. המקום המרכזי למלחמה היתה אותה אמשטרדם, שבה נדפס הספר שלנו. ה'חכם צבי' אשר כיהן ברבנות באמשטרדם גיהל את מלחמתו ברמה נגד אותו ר' שלמה אאיליון, אשר נתן את הסכמתו לספר הזה. הברכים הכושלות ההן, אשר אותן אמר המחבר לחזק בשעת האכזבה — היו שוב מטרה לחרמות ולרדיפות. קולו של הספר נדם ועקבותיו לא נודעו.

הספרות המחקרית החדשה, זו המדעית שטיפלה בתולדות השבתאות, אף היא לא מצאה דרך לספר מקורי זה, אם כי שמו היה רשום בספרים הביבליו-גראפיים. ואולי גרמה לכך גם שפתו המעורפלת מאוד, רבת הגימטריות והרמזים, העשויה כמקלעת של מליצות, שבריי-פסוקים, דבריי-חידות וצחצוחי לשון נופל על לשון. ואמנם אין להיפרד מעל מחבר מופלא זה, ראציונאליסט ומיס-טיקאי כאחד, מבלי לעמוד על טיב החמדה שחמד את הלשון העברית וצפונות מליצותיה. עוד בנעוריו כתב — לפי עדותו של כותב תולדות משפחות החזנים — לרבו ר' משה קאטאלאן איגרת ובה אלף וחמש מאות מלים שכולן מת-חילות באות מ' ומסיימות בה, וגמר בסוניטה שכל חרוז מורכב מארבע מלים, ובהן אותיות יצחק⁴². בשעתו כתב גם השגות על ספר בחור של ר' אליהו בחור בשם 'שיבת השבי'⁴³ אבל בספרו זה 'עת קץ' כאילו הנושא עצמו ציווה עליו להחבא מאחורי שפת-הסתרים של מליצות מאפילות, והוא משתעשע בכך בוירטואוזיות מדהימה. ככפיר רעב המגיח ממאורתו להתנפל על טרפו כן הוא

⁴² ראה אוסימו הנ"ל (למעלה הערה 6), עמ' 69.

⁴³ שד"ל ב'אוצר נחמד', עמ' 148.

התקווה לשנת הת"ק

מסתער על בדל של מליצה קדומה, משסעה ומפרקה ומצרפה עד אשר הוא ממצה את כל ק"ן קנקני הטעמים אשר בה, על מנת להיטפל מיד אל רעותה המזכירה אותה במשהו, ולעשות גם בה מטעמים אשר אהב. משחק מורכב זה, שגרם ספק הוכחה וספק שעשועים לצמאים אשר בפנים, הרתיע ודאי את המעיין מבחוץ, וסייע בהרבה לכסות במשאון על הספר ועל רזי תכניו.⁴⁴

ומעשה בעורך 'המסדרונה', הר"ר חיים הירשנזון, שהספר נזדמן לידו והוא מרבה לספר בשבחו של המחבר, אבל הוא מוסיף 'ערפל מסוך על כל דברי הספר אשר אם יאמר לאדם קרא בו יאמר מה אקרא? הנה הוא ספר חתום עד שאי אפשר להבין בו אפילו שתיים או שלש דלתות, כי הוא מלא רמזים וגימטריאות ולשונות הדודיות, לשון אשר לא תהלך לא בארץ ולא בשמים לא בין המתים ולא בין החיים כי אם לאשר ברוחו פי שנים... ואין מבין את רוחב לבבו המאד נעלה... '(המסדרונה, שנה שניה, חוב' ב', עמ' ס"ב).

ומי יודע כמה עקבות של תנועה מסתתרת זו — שהיתה פעם מכובדת מאוד ומחובבת מאוד על המשכילים והממונים ואחר-כך הפכה להיות נסתרת מאוד ונרדפת עד צוואר — שמורות לנו עוד, לא רק בתוך כתבי-היד, שלא נתפרסמו עוד — כי אם גם בתוך ספרים נדפסים הספונים בבתי-עקד.

אכן, אם לא זכה יחכ"ם להגיע לשנת הקץ שהוא חזה וחישב, ואם ספר הבשורה שלו לא הספיק להרגיע את המתייאשים ולא לעודד את המצפים אשר בקרב שיירי הכת, הרי יש סימנים לכך כי דבריו והנבואות לשנת הת"ק לא אבדו ללא הד. ראינו את גדול שיירי השבתאים האחרונים שבדור, את ר' נחמיה חייא חיון, בעל 'דברי נחמיה' ובעל 'רזא דמהימנותא' ו'עוז לאלהים', חוזר ומנבא לקצו של יחכ"ם (דברי נחמיה, ס' ע"א; עיין לעיל ע' 146) ועכשיו נמצאו בתוך אוסף זנה שבמכון בן-צבי ס' 4110, דף כב⁴⁵ איגרת של מהר"ם כ"מ מבלגראדו בשם 'קול מבשר ואומר קומו ונעלה ציון אל ה' אלקינו להחיות לב נדכאים' ואגרת חלומות על 'הקץ' שיתחיל בראש השנה הת"ק, 'שחלם רב גדול מתלמידי האר"י בפולניא שעלה לארץ'. והם נשלחו 'אצל רב המדינה שהוא גדול על כל חכמי פולניא והנם אצלו עד בא שנת הת"ק, לראות מה שבפיהם',

⁴⁴ עי' גם 'למנצח על העתיד לבני אורח, עדות לנאסף מזמור' בסוף 'עת קץ', העשוי במתכונת פרק בתהלים — כדרך שכתב אברהם היכיני לפניו בספרו 'הוד מלכות', הרמח"ל אחריו, ובעל 'כהונת אברהם' בימיו.

⁴⁵ תיתי לו לידידי ר"מ בניהו, מנהל המכון, שהעתיק לי את התעודה הזאת, שעוד לא פורסמה.

התקווה לשנת הת"ק

ובאיגרת צוינו סימני הנפלאות שיחולו בשנות הת"ץ — התצ"ט, שנה אחרי שנה, ובשנת התצ"ט 'יהיה אמונה אחת בעולם והיה ה' למלך על כל הארץ'⁴⁶. ואולי אין זה מן המופרך כלל, כי העלייה הגדולה של ר' חיים אבולעפיה מאיזמיר, שהתחוללה בשנות הת"ץ—הת"ק ואשר בה החל בניינה המחודש של העיר טבריה⁴⁷, קשורה בתקווה הזאת להת"ק שבישר וביסס ר' יחכ"ם בספרו זה 'עת קץ'. בכל אופן, מסמך ספר מיוחד במינו זה סוף תקופה של השבתאות החשאית אשר לא הלכה אחרי הדנמא, כי אם נשארה בתוך עם היראים והשלמים.

עם גמר ארבעים שנות התקווה של השבתאות החשאית גמל הספר. הציפיה להופעתו השנייה של הגואל הנעלם והאכזבה עם התבדות הציפיה הן אשר גדלוהו והתמורות הכבירות שחלו באותה שעה בעולם המדיני הכללי יחד עם הצרות אשר גרמו לעם ישראל בתפוצותיו, ונוסף לכך הסיכויים אשר נפתחו לגורלה של תוגרמא ובתוכה ארץ-ישראל — כל אלה יחד שימשו לו מעיינות. וצדק הרב ר' שלמה אאיליון בהסכמתו לספר 'עת קץ': 'אשר און וחקר וחבר הישיש הנכבד כדנא רבא ויקירא הרופא המובהק דורש טוב לעמו ה'ה כמוהר"ר יצחק חיים כהן מהחזנים נר"ו, ראיתי הספר הלזה ההולך בצדי צדדים פותח וסוגר מגלה ומכסה במשל ובמליצה'.
[תש"ל]

⁴⁶ ע"י מאמרי 'מטוב טבריה' ב'כוכבי בוקר', ואחר כך במהדורה מיוחדת של ס' מאיר, ירושלים, תשכ"ח.

על תלי בית פראנק

ר ש מ י א ו פ נ ב א ך

זר לי המקדש אשר אל שממות הריסותיו אסורה. בשביל נפשי לא אבקש ולא אמצא בו כלום. את האלהים אשר עבדו בקרבו אין אני יודע, דרכי העבודה שלו זרים ומוזרים לי, והמחיר אשר שילמו בעדם — תועבה הוא: על פני גופותיהם של אחי דרכו, יד לצר הושיטו, בקודשי עמי התעללו, עלילות נמבזות ומתועבות עלינו טפלו, ותחת כנפי זדים הספוגות דם אבותי ואבותיהם להם מחסה ביקשו.

ובכל זאת. כאשר נתכנסו הפראנקאים ללבוב אל הוויכוח השני להעיד בפני צוררי ישראל כי שומה היא מאת התלמוד לשתות דם תינוקות נוצרים, ביקשו הרבנים להוציא את בני הכנופיה הזאת מתוך כלל ישראל ולהכריז כי אין אחריותם עליהם לא לפני מלכותא דארעא ולא לפני מלכותא דרקיע. אולם — מוסיפה האגדה העממית — הבעש"ט לא הסכים: כל ישראל ערבים זה לזה, וחלילה להיפטר מערבות אחים אפילו בנוגע לחוטאים ומחטיאים שבקרבתנו, ואם אז כך, בשעה שחרבם החדה היתה מונחת על צווארם של ישראל ואם הוא כך, שדרכו בקודש היתה ברורה וגלויה לפניו והלכך ברור היה לו כשמש בצהרים כי דרכם דרך כסל לו — בימינו ואנו על אחת כמה וכמה.

כי מי הם אלה 'האחים והאחיות' שברחו הנה לבקש מרגוע לנפשם הסוערת? הלא כמוני כמוהם על הספסל ב'חדר' יושבנו, לפני אותו ספר עצמו את אולמי נפשותינו בראשונה פתחנו ורשמי חיים אחדים, עלובים ואיומים, לתוכנו ספגנו. ומי ילד את אלה? הלא הן ערי פודוליה וביהם, נדבורנא ורוהטין, קמניץ-פודולסק ופראג, מוהילב ולנצקורון — קהילות ישראל מאז, ששם אחי חונים עד היום הזה. דרך אותן הערים עברו מחנות חומי"ל בשעתם, שם חרדו לקראת ביאת הגואל המקווה, משם העפילו ירושלימה דוחקי הקץ בעלייתם, ובימיהם ולעיניהם הורם דגל החסידות ומעל לראשיהם התנופף חרב הדמים של גונטא וז'ליזניאק. הלא הם כולם בתוך הארג... האליהם נתנכר כאשר התנכרו המה לנו?

אכן, זר לי המקדש אשר בין שממות הריסותיו אעמודה. אולם אחי הם אלה שנמלטו הנה על נפשם, אחים שסרחו ובגדו ונשבעו לשקר וקיטרו לבעל, אולם — בני אמי !

שקטה ובודדה היא אופנבאך הגרמנית, אשר אל חופה חתרה ספינתם המטורפת של העדה העייפה, שהתרכזה סביבות יעקב פראנק. ופינה בודדה בתוך העיר השקטה הזאת הוא אותו המבצר העתיק, אשר בו תקעה אוהלה. אציל גרמני, חובב אמנות, יסד אותו עוד במאה הט"ז למספרם, וצאצאיו קיש-טוהו ושכללוהו כל דור לפי טעמו. שרידי הציורים ופיתוחי התמונות, שכיסו את כותלי האולמים מבית ומחוץ עדיין היו ניכרים לעין בימי ביקורי (1912) והעידו על העמל, האהבה והטעם שהשקיעו לפנים הבעלים בהם. בשני צדי המבצר מתנשאים מגדלים גבוהים, ומעלות מרובות ורחבות עשויות כעין בורג ממלאות את חללם. ומבואות אפלים נפתחים מעבר מזה ומעבר מזה לצדי המעלות, לא מבואות אלא סדקים עמוקים שרק פיהם ייראה וחלל לועם הולך תיכף ומתפתל ומתעלם מן העין. הד פלאי מלווה צעדי. ומסביב למבצר — חומת-אבנים גדולה ורחבה, הסובבת אותו משלושת עבריו, כשהעבר הרביעי פתוח כלפי הנהר מיין, השוטפת את מימיה סמוך לכותל. עולם בפני עצמו, גא ובודד, פרוש מעיר ומתים. כאילו הפקדה חומת האבנים לשמור על כך, לבל ייכנס אף צליל משאון התבל הזר ואל תחולל הדומיה בין כתליה. לשוא. השכיל השאון להתפרץ אף הנה. באחד מחלקי המבצר נמצא כבר בית-מדרש גבוה ללימודי הטכניקה וגם בית-מדרש לאמנות התכונן כאן. לשכות אפלות, פנימיות, קאטאקומבות עתיקות, שאור השמש לא הגיע אליהן, נהפכו לאולמי-קריאה ובני העיר יושבים בהם וקוראים עיתוניהם לאור-החשמל. אולם לא את כל ההיכל כבש השאון, ובנפותיו עדיין מושלת הדומיה. וגם הדת לא ויתרה על נחלתה. באמצע הדיֹוטה התחתונה נמצאת קאפלה קאתולית (לפי דברי האגדה נוסדה היא על-ידי בית פראנק), ובאחד המרתפים הסודיים והאפלים מתאספים גם האבנגליונים לתפילותיהם, עד היום הזה.

ובין כותלי מצודת-קסמים זו מצאו קן להם בסוף המאה הי"ח ה'אחים' בני עדת פראנק, אחרי נפתולי מלחמה סבוכה במשך יובל שנים מבית ומחוץ, מגורשים ונוודים מכפר לכפר, מכנסייה לכנסייה וממגן למגן, מנוודים וזרים למקור מחצבתם ושנואים על ידידיהם החדשים. עשרות בשנים נשאו את נפשם אל 'כפר מיוחד משלהם', הרחק מעיני ראשי-הקהל והכמרים למי-ניהם, אשר בו יוכלו לחיות לבדד, על-פי 'עיקרי דתיהם', הם, מבלי שיתערב

זר ביניהם. עוד בימי הוויכוח הראשון נאותו גדוליהם לגלות את כל 'מצפוני התלמוד' — איזה רכוש אחר היה בידיהם, שיהא לאויב בעל-היכולת חפץ בו? — ובלבד שיימלא מבוקשם זה. ואכן, המה שילמו את אשר הבטיחו בעין יפה, טבין ותקילין: את מיטב דברניהם שלחו ובפני עם ועדה, במעמד של גדולי הכמרים והרשות, נוכח פני רבני ישראל יצאו חוצץ והטיחו עלילות וגילו 'סודות'. ההגמון, האצילים ונשי פולין הכבודות נהנו הנאה משונה, ומדושני עונג פרסמו בקהל רב את דברי עדותם של 'מעריצי הזוהר', אשר קנאת האמת אחזתם והנה הם מגלים את הלוט ומוקיעים לעיני השמש את מצפוני 'יהודי התלמוד'. הכנסייה השיגה את מטרתה: אדוני הארץ הסכימו למזימותיה וכנסת-ישראל שבמדינה הוצגה על עברי פי פחת. אולם כאשר ביקשו הפראנקאים לבוא על שכרם ולקבל את כפרם, ענו להם הכמרים בתנועה חסידותית: אלוהי-האהבה ישלם להם בעד קנאתם לאמת, והכנסייה מה כי ייחלו לה, היא רק הענק תעניק להם את ברכתה הקדושה... אדוקי השנאה לעמם ולצ-ריו גם יחד, עם קללת עולם בלבבם, נדדו הלאה ממדינה למדינה ומדת לדת מבלי מצוא מנוח. ורק אחרי גלגולים וטלטולים אין מספר הגיעו סוף-סוף שרידים יחידים, מן המסורים והנאמנים שבהם, עם רבם ובית-רבם בראש, אל העיר אופנבאך הזרה והרחוקה הזאת. ובאין איש מכיר אותם ואת המוצאות אותם, בעילום-שם ובעילום-אל, לבשו כאן פולנית והתעטפו קאתולית והסתתרו בין כותלי ההיכל הבודד. מה עשו הם כאן אחרי אשר משאת-נפשם הושגה, איכה ביקשו הם לעבוד את אלוהיהם, ומה טיבו של אלוהיהם זה, מה היו הדרכים החדשות שגילו הם אל אביהם שבשמים, ובמה מצאה סוף-סוף נפשם הסוערת את סיפוקה? קבור הוא סוד זה בין כותלי המצודה המסתורית. סלעי הקירות המה עדים. ומבלעדם אין איש בחיים ואין ספר או מגילה או כתובת הגונה ומפורטת שיגלו לנו כמו את סוד אובדינו אלה. את אשר אנו יודעים מפי שונאיהם אנו יודעים, בין משלנו ובין משלהם, או מפי רחוקים שראו במקרה ובעיני 'זר לא יבין' ואל הלב לא חדרו.

כאן, בוודאי, על הכיכר הגדול שבין החומה והמבצר, פקדו מדריכי הכת את החניכים לצבאותיהם, 'קוזאקים' לחוד ו'הוסארים' לחוד. ובאותו בית קטן שבקרן הרחוב אשר מעבר לחומה נוכח השער ישב, כנראה, 'המפקח הראשי' שהשגיח מחלונו על התרגילים שייעשו כדת. עכשיו יושב בבית קטן זה גרמני זקן, בן שמונים, מעשן מקטרתו ומוכר שיכר. כאשר נתרושש האציל בעל המבצר, אשר פרש את כנפיו על הבארון פראנק ובני-בריתו, ונאלץ

למכור את ההיכל ואת כל הבניינים הסמוכים לו, קנו אבותיו של אותו זקן את הבית הקטן ההוא ופתחו בו בית-מרות. כבן מאה וחמש שנים היה אבי הזקן במותו, ופנים אל פנים עוד הכיר אחדים ממתי-סודו של 'הבארון הפולני' אשר נשארו באופנבאך אחריו. ובסודיות מרובה מוסר לי הזקן את השמועות ששמע מאביו על אותו בארון פלאי ועל 'הפלדצוגים' שהיו עורכים בני-לוויתו ועל תכסיסי-המלחמה המשונים שלהם. בני-בניהם של מקובלים ומחשבי-קצין, קושרי קשרים לשם ומגלי טמירין באידרות למדו ידיהם לקרב ורומח וכידון, רכב ופרשים נעשים בעיניהם לתשמישי קדושה!

אכן, עקלקלה היתה נתיבה זו שבה שאפו תועי רוח לצאת למרחב. ומה שונים ומרובים ורחוקים אהדדי היו המעינות אשר העניקו מרוחם עליהם. צינורות השפעה לעשרות, שוטפים למרחוק הלכו ונתכנסו כאן והת-לכדו יחד ונצטרפו לבלילה רוחנית יוצאת-דופן זו, המפתיעה בזרותה אף בנפתולי ההיסטוריה שלנו. השעבוד המוחלט לכל תג ותג של סעיפי השולחן-ערוך, מצד זה, והתשוקה העצומה בת בלי-מצרים להשראה ישרה של השכינה, מצד אחר; מפח-נפש של משיחיות שנודייפה ואי-אפשרות פנימית גמורה להמשיך את הקיים, המחניק והמתנוון; עריצות ראשי הקהל אחוזי הרסן, עם טמטום הלב של יושבי על מדין מבפנים, ושנאה אכזרית ופראית של צוררי ישראל לסוגיהם מבחוץ; סגפנות קיצונית של מבכי-ציון בלילות ופריצות מנוולת של פורקי-עול במסתרים; רמזי-סתר של שומרי אמונים להאי מלכא אשר 'טוב מלגו ולבושה דליה ביש', וגמגומים מעורפלים של מרדכי מוכיח על 'מי זה שבא מאדום' משום 'שהעלה את הנצוצות אשר באדום'; דעותיהן המגוונות של הסקטות הנוצריות אשר בנפות פולין ואוקראינה, מזימותיהם הכנסייתיות של מוליבדא 'הלמדן בעברית' ודכוותיה ודרשותיהם המרובות של הכמרים וההגמונים למיניהם אשר הלעיטו בהן את ה'גרים' חדשים לבקרים; אורחות-חייהם הדו-פרצופיים של בני-ה'דנמה' אשר בשאלוניקי, תכסיסיהם של האצילים והרוזנים אשר גידלו את בני פראנק, בשעת ישיבתו במאסר בצ'נסטוכוב עם נימוסיהם של האפיצרים והנסיכים אשר סבבו את חוה היפה; ועל פני כל אלה שנאה כבושה ומוחלטת לכל מה שמקובל ושורר, נקמת דורי-דורות של יצר כפות אשר פתע ניתקו חרצובותיו, וקשיות-עורף עצומה, רוח תמרורים ורוגז של חבורה נרדפה ושסויה, אכולת יאוש, אובדת דרך ועמוסת זעם איז-אונים — חלקו של מי מכל הגורמים הללו ודומיהם גדול יותר בתוך הבלילה המנומרת, השעטנזית הלזו?

באחת הזוויות שבמבצר נלקטו יחד גם אי-אילו שרידים, ירושה מצערה, יקרת-ערך, של עדת-הסתר, אשר אספו בעמל רב ובאהבה יתרה ראשי עיר אופנבאך. לעת עתה קטן הנהו הארכיון. רק שנים מספר מאז החלו לדאוג לו. אולם תקוות הארכיון מרובות הן. אוהבים הם ראשי העיר את עתיקות עירם, וגם כסף יקציבו לכך לאסוף אותם יחד. ועד פרוץ האשמדאי ההיטלריסטי היה הארכיבר מדבר בגאווה מסותרת על הפראנקאות, גולת-הכותרת שביניהן. תנו כבוד לאופנבאך. זכתה היא לסנסאציה שכזו. פעם כבר בא לכאן פרופיסור אחד לאסוף חומר על כך וגם ספרים ומאמרים לרוב נכתבו בזה. לא עיר פשוטה היא אופנבאך.

בפינה מיוחדת של ארון-הספרים נאספה הספרות הדנה על פראנק וסיעתו: מקצת מן הספרים והמאמרים, ולא כולם מן הכי חשובים. הנה גרץ, הנה קרויזהאר. רק מעט מזעיר נאסף, והכול מן המקורות הנפוצים ביותר, שאפשר למצוא בכל בית-עקד הגון. חשובה יותר היא חבילת העיתונים והעתקות של מאמרים שונים מתוך קובצים ועלונים נידחים, מהם מרובי-הערך ומהם מלאים דברי-הבאי וסברות-הבל, שלא באו אלא לשעשע את הקורא הנוצרי. כולם מלוקטים יחד ומסודרים יפה, בחיבה ובאמונה, בתוך תיק מיוחד. אולם ראש גאוותו של הארכיון לא על הארון המצער הזה, שהתחילו להרחיבו, אף לא על תיק המאמרים שהוא אשר אתו במסתרים, אלא על מה שמסביב להם.

הנה כאן ממעל לארון, תחת כיפה של זכוכית, טמונה הגולגולת של יעקב פראנק עצמו. אחרי אשר הסירו את בית-הקברות אשר בוילהלמספלאץ ובמ-קומו פתחו בית-קברות אחר ואת עצמות המתים עם אבני-הזיכרון הכי חשובות העבירו לשם, מצא (בחדש יוני 1866) אמיל פיראצי, כותב ההיסטוריה של אופנבאך, בקברו של פראנק, שהיה ידוע אז בפי ההמון בשם 'קבר הנביא', את הקרקפתא של יעקב פראנק, והכניסה לתוך אוצר העיר וראשי העיר שומרים על הריליקוויה הזאת ומציגים אותה לראווה. בתוך שתי השקעקועיות הללו היו עוד לפני שני יובלות וחצי משובצות שתי עיניים של 'מסית ומדיח', ומתחת לאף המשופע הזה ההולך ויורד מן הקדקוד אל החורים השחורים שכן אז אותו הסוד אשר הפך הקערה על פיה והטיל סער בכל תפוצות הגולה, הלך והשתרע מעיר לעיר וממדינה למדינה, מתורגמא לפודוליה, מפודוליה לאוקראינה ומ-אוקראינה לפולניה, מפולניה לגרמניה, מגרמניה לבאהמן, ומבאהמן למוראביה, וממוראביה לאונגריה, הלך ואסף תחת דגלו כל מורד בקודשי אבות ובוועט

במקובלות וכל מי שפקעה מררתו בתוך המרתף המחניק ונפשו שאגה לפלא, למרחב, לפרוץ; סוד זה אשר לשוא אנו עכשיו עמלים לגלותו. ועד אילם זה מה נציל מפיו ולא נדע. הלא במתים חפשי, ואותו הסוד היה נארג בתוך רקמת השעבוד שבחיים, זה שחולף כלעומת שהוא בא, זה שלא מעלמא הדין הוא. ומתוך אף 'חפשי' זה, עצם נצחית וריקה שלפני, מה גדלה ולא נדע.

ופונה אני אל הכותל הסמוך אשר עליו תלויות התמונות. בשורה הראשונה מעבר מזה תלויה תמונתו של יעקב פראנק: זו התמונה הידועה למדי ושנת-פרסמה כבר בספרים ומאמרים שונים, ושכבר פעמים רבות הסתכלתי בה¹. פניו המגולחים למשעי מעידים כי הוא עמד כבר מחוץ לתחומי היהדות, והקמטים העמוקים מספרים כי זקן האיש ושבע ימים ורוגז. אבל כמה כוח, עקשנות ומרץ נצטברו בתוך חריצי הפנים מסביב לחוטם הגדול, הגבנוני והזקוף וממעל לעין המביטה נכוחה. תווי הפנים גדולים ומחוצבים, הכתפיים, כתפי-ענק, נתונות בשכמה מגוונת עם עניבה משונה על פיה וכובע רם, תורכי חבוש על ראשו הגדול — כולו אומר גבורה וקשיות-עורף ורצון נמרץ וכביר שאינו סובל מעצורים; וזה פרופיל העוז, והמצח הבולט ומבט העין המרוכז וכל אופן עמידתו — כאילו נכון הוא רגע זה לנגח בקרניו הנעלמות מן העין...

ולמולה, באותה השורה תלויה תמונתה של חוה בתו, שירשה את כסאו אחריו. ומה שונה היא מאותה חוה המצטיירת בלי משים תחת השפעת דבריהם של בני-הדור, אשר לא פסקו מלעפר בעפר לעומתה ולנבל את שמה וזכרה. בהירים ומלאים אור הנם פניה הנאווים של האצילה הצעירה והגאיונה. תווי-פניה בולטים וגלויים, כאלה של פני אביה, אולם מה רבה היא העדנה והאפר-תיות השפוכה עליהם. לרוגז זה ולצמאון-קרב השליט בפני האב אין זכר בה. מבטה שלו וגא ובטוח, מבט מלכה בת מלכה. אף שמץ אין כאן מפריצות זולה ותאוותנות גסה, שכל-כך הרבו לגנות המקטרגים שלה. נדמה כאילו לא היא היתה באה ותובעת מאת החיים את חלקה, אלא על פתחה דפקו החיים ועל טס זהב, בכבוד ויקר, לה את אושרה הושיטו, והיא בחרה לה ביד רחבה את אשר ישר בעיניה, בהיזתה בטוחה בה וביופיה ובזכותה המוחלטת לברור מכל הטוב והיפה, לברור ולמלוך. אתה מסתכל בפני הנסיכה הגאיונה, בת שלושים השנה בערך, בבגדיה ובשערותיה העשויים בטעם הדור ובגבותיה הגאות והשקטות, והנך מתחיל להבין כיצד עלה בידי פוליטיקני הכת לפרסם את האגדה, שזכתה

¹ עי' מאמרי בערך יעקב פראנק, באנציקלופדיה היהודית ברוסית, בהוצ' בקרוקהויז-עפרון, ס' פטרסבורג.

על תלי בית פראנק

אחר־כך אפילו לביסוס 'מדעי', האגדה על 'יוה רומאנוב', בת מלך שגלתה. כי תמיהה הריהי: נאוה זו, חניכת וינה ואהובת נסיך, אחות־פולנית לנשי הסא־לונים היהודיות אשר בבירות גרמניה ואוסטריה, מה לה ולהרב בקזשיווץ, ולמקובלי רוהטין ולבטלגי נדבורנא ולחנווני לאנצקורון ולכל העדה המדולדלה והמרוסקה הזאת השוגה בהזיות 'הביבליה בלמוצ'נא', קוראה ל'אדומיות' ומצטמקת בלשד תמרוריה ורעל כעסה ?

ומתחת לשתי התמונות הגדולות תלויות זו על גבי זו עוד שלוש קטנות מהן. האחת מתארת את יעקב פראנק הזקן בתוך קהל מעריציו באופנבאך. בתוך החצר, על־יד שער ההיכל, עומדת הכן כרכרה נהדרה רתומה לשני סוסים מקושטים. המון רב, זקנים ונערים, רובם לבושים בגדי שרד, סובבים את המרכבה כשפניהם מועדים כלפי דלת הבית, אשר מתוכה יוצא פראנק הזקן, נשען על זרועות מקורביו לבושי השרד. מתוך חלונות הבית לקומותיו מציצות נשים המברכות במבטיהן את הנוסע. מאחורי הפרכרה יושב על סוסו רוכב צעיר, מוכן ללוות את האדון. סנטרי כולם מגולחים ובגדיהם בגדי נכרים, אולם עוד פני ישראל לרובם. שים זקן ופיאות להם, חבוש שטריימל לראשם, והרי הם שוב בבית־הכנסת אשר בנדבורנא. ומתחת לתמונה הכתובת הצר־פתית: הבארון פראנק יוצא אל המרכבה לנסיעת־טיול.

גדולה קצת מזו היא התמונה השנייה המתארת את יעקב פראנק המת, כשהוא מונח על משכבו ושמונה צעירים מגולחים למשעי, ששערות ראשם יורדות כעין קווצה, חבושי כובעים גבוהים ושחורים, כזה שחבש פראנק בתמונתו, כעין קאוואסים תורכים, עומדים מזויינים סביב למיטתו. פניו החיוורים של פראנק המת דומים מאוד לפני אותה התמונה. ידיו המשולבות מונחות על גבי השמיכה העוטפת את גופו הענקי ומשמשות מסגרת לצלב הגדול הקשור על צווארו ומוטל בגאון על חזהו. אף דמעה אחת אינה נראית בעיני הגיבורים הסובבים את מיטת אדונם המת, ודממת פניהם הרציניים ביחד עם אשי ארבעת הנרות הדולקים למראשותיו ולמרגלותיו של המת מעמיקים את התוגה השוקת. רק אחד הוא היהודי, בעל זקן שחור ועגול, העומד בתוך קבוצת אנשים ונשים מאחורי המיטה, אשר כנראה לא הסכין עוד עם נימוסיהם הזרים של 'האבירים' הגאים ועדיין חי הוא בתוך ביטויי־הרגש העתיקים הנהוגים בעיירתו מדור דור. למראה פני 'אדונו הקדוש' שמוטל מת לפניו, התפרץ בבכי ובמט־פחתו הגדולה הוא מוחה עיניו הזולגות דמע, כדרך גוברין יהודאין. מלאים יגון קודר הנם גם פניו של פרש צעיר, העומד כפוף למרגלותיו של המת,

כשידו הימנית תחובה בתוך חזיתו ובשנייה הוא אווז את כובע הנפוליוני שלו. בריחוק מקום קצת מהקבוצה, למראשותי המת, יושבים שני אנשים באים בימים — אולי שני בני פראנק — שקועים במחשבות נוגות ודנים בכובד־ראש. חוה, בתו האהובה של המת וממלאה מקומו אחריו, אינה כאן. ו'קדיש אינם אומרים ומסה אינם שרים' וטראגדיה אין כאן. בכל הכנסיות הדתיות הקיימות בגז המנוח והתעלל בהן. מעבר לגבולי כולן אמר הוא לבצר את קנו, אף כי לא מעבר לגבולי הדת. ורק צלב זה המונח בגאון על חזהו פוגם את האמת שבתמונה ומכניס זמורת־זר לתוכה.

ובין שתי התמונות האלה תלויה השלישית. במסגרת קטנה אחת נתונות שלוש פוטוגראפיות: מימין — 'כתר המלכות' אשר בו קישטו את ארונו של הסאנטו־סניור עם שלד הגולגולת אשר בראשו, משמאל — החותמת ובתוך — צילום מכתב קטן כתוב אשכנזית בעצם ידה של חוה פראנק. האותיות סגלגלות וקטנות אולם ברורות למדי: שלוח הוא לאיזה אדון לינדהיימר (בעל חנות מכולת בזאכסנהויזן, אחד הפרוורים אשר בפראנקפורט ענ"מ, ככתוב אצל אָמיל פיראצי בספרו על אופנבאך, עמוד ק"ם) והכותבת מבקשת ממנו לשלוח לה סוכר לצורכי־ביתה וליום הראשון לח' מאי מבטיחה היא לסלק לו בתודה 'את הכול, את הכול', מה שמגיע לו ממנה, ומביעה היא את בטחונה שלא ימנע למלא את בקשתה הקטנה. ועל החתום 'אֶוה פראנק'. כתוב הוא המכתב באופנ־באך ביום ה' לח' מארץ 1793, כלומר רק שנה וחצי אחרי מותו של פראנק וכשנתיים אחרי האסיפה הגדולה אשר אז הקהיל פראנק לאופנבאך את כל מעריציו מכל תפוצותיהם 'כדי להיפרד מאת אחיו לפני מותו'. לפי דברי המקורים הכניסה אסיפה זו לקופת החצר הון רב. ישנם שמעידים כי סכום הדוקאטים שהובאו בידי מעריצי־פראנק לאופנבאך עלה לשמונה מאות אלף. הדבר הגיע לידי כך, שהממשלה הרוסית התערבה בדבר לבל יעבירו ממון רב כזה מארצה חוצה באין מפריע. והנה רק שנתיים עברו והקופה כבר ריקה והבית עמוס חובות, וחוה פראנק מוכרחה כבר להתרפס בפני איזה חנווני אשכנזי. אכן, ביד רחבה ומלאה הספיק הבית את כל צרכיהם המרובים של 'שש מאות האחים והאחיות' שבאו הנה 'לשרת את פני האדון' ולהתלונן בצלו, ועצומים היו בוודאי אף סכומי הכסף שהיו מבזבזים בני־הבית לטובת הכנסייה הקאתולית ולטובת עניי המקום, כדי לסמא את העיניים ולכסות על מוצאם וחייהם הפנימיים בפני עיני זרים.

וזהו כל החומר שנאסף יחד בארכיון זה, הודות לעבודתו של האציל אייזנברג־

בירשטין, בצל המבצר, ושל אמיל פיראצי, כותב ההיסטוריה של אופנבאך. רכוש קטן ודל וכמוהו כאין. וזהו הלא המקום היחידי שבו ניסו לאסוף את שרידי התנועה. הארכיבר מצטער על עניות הקולקציה ומבטיחני, כי לא ייעף ולא ייגע לאסוף את כל החומר על דבר 'האפיזוד המעניין' הזה עד כמה שתהא ידו מגעת וכי מועצת העיר תעזור לו בכך, יען כי חביבה עליה ההיסטוריה של עירה. ארכיבר תמים, מה לו ולעדתו ולכל הענין הזר והמוזר הזה, שרק יד המקרה העיוור עוללה להם ושהוא סתום להם פי שבעה משהוא סתום לנו. ואם גם יצברו יחד את כל העדים האילמים שנשארו על אדמות, היחכמו? בעלגי שפה של נפתולי חיינו הוחדה הוזידה, ואלה שלא עמדו בסודה מה הם כי יחתרו לפתרונה?

ושוב אני תועה בין צללי המעלות השזורות, הממלאות את כל חללו של המגדל, ומסתמך בין זיזי המבואות הנפתלים ודומני, נאחו עדיין הוא סוד כמוס זה — זיק שניתז מגנזי תעלומותינו הנוגות — בין נקרי הסלעים של המ-צודה הזרה, צופה הוא מעל התקרה הרחוקה, אורב ומפציר מתחת לכל תמונה מטושטשת וכל קרבי שומעים את קולו המוזר המתהלך בתוך חשכת הדומיה ותובע...

ובית זה שהיה האחרון ליעקב פראנק לא היה האחרון לפראנקים. כנראה, לא ארכה ישיבתם של הפראנקאים במבצר. טעות היא בידי אלה שחשבו כי מקנת כספו של פראנק היה. מימי היוסדו עד הקונגרס הווינאי של שנת 1815 נשאר המבצר בידי משפחת אייזנברג-בירשטין בלי הפסק, והלכך לא עבר היכל זה לידי נושי בית-פראנק שרבו. כנראה שכר יעקב פראנק את המבצר מידי בעליו, האציל וולפגאנג ארנסט השני אייזנברג, שהתייחס בטוב מאוד להכיתה הנסתרה ולראשיה, וידע מצפוניה. ואפשר מאוד, כי מותו של מגינם זה בשנת 1803, הוא שגרם ליציאת הפראנקאים מקנם. בכל אופן, בית חוה פראנק גמר את חשבונותיו עם העולם — באופן מבהיל ומחפיר כל-כך — לא בהיכל עתיק זה, אלא בשני בתים אחרים, הנמצאים בתוך העיר אופנבאך עצמה ושגם הם היו לפני שייכים למשפחת אייזנברג-בירשטין: ב'בית האצילים' ובאותו הבית הישן בעל שלוש הקומות הנמוכות אשר בקיזור-שטראסה, ועכשיו רחוב-הריפובליקה, שבו נמצא אחרי-כן המלון 'פרידריך המלך' ועכשיו חנות של עורות בו. גם בית זה ישן נושן הוא ובחצרו עוד מרובים האורות והמחסנים, בתי-המכלאות והמרתפים, שרידי 'השפע' מלפנים. הן זהו הבית המצויר בתמונת-הטיול של פראנק. בבתים אלו ישבו ה'פאנים

דמבובסקי ובולובסקי, כלומר ר' ירוחם בן ליטמאן מצ'ורטקוב ור' שלמה בנו של המקובל הישיש ר' אלישע שור מרוהטין, והרביצו תורתו הנסתרה של 'הסאנטו-סניור' לצעירי הפראנקאים העשירים, שהובאו הנה בידי הוריהם מעריהם לארצותיהם כדי להתחנך נמצוות ו'באורחא דמהימנותא'. מכאן יצאו גם אותם 'המכתבים האדומים' המפורסמים שנשלחו מטעם ראשי בית-פראנק לקהילות היחזק גדולות בישראל, שקראו את בני ישראל שעדיין שוקטים על שמריהם לעזוב את דרך התלמוד, מקור כל האסונות, ולהאחז ב'אמונה האדומית', מקור האושר והאמת. למלון זה מתכוונים המספרים כי בהיות אלכ-סנדר הראשון, בנובמבר 1813, אחרי מלחמת-לייפציג, בפראנקפורט ע"נ מיין, סר לאופנבאך, לקרן 'רחוב התעלה ורחוב היהודים' לבקר את חוה, מה שנתן אחר כך כר נרחב לכל מיני השערות. הנה שם בקרן החצר עוד מתנוססת דלת כבדה המובילה למרתף עתיק, שאחר כך נשמרו שם ייני המלך. מי יודע אם לא לאותו מרתף התכוונו הצעירים מפראג ודרזדן שנסתפחו אל כת הצ'נסטוכוב-אים ושנתוודו אחר כך לפני הבית-דין בפיוֹרדא על עונם, כי כל פראנקאי שנתפס במינות ויצא עליו החשד שעומד הוא לפרסם תעלולי בני הכת ברבים, מיד היה מושלך אל אחד המרתפים אשר בחצר (ראה למעלה, עמ' 155). לפי דבריהם היה פסלו של פראנק המת, סמל הקדושה לבני הכת, עומד בארון באחד מחדרי הבית העתיק שלפני ולפנים ושם היו מתאספים בסודי סודות הפראנקאים לתפילותיהם. וסביב שלושת הבתים הללו מרוכזים הסיפורים המרובים על האורגיות הנסתרות, שטופות זימה ותבל, שהיו נערכות על-ידי בני החבורה יושבי 'מערת הפריצים'.

ואכן ידוע הדבר, כי גורלה של כל כיתה דתית הוא מדור דור, שהכנסייה השלטת אשר נגדה חיצוי המחדשים שנונים, תהא חושדת אותה לכל-לראש בפריצות, הפקרות והפרת ברית. כבר היו מי שהורו כי מהסיפורים המרובים והמפורטים אשר בהם מדייקים נזירי הכנסייה לתאר את כל השחתת מידותיהם ומעשי תועבותיהם של בני הסקטה המתפרצת, אפשר ללמוד רק עד היכן מגעת השחתת מידותיהם של... נזירי הכנסייה עצמם. מרבים הנזירים, עתיקי מחיים, לטפל על הכופרים שנואי נפש כנסייתם, עלילות חטא ומדוחים בהנאה כמוסה ובחולניות רבה לא רק כדי לגלות את הלוט, ולהשניא אותם על-ידי כך על העם החי בתומתו, אלא גם כדי להשביע את יצרם הכלוא הם בתוך ים הפרטים הפיקאנטיים של חטאות אויביהם האמיתיים והמדומים ולבוא כאן, בחוד מחט זה שנפתח להם על טהרת הקודש, על שכרם המקופח מעודם.

כאלה הנם רוב סיפוריהם של סגפני הכנסייה נגד הכיתות, בוני הבמות הדתיות לעצמן בימי-הביניים, ככה הנן האגדות על הסקטות הדתיות ברוסיה ובמידה ידועה שומעים אנו הד שירה זו אף בדבריהם של 'שומרי החומות' משלנו על 'המחדשים' בקרבנו. כלום לא בושו לתלות בוקי-סריקי גם בראשוני השבתאים, למרות כל עממיותה ופרסומה של התנועה בימים הראשונים ההם? ועל אלה שנתאספו בלאנצקורון, אחר אשר שב פראנק משאלוניקי אל מחכי-דבריו אשר ברוסיה האדומה, הלא הטיחו דברים אשר תצלנה שתי האוזניים לשומעם. ומה לנו כשר מ'מלווי מלכה' של חסידי חב"ד אשר בוילנא, ובכל זאת האם לא נמצאו בין 'השלמים וכן טובים' שסיפרו להגר"א כי מתאספים בני הכת בערבי שבתות 'גברים ונשים גם יחד' ועושים מעשים תעתועים, והאמין הגר"א והאמינו מקורביו והלכו שמועות-פלסתר אלו ונמסרו מפה לאוזן בצירופים וקישוטים, מווילנא לקארלין ומקארלין לשקלוב. האם לא מן הדין הוא, כי כאן בוודאי ובוודאי הפריזו? אולם כאן רק הפריזו. כי המציאות עצמה נתנה כאן חומר רב לתהייה ורוגז.

כי דבר נפל: על מסדו וטפחותיו התפוצץ לרסיסים העולם היהודי שנחשב לנצחי. ימים על שנים היתה המלחמה נטושה על 'החומר הנאלח', סמל החטא, מכל העברים, בחומרות של פוסקים ובהשבעות של ספרי-זוהר, בסיגופי-קדושה ובתיקוני שלג, בחרמות ובקללות ובאיומים, הלוך וכבוש, הלוך ונצח עד אשר בבוקר עבות אחד קשר קשר האויב שנראה למת וחרג ממסגרותיו. שכור-מרד ואכול תמרורים וכעס הפיל חללים סביבותיו ובערגת נקמה וחימה כבושה שלא תדע גבול ולא תדע רחם, וטרף על ימין וגזר על שמאל והיה למגור...

ומבפנים ומאליו התפוצץ העולם, אחרי אשר אכל הרקב אושיותיו דור אחרי דור. לברוח מתוך המפולת נעשה להכרח. אולם לאן, וכיצד? והמפולת סגורה ומסוגרת מבית ומבחוץ. פרקו עול מבפנים, ונתקלו בחרמות ורדיפות, בעק-רבים והתרת-הדם. אולם אם גם התגברו על כל אלה, היש מנוס? והחומה מבחוץ בצורה עוד יותר, ולהט החרב המתהפכת שומר הדרך. אי מוצא? נסות דבר אל האויב! וינסו. ויתהו על קנקן האצילים הקרובים, ויריצו דבר אל ההגמון הקאתולי דמבובסקי אשר בקאמניץ הסמוכה, וישלחו שליח אל המיסיונר הגרמני טיכוון אשר במקלנבורג, ויבקשו לבוא בדברים — באשר יוכלו, ועם כל מי שמפתח החומה בידו. למאי נפקא מינה? כל פותח הוא כשר, כל מוצא יירצה. אולם אלה מבחוץ, שומרי-הסף, המה היו שנקבו את

מחירי-התופת, וכנשוכי נחש התפרפרו המתפרצים לברוח וישלמו, באכסטאזה ולתיאבון, הלוך ושלם, הלוך וכרסם את החומה השנואה בשיניים ובציפורניים. ועל משואות עולמם בקרבם נקמו את גזילת חייהם ותמרורי מלחמתם, והתעללו בכל קדוש ומקובל, שיכורי-מרד וצמאי-חטא. עד אשר כילו כל זעמם ויפלו תחתיהם כשדודים, מתבוססים בחלאת חולשתם...

ומעבר לעיר, לא הרחק מן המבצר, משתרע בית-הקברות. משותף הוא לכל שלוש הכנסיות שבעיר. אולם קבריהם של פראנק ושל מתי-סודו אינם כאן. כי עוד חדש הנהו בית-הקברות הזה ורק לפני יובל שנים יסדוהו, ואז העבירו לתוכו את כל המצבות החשובות והעתיקות מן בית-הקברות הישן וישימון יחד בפינה מיוחדת. אולם מצבותיהם של פראנק ומקורביו אינן גם שם. גוייתו של פראנק נקברה בבית-הקברות אשר בוילהלמספלאץ, ושם משתרע עכשיו שוק מלא שאון, כאחד השווקים שבעיר. בני-אדם הולכים ונוסעים וקונים ומוכרים כאילו לא היה כאן מעולם 'בית מועד לכל חי'. 'כשחופרים בור ומוצאים עצמות' — מסביר לי השוטר — 'אוספים אותן ומעבירים אל בית-הקברות החדש'. ואפשר מאוד, כי כאן, מסביב לספסל זה שאני יושב עליו טמונות עצמותיו של אותו האיש, שהיה סמל המפלצת בשביל כל האומה ו'האדון הקדוש' למעריציו קשי-העורף. והלא באמצע אירופה קרה הדבר, ורק בשנת 1791 ובריש גליה. על-דבר ההלוויה המופלגה בפזרנותה הרבו לספר זעיתונים הכי נפוצים שבאשכנז; מפראנקפורט באו הנה סופרים מיוחדים לראות במחזה והם סיפרו אחר-כך באריכות ובפני קהל רב את כל הפרטים הזרים. והנה רק דורות מספר עברו — ואף איש מאתנו היום לא ידע את קבורתו. נתקיימה קללת העם לכל עומק משמעתה: נמח השם והזכר. היה היו אנשים בישראל שדור אחד הוציאם, ובא דור אחר והכניסם. היו תנועות שבשעתן נשארו בודדות במועדן והשפעתן על דורן היתה מאפע, והן קמו לתחייה בתקופה אחרת, בצורה אחרת ובצביון חדש וישפיעו בגלגול שני. מה שאין כן בנידון שלנו. פה נסתם הגולל כליל. כעבור שבע שנים אחרי אשר נחרב בית פראנק וחוה 'נעלמה', קם בין הטמועים אשר בווארשה אחרון הקנאים לעדת פראנק, וקאפלינסקי שמו. והוא פנה אל שרידי הנאמנים אשר בפולין, באהמן, מוראביה וארצות גרמניה והזכירם את עצמותם ותעודתם ויקרא אותם לכנסייה למען הצל את הדגל. ואכן, נמצאו שנענו. והקונגרס הפראנקיסטי הזה התאסף בקארלסבאד בשנת 1823. אולם רק שבלים בודדות

באו. וגערה אחת של בעלי ההשפעה אשר בחוץ דיה היתה, כדי שתינדף כנפיית צללים זו כהנדוף עשן, והיה הניסיון האחרון הזה — לתת אחרית לבני כליה — כלא היה. הבהבה באחרונה הלהבה ותכבה לעד. מתה התנועה מיתה שלמה וגמורה, יסודית ועולמית, שאין דוגמתה בסבכי תולדות רוחנו. בדולציניה הנידחה אשר באלבניה הרחוקה מראים התושבים על קבר שבתי-צבי, שקם לישראל מאה שנה לפני לידתו של זה. גם קריאתו של שבתי-צבי הקימה את כל תפוצות הגולה. וגם הוא נפגע: נסתחפה שדהו בסוף ימיו וישט מעליו העם בשאט-נפש, וגם את קברו דן הגורל בשכחה. לפני זמן-מה עוד רגילים היו לכרוך את שני האישים הללו ולשפוט אותם כאחד. ועוד בימינו יש הנוהגים כך. אולם מה שונים ורחוקים זה מזה היו האישים, הם ועמדתם, תכונותיהם וגורליהם וההופעות ההיסטוריות הכרוכות בהם. הראשון, אשר מאיזמיר, הופיע ב'פקוד פקדתי'. על דגלו חרת 'כי יום נקם בלבי ושנת גאולי באה' ולשלוחי עם נרדף בישר: 'נחם אנחמכם כאיש אשר אמו תנחמנו'. ואכן יצאה מלתו והציתה אש חיים ותקווה, והיה הנס, והתעורר העם, וניצוצות של תחייה לרבבות נפוצו בתוך כל חוגי האומה מדעת ושלא-מדעת וההתעוררות הזאת שימשה ראשית לחייה הרוחניים לדורות. וזה — בשם המשטמה הצורבת והקצף החולני יצא, דרכו בתשועה היתה דרך ההסתגלות וההתחפשות, לתלמידיו יעץ להיבנות מחורבן האומה, להתרפס בפני אויביה מסביב ולשסות אותם בה, ובתורתו כתוב: 'האמונה כי יגלה המשיח לקבץ נדחי ישראל ולהביאם לציון היא אמונה כוזבה. משיח לא יבא וירושלים לא תבנה עוד'. ונשארה תנועתו יתומה ועקרה, קללת העם עליה באה, ובפינה זרה ונידחה עשו שרידי תלמידיו המרוחקים והגלמודים מה שעשו. ואחרי אשר הוציאו את כל רוחם באין רואה ובאין שומע, חלפו וכלו מן העולם עד גמירא, מבלי השאיר אחריהם אף שמינית שבשמינית מיורש, אף סימן כלשהו — כקבר זה של מנהיגם המתעתע שהלך ונאבד בעפרות השוק אשר סביבי.

ולמרות כל אלה הן אחים הם שניהם, הראשון והאחרון. כי אחד הוא הגן אשר מתוכו צמחו, אותו גן אשר בקרבו לכולנו שורשים.

כי גורל גלותנו הוא שחוללם בנפתוליהם.

[תרפ"ג]

כיסופי העלייה בחסידות

הכותרת שניתנה להרצאתי היא 'חזון הגאולה ורעיון ארץ-ישראל בחסידות'. ארשה לעצמי לשנותה במקצת. חזון הגאולה ? ! — קשה להגיד שיש לחסידות חזון מיוחד של גאולה ; זהו החזון העתיק, כפי שהוא מקובל בישראל מקדמת דנא. החסידים בכלל לא המציאו דברים חדשים. הם קיבלו את השולחן-ערוך על כל סעיפיו וסימניו, את התורה שבכתב ואת התורה שבעל-פה, ומה שנאמר ב'זוהר' וכל אשר מקודש באומה — הם קבלו הכול, כמות שהוא. החסידים אינם מחדשים. החסידים — מחיים. הם מכניסים יתר פנימיות לכל דבר שקיבלו. הם 'רק' מכניסים תוספת של חיוניות חדשה, שקודם כאילו לא הורגשה. הנצה החכמה הנסתרה, זאת 'הפנימיות של התורה', כפי שהחסידים נוהגים לומר, על פני חדרי התורה, החצובים מני קדם, והיא כאילו האירה אותם מבפנים באור יקרות, אשר לא ידעוהו. החסידות, כמו הקבלה שלפניה, לא המציאה מצוות, ואולם אין ערוך להשפעתה על המצוות. נזכיר, לדוגמה, מצווה מאוד מקודשה ומאוד מקובלת על כל איש מיש-ראל, שכל יהודי חי אותה חמישים פעם בשנה — את מצוות שבת. כלל גדול הוא השבת, וכללים גדולים ומפורטים הם דיני השבת על כל ל"ט המלאכות האסורות, על כל האבות והתולדות, כפי שהם כתובים ומקובלים בקרב חסידים ובקרב מתנגדים כאחד. ובכל זאת אין להכיר את דמות השבת בישראל, מאז ימי האר"י. אחר הוא מאז שולחן האכילה, ואחרות הזמירות ואחרת הנפשיות הגדולה הקורנת מהן. הכוונות כאילו החיו את המצוות, וה'לשם יחוד' שלפניהן הצית את הכוונות. וכמקובלים לפני כן, כן החסידים אחריהם. הם לא המציאו דבר, כי אם הכניסו חיוניות נוספת לכל דבר. האש החסידית נכנסה לתוך פנימיותה של המצווה, וקרנה מתוכה בפנים חדשות.

ואם זה אמת לגבי כל מצווה וכל ערך מערכי היהדות, הרי, לכאורה, על אחת כמה וכמה צריך היה הדבר להיות מורגש ומוחש, וביתר התלהבות וביתר שאת, כשמדברים על מצוות-המצוות במשך כל ימי היותנו בגלות, בעניין 'ציפית לישועה' ? הלא כאן, בפרשת ההרגשה והעשייה של 'חמדת הגאולה',

כיסופי העלייה בחסידות

היתה צריכה לכאורה להתגלות יכולת היסטורית גדולה יותר מאשר היתה עד כה, לפני שהבהיקה אורה של חכמת החסידות. ואכן, אנו רגילים עכשיו, לפי המונחים ההיסטוריים, לקרוא לכך משיחות — כלומר לא רק משיחות כעיקר שבאמונה, כאחרית הימים אשר אליה הולכת הבריאה כולה, שהיא נחלת התמיד של האומה — אלא כפי שהיא נתפסת על-ידי כל דור כתפקידו של אותו הדור, המחייבת אותו למעשים מסוימים, דחופים ונועזים, כדי לקרב את הקץ או להתקרב אל הקץ. ורשאים אנו להבחין בין התקופות, לפי אופיה ואינטנסיביותה של כמיהה זו לגאולה בכל אחת מהן, ולפי המעשים שעל-ידיהם חתרו אנשי הכמיהה הזאת לרקום עור ובשר למשאת-נפשם. התשוקה לגאולה ודאי כללית היא ומשותפת לכל נאמני בית ישראל בכל ארצות פזוריהם ובכל גלגולי תקופותיהם. אולם לא הרי דרכי התאבלותם על הגלות של 'אבלי ציון' כהמיית שירתו של ר' יהודה הלוי ב'שירי ציון' שלו. ולא הרי שירתו של ר' יהודה הלוי, כשלהבת נפשו של המשיח-האנוס ר' שלמה מולכו, שעלה על המוקד מתוך 'עשייתו' המשיחית בימי דוד ראובני. ואין להשוות את שפת ביטויים של שניהם למערכת המושגים והחיוכים שטיפחה תקופת מקובלי צפת במאה ה"ז, ובוודאי לא אל התמורות הציבוריות שחוללה מבחינה זאת המאה הי"ז עם הסערות שיצאו מאיזמיר ומעזה, ואף לא אל זרם העלייה שפרץ בעקבותיהן מפולין ומאיטליה. אכן, מבחינה זאת נצדק אם נגיד: 'דור דור ומשיחיותו'. על אף האמונה המשיחית הכללית, המתמדת, המשותפת — גם כעיקר דתי וגם כרקע נפשי — לכל הדורות כאחד.

מה היה אפוא חלקה של החסידות בתוך המסכת ההיסטורית המגוונת הזאת, ומדוע היה חלקה כאשר היה? מדוע אש ההתלהבות המציינת את התנועה החסידית בכל שטחי פעולתה הדתית, כאילו שקעה שלהבתה כאן ולא פרצה עוד? איך קרה הדבר שהמדע ההיסטורי החדש יכול אפילו לראות את עצמו נאלץ לקבוע, כי בין תקופת הקבלה לבין תקופת החסידות — בין האם לבין הבת — יש הבדל יסודי בנידון זה, וכי האם — הקבלה — הצטיינה ב'משיחיות אקטיבית ודינאמית', והבת — החסידות — הפכה את משיחיותה ל'לא-טנטיבית'? והיו גם שהורו: נייטרלית היתה החסידות לגבי המשיחות? איך כבתה השלהבת? איכה יועם הלהט דווקא בנקודת המוקד? אולי תבוא השוואה בין שתי אגדות היסטוריות משתי התקופות הללו ותבליט יותר את התמורה הפאראדוקסאלית הזאת.

סיפרנו, כי כאשר שאלו בשעתו את האר"י הקדוש, למה בחר בצפת למקום המושב של גילוי חכמת הקבלה, ענה האר"י ואמר: צפת בגימטריא תק"ע, וכל חכמת הקבלה לא נתגלתה לעולם אלא לקיים את הציווי 'תקע בשופר גדול לחרותנו'.

ומספרים שוב, כי כאשר שאלו את האדמו"ר — המשיחי ביותר והשירי ביותר שבאדמו"רים — את ר' נחמן מברצלב זצ"ל, מדוע הוא בוחר כמקום מנוחתו את אומאן שבאוקראינה ולא את ארץ-ישראל, ענה המהר"ן ואמר: משום ששם נקברו קדושי ת"ח ות"ט והוא רוצה לשכון על ידם.

האם אין כאן כאילו תזוזת מרכזו של המוקד מן הקוטב אל הקוטב? מה קרה בינתיים, שכה צינן להט? האם החסיד בימי הבעש"ט היה חי את אסון הגלות פחות משחי אותו איש הקבלה בימי האר"י? האם אמונתו בוודאות הגאולה היתה פגומה יותר, או כיסופיו לימי הגאולה היו חלשים יותר? הלא מקורות החסידות פתוחים לכולנו. ורבים מאתנו עוד הכרנו את ותיקי החסידים בדורנו, על מהותם הנפשית ואורח-מחשבתם ומנהגי-חייהם. איך יעלה על דעתנו לחשוב, כי בשורש נפשם היתה חלילה טבועה מעין אדישות לתשוקת הגאולה? מדוע אפוא זריזות נלהבת זו, שהיא כה אופיינית לחסיד אמיתי לגבי כל עשייה של מצווה, מדוע ניטלה הדינאמיות ממנה, דווקא במסכת זו, שהיא מאווי כל המאוויים ובה כרוכה ודבוקה כל משאת-הנפש של היהדות הנאמנה?

אין זאת כי משהו גורלי מאוד התרחש דווקא בתקופה זו שבין של"ב שבצפת, לבין תצ"ה שבטלוסט, אשר בעטיו כאילו רותקו לנחושתיים מוטות הכנפיים הללו.

והאם אין הסיבה לתמורה הזאת נעוצה במאורע ההיסטורי המזעזע שהתחולל בשנים ההן, שבין צפת של המאה הט"ז לבין טלוסט של המאה הי"ח, אשר דווקא בשטח רגיש זה הוליד מסכת שלמה של חששות ועיכובים והטיל מארת-אימים על כל מערכת הנפש של החרדים לגורל האומה ולגורל האמונה בקרב האומה?

כי הלא בתקופה ההיא המבדילה בין גורי האר"י שבארץ-ישראל לבין תלמידי הבעש"ט שבפודול התחוללה ההפיכה הגדולה שנגרמה על-ידי שואת התבדות התקווה המשיחית, שהחלה באיזמיר ובעזה, והדיה התפשטו על פני גלויות רבות; וספיחי היאוש עדיין לא פסקו מלהפיל חללים באותה וואהלן ופודול עצמה, שבה אז נולדה, וממנה עתידה היתה להתפשט כל התנועה

כיסופי העלייה בחסידות

החסידית. ואין מסתכל אובייקטיבי מסוגל להתעלם מכל מה שהתרחש ופעפע במעמקי הנפש של הנפעמים בעם, מאז 'על מה תכ"ו עוד תוסיפו סרה', לא מן הזעזוע העצום שבא בעקבות עליית האמונה ובעקבות המעשים שהיו כרוכים בעלייה זו, ובוודאי לא מעומק הכאב והעלבון והשברון הרוחני, שבא אחרי ההתבדות וההזדייפות, שלא ידעה האומה מרירות כמרירותה.

מי יודע לאיזה תהומות היתה מדרדרת עוד האומה בהמוניה, אילו לא הושטה לה, ממעמקיה, היד המרפאה והמעודדת של הבעש"ט ותלמידיו, יד של מאמין ומחבש, של בוטח ומציל.

לפיד אמונת המשיח שסופות שתו עליז לכבותו, נדלק תמיד מחדש, אבל מפני אימת 'המזיקים' שארבו אז לכל גילוי בלתי-זהיר הלך זי אורו והופנה מעתה יותר פנימה.

אילו הייתי יכול להמשיל את הלהבה המשיחית שיקדה בלב אבות החסידות והתנזרה מכל השתלהבות כלפי חוץ, הייתי אומר: דמתה המשיחיות בחסידות לתפילת חנה בשלה. הלב מלא על גדותיו, השפתיים נעות וכל קול לא נשמע. כאילו בצבתות-פנימיות וחיצוניות גם יחד — רותקו השפתיים הנעות לבל יישמע כל קול. כאילו מעתה נדר כרות על כל שפתיים נאמנות, לבל ישמיעו כל קול משיחי וייזהרו מכל דמות של מעשה 'דוחק הקץ'. כי הניסיון המר, שעוד עקבותיו לא תמו, עמד לנגד העיניים והפיל אימים. מעין הרגשה של כיסופי תקווה האסורים בעבותות, שההיס-טוריה בשעתה הטילה על אבות החסידות, היא שהפכה לנאמניה אחר-כך לאב-טיפוס ולא חדלה עוד להוסיף ולהשפיע גם דורות אחרי כן, כאשר כל הסיבות שהולידה ספו-תמו מן העולם.

זה המחיר הרב שהחסידות נאלצה היתה באותה שעה לשלם, כדי שתוכל להתייצב בשער ולהציל מן המפולת את התקווה המשיחית, ואתה גם את כל אמונת האומה בעתידה: איסור חמור, חיצוני ופנימי כאחד, הוטל על כל ביטוי מעשי של כיסוף משיחי. חייב היה חסיד להפנות את כל עיקר שלהבתה של האמונה והתשוקה הזאת לתוך נפשו פנימה, מתוך התנזרות מסוימת מכל מעשה ציבורי וגלוי, עד כדי אכזריות. לבל חלילה תשוב האומה ותצנח מחדש לתוך השוחה האיומה והמאיימת הזאת, שרק זה נחלצה הימנה ביסורים ובקר-בנות לא-ישוערו, ואשר הלוע שלה עדיין פעור ואורב לבלוע חיים כל דוחק קץ מהיר-ולא-זהיר. כלומר: במעשה החיצוני חל השינוי, במחשבה ובתשוקה שבלב לא חל כל שינוי.

בעצם תומתה יוקדת תשוקת-הגאולה בתוך פנימיותה של התנועה הדתית-העממית-המקורית הזאת, בימי החסידות כמו בימי הקבלה, ועם התעלותם של האישים בקרבה, התעלתה והבהיקה גם תשוקה זו ואמונת-אומן זו, איש איש לפום דרגה שלו. אלא מאי ביניהו? — המפולת הטראגית הזאת של משיחיות שנודייפה והכתה את נפש האומה שאייה — היא החוצצת. משוטטת מחשבת החוקר בנבכי ההיסטוריה של האומה, וכאשר היא מגיעה לתקופה זו שאנו דנים בה והנה: הפיכת-איתנים התחוללה כאן בגוף ההיסטורי, כאילו הר הגעש, שהלבה הצטברה בו דורות על דורות — הנה פרץ, ומוסדות הגיגי אומה התמוטטו. כי לא בשעת הליכה במישור, ולו גם מישור של שפלה, נולדה תנועתו של ר' ישראל בעש"ט, ואף לא בימי ההצלה וההעפלה אל מרומי הררי הקודש — כמו בימי האר"י וגוריו בצפת — כי אם בשנות הידרדרות העם אלי תהום הדווי והיאוש, בימי התבדות יקר תקוות ישראל, ובארץ הדוויה והשסועה, בתוך לב ההמונים הכאובים ובקרבת העניזת המרודה, בתוך ירכתי פודול ובוואהלין, וולכיה ורייסין — בקרב המונים שראו את השכול הפנימי והחיצוני כמו עיניהם — קם האור המגין הזה.

רק לפני שעות מספר שמענו כאן מפי חברי ורבי, הד"ר ר' יהודה אבן-שמואל שיחי' שירה מעמיקה ומרוממת את הנפש על הופעתו של הבעש"ט בעיירה היהודית בפודול. שמענו כאן מה היו פני העיירה כאשר הופיע בקרבה ה'בעהעלפער' הפלאי הזה. אבל אולי נוסיף וניזכר גם מה היו פני האומה כולה בעיירות ההן באותן השנים? באותן השנים שנולד הבעש"ט (בשנות תנ"ח—ת"ס) התהלכו באותן העיירות עצמן החסידים הראשונים שקדמו לבעש"ט, והידועים בתולדותינו כבני 'החבורה הקדושה של ר' יהודה החסיד'. משידלובצי, מקאליש ומגרודנא ומיתר הערים אשר בתוך פולין וליטא, יצאו אלה לעלות לארץ-ישראל, מי ברגל ומי ברכב, והגיעו שיירות שיירות לוויגה, והצטרפו אליהם חסידים נלהבים מפירדא ומהנוי ומפראנקפורט, והתחלצו לעזרתם נדבנים עשירים ועסקנים ידועי-שם, ואספו כספים כדי לממן את העלייה של 'החסידים' הללו שחתרו להגיע לארץ-ישראל, ובליבותיהם יקדו תקוות גדולות, כי בהתרכז יראים וכשרים ומקובלים בירושלים, ויבואו 'להתחנן בחצרות האדון' — יגיעו הדברים אל שערי השמים, ומה שאי-אפשר לפעול בכל עיירות פולין וליטא — יפעלו בירושלים עיר הקודש. לא עברו שלוש שנים — והבעש"ט נכנס אל החדר,

עוד לא כ'בעהעלפער' אלא כילד קטן הנישא על כתפי 'בעהעלפער' אחר — והחסידים הראשונים ההם, העולים הכוספים, כבר גורשו בחרפות וביאוש מירושלים. רבי יהודה החסיד נפטר שלושה ימים אחרי עלייתו. לנו עכשיו נשארה ממנו רק 'חורבת רבי יהודה החסיד' בלבד, שאנו עכשיו זוכרים אותה ומתגעגעים עליה. אבל אז — צל כבד של חשד איום כיסה את שמי תלמידיו של רבי יהודה החסיד. האשימו אותם בעוון החמור ביותר שבדור — בעוון רצון נפרו של גאולה, ובהידבקות מוגזמת אל 'חבלי גאולה'. תלמידו המובהק של ר' יהודה החסיד, ר' גדליה מסמיאטיץ', בעל 'שאלו שלום ירושלים', נאלץ היה לקחת את מקל הנודדים ביד, להגיע מחדש לאירופה ולהביא לשם את תלאות היישוב. והיו גם מביניהם שהגיעו עד שערי אבדון, ואף מעבר לו.

כל זה בשנות הראשית של חיי הבעש"ט. ובשנות האחרית? שלוש שנים לפני שדעך אור חיו של ר' ישראל בעש"ט התחולל על-ידו ובשכנותו ממש המשפט הכאוב והצורב ביותר, שאי-פעם התחולל בכל תולדות הגלות, המנוונת את גוף האומה ואת נשמתה גם יחד: התחולל המשפט של קאמנץ-פודולסק, רווי המשטמה העצמית וחלאת הגיוון, בקום אחים-ממורמרים ותועים, בוגדי בגד-בוגדים ואכולי שנאה עצמית עיוורת, להעליל על עמם עלילות נמבזות. ובעטים התהלכו סרדיוטי השלטון על פני קהילות הקודש, הוציאו את הגמרות מהארונות ומחדרי-ישיבות ובתי-מדרשות, והעלו אותן על המוקד, בחוצות עיר בישראל.

בין שצדק דובנוב¹ כי הבעש"ט השתתף בעצמו במשפט הגנת היהדות נגד משמיציה מבפנים, ובין שצדק באלאבאן² כי לא היה הבעש"ט בין המגינים באשר לא מצא את שמו בין החתומים על הפרוטוקול, ובין שהאמת היא עם הד"ר ורטהיים³, שהוכיח רק זה עתה, כי הבעש"ט רק הכין את הטענות, אך בעצמו לא רצה להיכנס לבית-המשפט, שהתנהל בכנסייה (מסורת משפחתית היא שבידי נכדי הבעש"ט) — בכל אופן, אין ספק היכן היתה אז כל מערכת העצבים שלו. בכל נימי נפשו סער אז הבעש"ט עם גדולי הכואבים שבאומה. וזה החלום האיום שחלם הבעש"ט — לפי מסורת האגדה — בערב יום הכיפורים, כשראה 'קטרוג גדול על ישראל, שתסתלק מהם התורה שבע"פ והוא נפל לתוך ארון הקודש וצעק ואמר: וי, וי כי רוצים לקחת התורה מידינו ואיך נוכל להתקיים בין האומות אפילו חצי יום' וכו' ואמר כי עמדו למשפט כל התנאים והאמוראים — 'ובשעת נעילה גנח וצעק "כשור שחוט" — והגיע עד השער האחרון — עד שבטל הגזירה — האם נחוץ דמיון היסטורי רב,

כדי להאזין מאגדה זו להדי האימה שהטילה עליו השטנה הפראנקיסטית ההיא, שהוא וכל הכואבים שבדור טיפלו בה? ואכן באותן השנים כתבה יד יהודית כופרת, שיצאה מתוך מעי תנועה משיחית נלהבת, בשעות גלגולי הזדייפותה במדרוני ירידתה, ידו של פראנק — 'ציון לא תפדה עוד וירושלים לא תקום — בתוך פולין עצמה.

ובעצם שנת הסתלקותו של הבעש"ט — חל השמד של מאות משפחות מישראל, באותו המרכז הפודולי, אשר בו עלה אורו.

ובין שנת לידתו ועד לשנת הסתלקותו, בכל שישים שנות חייו, נמשכת והולכת סביבו הקשת הדרוכה הזאת שבין שני הקוטבים: קוטב הכמיהה וכלות-הנפש לגאולה שלמה ומהירה, וקוטב ההבלגה וההינזרות והנדר החמור לא לעשות בפרהסיא דבר כדי לספק כמיהה זו, תוך אימה בפני צל-צלה של עשייה מסכנת זו.

אם תשאלו לדמות המשיחית של דור אבות החסידות ותמצאו — זה המתח שבין שני הקטבים המנוגדים והקיצוניים הללו, ששררו בנפשם של המעולים שבהם, ושהם בגלגולים שונים, איש לפי דרגתו, אופייניים בשביל כל מי שנתון היה בתוך המעגל.

ומי יודע אם לא במתיחות הזאת של מיתרי הלב, נעוץ גם הביאור לפלא המיוחד שדווקא אז פרץ הניגון מלב העם והיה לאחד מנכסי-היסוד של הביטוי החסידי? אין זאת כי קויים בהם: כאש בעצמותי, כלכל לא אוכל. פתחו-נא גם עכשיו את לבכם לקראת ניגוני החסידים, המקוריים והעתיקים, ותקשיבו להתרוממותם אל שיאי-השיאים, ולצלילתם אל מעמקי התהום, למנגינת געגועים שאין מלים לבטאם, ולנפילה לתוך יאוש של מכאובים, לזה המאבק הנצחי עם מכשולים ומכשילים ולזאת האמונה המרוממת בשיאה הנכסף.

האם לא הדראמה האילמת הזאת שהתחוללה בנפש האומה, הנסערת מעצם התשוקה ומאימת ביטויה, היא שלא יכלה למצוא לה כל פורקן במלים ידועות, ולו גם המקודשות ביותר? ובהתעטף הנפש מאוד, פרץ ממנה הניגון ללא מלים, שאין שגב שפה כשפתו?

אפילו זמירותיו, הרוויות כלות-הנפש, של רבי-ישראל נג'ארה, אשר שברו את צמאונם של המייחלים בדור שחלף, כאילו חדלו לספק כליל את אילמי-הכוספים של דור אבות החסידות. ותתפשט ממשלת הניגון כאשר לא נתפשטה עוד בתוכנו, ותהי למורשת חסידית מדור לדור.

ורק לעתים רחוקות, כשניסה משהו מאבות החסידות להתלבש גם בלבוש של מלים כלשהן, הסגירו הם, גם בשלבים התחתוניים, המילוליים, משהו מן האצור בניגונים ההם ללא מלים. איך שרו אז, ואיך מוסיפים לשיר עד היום, חסידי חב"ד את שיר המקובלים: 'בני היכלא דכסיפין למחזי זיו...?'

ואיך השתפך במלים האדמו"ר המשורר, הרבי ר' אהרן הגדול שמת בדמי ימיו, בשירו-הימנונו ליום שכולו שבת? לא פסק מאז שיר-הלל זה מפיהם של שיירי תלמידי-תלמידיו, ואתם יכולים עוד עד היום להאזין לו ולהשתאות לו בשעת רעוא דרעוא בכל סעודה שלישית, בקרב שיירי חסידי קארלין שבטבריה העתיקה, על שפת הכינרת, ובשטיבלאך של סטולין במאה-שערים שבירושלים: יה אכסוף נועם שבת —

או איך פיזם מתוך לבוש זר, באונגרית ובאידיש ובגמגום עברי, הרבי מקאלוב:

וואלד, וואלד ווער אוועקגענומען

וועל איך צו דער כלה קענען קומען.

אבל בעיקרם של דברים לא נזקק כל פורקן זה למלים כלשהן. כל מלה עלולה להיות מכשילה. כאן — רק הניגון הטהור, שאין לו כל גוף של מלים וכל דמות של גוף — הוא בלבדו מבטא ומעודד, מוחץ ומרפא.

הקשיבו לניגונים המיוחסים לבעש"ט עצמו, לניגוני האדמו"ר הזקן, לעשרות הניגונים הקדומים, הקשיבו ותיווכחו.

עצם הקונפליקט הנפשי הזה בין שני הקוטבים, כל עוצמת המתיחות הזאת בין הרצון הפנימי לבין המעצורים המעכבים, אופייני הוא לכל פרשת תשוקת-הגאולה של עם גולה. עוד על סף התנועות המשיחיות שלאחר גירוש ספרד עומד ומאיים הגרעין הראשון של אגדת-הסיפור על ר' יוסף דילה-ריינה. אי תשוקה כתשוקתו? ואי מכשולים ומעצורים כמכשוליו ומעצוריו, מבחוץ ומבפנים? ומני אז, אין צל הסכנה ההיא סר מלהאפיל על אור המא-וויים. ומי על מי יגבר? דו-קרב מתמיד הוא שאינו פוסק, ריב-איתנים בנפש האומה. ודווקא חסידות זו, שבאה לעולם לאחר כל אימי-הנסיונות של הגדולה שבכל זוועות שזאת ימי משיח, שלא באו, היא שנידונה להינזרות הגדולה ביותר מביטוי של ממש. נידונה הסופה להתחולל בנפש פנימה, כשהעלפון החיצוני משתלט גם עליה, כלוויתן שכוחות עליונים כפתוהו. מעין מלך אסור ברהטים.

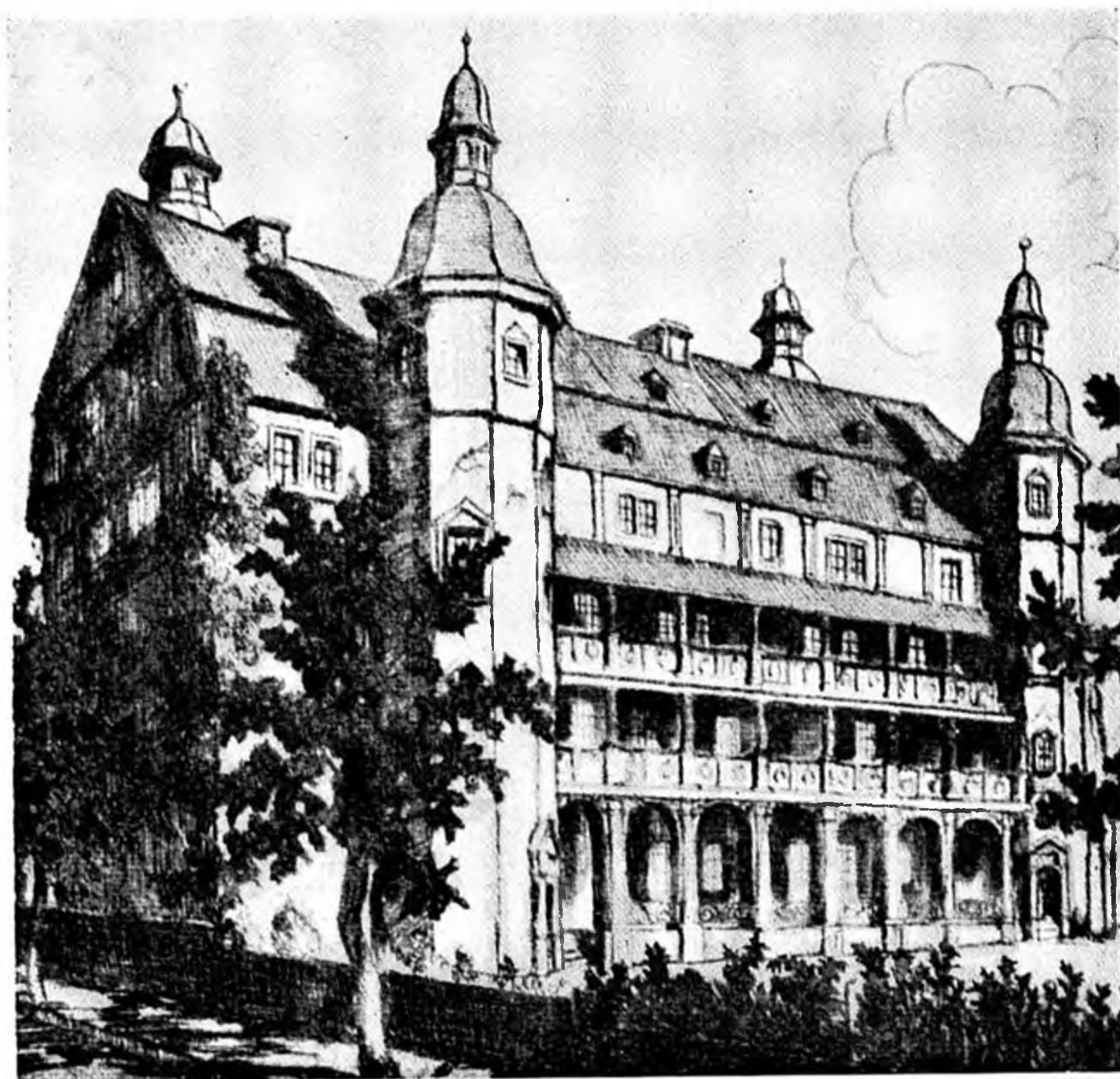
הבעש"ט הפיץ גם דיוק מוטעם בתורת המשיח, ועל-ידי כך גם שונה עצם

המבצר של אייזנברג בירשטין באופנבאך, משכן בית פראנק

החותמת של בית פראנק

הכתר על ארונו של פראנק

[למאמר : על תלי בית פראנק]

מצבת קבורתו של ר' אברהם מקאליסק
[למאמר : כיסופי העלייה בחסידות]

המושג של הבאת המשיח. הוא שאמר: כמו לכל אדם מישראל יש חלק אלוה ממעל — או כמו שחסידים אומרים עד היום, חלק אלוה ממעל ממ — כן יש גם בתוך נפשו של כל אחד מישראל — חלק של נפש המשיח. וכך הוא אומר: להביא את המשיח? חייב כל אדם מישראל להביא את חלק המשיח שלו. כשיכין כל אחד מישראל את החלק של משיח אשר בו, השייך לשורש נשמתו, תתקן ותכונן כל הקומה של משיח. נפש הגואל שוכנת אפוא בתוך נפש האומה פנימה, חלק חלק ממנה בכל נפש ונפש שמבני האומה. וכל אחד צריך להביא את החלק שלו במשיח, ותבוא הבאת המשיח כולו. לא, חלילה, השלמה עם לא-גאולה — אין דבר יותר רחוק מזה לכל החסידות! — אלא העברת כובד-המלחמה על הבאתו למלחמה בתוך נפשו של הפרט החסידי באומה.

וגם זה כרוך במאבק לא-ישוער. כי דווקא לכל אחד אורב הס"ם בקרבו פנימה, להחלישו ולהכשילו וגם לקומם את כל הכוחות החיצוניים נגדו, לבל יעצור כוח לקום נגדם, עד אשר הוא עלול אפילו להחליש את עצם התשוקה לקום. והסמל המאיים של המאבק הזה פרוש על פני כל מאמציה של החסידות מראשיתה ועד דורות מאוחרים. מי לא ניסה לעלות? ונגד מי לא קמו המעצורים — הפנימיים, הנפשיים, אולי יותר מן החיצוניים, המדומים והריאליים גם יחד — לא לתת למחשבה לבוא לידי מעשה. בספרות החסידית קוראים לכך: הסתרים והעלמות, מניעות ועיכובים.

והאגדות הנמסרות מפה לאוזן ומדור אל דור עוד הגדילו והעמיקו את המאבק הנפשי. סיפרו: רפאים מקבריהם קמו לעצור. כל מיני רוחין ומרעין-בישין התלכדו יחד — לא לתת למחשבת העלייה לצאת לפועל. אראלים לחמו את המצוקים והמצוקים ניצחו.

הבעש"ט עצמו עולה. וגם בתו אדל (אש-דת-למו) אתו, והדבר מתחולל כבר שנים לאחר התגלותו, כששמו מאיר לפניו ומחמם את לב הרבים. והוא עולה בנסי-נסים, ומגיע עד לקושטא — ואינו עוצר כוח לנסוע הלאה. הצטרפותו של ר' גרשון מקיטוב לגיסו הבעש"ט היה אולי נצחונו הגדול הראשון של המאמין מטלוסט על הלמדן מברוד. ובכל זאת, ואולי דווקא משום כך, נבחר הוא לשליחות לארץ. וכנראה עם השגות גדולות עלה; בכל אופן בציפיה לנצורות. תקווה זה עדיין נשמעת מפי הזקן מטבריה שפגש את רבי נחמן מברצלוב, נכדו ובהרבה מובנים יורשו של הבעש"ט, בשאלו בשיחה אינטימית: 'הן לא ייתכן כי הנכד של הבעש"ט בא הנה בהשגות קטנות, ככל

יהודים כשרים, סתם לזכות לחיות בקדושת הארץ? ודאי יש לו השגות עליונות וייעודים עליונים. ואכן הוא הלך לבית-אל והיה בצוותא עם ר' חיים בן עטר, בעל אור-החיים כרב ועם חיד"א כחבר, ורק בשנת העלאת עצמותיו של חיד"א לארץ סופר על המעשה הנורא, כיצד השתדלו חיד"א ושני רעיו להביא את המשיח ואת אשר התרחש להם, ואיך נידון בשל כך לשבת כל 25 שנה בנכר, בליבורנו. שוב ניצחו מצוקים את אראלים. חזרה חדשה על המו-טיב המתמיד של ר' יוסף דילה-ריינה.

אבל בין ניצחון למשנהו — עולה רבי נחמן מהורודנקא ועולה ר' מנדל מפרמישלאן, איש איש והשגותיו הגדולות עמו, ועולה השליט, חברו הקשיש של האדמו"ר הזקן, ר' מנחם-מנדל מוויטבסק, בעל 'פרי הארץ', ועולה ר' אברהם מקאליסק ואתם המטיף המלהיב ר' ישראל מפולוצק, ומתכונן המוסד הקבוע לעליית חסידים לארץ, עם שליחים ועם ועדים, ור' מנחם-מנדל אומר לאדמו"ר הזקן: 'אנו הכא, ואתם התם', כלומר הוא ותלמידיו בארץ, והאדמו"ר הזקן וחסידיו בגולה, ויחד יבצעו את התיישבות החסידים. לשם גדולות, לשם פתיחת שערי שמים, לשם קירוב הגאולה.

ידוע הסיפור המוזעזע על ר' אברהם, החבר של בעל התניא והמקובל המקודש, שנקרא 'מלאך' בפי החסידים, מפני שהוא היה נודע כאיש שכולו נפש, בנו-יקירו של המגיד הגדול. בהיותו עוד צעיר לימים — והוא היה אז מגיד בפסטוב — החליט לעלות לארץ. עיכבוהו מן השמים ונפטר שם בדמי ימיו. ומסופר בר' ישראל מפולוצק שהגיע לארץ-ישראל — גם כן אחרי העלמות והסתרים וצרות צרורות — והצליח בעלייתו, עם רבו וחברו, ונשלח בחזרה להחיש עזרה כספית לארץ ולהעלות עוד חסידים אתו, והוא בשובו לארץ הגיע שוב לפסטוב ועלה על קברו של 'המלאך' — ולא ירד ממנו, ונקבר שם. ויש סיפור שלישי איך צלול-הדעת וכביר-ההגיון וגדול מעוף-המחשבה שבעולם החסידי ר' שניאור זלמן, בעל התניא עצמו, החליט אף הוא לעלות לארץ-ישראל ועבר גם הוא דרך פסטוב, והוא כבר ידע את אשר קרה לחברו ר' אברהם ולתלמידו ר' ישראל, ומסופר שציווה לרכבו "שמיים די פערד!" (הצלף בסוסים), כי מי ידע מה עלול להתרחש כאן, במקום הסכנה, גם אתו, אם לא יעצרו גם אותו. והוא אמנם עבר את מקום הסכנה ההוא, אבל לארץ-ישראל בכל זאת לא הגיע. אי-שם במקומות אחרים התגברו המעצורים והמכשולים ולא נתנו לו להגיע. ואף המהר"ן, שידע יפה להאבק עם היצר שבפנים מאין כמוהו, זה איש הנפשיות השופעת, הקדוש השחפני, שכולו אש

שער ספר פרי הארץ לר' מנחם-מנדל מוויטבסק, נדפס בתקע"ד

דת ושלֵהבת־אהבה בו, הוא כבר מראש ידע את כאב המעצורים וכה אמר: 'מי שרוצה לזכות לבוא לא"י, שזה עיקר קדושת איש הישראלי והוא עיקר נצחון המלחמה... מתפשטין ומשתטחין לפניו מניעות הרבה מאד על ענין זה. אי אפשר לנצח במלחמה הזאת כי אם ע"י עזות דקדושה ועקשנות גדולה... ע"י שתתגבר בעזות ובעקשנות גדולה לבוא דוקא לא"י ולבלי להסתכל כלל על שום מונע ומעכב. ע"י זה בעצמו זוכה לנצח במלחמה ולבוא באמת לא"י'. — העניין הוא במלחמה ממש, עם הפנים ועם החוץ. 'ועיקר היסורים (שבהם ארץ־ישראל נקנית) הם המניעות שצריכים לשבור קודם שבאים לא"י. וגדולי צדיקים יש להם מניעות עצומות מלבוא לא"י עד שגם סמוך לדורותינו היה ר' נפתלי כ"ץ (בעל סמיכות חכמים) והבעש"ט זצ"ל שלא יכלו לבוא לא"י. כל זאת מחמת הנ"ל... ומכ"ש אנשים פשוטים וכשרים בודאי מחוייבים למסור נפשם ביותר ויותר, אלף פעמים יותר ולבוא לא"י'.

'ועוד יש מדמים שהם רוצים בא"י ונכספים מאד לעלות אליה והם מוכנים לנסוע לשם, אבל רק בהרחבה ולא בצער ודוחק ובאמת אין זה רצון שלם, כי מי שרוצה באמת לבוא לא"י — צריך ללכת לשם ברגל!.

ומוסיף: 'מי שרוצה להיות יהודי, היינו, לילך ממדרגה למדרגה, אי אפשר לו כי אם ע"י א"י, כלומר ארץ־ישראל הזאת בפשיטות, מיטדיי — זער און די שטיבר' (עם הבתים והדירות הללו).

וגם תפילה מיוחדת חיבר לעלייה: 'אל רחום וחנון... זכני ברחמך הרבים שיהיו לי ולכל ישראל כיסופין וגעגועים והשתוקקות וחשק אמת ילבוא לא"י עד שאזכה ברחמך הרבים ובחסדיך העצומים להוציא מכח אל הפועל. חשקי ורצוני ללכת ולנסוע ולבוא בשלום לא"י חיש קל מהרה, שאזכה גם אני לדלג ולקפץ'.

ועל עצמו העיד לפני צאתו: 'יודע אני שיהיו לי עכובים ומניעות לאין שיעור וערך, אך כל זמן שהנשמה בקרבי ורוח חיים באפי, הנני מוכן ומזומן לישא ולסבול הכל ועד למסירות נפשי ובלבד לנסוע לא"י'.

והוא קם ועלה — והנחיל לנו אפופיאה של נסיעה, שהיא כאילו עצמה תעודה שירית רבת־הרפתקאות, אודיסיאה עילאית, רבת־חתחתים, שכל־כולה סמל שירי למתח הדראמאטי שיש לכל כמיהת הגאולה של החסידות, על עונג אושרה ועוצם יסוריה וחומר מאבקה במעצורים, שאין דומים כמותם: ברקים ורעמים וסערות־ים ומלחמת הצרפתים ושבירת הספינה ותעיית־

דרך והרפתקאות עם ישמעאלי וסכנת-נפשות ומחלות ועלילות-שוא וגידור-
 שין ורעש וחיילות וטעויות-דרכים ושטפונות וסכנות — סכנות ללא קץ וללא
 ספור. ותלמידו מסיים: 'ספרנו... כטיפה מן הים, מהמון התלאות וההרפתק-
 אות והסכנות העצומות והיסורים הקשים והפחדים הגדולים שעברו על רבנו
 ז"ל בנסיעתו לא"י...'.
 והמגילה המופלאה והאיומה הזאת מבטאה את כל ייחודה של תשוקת

העלייה החסידית — על כל השגב שבה ועל כל אזלת-היד שלה — שכל-כולה
 היא תביעה להתגברות של התשוקה ואמונה בשבירת המניעים. ואם עוד לא
 נמצא אמן יהודי ליצור מוסיקה ל'נסיעה' הנשגבה הזאת — סימן כי עוד שר
 שירתנו מתמהמה להתגלות — —

הנה נאמרו כאן הרבה דברים נאמנים על שני ערכי-היסוד של החסידות —
 על אהבת ישראל ועל השמחה. אבל מהיכן נובעת שמחה זו של
 החסידות, במה היא מלווה, מה מפאר ומפרנס אותה? מפרנסת אותה הווד-
 אות, כי הולך העולם לקראת גאולתו ותיקונו, כי 'קרבה אל נפשי גאלה', כי
 על אף הכול אנו מתקרבים יום-יום אל קץ הפלאות.

לא אלאה אתכם בסיפורים מרובים פן ידרשו את כל הזמן שברשותי. אזכיר
 רק מה שמספרים על החוזה מלובלין, שהיה לו שעון מיוחד על הקיר, והחסי-
 דים היו אומרים, שהשעון של החוזה מלובלין מצלצל אחרת מכל שעון.
 ומעשה ונתגלגל השעון של החוזה ממקום למקום והגיע לאיזה פונדק. עבר
 אחד מגדולי החסידים והכיר אותו לפי צלצולו. שאלו אותו: כיצד הכרת?
 אמר דבר, שמסביר את כל העניין הזה שאני מתכוון אליו: 'אצל כל בני
 אדם כשהשעון מצלצל — נופלת עצבות על האדם: עוד שעה אחת יותר
 קרוב אל המוות. חולפים החיים מהר, ואוי לנו כי התקרבנו בעוד שעה אל
 הסוף. אבל השעון של החוזה מלובלין מכריז כל שעה: הנה קצרה הדרך,
 אשרינו כי התקרבנו בעוד שעה אחת יותר לביאת המשיח'. ודאית היא
 האמונה כי הולכים לקראת הגאולה. ועם שעון כזה על הקיר קל יותר לשאת
 את תלאות החיים. על כן ממלאה השמחה את כל חדרי הנפש, ועל כן גם
 אהבת כל ישראל, כי לכולם הגאולה קרבה, ורק עם כולם יחד יש ללכת
 לקראת המשיח. וכשם שאמר הבעש"ט כי לכל יהודי יש חלק שלו במשיח, כן
 הוסיף ר' נחמן ואמר: 'כל יהודי יש לו חלק משלו בארץ-ישראל'. יש חלק
 מארץ-ישראל בנפשו של כל יהודי. יהודי העולה לארץ-ישראל — הוא כביכול
 עולה אל חלק אלוה ממעל שבקרבו פנימה וגואל את חלקו הוא שבתוך

ארץ-ישראל. כל ישראל יעלו לארץ-ישראל — ותיגאל כל ארץ-ישראל. ועל אף כל המאבקים הללו שאפפו את התשוקה החסידית לגאולה ולעלייה, תשוקה כפולה ומופחדת, רבת אימה ומעצור — זכתה גם למעשים, למעשים של תפילה וגם למעשים של תקווה, ואף למעשים של עלייה ושל התאחוות ושל בניין. הפסיעות גם כשהן כבולות אין הן חדלות. עוד האדמו"ר הזקן עצמו היה לגבאי ולנשיא ארץ-ישראל. השם 'נשיאים', המקובל והמקודש בקרב אדמו"רי חב"ד, בא משום שהיו 'נשיאי ארץ-ישראל' במוסד זה של המעמדות שהקימו, כמו למשל הר"ר דוד אופנהיים בפראג, שבשל קופת הצדקה שיסד למען ארץ-ישראל קיבל את התואר 'נשיא ארץ-ישראל'. מעין מה שכתב ר"י דילאטיש בשנת שי"ח על הופעת 'הזוהר', כי לשם קירוב הגאולה התפרסם, כן הכריז ר' זוסיא מאנופול בשנת תקנ"ז כי עם 'התניא' ביד ילכו לקראת משיח צדקנו.

*

גם כשמטרופולין של מעלה היתה לחסידים טבריה, נשלחו משם מדי שנה בשנה שד"רים, 'תמידין כסדרן' לכל החסידים של רוסיה וליטא ופולין וזאמוט לעודד ולהפעיל ולכבוש לבבות ולהזרים את כספי ה'מעמדות', ולא היו בעלי השפעה בקהל חסידים כ'חוזר' של תורות הרבי וכשד"ר של דמי המעמדות של ארץ-ישראל. ולא נשארה אף שושלת חסידית אחת בגולה שלא תקעה את אוהלה בארץ, בטבריה ובירושלים ובחברון ובצפת. וכמספר הצדיקים מספר השטיבלאך, וכמספר השטיבלאך — המשולחים. וכשהחלה העלייה של חב"ד, הסתעפה, התמידה והפכה את חברון למטרופולין של מעלה לכל הסתעפויותיה של תנועת חב"ד.

עוד לא נכתבה ההיסטוריה של התבצרות חב"ד בחברון על אישה, תלאו-תיה, שליחיה ותומכיה. היישוב בחברון החב"דית עוד מצפה לסופרו ולחוקרו. העיכובים לא פסקו. גם את הפילוגים והפיצולים, והמחלוקת התדירות, ראו כתחבולות של הבעל-דבר, כפרי ההעלמות וההסתרים. ר' מנחם-מנדל מויטבסק, אבי היישוב החסידי בארץ, אמר בשעתו כי 'ארץ-ישראל היא השכינה עצמה'. והאדמו"ר הזקן כתב באיגרת הקודש (י"ד) 'אהבה זו אל ארץ הקדושה צריכה להיות בוערת כרשפי אש בקרב איש ולב עמוק כאילו היום ממש נתן ה' עליה רוח נדיבה. מדי שנה בשנה הולך ועולה למעלה ראש במדת קודש העליון האור המתחדש ומתרבה בה תמיד'.

ובבית-מדרשה של עליית החסידים אנו לומדים גם על חובת ההכשרה

הנפשי ת לעלייה ועל חבלי הקליטה, והדברים מאירים לדורם ולדורות. הן כה כתב באיגרתו ר' אברהם מקאליסק: 'זאת אשוב אל לבי להשיב... לכל שואל ומבקש לשכון כבוד באה"ק... הנה כמה היפוכים וגלגולים ומאורעות עידן ועידנין יחלופו על כל אחד מבאי הארץ עד שהוא קובע את עצמו בה ורצה את אבניה... ואוהב חורבות שבא"י ופת חריבה בהן. ולא לקלים המירוץ. לא יום ולא יומים, לא חודש ולא שנה, כי אם ברבות השנים עד שיעברו ימי הקליטה והוא נקלט בחיי הארץ... כמה שכתוב, איש ואיש יולד בה, ר"ל כי הבא אל ארה"ק צריך מחדש עיבוד ולידה וניקה ולהחתל בחתולים כמו תינוק בן יומו, אשר יראה פנים אל פנים את פני הארץ ונפשו קשורה בנפשה".

'...מי שבא... במה שהורגל כל אחד לפי מידותיו... ממש דעתו מטורפת עליו, יעלה שמים, ירד תהומות, כאניה המטורפת בים ומטריד את אחרים בעניניו... עד שישים דופי בארץ עד שהשי"ת מראה לו פנים, אז ישקוט וינوح... והוא דבר שאין לו קצבה ואיך וכמה, ומתי, לכ"א לפי עניניו ולפי מעשיו ולפי שורש נשמתו... אשר על כן יזמין עצמו לכל האמור ויבחין נפשו אם כוח לו לעמוד... ואז ילד לבטח... ישכון בטח ושאנן'.

ובנו של תלמיד הבעש"ט, ר' משה שוהם, כותב על ההבדל בין עולה לארץ לשם ארץ-ישראל, לבין בורח לארץ-ישראל משום שעוזב את ארצו, דברים נוקבים במשמעותם וחותכים בסגנונם: 'וילך אברם... ויצאו ללכת ארצה כנען, ר"ל שכל יציאתו רק ללכת לארץ כנען, לכן — ויבואו, ארצה כנען...'. 'ואילו על תרח כתוב 'ויצאו אתם מאור כשדים ללכת ארצה כנען', ר"ל תרח לא הלך לכנען לשמה, אלא לפי שיצא מאור כשדים... על כן וימת תרח בחרן...'.

לידי פעולה מאוחדת של החסידים עם כל העוסקים בעניין יישוב ארץ-ישראל של התקופה ההיא, עם כל הכוללים 'העולמיים' וכו' — הדבר לא הגיע. ההתבדלות החסידית שבכל השטחים עשתה את שלה. ולא עוד אלא גם החסידים עצמם לכל זרמיהם לא הגיעו לידי פעולה מלוכדת. כל שושלת בנתה לה במה משלה בתוך ארץ-ישראל ומעמד משלה באיזורה שבגולה, למען השטיבל שלה ולכלכלת העולים משלה אשר בתוך ארץ-ישראל. עם ראשית הפילוג אשר בימי האדמו"ר הזקן, קמו לעזרת ר' אברהם מקאליסק אשר בטבריה ר' מרדכי מליכוויץ, ומהם נפלגו אחר כך הכוללים של סלונים וקארלין וסטולין ועד לקוידאנוב הגיע. וכשהעבירו חב"ד את המטרופולין מטבריה

לחברון והקימו את 'החצר' והעלו לשם עולים, וריכוז נדבנים עשירים וותיקים-עולים, היתה הפעולה למען ישראל של חב"ד במרכז דאגתו של כל שטיבל חב"די.

וכשהסתעף בית ריז'ין לכל בתי 'נסיכיו' המרובים ראה כל בן וכל נכד חובה קדושה לעצמו להקים לו שטיבל משלו בתוך טבריה המגוונת. הופיעה ויז'ניץ, הופיעה באהוש, הופיעה אוטינייה, הופיעה בויאן, הגדיל עשה כולל לבוב.

בסיכום אפשר עכשיו להגיד כי במאה הי"ט הגיעו הדברים לידי כך, שכל היישוב האשכנזי של טבריה, כל היישוב בצפת, מחצית היישוב האשכנזי בירושלים וכל היישוב האשכנזי של חברון לא נשען אלא על כתפי התנועה החסידית, המפוצלת לזרמיה, ולשושלתיה ולחצרותיה.

לא היו אז בכל עסקני הכוללים שבכל הגלויות כוחות כה פעילים בשדה העזרה הכספית לארץ-ישראל ולהעלאת ותיקים ונכבדים אל ארץ-ישראל כמו התנועה החסידית, ולא היתה בתוך התנועה החסידית כל חטיבה מיוחדת, ותיקה או חדשה, שלא בנתה לה אחיזה משלה בתוך ערי הארץ הקדושה, ולא הקדישה לכך חלק ממיטב עסקניה. והכול במפוצל ובנפרד, כל חסיד על דגלו וכל אדמו"ר על שטיבלו.

וכשגברה יריבתה של החסידות כולה, וההשכלה פשטה וההר שבין החסידים למשכילים גבה מאוד — לא פסקה העשייה בארץ-ישראל בתוך החסידות, אולם ההתבדלות מעסקנות כללית עם בוני ארץ-ישראל אחרים, גברה עוד יותר. וכאשר התאחדו ענפי תנועת ההשכלה עם ניצני עסקני ישוב ארץ-ישראל — גברה הזהירות והחשדנות פי שבעה, ונקבע היחס לא רק לדור ההוא אלא גם לבנים ולבני-בנים.

וכל 'העיכובים והמניעות, ההסתרים וההעלמות' שעקבנו אחריהם עד כה, מאז ראשית החסידות, קיבלו עכשיו מזון חדש, מזמרת הזמן. וכשהגיעה שעתה של תנועת חיבת ציון להיוולד ואחר-כך כשבאה הציונות למלא את מקומה — היתה כבר החסידות המאורגנת מעבר למתרחס. עם יריבתה ה'מתנגדית' הקיצונית קמה שכם אחד נגד הכוח העולה הזה, החשוד גם על דחיקת הקץ וגם על ההשכלה, והריב היה נטוש, כאשר כולנו בילדותנו היינו עדים לו. יחידים ונועזים מקרב הכוספים הגדולים שבחסידות הושיטו יד, או קרנו ברכה, אבל החסידות המאורגנת, על ראשיה ומנהיגיה, התייצבה מנגד.

את פרטי העובדות אתם יודעים. אני רוצה בסיכום להגיד: כאיל

תערוג על אפיקי מים כן עורגת הנפש החסידית לגאולה לארץ-ישראל דרך כל הדורות, ועלייתה היא טפין-טפין, יחידים-יחידים, דרך מלחמה בהסתרים והעלמות, אבל אינה נפסקת. כמי השילוח ההולכים לאט, ואינם פוסקים, ומרוויים את הישוב בארץ-ישראל ואת נפש האומה בכל פזוריה. ובכל פעם כאשר מתחולל בארץ משהו גדול, כשבא גל-עלייה גדול בעצם המערכה של בניין ארץ-ישראל, ומבהיק איזה אור חדש, אם תקווה גדולה ואם מפעל חדש, פורצים נועזים גם בלב החסידות ומתגברים על ההתנגדות השיגרתית. וכולנו הן חיינו וסבלנו וכאבנו כשרבותינו ואבות-אבותינו היו נגדנו, בשעה שפרצנו ועלינו לארץ. אבל בכל פעם כשכאן גדל משהו — אי-שם במעמקי החסידות, ללא רשמיות וללא עם רב, זע מיתר יקר ועונה מרחוק, כתהום אל תהום קורא לקול צינוריק. אי-שם מישוהו קם לעלות להאחז בסנסנים. והעובדות הן מרובות. אוסיף רק סיפור, שאני רואה אותו כפאטאלי ביסודו.

בספרות הדנה על תולדות החסידות שמו לב לא במידה מספקת לדמותו המיוחדת במינה של האדמו"ר המהר"ש, בנו של הצמח-צדק, שהיה מן השלי-טים בשורות הנשיאים של חב"ד. עליו מספרת המסורת החסידית, כי בהיותו צעיר דרשו בחוגי החצר על שנה קרובה כעל שנה של 'קץ'. צפה המהר"ש לבוא הפלאות בשנה המובטחת ההיא. וכשהגיעה השנה לקצה ונצורות לא באו, נכנס אל אביו ר' מנחם מנדל, בעל צמח-צדק ושאל, מה נעשה בקץ שנרמז? ביקש האב לנחמו ולאוששו, אמר לו: אפשר ליישב. הלא ביאת המשיח היא גילוי פנימיות התורה, והנה השנה נתפרסם הספר 'לקוטי תורה' של האדמו"ר הזקן... התרגש המהר"ש הצעיר והחזיר: 'אבל אנו רוצים בביאת המשיח למטה מעשרה טפחים...!'

ועל ביקורתו החריפה נגד כל השאננים שבקרוב עסקני הגולה מעידה האימרה הפתגמית, שנשתמרה בזכרון ותיקי החסידים המיוחסת למהר"ש, לאמר: 'אורא דא"י מחכים? בכל אופן ברי, כי אורא דחו"ל מטפיש...!'

ואופייני מאוד הוא הסיפור שפורסם על-ידי האדמו"ר המנוח הריי"ץ זצ"ל בס' התולדות של סבו המהר"ש:

'בשנת תרמ"א (בשנת הפרעות של הסופות בנגב) שהיו אז פאגראם ביהודים אמר אח"כ המהר"ש: ווען מען וואלט מיר געפאלגט וואלט מען אסך אידישע בלוט פארשפארט... איך האב זיי (לנציגי הממשלה) געוואלט זאגן

כיסופי העלייה בחסידות

אויב ניט (אם לא ייטיבו את היחס ליהודים) פאר איך אוועק אין א"י און נעם מיט 100 טויזענט פאמיליעס. און איך וואלט עם דורכגעפיהרט. נאר דאמאלסט איז געווען ענין ביל"ו, און איך האב ניט געוואלט מוסיף תוקף זיין. וסיים: 'ווען ביי זיי וואלט געווען אויך דער "באור ה'" (כלומר כל הפסוק: בית יעקב לכו ונלכה באור ה') — וואלט איך אויך מיט זיי געפארן' (ס' התולדות של האדמו"ר מהר"ש — קה"ת, ניו-יורק תש"ז, עמוד 78).

ועם כל גל עולה נוסף ענה הד בודד נוסף גם מעבר לגבהי המרומים של ההר החוצץ: אחרי בלפור עלה הרבי מיאבלונה. עם העלייה השלישית עלה לכפר פינס ר' ישעיה מגרודזיסק. לפניו עלה הצדיק מדרוזהוביטש ובנה את שכונת 'יגיע כפים' בירושלים. בודדים הצטרפו. ראשי המטות עוד שמרו על מעצוריהם. וכששאל ר' שלמה אהרנסון ז"ל, רבה של קיוב, החסיד החב"די, שהיה אחר-כך רבה של תל-אביב, את האדמו"ר הרש"ב זצ"ל על פשר התנגדותו, אמר לו: כל מכונית זקוקה למעצור — אנחנו המעצור! והרב החסיד והשנון הספיק עוד לענות לו: מעצור הוא ודאי חלק חשוב במכונית, אבל לנסוע אפשר לא במעצור, כי אם במנוע. ואנחנו מצווים לנסוע... וגם כשגבה ההר מאוד ניסו תמיד יחידים בעלי-נפש להעפיל עליו ולחצותו — ונשארו בודדים.

עוד בימי חיבת ציון ניסה האדמו"ר מפילוב (נכד רמ"מ מקוצק) לארגן מושב של אלף משפחות של חסידים — אגודת האלף — מתוך התנגדות האדמו"רים שבדור, והעניין לא נסתייע.

ועד הנפש נוגעת חליפת-המכתבים הקצרה, השמורה עכשיו בארכיון של התנועה הציונית, שהתנהלה בין החסיד התמים והיקר, ההיסטוריון הראשון של תנועת החסידות, ד"ר אהרן מרקוס, לבין אביה-מחוללה של התנועה הציונית ד"ר ת. הרצל. כידוע, עמד הרצל בקשרים עם האדמו"ר מצ'ורטקוב ששלח לו את ברכתו והרצל תלה תקוות בו. ד"ר מרקוס הציע לכנס את עשרות האדמו"רים, השליטים לפי דבריו על שלושה מיליון חסידים, והוא הבטיח להביא את כולם תחת כנפי הציונות. וגם הפעם לא אסתייע מלתא. כשם שהמהר"ש היסס בימי ביל"ו, היסס הפעם הרצל בימי ראשית הציונות.

וההר שגבה נשאר בגובהו!

ומשגבה ההר מאוד, קרה משהו משונה. "חסידים שבאתגליא", יראים וכשרים רובם ככולם ובעיקר, היו מנגד. באו "חסידים שבאתגליא", כלומר

צאצאי החסידים, שדם חסידים נוזל בעורקיהם, ואולי מורשת החסידות מתנגנת בנפשם מאליה, והשקיעו את כל נפשם ורוחם ללא כל מעצורים בתוך התנועה הציונית על כל גילוייה ונסיונותיה, וזיו כסופיהם הוסיף לרנן את התנועה החלוצית ותנועת העבודה, את ההתיישבות ואת ההתגוננות, את הספרות ואת התקומה, בארץ ובגולה. בעילום-שם ובעילום-מוצא חתרה מורשת החסידות למלא שליחותה. והיודעים יודעים — —

ותרשו לי לסיים את דברי המקוטעים בזיכרון אישי, שאולי יש בו כדי לרמוז במשהו לאן ההתפתחות הולכת.

ידועה מידת מסירות-הנפש של האדמו"ר מלובאביץ', הריי"ץ זצ"ל, שהיה אבי המחתרת הדתית היהודית, רבת הסבל והנאמנות, שברוסיה הבולשביסטית. וידועה גם השתוקקותו העצומה לגאולה מהירה, מיד לאחר השואה. זכורה 'הקריאה הקדושה' שלו, ועד היום מתברכים נאמני חסידים בברכה הנלהבת שלו 'לא לתר לגאולה'. ובשנת תש"ח, ואני בלייק-סאכס, משתתף בוועדה המדינית שנשלחה מהארץ להיוועד עם משלחת הסוכנות היהודית שהופיעה בפני האומות המאוחדות. והיום — אור ליום ההצבעה ההיסטורית. והנה בבוקר, עודני במלוני והטלפון מצלצל. מדבר הרש"ג נ"י, חתנו של האדמו"ר (האדמו"ר היה אז, כזכור, חולה מאוד) והוא אומר: הרבי מבקש לדעת, מה נשמע בוועדה? נפעמתי לשמוע שאלה בשם הרבי פנויה אלי. והעניינים באותו יום היו יגעים מאוד. אנשינו ישבו ליד הטלפונים והזעיקו סיוע להבטיח קולות בהצבעה. ודורשי חישובים חששו מאוד והודיעו: ספק אם יש רוב. אמרתי לרש"ג: יגיד, בבקשה, לרבי, כי צריכים לרחמים רבים'. הלך הרש"ג ומסר זאת לאדמו"ר, וחזר ואמר: 'הרבי ביקש למסור, כי השי"ת יעזור אי"ה'. והוסיף: 'הרבי ביקש שלמחרת ההצבעה תבוא אליו'.

וכשהגעתי אליו, למחרת יום ההצבעה, כשההכרעה נפלה בעד הקמת המדינה, והיתה בינינו השיחה הארוכה ההיא על עליית פליטי חסידי-רוסיה לארץ-ישראל ועל הקמת כפר של בני חב"ד בארץ, ותוך כדי שיחה התאוננתי מרות על הרדיפות שרדפו אותנו ראשי החסידות לפני עלייתנו, אמר לי הרבי זצ"ל ברורות במעמד חתנו: "מיינט ניט, אז איך האב חרטה. דענסטמאל טאקי ניט. איצטער — יא" (אל תחשבו, כי אני מתחרט. אז אמנם לא, עכשיו — כן). והוא צירף מעשה להכרעה וטלגרף לפאריס שחסידי יוצאי רוסיה יעלו — לא לקאנאדה, כפי שחשבו קודם, כי אם לארץ-ישראל, ומחשבת כפר חב"ד קמה והיתה. כלומר: החלו יותר ויותר להתפזר 'המניעות וההעלמות', והמעצור

היה למניע.

בשער אהבת ישראל וכיסופי הגאולה מתחילים המעגלות להשתלב. ודור לדור יביע אומר. אומר ? כוסף יביע ! והכוסף יקרום עור ובשר. וקם וחי. והחיים ילוכדו.

ואלה שזכו בימי איד ודיכאון, ימי התגברות כל 'ההסתרים וההעלמות', להכריז בכל שלהבת לבם, בוקר וערב ולילה, 'ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה', הם עוד יזכו, בימי קיבוץ גלויות וצמיחת הפורקן, לצעוד שכם אחד עם כל הכמהים והבונים שבאומה, לקראת קירוב היום הנכסף והמיוחל.

[תש"ך]

חלק שני

'כאטש און כאטש און כאטש
גולה וסורה,
פונדעסטוועגן, פונדעסטוועגן
דמתה לתמר'
[מתוך 'אום אני חומה'
בנוסח ר' לוי יצחק מבארדיצ'ב]

סגולת ההגנה על אדמת נכר

הגנה אינה רק כמות של ידיעות או של כוחות או של מכשירים הנחוצים לכך ושל כללים שיש ללמדם. בגילויה בהיסטוריה של עמנו ההגנה היא קודם-כל איכות, תכונה נפשית, סגולה. סגולת אדם. במידת-מה עשויה היא ליהפך בזמן מן הזמנים לסגולת דור. היא תכונת-נפש גם מבחינת האומץ, גם מבחינת היחס למכשיל, היחס למכשול והיחס לסכנה. היא תגבורת של רצון. היא סיכום של סגולות נפשיות מיוחדות, אשר בצירופן יחד הן הערובה לכושר הדור לעמוד נגד הקמים עליו.

יש מלה אחת הרווחת בז'ארגון המקובל, ואנחנו, בדרך כלל, צריכים עדיין לנהוג זהירות בשימושה, ואם אשתמש בה, הרי בכל היחסיות שבה. אכן, בצרפנו את כל זה אפשר לנו לומר: אין די בכשרון ובידיעה בלבד, נחוצה גבורה. ואיש ההגנה בדורותינו רשאי לשאול: תכונה נפשית זו, מה משקלה בקרב אומה זו, מה מקומה בקרב דור זה? אימתי התגלתה? ואם התגלתה — מי טיפח אותה? ואם לא נתגלתה, איך ניטע אותה בקרבנו? אולי אין כל יכולת להצמיחה על צחית-סלע של נכר? ואם אמנם יש תקווה וביטחון, כי בקרב דור זה, גם בארצות גולה, אפשר להפיח רוח זאת, ולבנות עליה מתוך הרגשה, כי לא ממרחקים באה אלינו, ולא זמורת-זר היא, או בדיה שבדה דורנו מלבדו, אלא שורשים לה, ניסיון, וגילויים — היכן אפוא גילויה? איך להוציאם מגנזי הקיפולים של היריעות ההיסטוריות האלה ולהעמידם לעיני הדור, למען יידע מה מקומה של סגולה זאת, וירגיש בקרבו את הבי-טחון, כי לא מדוחי-שוא הם לו, לא משא-נפש בלבד, אלא משהו ממשי, השתול על קרקע פורה, אשר לא פעם כבר עלו בו גידולים כאלה.

כדי לקרב את השאלה אל השכל ולהוציאה מהפשטתה, יש לנסחה אחרת; לא לבד אם אפשרית סגולה זאת בקרב עם ישראל. אין כאן דיון בחקר הפסי-כולוגיה של האומה, אם בכלל יכלה כנסת ישראל לדרוך על הבמה בתכונות-גבורה. התנ"ך מדבר בעדו, ודיים פסוקי-קדם של האומה כדי להיווכח בכך.

לפנים — ודאי. גם שונאינו לא יכחישו. לפנים — בימי 'גור אריה יהודה' ובימי 'דן-שפיפון עלי-אורח', בימי 'גד גדוד יגודנו', וימי 'קרני ראם קרניו בהם עמם ינגח', בימי יפתח ושמשון, דוד ויואב, יוחנן גוש-חלב ובר-כוכבא — בימים ההם ודאי! ואין כל צורך להרבות בפסוקים. די לו לאדם שייצא לשוט בארץ הזאת, בין הרים אלה, למען הרגיש מה גבורה רבה צריכה היתה להכיל אומה זו, אם בתוך ישימון זה ועל ההרים האלה ידעה, כבר בימים ההם, לחיות את חייה, להכות שורשים ולהקים תרבות עצמאית. והלא היו זרים סביב לה, ושונאים מעברים, וים, וקדם ומדבר, המדבר הזה, שגידל בקרבו כל פעם כוחות חדשים, אשר הסתערו ובאו כדי להשמיד כל מה שנבנה, וכל מה שנורע, ואת כל המקנה והצאן אשר עשתה אומה זו בארץ זו. 'ויעלה מקדם' — שוד ושבר... ולעמוד במקום זה, כסלע מול פני המדבר הזה, ובכל זאת, לפתח כאן תרבות זאת, ועצמאות זאת — — —

אכן, גם לולא הפסוקים המפורשים היינו יודעים: עם שחי כאן ויצר כאן וכך יצר — יכול להיות רק עם שטיפח בקרבו סגולה נפשית זו לעמוד כצור איתן בפני כל אויב ולגלות בנפשו פנימה גם גבורה, גם ששון לקראת קרב, וגם יכולת לעמוד מעטים נגד רבים מאוד. אחרת לא תתואר כל ההיסטוריה העברית בארץ הזאת ובכל הסביבה הגיאוגראפית והאתנוגראפית שלה.

לא זאת אפוא השאלה, אם אומה זו, לפי טיבה ומהותה, היתה בכלל מסוגלת למעשי גבורה. השאלה היא: מה היה לגור אריה יהודה אחר צאתו בגולה, אחרי מרד בר-כוכבא, ואחרי מצדה ואחרי המלחמה עם רומא — אשר עליה מרבים גם היסטוריוני ישראל וגם היסטוריוני רומא לספר עלילות תפארת על מעטים שידעו בקשיות-עורף אחרונה לעמוד נגד רבים ועצומים. בימים ההם עדיין היתה מורשת גור אריה יהודה שלמה בקרב בני המרד האלה. אבל אחר-כך? בזאת הגולה הגדולה, הארוכה והדווייה, ללא כלי-מגן ומר-דות, בחיי הסתגלות ונכר, חיים של מציאת-חן בעיני זרים, חיים של 'ופחדת לילה ויום'. מה היה אז לגור-אריה והיכן השפיפון ההוא? האומנם הפך אביר-יעקב להיות תולעת-יעקב? ואם תולעת, איך נערה בו מחדש את דם-השפיפון בטרם נחזירהו 'אלי אורח'? אולי באמת לא נתאפשרה תכונה זו לעם-סבא אלא בשעה שישב בארץ הזאת, כשליט על חיו העצמיים, אדון לגורלו — אולם מאז נחתם גורלו ויצא בכלי גולה, על כל פזוריה והסתגלויותיה, לא נשארו לו מכל הגבורה ההיא אלא פסוקים מוזרים, שטעמם שכחנו ועל פירושם, גם על פירושם, כבר לא נעמוד כמו שהוא? אם כך — הרי לכל היותר אפשר לקוות,

כי ביום מן הימים, לעתיד לבוא, כאשר עוד פעם תתחיל היסטוריה חדשה וישובו בנים לגבולם, כי אז תחת שמים שלו ומן האדמה שלו תצמח מחדש הסגולה הגנוזה. לעתיד לבוא. ועכשיו? ועד אז? עדיין רק תולעת יעקב? — ומהיכן הערובה, כי בטרם ישתנה ויקום דור עצמאי באמת, על אדמתו החופשית, תצמח סגולת הגבורה בקרבנו מחדש?

ומשום כך השאלה היא: מהי מהותה ההיסטורית של סגולת-ההגנה גם של 'שה פזורה ישראל'? מהי ההתנגדות הנפשית לשונא ולסכנה הפועמת בקרב העם גם בהיותו מועט וגם בשבתו בארצות-גולה? הישנה התכונה הזאת או איננה? ואם אמנם ישנה — הלא נחשפנה מחביונה ונעמידנה לפנינו, ונעמיק חקר בה, ונגדיל את הכרתה בקרבנו ונבאר אותה על נפתוליה וגלגוליה, עליו-תיה וירידותיה.

לחקר ההתפתחות ההיסטורית והשתלשלותה של סגולת-ההגנה בישראל כנכס יקר לחקר ההיסטוריה העברית בכלל עוד לא הוקדשו זמן ומאמץ. לדבר הזה יש לכוון גם לב, גם ידיעה, גם התמדה, גם חיפושים, ויש לחפש כהוגן — חפישו באוריתא שפיר — מתוך ביטחון אמיתי, כי שכרנו רב. אם נחפש — שכרנו רב. וזה כל תפקיד דברי.

ויש שתי סיבות שגרמו לכך, שהחיפושים הם קשים כל כך: אחת — מחמת עצם החומר; ואחת — מחמת סגולתו של המחפש. על קשיי החומר כבר רמזו כל אלה שטיפלו בכך. בהקדמה ל'ספר הגבורה' ניסה ב. כצנלסון להגיד משהו על כך, כיצד אבדו תעודות מאין עין משגיחה ובאין דואג שהדברים ייאספו ויישמרו וייקבעו למזכרת. אך יש עוד דבר, שאינו פחות חשוב מעצם איבודם של הדוקומנטים. ההיסטוריה העברית בתורת מדע, חקר עובדות, ספרים — אינה רק פרי רוחו של העם, אשר תוך חייו יצר את הדוקומנטים האלה, אלא גם פרי-רוחו של דור ההיסטוריוגראפים העברים, אשר בכוונה תחילה חיפשום ובדקום והנחילום לדור. וההיסטוריוגראפיה העברית מ-1821 עד עכשיו לא חיפשה את התעודות הללו. גם כשנתקלה בהם, לא התבוננה. האוזן היתה אטומה משמוע את הדי הגבורה, שנשתמרו עדיין גם בדוקומנטים, גם בספרים, גם בעדויות של יהודים, וגם בעדויות של לא-יהודים. והאוזן היתה אטומה, מפני שהלב והמחשבה לא נתכוונו לכך.

היסטוריוני דור-האמאנסיפאציה ודורות חכמת-האמאנסיפאציה (ועד לפני זמן-מה כתבו את דברי ימי ישראל הם בלבד), לבם לא הלך כלל אחרי כל מסכת הגבורה הזאת. הפרשה נידונה לחתימה. ברי היה להם: מעכשיו לא נתנסה

סגולת ההגנה על אדמת נכר

יותר בנפתולים אלה עם עמים שכנים. הברית שנכרתה, או שתיכרת, או שאנו שואפים שתיכרת בין ישראל לעמים, ברית אחרת היא ואחרת תהא, ולהתגונן ננות זאת הלוואי שלא ניזקק עוד ומוטב שלא נרבה חקר על כך. ואם לא נכסף הלב, לא ראתה העין. ואף אם נתקלה העין — לא שקדה היד להרים ולגלות את הכמוס בנמצא.

ונחוץ שיקום דור חדש, דור מתנסה בניסיון חדש. אין די בראייה חדשה; נחוצה גם התגלות של מציאות חדשה בשביל דור נאבק. כי דור נאבק — יהיו כיסופיו אחרים, ומתוך כמיהה חדשה תתחיל גם עינו לתור אחרת, לראות ראייה אחרת, וידו תדע לגלות את אשר תמצא עינו, אם יהיה לבו מעוררו לכך. על כן הקושי בגילוי החומר, על כן גם הקסם המיוחד בחיפוש, ועל כן גם התקווה, כי עתה עתידים להתגלות לנו בפרשה זו גילויים אשר נעלמו מעיני הדורות שלפנינו.

אמרתי: אני רוצה רק לציין את הצורך. אך כשיגיע הזמן ונתחיל לחקור ולהתעמק גם במציאות הנפשית מתוך כל העובדות ההיסטוריות הידועות (בשעה שעמדו יהודים נגד אויביהם עם נשק ביד, בשעה שהנשק היה של הממשלה ובשעה שהיה בניגוד לממשלה, בשעה שהיו להם בעלי-ברית ובשעה שלא היו, ובשעה שעמדו יחידים, מעטים נגד רבים) — ראה תראו שכל פרק ופרק מן הפרקים הללו אחוז ודבוק במחרוזת של עובדות בתוך שלשלת הדורות בתוך עמי-נכר. באשר גם שם ידעו אבותינו, פעם יותר ופעם פחות, לחשוף עוז וגבורה, ומדי פעם בפעם התלקח בנפש פנימה איזה יצר קדמון, יצר כמוס של גבורה ועמידה על הנפש. להודיעך כי אכן גם בארצות-נכר, גור אריה יהודה לא תם לגווע.

כאשר נעמיק חקר ונשחיל במחרוזת זו חוליה אחרי חוליה, נראה בעליל לא רק את הגבורה הנפשית, שנדרשה לאומה גולה כדי ליצור חיים פנימיים, חיים של עצמאות על חודה של מחט — הלא היא הסגולה הנפשית שנדרשה כדי לבנות חומות מסביב גם בשעה שקרקע לא היה מתחת לרגליים — אלא גם את הגבורה המתגלית בימי התמורות הגדולות המתרחשות מסביב. נדמה לי, כי רבות תהיינה דוגמאותיהן.

יש תקופות ארוכות של חיי הסתגלות, של תולעת יעקב, ואז משתרר יצר הכניסה לחיי זרים ולשפה זרה, ומתגברת גם ההסתגלות לתנאי אחרים, גם הרדיפה אחרי חיי שלום, גם היכולת של פשרה. אז מגיע זמנה של חכמת-גולה, שכולה אחוזה ודבוקה ביתר יכולת של הסתגלות. בתקופות הללו ניטלת

הגבורה הנפשית ממלחמת-חוץ והיא מכוונת כולה להתבצרות בתוך תחומי פנים, ואפילו הם בתוך סוכה של ד' על ד', ואפילו היא סוכה נסערת ונופלת, אך סוכה של עצמאות. כלפי חוץ — הסתגלות בלבד, יכולת של חדירה לתוך חיים ויכולת של המשך הרבה מאות בשנים. וכלפי פנים — פיתוח וגילוי יכולת ליצור כל מה שמחייבת חכמת-גולה.

יש בספרות ימי-הביניים מימרה אחת, הבאה להביע חכמת-גולה זו, המזעזעת בהסתכלותה. היא מנסחת: 'וכן הן צרותיהן של ישראל בגלות: כשהעכו"ם מיצר לו, ירא לצעוק עליו, פן ישנאהו. ואם לא יצעק עליו — ירגיל להיות מיצר לו'.¹ בעצם ימי-הביניים, אחרי מאות שנה של חיי-גולה ואחרי הסתגלות עצומה, עמדו פרנסי ישראל על חכמה זו וביטאו אותה בקיצור נמרץ. נדהמתי כשנתקלתי במימרה זו. לכאורה גם לצעוק אין כל יכולת ואין כל טעם. ויש חובה של הסתגלות, כדי שלא להרגיז את השונא. כי אם תתנגד — יציק יותר... אך אומה זאת לא נרמסה בפנים. כל הזמן השכיל פרנס האומה לעמוד על המשמר ולדעת: בכל זאת לא תמיד תשתוק, כי אם תשתוק — תרגילו להציק יותר. על כן: הסתכל בשבע עיניים, דע מידה, למד היטב. הפר את רוח השונא, דע לשקוט ודע לעמוד על המשמר ודע לצעוק ביום אשר בקרבך פנימה תדע כי בחוסר צעקתך תוכל עוד לגרות אויב יותר ולהרגיל אותו להרבות מצוקה ולהרבות זוועה... הרי לפניך ההתרוצצות הפנימית של פרנס עם גולה. עת לחדש את המסורת של 'שפיפון עלי אורח' ועת להתאמן במסורת של 'תולעת יעקב', וחכמת גולה תבחן עתים.

אך יש להאזין לימי-תמורה ולדעת, מהו גורלו של שיווי-המשקל הנפשי של פרנס זה, שכולו שוקד לדעת, אימתי מותר להרים קול ואימתי עדיפה שתיקה מצעקה. בשעה שימי מהפכות חלים בעולם, ימי-תמורה מבפנים וימי-תמורה מבחוץ, כשתהליכים ציבוריים בתוך ההיסטוריה העברית באים לידי קצם, או גם בשעה שלא הספיקו עוד להתבשל דיים, אך בחוץ ישנם חילופי משמרות, מלחמה או מרד, אויב בא העירה, שלטון יוצא ובא חדש תחתיו, דינאסטיה חדשה קמה לשלוט, ומסביב רוחות מתחילים להשתנות, וגורל חדש מתחיל לנסר בחללו של עולם. אז יש ואתה חש שעבד-ישראל זה, היושב כלוא בתוך תחומי סוכתו, מאזין לכל נדנוד קל של רוחות מסביב, מפרש אותם לפי דרכו ושוזר את עצמו ואת גורלו לתוך מסכת-התמורה. הוא מתחיל להרגיש רוח

¹ בעלי התוספות על התורה, פ' וילך. ע"י גם 'ישראל בגולה' לפרופ' ב"צ דינור, ב, עמ' 359.

סגולת ההגנה על אדמת נכר

חדשה, מנחש סער מתקרב, ובקרבו קמים כוחות נרדמים והוא מסתער ומרגיש בקרבו כוח-עלומים של ימים מקדם. ומחדש, מחדש נשמעת שאגת הארי, גור אריה יהודה, בתוך הכלוב.

לא ארבה כאן דבר על הגבורה ההיא, שבאה לידי גילוי בעיניים בקידוש-השם. היה זה הגילוי הצרוף ביותר שהיה לארי שבוי זה. ולא מפני תאוות המארטריות. טעות היא — מצונץ ועד גרץ — כשדיברו על פאסיביזם בפר-שיות הללו. אני מדבר על קידוש-השם מתוך ב ח י ר ה — כשניתנה הברירה לקדש, או לא לקדש, כשהיהודי יכול היה לוותר ולקנות לו במחיר זה את החיים, אך הוא לא ויתר ולא קנה ובחירתו את המוות היתה בכוונה, לא מתוך אהבת המוות, אלא משום שנאת הקלון. מפני שהיתה לו הרגשה ברורה ה י כ ן ק ל ו ן ו ה י כ ן כ ב ו ד . והיתה הרגשה ברורה, כי אפשר לנחול קלון ולהי-נצל, או לנחול כבוד ולשלם מחירו בחיים. ולשם שמירת הכבוד ותשלומו בחיים נדרש גיוסן הנפשי, הפנימי, של כל אותן הסגולות המנויות אשר בצי-רופן יחד ובכלליותן נקראות בשם: ג ב ו ר ה .

וכאן בידינו חומר עצום ורב, שלא נעלם מעיני ההיסטוריוגרפים, אשר גם צונץ הכירו, וגרץ מרבה לכתוב עליו, ודובנוב חוקרו. וכאשר תקחו את כל החומר הזה, למן מסעי הצלב ועד האינקביזיציה, ומהאינקביזיציה ועד גזרות ת"ח ועד גונטה, במרחבים ומרחקים היסטוריים שונים על פני כל אירופה: מבית-הכנסת ההוא בשפייאר, אשר העלה את עצמו באש על כל מתפלליו, מן הפרנס ההוא אשר במו ידיו שחט את כל בני העדה, לבל יתעלל בהם האויב, ועד המקובל הקדוש ר' שמשון אסטרופוליר בימי גזירת ת"ח, וכל הקשור בו, כאשר כולם עלו על המוקד מתוך הרגשה מוחלטת שיש כבוד, ויש לשמור על הכבוד י ע ל כ ן בחרו במוות; כאשר תחיו קצת באווירה זו של מאות השנים הללו, אשר בעברית קוראים לה 'קידוש השם', ותחיו אותה גם על-פי דוקומנטים של עדים, גם על-פי תיאורים מאוחרים שנשארו בתעודות ובספרים, גם על-פי הדים שנשתקעו בשירה, והדים שעודם חיים בפולקלור, או-אז יאפפו אתכם כל צלילי היכולת הנפשית הזאת, אז תמשו בידיים את קשיות עורפו העצומה של ארי זה, אשר גם בהיותו בכלובו מאן להיות תולעת. אך, כאמור, לא רק על כך רציתי לדבר. מי שידבר על כך ימצא דוקומנטים ופרקי עדויות ויצירה למאות, כדי לצרף את שרשרת הזהב של קדושה וגבורה. רוצה הייתי, כי לא רק את אלה ימצאו אנשים לחקר הגבורה בישראל. לאו-דווקא משום שיש הבדל מהותי בין עקדה פאסיבית להיאבקות אקטיבית. גם

עלייה על העקדה כשהיא באה מתוך בחירה חופשית — גילוי של גבורה עילאית, ויש בה אקטיביות שאינה נופלת מעמידה בשער עם רובה ביד. אלא אם יש צורך לחוש את דופק דורנו בדופקם של הדורות, אם יש את נפשנו לדעת את שורשי מפעלנו במעמקי הימים — מן הראוי לקרב אותם לדור זה בדמותם הקונקרטית. ואני אומר לכם: חפשו גם זאת בלב ער, ואם תחפשו תגלו הרבה.

לדוגמה אזכיר רק דברים מועטים מאוד, הנחוצים לנו גם מפני קורבתם המהותית, וגם מפני מוסר-ההשכל ההיסטורי שבהם.

שלושים דור מפרידים בינינו לבין מסעי-הצלב. בשום שטח משטחי התרבות והכלכלה, המדינה והמדע אין למצוא כל דמיון בין ימינו היום לבין המאה הי"א והי"ב. אחרות התנועות ואחרים המניעים ושונים דרכי השפעה. אולם די לעיין בפרטי המשבר שחל אז ביחסים שבין לא-יהודים ליהודים, כדי להיבהל מעוצם הדמיון שבין השואה ההיא לבין השואה של ימינו. אותה המשטמה המשלהבת המונים, אותה ההבשלה השיטתית של המשבר, אותו הפתרון בדרך של השמדה פיסית, אותה ההסתערות של מנהיגים ומונהגים, אותו אין-אונים של קהילות גדולות ומבוססות שהפכו פתאם כצאן לטבח! קראו את ה'העברע'-אישע בעריכטע' משנת 1096 על הטבח בשפייאר ובוורמס, במגנצא ובקולוניא, בטריאר ובפראג, והיה לכם כאילו אתם קוראים על ועדת-ההשמדה של שליחי היטלר בתחומי הרייך ובקהילות הכיבוש. כאילו ראיתם בעליל את מעשי האבות סימן לבנים ולנכדי-נכדים. ההמונים המשולהבים, מחדשי העולם בח-סות הצלב, שנהרו מארצות אירופה המרכזית והמערבית והדרומית המזרחית, לגאול את הקבר הקדוש מידי כובשיו-הזרים ולגרש משם את האיסלאם, אויב הנצרות, ערכו את הריפיטיציה הראשונה על אויב הנצרות אשר בתוך מדינו-תיהם הם. והתהליך הפנימי של ההגשמה האנטישמית בשל גם גמל. ביטול החובות ליהודים היה ניגון-לוואי להימנון-ההתנדבות לצלב. ספרות-האיבה ליהודים סללה את הדרך לספרות-הקנאות לנוצרי ולקברו. ונישול היהודים היה הפרס לעירונים. וכשהגיעה ההשתלהבות החסידית-הנוצרית לשיאה נשפך דם ישראל כמים מקהילה אל קהילה על פני כל גלויות אירופה.

אז חגגה גבורת-המעונים את נצחונותיה על פני כל גלויות אירופה. אז פתחה האשה העבריה בשפייאר את מחזור ההתאבדות על קידוש השם. אז שחטו בתג השבועות בוורמיישא איש את אחיו ואיש את קרובו ואשתו ובניו וגם חתנים ארוסותיהם וגשים רחמניות את יחידיהם לבל

סגולת ההגנה על אדמת נכר

יתעלל בהם האויב, אז 'חגרו אנשים ב מג נ צ א בעוז מתניהם וישחטו נשיהם ובניהם וטפם — — עד אשר נהרגו ונשחטו ביום אחד ג' אלף ומאה נפשות קדושות', אז 'פשטו זקנים וזקנות צוארם להתיז ראשם על קידוש השם בתוך אגמי מים אשר סביבות הכרך', נשים טהורות, בנות מלכים, היו זורקות את המעות והכסף בעד החלונות אל האויבים כדי שיהיו טרודים ללקט הממון ולעכבם מעט עד שיגמרו שחיטתן של בניהם ובנותיהם'. אז הרג את עצמו ושחט את בנו, ר' קלונימוס הפרנס, שתדלן היהודים לפני הקיסר היינריך הרביעי.

אבירי הצלב הדורס נבהלו בפני נחשול זה של שחיטה-עצמית, אשר אחזה את קרבנותיהם שנתחמקו מידיהם לעיניהם. כך ענו מעוני ישראל למעניהם בגלויות-אירופה המשוסה.

עד שהגיעו נוסעי הצלב לשערי ארץ-ישראל.

כיבוש ירושלים על-ידי הצלבנים הפך ליום-דמים לקהילת-ישראל. 'עד ארכובות סוסיהם רכבו נוסעי-הצלב במסדרון שלמה ובהיכלו' בדם הבלתי-מאמינים. על כל מתפלליו הוצת בית-הכנסת בידי הכובש. היה כיבוש הצלבנים טבח וגירוש ואבדן תקווה. אולם פרשת-התגובה היתה כאן לגמרי אחרת. משתתפי מסעי-הצלב מספרים עצמם, כי אחרת היתה כאן התמונה אשר השתרעה לנגד עיניהם. בתוך ירושלים עצמה, לפני ההרג הרב, נתבצרו יהודי העיר בתוך בית-הכנסת ומשם התגוננו במשך שלושה ימים. המשורר ההגמון גילו מפאריס, שתיאר את פרשת הכיבוש הנוצרי בירושלים, מספר: 'ועל החומה הראשונה עלו ובשאון רב לשונא קראו. וימהר להופיע הכופר: היהודי, התורכי והערבי, ובאבני-קלע ובליסטראות עמדו על נפשם'...

ועיקר הגבורה המלחמתית וההגנתית של היהודים התגלתה בחיפה. היא, חיפה, זכתה אז בפי הלוחמים-הצלבנים לשם 'עיר השטן', כי היא נראתה כעיר שאין לכובשה. את מיטב כוחותיהם גייסו להסתער על העיר הזאת שבה התבצרו המגינים. ונוסעי-הצלב, כותבי הזכרונות, יודעים גם לספר מי הם המגינים.

'והוסכם' — כותב אלברטוס מאאכן — 'שהצלבנים מוויניציה יצורו על מצודת חיפה מעבר הים, וטאנקרד ישים מצור (על העיר) מעבר היבשה — — ואחרי אשר הקריבו לחומה את המכונה העצומה ומכל צד החלו אנשי צרפת לחבול אותה ולהסתער עליה עלו התושבים מגזע היהודים אשר ישבו בעיר — — על החומות ובמשך זמן רב עמדו בהגנה עד אשר הנוצרים אשר

סגולת ההגנה על אדמת נכר

במשך חמישה-עשר יום ניתכו עליהם מכות רבות ולבם נפל עליהם
משם את ידיהם מכל התקפה — —

והוא מוסיף ומספר :

'התושבים היהודים עם פלוגות הישמעאלים מיהרו נגדם בערב ומעל המגדל
יצקו עליהם למטה שמן וזפת רותחת ואש ושיחים עליהם, תבערה גדולה אשר
תכלה את אנשי הצבא אשר בתוך המכונה בעשן ובחום, והעיר על תושביה
ומגדלה הבלתי מנוצח יישארו' — —

ומעניין להשוות את הידיעות הללו אל הידיעות המרובות בעניין נוסעי-
הצלב ופרעותיהם בוורמיישא ובשפייאר, ודרך כל צרפת, ודרך איטליה. מהיכן
התמורה ? מה קרה בימים ההם בחיפה זאת, שפתאום מתחילים אנו להרגיש
בה רוח חדשה, קידוש-השם אחר והתגוננות במקום שחיטה עצמית, יכולת
עמידה בבליסטראות ויציקת שמן וזפת, וכשרון נפשי לעמוד חמישה-עשר יום
על המגדל ומשם להילחם עם נוסעי-הצלב, להילחם ולהבריח אויב. מהיכן
ליהדות חיפה כוח זה ? ומי היו אותם יהודי חיפה ומהו הדבר אשר הבדיל
הבדלה עצומה כזאת את יהודי חיפה אלה מיהודי וורמיישא שמאותו הדור
וגם מיהודי חיפה בדורות אחרים ? איך קם כוח פלאי זה, ומי הולידו ? מהיכן
פתאום 'שפיפון' במקום 'תולעת' ? לא אבוא לפתור את השאלות. רק לאחר
שיחקרו ויילמדו הדברים על בורים תגיע עת פתרון הדברים. החוקר בוודאי
יצדק אם יעמוד על כך, כי בגרמניה עמדו היהודים בודדים נגד הנוצרים ובארץ-
ישראל היו הם בעלי-ברית לישמעאלים. אולם גם כדי להיות בעל-ברית נחוץ
להיות בר-סגולה למלחמה ולהתגוננות. ולעזרת האיש אשר יחקור, אנסה להז-
כיר גם דבר זה: יהודי חיפה אלה, אשר נלחמו אז במסעי-הצלב והתגלו
בגילוי כזה, לא היו יהודים ילידי חיפה מקדמת דנא. הדבר היה רק דורות
אחדים אחרי תקופה של עלייה מיוחדת במינה לארץ-ישראל. היתה זאת
תנועה, שקשרה כבר בימים ההם חלומות גדולים מאוד בעלייתה וכבר בימים
ההם התחילה לרקום מסכת מיוחדת במינה בחזון שיבת ציון. היתה זאת
עליית 'אבלי-ציון', אחת העליזות המכוונות הקדומות ביותר לשם מטרות
יהודיות גדולות בארץ-ישראל. אין אנו יודעים את תולדות חייהם של
העולים הקדומים האלה. אבל למן עלות 'אבלי-ציון' לארץ-ישראל ועד
ההגנה היהודית הזאת נגד הצלבנים עברה תקופת-שנים, כמעט כתקופה
שעברה מימי בל"ו ועד הגנתנו היום. ומראשוני 'אבלי-ציון', אשר עלו על
הר-הזיתים, התעטפו שחורים, וכתבו פיוטיהם, מאלה השרידים המועטים, המת-

גלים כחוזי חזון עתיק וקדום, היוקדים בלהט נעורים להתחדשות אומה וליכולת התפתחות חדשה, חדשה לגמרי בתוך ארץ-ישראל זאת, מעצם החידוש הזה של החזון ומעצם יכולת העלייה צמח משהו שהנחיל לדור השלישי והרביעי נכס יקר בצורת סגולה חדשה ואחרת, אשר שכחיה אבותיהם, אך היא לא נעקרה כליל מן השתין של נפש האומה. היא היתה רק חבויה במעמקים, ועתה, מתוך חזון הגאולה והעלייה והתקווה ('אסירי התקווה' קראו לעצמם עולי 'אבלי-ציון'), ננער משהו מאותו רוח קדום שהיה כלוא ומרותק בשלשלאות-ברזל לחביוני המרתף של הנפש. כאילו נשברו השלשלאות ומחדש 'מסובכו ארי נתן קולו'.

סיפרתי לכם עובדה אחת ואמרתי: מבני-בניהם של העולים היו מתגוננים, כי רציתי שתדעו מהו היחס הפנימי בין התקשרות עם אדמת ארץ-ישראל ועם תקוות ישראל לבין התנערותה של סגולת ההגנה בישראל. ואספר לכם עוד עובדה אחת הפוכה מזו, מבחינת היחס הכרונולוגי, בין שני הערכים הללו: עלייה והתגוננות, וגם בה, כבעובדה הקודמת, אין לי כל הפרטים כדי לחשוף לפניכם את השרשרות הפנימיות. אני רק עובדות אזכיר וזמנים, וביד מחפשת ובלב עורג נגשש באפלה הלוהטת של העבר.

יש לנו ידיעות על פרעות ביהודי לבוב ב-1664. השנה הזאת 1664 — הרי היא 16 שנה אחרי ת"ח, אחרי חורבן אוקראינה, אחרי פרעות טולצ'ין, נמירוב, אחרי ראשית ההגירה הגדולה מפולין ומאוקראינה לגרמניה. בבת-אחת קרה הדבר, בשנת גמר 'מלחמת שלושים השנה'. באירופה רוויית הדמים, אחרי מלחמה ממושכת כל כך, שחרשה, אם כולה ואם קצתה, כהרבה מלחמות גדולות אחרות, על גביהן של קהילות ישראל, בפראג ובפראנקפורט ובחינה ובקהילות איטליה, כאשר פרפרו קהילות והתפתחו קהילות בימי מלחמת שלושים השנה, והנפש צמאה לגמר המלחמה ולזים השלום וקיוותה, כי הנה יבוא דור של שלום, ולקהילות מרובות תהיה הרווחה — והנה בעצם השנה הזאת, שבה נחתם השלום והחרב שבה לנדנה, בעצם השנה הזאת, היא שנת ת"ח (1648), הונף הגרון של גזרות ת"ח על כל יהודי אוקראינה. רק נשקפה תקווה לאילן-גולה, אחוז הסער, ליהנות מחדש מאור השלום — וכבר נעקר משורשו.

ובשעת מהפכה זאת: גמר קרב וראשית פרעות, והתחלה של הגירה, וחבלי קליטה והתערות, כדאי לנו מחדש בעקבות הקהילות הללו, אשר רק תמול-שלשום ראו חרב-דמים, ועכשיו משהו מעמעם בהן לקראת עתיד של

שלום — באותו הזמן מתחוללות בלבוב (קודם בקראקא, ואחר כך בלבוב) — פרעות. ומסופר איך בבית-הכנסת בלבוב מטכסים עצה, ומחליטים לשלוח את השתדלן אל האויב כדי לשלם לו טבין ותקילין ו'לפעול' אצלו שיעבור את העיר ולתוך הגיטו לא ייכנס. וקם קצב אחד, לייזר שמו, ונאם נאום חדש, נאום אשר שפתו לא נשמעה עד כה, ואמר: כלום פרים אנחנו שניתן את עצמנו להישחט? ומה אם ניתן עכשיו את המתנות הללו לאויב, ומחר יבוא אויב חדש? איפה נקח כסף לתת עוד? ! והוא, הקצב, הציע לבאי ההתייעצות בבית-הכנסת, שיזדיינו 'בחניות ובגרזנים ובכלי-שריפה ובקנה-שריפה', ויחלקו את העיר ביניהם, והוא — לייזר — יקח לו רובע אחד ואת הרובעים האחרים יקחו עוד שני אנשים (המקורות נשארו לא בעברית והשמות הם קצת משונים: טורצ'ין וקוצ'קא), שאף הם, כנראה, קצבים, או בעלי-מלאכה, או בכלל אנשים הרגילים לשלוף סכין ולאחוז כלי ביד, ובוודאי לא פעם ראו סכנה בעיניהם וידעו להתגונן.

ואני משווה לנגד עיני את בית-הכנסת בלבוב, בשעה שהקצב הזה מופיע. רב העיר של לבוב היה בימים ההם הזקן רבי דוד הלוי סגל, בעל ה'טורי-זהב', חתנו של הב"ח, והוא עומד בראש קהילה גדולה ומפורסמת, ושמו נישא לתפארת על פני כל ועד ארבע הארצות. רבנים ופוסקים שותים בצמא את דברי תורתו, ועל פני הגלויות מתפרסמת תהילתו. והנה נגד עיניו, נגד בעל הט"ז הישיש עצמו, מופיע איש קצב, שאת שיחת-החולין שלו איננו מבין, והוא מורה לעיניו דרך לקהילת לבוב: לקחת את הגורל ביד ו בצורה אחרת לענות לאויב. לא לשלם, ולא להתרפס, אלא להזדיין ולקבל אחריות על הביטחון של קהילת לבוב.

אין אנו יודעים את פרטי הסוף של המעשה, בכל אופן ב'אנשי שם' לר' שלמה באבער, שבהם מסופר על מצבות לבוב, מובאים קדושים מרובים שנהרגו באותה שנת תכ"ד. ובין ההרוגים היו גם שני בניו של בעל הט"ז עצמו. לייזר אפוא לא הציל את יהודי לבוב מפרעות. אך דברי-אש אלה, המעוררים להתגוננות של כבוד ושל גבורה אינם עולים בתוהו. משהושמעו — נפל דבר. ושוננו פני הדור המאזין. ואכן ב-1664 נאם לייזר בבית-הכנסת בלבוב את נאומו. לא עברו שנתיים והגיעה שנת 1666. הלא תדעו מהי השנה הזאת — שנת תכ"ו — בתולדות ישראל? והנה כאשר הגיעה בשנה ההיא לפולין הידיעה, כי באיזמיר נשמעה בשורת גאולה וכי ישראל מתכוננים ועולים, ועומדים על סף יכולת של ריכוז ישראל בארץ-ישראל, הרי לא מקרה

סגולת ההגנה על אדמת נכר

הוא כי דווקא בלבוב נתעוררו הלבבות ומתוך אותו בית-הכנסת, בית-הכנסת של לייזר הקצב, נשלחו שליחים של יהודי פולין ללכת לקונסטאנטינופול ומשם לגאליפולי להביא את בשורת שבת-י-צבי. והשליחים האלה שהגיעו לגאליפולי היו בנו ובן אחיו של אותו רבי דוד סגל, בעל הט"ז הנ"ל, אשר בבית-הכנסת שלו התחצף איש קצב זה והורה את דרך ההתגוננות ליהודי לבוב.

כאשר תלמדו את התעודות ואת קורות העתים תבינו עוד יותר את הקשרים. תדעו להבין כי מסורת 'אבלי-ציון' בשעתם הנחילה לנכדי-נכדים את הסגולה הגדולה לפגוש ככה אויב, בחרב, מעל מצודה, בזפת בוערת, לעמוד בפרץ בפני מסתערים ולהבריח נוצרים מזוינים, אשר כבשו את אירופה כולה, וכל מטרתם היתה לבוא לארץ-ישראל. וגם תדעו כי אוזן יהודית ששמעה פעם את קול הקריאה לכבוד ולהתגוננות, היא אחרת תקשיב אחר-כך לשופר של כיסופי גאולה ואחרת תענה לקריאה.

ראינו את התעוררותה של תקוות הגאולה בישראל כשהיא מנחילה התעוררות חדשה לסגולת ההגנה, וראינו את קול הקריאה להגנת ישראל כשהוא פותח לבבות לקראת התעוררות תקוות הגאולה.

את אשר סיפרתי כאן על ימים רחוקים, ממה שאירע לפני 850 שנה במגנצא, או לפני 300 שנה בלבוב, יכולתי לספר ביתר צמצום וביתר קירוב אל השכל מעניין המאורע שקרה לדורנו אנו לפני יובל שנים. כי לפני יובל שנים קרו שוב שני הדברים גם יחד: תקוות ארץ-ישראל הדליקה את אש-ההגנה בעמידתנו נגד אויב בתוך פרעות רוסיה; ועמידת ההגנה בפרעות רוסיה הציתה בלב את היכולת הזאת לעלות ארצה ולעשות פה את אשר עשינו. לא לחינם, מי שכתב את 'עיר ההריגה' הוא שכתב גם את 'תחזקנה'. כי מי שכתב את 'תחזקנה' מוכרח היה לראות ככה את כל המסתתרים והמתחבאים ביום-הסכנה, ולעורר את הדור לפגוש אויב אחרת. ומי שזועזע עד עומק נפשו מקלון ההתחבאות 'תחת מדוכת מצה זו ומאחורי אותה חבית' 'עשרים נפש בחור אחד ושלושים שלושים' 'מנוסת עכברים נסו ומחבוא פשפשים הוחבאו' — הוא כבר את קלון חיי הנכר אף בימי שלום לא ישא, ומחדש וברצינות ירים את דגל התקומה.

יחזקאל חנקין ואשתו, אשר אירגנו בהזמל ב-1904, כלייזר הקצב בלבוב, את ראשית הסאמואברונה' בשעת פרעות בעירו למחרת 'משא נמירוב', אלה שלקחו את האש הזאת העצורה בחרוז המשורר והפכו אותה לאקדח

סגולת ההגנה על אדמת נכר

ולרובה לעמוד בו נגד פורעים, יחזקאל חנקין זה, הו א, ולא נכדיו, עלה עם אשתו — חברתו להגנה לרחובות, וממנו — ראשית לעלייה השנייה לארץ-ישראל.

ומי יודע, אם עצם הניסיון הזה שדורנו מתנסה בו עכשיו, דור זה שיצא לקראת מפעל בארץ שכולו שלום, שמטרתו שלום ונתיבותיו שלום — והוכרח עתה להתנסות מחדש בדרכי יחזקאל מהומל ולייזר מלבוב ובדרכי חברינו ואחינו וזקנינו ממגיני חיפה הקדמונים — מי יודע אם הניסיון הזה אינו עתיד לחדש בנו פנימה את נעורי הסגולה העתיקה של עם זה אשר לא חדלה מעולם, אשר ישנה במאורתה, אך עם כל תמורה וזנקה והוכיחה כי היא קיימת — וכי היא צמאה לכבוד-אדם ולחופש-עם וכי היא מסוגלה להיאבק על כבוד-אדם וחופש-עם.

[ת"ש]

גלגל החוזר של ההיסטוריה

על המסיבות של מלחמת שלושים השנה

מלחמת-העולם הראשונה והשפעתה הגורלית, בייחוד לגבי העם היהודי, מעוררת את זכרון ההתרחשויות במלחמת שלושים השנה. אף-על-פי שהיתה זו מלחמת-דת, הרי בשום-פנים לא כוונה נגד היהודים, אלא ניטשה בין שתי דרכי-אמונה שבדת הנוצרית. לעתים קרובות אפילו אירע שהממשלה הקיסרית נתנה ליהודים חסות, מכיוון שבתורת עבדי-החצר נחשבו במידה מסוימת לקניינו הפרטי של הקיסר. אף-על-פי-כן סבלו גם אז היהודים סבל כפול בתוך זוועות-המלחמה. גם אז ניטשו הקרבות בתוך אותם האזורים, שבהם דרו היהודים בצפיפות יתירה, ופורענויות קשות נתרגשו ובאו על הקהילות של הערים שבהן נקלע ועבר אחד מן הצדדים הנלחמים. אם עכשיו בחר לו אֶל-המלחמה את קרבנותיו בעיקר מבין יהודי מזרח-אירופה, בעודו חס על כלל-הציבור של היהודים במרכזה ובמערבה של אירופה, הרי בזמן ההוא היה המצב הפוך. יהודי פולין וליטא היו במידה רבה משקיפים בלבד על זירת המלחמה שבאזורי גרמניה, אוסטריה וצפון-איטליה.

מפראג, שהיתה אז הקהילה הראשונה-במעלה באירופה, יצאה המלחמה ונת-פשטה אל כל הערים של שלזיה, בוהימיה ומוראביה, ואל הערים החופשיות שבגרמניה, ולאחר-מכן אל אזורי-הריפובליקה של ונציה. ובערים אלו שכנו אז החשובות שבהקהילות ישראל. במשך כל שלושים השנה שהשתוללה המלחמה באירופה, גרמה במישרין ובעקיפין לנפילת חללי-חרב וחללי-רעב בקהילות ישראל שבכל האזורים האלה.

מדיניותו הפרוטסטנטית של גוסטאב אדולף מלך השוודים וגם קנאותו הקאתולית של הקיסר פרידריך השני לא נגעו ליהודים כל-עיקר, אף-על-פי-כן עלתה להם המלחמה בבזבוז רב של כוחות, וקהילות יהודיות הקריבו קרבנות למענה ברכוש ובנפש.

בספרות של הימים ההם מוצאים אנו תעודות, המספרות על חיילים יהודים

בשני המחנות. אחדים מן החיילים האלה הצטיינו בגבורתם ובמסירות נפשם וזכו לאותות-כבוד. אהרן לאצארוס איש ליכטנשטאדט סיכן את נפשו להצלת קבוצה שלמה של ישועים בפראג, שארבה להם סכנה מצד מלך-החורף פריד-ריך פון דר פפאלץ. אותו אהרן לאצארוס שימש כאיש-מודיעין והביא ידיעות חשובות ממחנה-האויב, ובאותו הזמן הוטלה על אחיו השליחות להעביר מס-מכים חשובים מאת הקומיסאר הכללי גראף פון ויצלסהופן אל גראף פון פאפנהיים. בדרכו חזרה ממסעו המסוכן שילם בעד עוז-נפשו בחייו. יהודי אחד נתמנה אפילו לדרגת אוברסט (אוברסט גרמיטא 1634—1635).

הקיסר פרידריך השני מעיד בעצמו ב'פריבילגיות' שהעניק בווינה ב-12 בפברואר 1624 על 'השירותים הנאמנים והפאטריוטיים שהגישו היהודים יוסף פינקרלה איש גרץ, משה ויעקב מארבורגר אנשי גראדיסקה ופארנטה איש טריאסט, והתועלת הגדולה שהביאו בזמן המלחמה נגד ונציה'.

על סכומי-הכסף הנכבדים שתרמו היהודים מרצון או מאונס לניהול המלחמה מדברים כל המקורות. אולם כשארבה הסכנה מצד האויב לעיר שישבו בה יהודים, אחוזו בנשק יחד עם שאר התושבים, כדי להגן על עירם.

לפני מונחות שתי תעודות היסטוריות, שכתבו בני הזמן ההוא אחר שראו במו עיניהם את הקרבות הללו ואף השתתפו בהם. אחת משתי התעודות האלה תורגמה ללאטינית בידי ואגנזייל המפורסם. יהודי-גיטו פשוטים, הדבקים מתוך נאמנות גמורה בדת-מורשה שלהם, הם שחיברו את שתי התעודות האלה. ומתוך שתי התעודות כאחת דוברות באופן שווה אהבת-אמת ומסירות רבה לעיר ולארץ, שלה הם שייכים ושעל מלחמותיהן הם מספרים; אף כי האחד הוא המזכיר של רבה הראשי של פראג המספר על היהודים שנלחמו יחד עם צבא הקיסר נגד השוודים, ואילו השני הוא בן העיר מאנ-טואה, המתאר את מלחמות היהודים בצדם של הונציאנים נגד צבא הקיסר.

הראשון מספר: 'וביום השישי ראש חודש חשוון (היינו, 17 באוקטובר 1648) היינו מוכרחים אנחנו יהודים לשלוח אנשים רבים לבנות דייק ולשפוך סוללה ולחפור את כל הארץ אצל חומת העיר, כי עם שווידין חפרו מבחוץ תחת חומת העיר להפילה לארץ ובלשון אשכנז קורין מינא (minenlegen) וביזם השישי שבעה ימים לחודש חשוון סמוך לשבת היו היהודים אצל חומות העיר לשפוך סוללה, (אז) הורו (ירו) עליהם עם שווידין... גם בליל מוצאי שבת ההוא... הורו עם שווידין עליהם ויכו איש אחד בקנה השריפה הגדול והתיוז ממנו פס

רגלו אחת... יום ראשון תשעה לחודש חשוון הורו עם שווידין פתע פתאום מן הרי כרמים שכנגד רחוב היהודים והורו אל רחוב היהודים והלכו הפקעים מן קנה-השריפה הגדול וחרחרו ארבעה בתים ונהרגו בעו"ה ארבע נפשות'... סוללה אחת על הר הלבן אשר לפני העיר פראג (עשו היהודים), והיתה נקראת על שמם סוללה של היהודים יודי"ן שאנ"ץ בלשון אשכנז'. (ימי המצור, הועתקו ב'ביכורי העתים', וינה 1823).

השני מודיע: 'גם תחת העיר מנטובה בנה הדוכוס יר"ה מבצרים וחיוז-קים... והיהודים גם הם הוכרחו ללכת ולעשות במלאכת המבצר ויבנו דייק אחד בפינת חומת העיר, וימצא חן וכבוד בעיני הדוכוס יר"ה אשר היה יוצא ובא לפנייהם וראה זריזותם הגדולה וייטב בעיניו הדבר. גם ביום השבת פרשת וירא ה' אל אברם בשנת שלוש מאות ותשעים יצאו היהודים לעשות מלאכה בחיוזקי העיר והק"ק, חצים מחזיקים במלאכה וחצים מחזיקים באומנות אבותיהם בידיהם בקול רינה ותפילה בוידויים ובתחינות ובקשות בבתי-כנסיות ובבתי-מדרשות להתפלל אל ה' לכפר על עוון אחיהם העושים מלאכה ביום השבת לדבר הסכנה העצומה והגדולה אשר היו עומדים בה. והאלופים כמוהר"ה אליעזר פרובינצאלי וכמהר"ר לוליאני שלום קאזיס זצ"ל היו גם הם חוצה העיר במקום עשיית החיוזקים לחזק את לב העם, לזרזם ולאמצם... והופקדו ממונים מאת ראשי הק"ק ללכת בכל בתי היהודים לאסוף ולכנוס להם יין ולהביא לעושי המלאכה'. ('הגלות והפדות' מאת אברהם ב"ר יצחק אלוף מסראן, ונציה 1634, עמ' 9).

אנו רואים אפוא, שהיהודים מילאו חובתם לעיר-מולדתם ולארץ-מולדתם אפילו בזמן שעדיין לא החלה תקופת 'ההתבוללות', והיהדות לא הבדילה כל-עיקר בין יהודים מארץ אחת ליהודים מארץ אחרת. אף-על-פי שלא היתה עוד זיקה תרבותית בין יהודי פראג או יהודי מאנטובה ובין האזרחים הנוצרים שבאותן הערים, השתתפו היהודים במלחמת-המגן כנגד אויבי המדינה מתוך מסירות-נפש, שלא נפלה בשום פנים מאלו של צאצאיהם כיום הזה. אולם למרות מסירות-הנפש של היהודים, לעתים קרובות אף כתוצאה ממנה, הוטל עליהם לשאת באימי-המלחמה כפל-כפליים.

'המלחמה חייבת לפרנס את עצמה'. כלל זה, שבמשך מלחמת שלושים השנה הכריזו עליו גם מאנספלד וגם ואלנשטיין, פגע ביהודים ביותר. ר' יום-טוב ליפמאן הלר, שישב בפראג בזמן מסע-המלחמה הראשון לבוהמיה, מספר הרבה על המסים וההיטלים המעיקים שהוטלו על היהודים. בוורמס חנו בשנת 1636

שני גדודים של צבא-הקיסר, ושלטונות העיר הטילו על היהודים בלי-הפסק היטלים חדשים וסחטו מהם עד לפרוטה האחרונה. יהודי בזהמיה הוכרחו במשך המלחמה להמציא מדי שנה בשנה 40.000 פלורין, עד שבא ואלנשטיין והטיל עליהם סכום כפול. ואלה היו מסים מיוחדים, שהוטל עליהם לשלם, ומלבדם היו המסים הרגילים, שהיו חייבים לשלם לממשלה, לעיר ולשליטי-הארץ. אבל עוד יותר ממה שנלקח מהם באופן סדיר ובדרך-החוק, שללו מהם הגייסות בדרך ביזה וסחיטה, כיוון שבין כל האזרחים היו היהודים חסרי-מגן ביותר. הפטרון היחיד של היהודים, כלומר מימשל הקיסר, היה מרוחק מזירת-המאורעות, עסוק בבעיות-חוץ ואף תלוי בגייסות מבחינה מסוימת ומשום-כך לא היה מסוגל להתנגד להם, על אחת כמה וכמה כשכל העניין אינו אלא עסקם של היהודים בלבד. כשאירע לפעמים, שהממשלה התערבה וציוותה לסגור את שערי הגיטו בשעה שעברו הגייסות באחת הערים, כמו שעשתה למשל בפ-ראנקפורט ע"נ מיין, או כשציוותה לא להכביד יותר מדי בלחץ המסים, כגון במאינץ, הרי הסכומים שהוטל על היהודים לגייס כדי לזכות בהקלה זו לא היו פחותים ממה שהיה עולה להם השוד והביזה. אבל כל הכספים ששילמו היו כאין וכאפס לעומת הזוועות האחרות שעברו על הקהילות. בשנה הראשונה למלחמה היתה עד-מהרה קהילת ניקולסבורג לקרבן. ואחר-כך פגע אותו הגורל גם בקהילות אחרות. מסע-הניצחון של הגנרל השוודי ברנארד טורסטנסון וגייסותיו בשלזיה ובמוראביה הוסיף לשלשל המארטרולוגיה היהודית הרבה פרקים חדשים והעשיר את הפיוט שלנו בסליחות חדשות על חורבן הערים קרמזיר, ברוד, הולשאן, טופיטשאן, פרוסניץ, לייפניק ואחרות. שמות של קהילות הרבה נמחו מן העולם.

פרטי העובדות, המוזכרים בסליחות אלו, מלמדים כי משפורצת עברת-המלחמה, מיד מתעוררת שנאת-ישראל הישנה ושוב אינה יודעת גבול. עד-מהרה שוב היו לנו מקדשי-השם שהומתו או נתלו, חכמים שנשרפו, נשים שנאנסו, ובתולות שאיבדו עצמן לדעת בטביעה בתוך המקווה כדי להימלט מן הקלון. בריפובליקה של ונציה, כשניצחו שם צבאות-הקיסר וכבשו את מאג-טואה, ויגשו האשכנזים אל פתחי שערי הגיטו וישברו הפתחים ויבואו אל בתי היהודים ויבוזו ביזה לרוב כרצונם... גם בבתי-הכנסיות באו השודדים ולקחו להם הכתרי-תורה וכל תכשיטי כסף וזהב הנמצאים בית ה' (ספר הגלות והפדות). אבל המנצחים הוציאו במהרה פקודה אל הגייסות שיירגעו והודיעו שלא יעיו, לא גרמני ולא איטלקי, לתקוף את רכושם של היהודים,

שכן החליט המנצח לשמור את כל הרכוש הזה לעצמו. עשרה ימים אחרי כיבוש העיר הוצא חוק, הגוזר על כל היהודים לעזוב את העיר תוך שלושה ימים ולהשאיר את כל רכושם, להוציא 'שלושה דוקאטים לנפש והבגדים שכל אחד לובש על גופו'. על העוברים על החוק איימו בעונש מיתה. כעבור שלושה ימים לא נשאר שום יהודי בעיר הזאת, שבה ישבו היהודים מדורי־דורות ועל הגנתה מסרו נפשם זה־עתה.

אבל בעוד חילות־הקיסר או חילות השוודים עשו את המעשים האלה ליהודים מ פ נ י שהיו נאמנים למולדתם, הרי האזרחים הנוצרים שבערים לא נהגו עמהם יפה יותר אף־על־פי ששמרו על הנאמנות למולדתם. אמנם, בערים כגון בראנדנבורג ונירנברג, אוגסבורג ורגנסבורג, שהיו קבועות בהן קהילות יהודיות קדומות מאוד ושנחרבו עתה על־ידי חילותיו של ואלנשטיין, נתרשש ליהודים נס גדול: מתוך הערים האלה גורשו היהודים מאה שנה ויותר קודם־לכן; אי־אפשר היה אפוא, שתארע להם כאן עוד רעה. אבל בערים המעטות שבגרמניה, שנשאר בהן מספר מסוים של יהודים, לא מצאו מנוחה לנפשם בשנות־הפורענות האלה. מה שהשאיר גובה־המסים אכלו הגייסות, ומה שלא מצאו הבוזזים נפל בידיהם של אזרחי־הערים הנוצרים.

כשמדברים על מצב היהודים בגרמניה במשך מלחמת שלושים השנה, ראוי ראשית־כול ליתן את הדעת על הדבר הזה: המלחמה נערכה בתוך אווירה של שנאת־ישראל עמוקה, שנאה שבקעה משורש התנאים הכלכליים וניזונה ממשפטים־קדומים שצביונם דתי ולאומי. גם מבחינה זו דומה מצבם של היהודים בארצות המשמשות עכשיו זירת־מלחמה למצבם של יהודי גרמניה בימים ההם.

חמש שנים לפני תחילתה של אותה מלחמה, כלומר בקיץ 1614, פרצה בפראנקפורט ההתקוממות של פֶּטְמִילֶךְ, שבה השתוללה כנגד היהודים קנאת־ההתחרות של האומנים והשוליות הנוצריים. המתקוממים הסתערו על הגיטו, שדדו ורצחו כאוות־נפשם, ואת היהודים שנשארו בחיים גירשו מן העיר. בחורף של אותה שנה נשנתה פורענות כזאת בוורמס. בהנהגתו של ד"ר חֶמְנִיץ התחילו בחרם מסודר ומאורגן היטב כנגד היהודים. האיסור למכור ליהודים צורכי־אוכל־נפש, או להניח לצאנם ובקדם לרעות באחו, או להביא חלב בשביל ילדיהם, ומלבד זאת האיום להרוג כל יהודי שייצא משערי הגיטו, היו צריכים להביא לידי ביעורם מן הארץ. לבסוף פרעו פורעים בגיטו וגירשו את היהודים. עם זה היו אז וורמס ופראנקפורט ע"נ מיין, לאחר פראג ווינה,

החשובות שבקהילות-ישראל המעטות בגרמניה כולה. על-כל-פנים לא גורשו היהודים משתי הערים האלה לזמן רב. הממשלה הקיסרית החזירה אותם בשנת 1616 בחסותו של הצבא אל מקומות-מושבותיהם הישנים, ולא עשתה כן אלא מתוך טעמים של טובת-הנאה שלה. ברור, שהשנאה לא נעקרה על-ידי-כך בשום פנים; להיפך, היא נתנפחה ועלתה עוד יותר. מה שלא ניתן להם לשונאי-ישראל להשיג בקרב גלוי, ביקשו לבצע עתה בדרכים אחרות בתוך האנדרלמוסיה של המלחמה. לפיכך לא ייפלא, שמזמן לזמן הפיצו את ההאשמה, כי היהודים מנצלים לתועלתם את המצוקה שבארץ והם קונים חפצים שדודים מן החיילים 'בכסף מלוכלך'. מפעם לפעם אף הוציאו שמועות, שהיהודים הבוגדים הסגירו את הארץ לידי השוודים (והשווה *Annalen der Juden* in den preussischen Städten, 1790, p. 84). כל זה נראה לנו, כאילו לא אירע לפני שלוש מאות שנה, אלא כאילו היינו קוראים את זה בימים אלה בידיעות מזירת-המלחמה שבמזרח.

כמובן, מן הנמנע היה ששמועות אלו לא תהא להן כל השפעה, וזאת אף-על-פי שהיתה להם הזדמנות למצביאים להיווכח לעתים קרובות מאוד בנא-מנותם ובמסירותם של היהודים, דומה שדבר זה היה אחד הגורמים לסבלותיו של ר' יום-טוב ליפמן הלר. הדברים הגיעו לידי כך, שאפילו ואלנשטיין, אשר בדרך-כלל היה משוחרר ממשפטים-קדומים נגד היהודים והשכיל תמיד להש-תמש בהם לתועלתו, שינה את דעתו, וכשפנו אליו יהודי גלוגאו בבקשה שירשה להם לזמן קצר את השהות בעיבורה של העיר, השיב להם תשובה חד-משמעית: 'עכשיו לא ארשה לכם את השהות אפילו בעיר גופה' (מכתב אל אמרכלי-הארץ בגלוגאו מיום 31 באוקטובר 1636). אבל קנאת-ההתחרות דחפה את אזרחי-הערים לא בלבד להפצת שמועות-שקר; הללו נועדו רק להכין את האווירה הרצויה להם. ומשנוצרה אווירה זו, ניגשו לקצור את היבול. בפראנקפורט ע"נ מיין, למשל, באמצע מהומת-המלחמה (1635), פנו כל החנ-וונים, הצורפים והחייטים בדרישה אל מועצת-העיר, שיאסרו על היהודים את המסחר, מכיוון שהם מתחרים בנוצרים. משפסקה בזמן-המלחמה העבודה אצל החייטים הנוצרים, עטו אל המסחר בבגדים ישנים, שהיה נתון משכבר-הימים בידי היהודים. יחד עם זה הגיעו אל מועצת-העיר מכל עבר ופינה השמצות כנגד אנשים יהודים, שהם מפירים את 'תקנות הישיבה בעיר' ('חוקי השטע-טיקייט'), עוסקים במסחר קמעונאי, משתמשים באמת-רמייה בשעת המדידה, ועושים 'מעשי-פשע' דומים לאלה, שבשביל זה צריך לגרשם.

יש לקרוא את כתב־ההגנה של היהודים כנגד האשמות אלו. כך נאמר בו :
 'ממה יתפרנסו היהודים בכלל בזמני־מלחמה אלה של עכשיו, כשכל משא־
 ומתן מסחרי הסוּם, כשהלווים שלנו בכפר מעוכבים מלשלם, כשאין אנו רשאים
 להחזיק לא בשדות־תבואה ולא בשדות־מרעה וגם אין אנו יכולים לעסוק
 באומנות וכשמכל־מקום עלינו לחפש לנו מזון יום־יום בעזרת כסף ומלוות־
 בשטר, ומלבד זאת עלינו עוד לפרנס את העניים המרובים שבקרבתנו ומוטלים
 עלינו מסים כבדים ? אם תינטל מאתנו פרנסה יחידה זו, שעוד נשארה בידינו,
 אין אנו יודעים כלל איך נוכל להרוויח את פת־לחמנו ?' (קראקוֹאר, פרקים
 בתולדות יהודי פראנקפורט וכו' (גרמנית) בתוך Zeitschrift für Geschichte
 der Juden in Deutschland, כרך ג, עמ' 149).

המצב הכלכלי של היהודים הלך ורע, פשיטות־הרגל נתרבו, בחוץ השתוללה
 המלחמה ; לעזוב את העיר, כדי לעסוק במסחר בסביבה, לא היה אפשר ; בתוך
 העיר הוסיפה ונתעצמה מאוד השנאה. עם זה ביקשו פליטי־החרב שבסביבה
 עזרה ומקלט בעיר, מספר האלמנות והיתומים שהוטל על הקהילה לכלכלם עלה
 למאות הרבה. לא ייפלא אפוא אם הכנסות הקהילה הלכו ונתמעטו והחובות
 הלכו ונתרבו, והדלות בצורתה המנוונת ביחור לפתה ולחצה יותר ויותר את
 יהודי הגיטו של פראנקפורט. ובכל־זאת היו הם המאושרים שביהודי גרמניה ;
 בתיהם לא נהרסו, הגייסות לא עברו ברחובותיהם ; מלבד זאת היו ברשותם
 כתבי־זכויות, שהרשו להם את הישיבה בפראנקפורט ע"נ מיין. גרוע בהרבה
 היה מצבם של שאר היהודים, בייחוד אלו שבקהילות הקטנות, אשר בהן עברו
 הגייסות הנלחמים והחריבו את הבתים, ואשר נאסרה עליהם השהות בפראנק־
 פורט ע"נ מיין.

בארכיונים שבפראנקפורט ע"נ מיין שמורות הרבה עצומות, שבהן פונים
 יהודים אל תקיפי־העיר בבקשה, שירשו להם לפחות לפי שעה, עד שתעבור
 המלחמה, לשהות בפראנקפורט, מכיוון שעירות־מושבתם נחרבו בידי הגייסות.
 אבל כל הפניות האלה נדחו. ולא עוד אלא שבשנת 1626, באותו הזמן שבערים
 גרמניות שונות נלחמו יהודים בחירוף־נפש בצד עמיתיהם האזרחים על
 מולדתם, פרצו שוטרי העיר פראנקפורט לתוך הגיטו, כדי לערוך שם סריקה
 ולמצוא את היהודים שאין להם זכות־ישיבה, כלומר אותם הפליטים שנמלטו
 מעיירותיהם החרבות והכבושות בידי האויב. ואמנם מצאה המשטרה 95 יהודים
 'נכרים' כאלה, גירשה אותם מן העיר והניחה אותם לגורלם.
 מי הושיט אפוא לאומללים האלה יד־עזר במצבם הקשה ?

כאן נתגלה צד האור שבחיי היהודים בדורות ההם בכל כוחו המעודד והמנחם. כאמור, לא כל אזורי-מושבותם של היהודים נהפכו לשדה-קטל. המל-חמה לא הגיעה, מצד אחד, אל יהודי הולאנד וחלק מיהודי איטליה, ומצד שני, אל יהודי פולין המרובים במנינם. ואף-על-פי שאמצעי-התחבורה עדיין לא היו אז מפותחים עד כדי לאפשר פעולה אירופית משותפת, ואף-על-פי שגם אמצעי-התחבורה הפרימיטיביים שהיו קיימים אז הכזיבו, מחמת המל-חמה, לעתים קרובות, בכל-זאת התפשטו הידיעות על האסון הגדול, שפקד את יהודי מרכז-אירופה, בכל קהילות ישראל שנשארו לפליטה, ומיד התחילו בפעולה של עזרה לנפגעים, בלא לבדוק מה נתינותם ובלא לשאול איזהו המחנה שהרע להם.

יש בידנו שני מכתבים מאת הרב האיטלקי שמואל אבוהב אל ראשי הקהילה היהודית בווינה (פירסם ש. ח. האלברשטאם בפּוֹלִיץ), שנכתבו בשנת 1643 והמספרים על אוסף הכספים לטובת האומללים.

כדי להקל את גורלם של יהודי מוראביה, בייחוד של הקהילה החשובה קרמזיר, נוסד בוונציה ועד מרכזי, ששימש נקודת-איסוף בשביל כל הכספים, גם של אלו שנשלחו על-ידי הספרדים של אמסטרדם ווירונה. אף-על-פי שעתה-זה גסתיימה המלחמה בין הריפובליקה של ונציה ובין המונארכיה של בית-האבסבורג, והיהודים נלחמו בשני הצדדים אלו כנגד אלו, אף-על-פי שהשוודים קרעו מאוסטריה פרובינציה אחת, בכל-זאת התקשרו המנהיגים של יהודי איטליה עם ראשי קהילת וינה ועוררו אותם להתעניין בגורלם של יהודי מוראביה ולחלק ביניהם מתות-כסף.

ר' שמואל אבוהב כותב: '...ומי זה האיש ירא ה' ובשם ישראל יכונה לא יחרד לבו לכל הרעה הגדולה הזאת ויגולו רחמיו להשכיל להטיב מן הבא ביד אל השארית הנמצאה'.

אבל בעוד יהודי הולאנד ואיטליה על-כורחם הסתפקו בתרומות-כסף, השפּי-לו יהודי פולין לתת סעד יעיל יותר ומתמיד יותר. קהילות-ישראל בפולין, שנתבססו זה-כבר, שימשו מכאן ואילך כמקום-מקלט ליהודי גרמניה, ובהן מצאו הצלה מן הרדיפות. בשעת הפורענות אחזו יהודי-גרמניה במטה-הנדודים. מה שאמריקה היא כיום הזה ליהודי רוסיה, היתה אז פולין ליהודי גרמניה. במשך המאה החמש-עשרה, התקופה של רדיפות-היהודים בגרמניה, כשנעשו 'נקיות מיהודים' בזו אחר זו קלן, אוגסבורג, סאפסוניה, באוואריה, בראנדנ-בורג, שפייאר, מאינץ, ברסלאו — הלך וגדל כל הזמן מספר היהודים בפולין.

גלגל החוזר של ההיסטוריה

ואף-על-פי שבכמה מקהילות פולין הוגבל מספר הרשאים לישב בהן, לא פסק זרם ההגירה מגרמניה גם במאה שלאחריה. רגש-הסולידאריזת היהודי, הכרח החובה להגיש עזרה לאחים יהודים בכל מקום שהם שרויים בצרה, גברו והלכו אצל יהודי פולין; וכאשר מנעו הנגישות וההגבלות האכזריות את קהי-לות-ישראל שבגרמניה מלמלא את החובות הלאומיות האלה, באו במקומן קהילות ישראל שבפולין. כך, למשל, אסיפת רבני אשכנז בפראנקפורט ע"נ מיין בשנת 1603 לא היתה יכולה, מחמת מסיבות-הזמן, לדון אלא בשאלות מקו-מיות, ולא עוד; ובהתייעצויות לא העיזו להציב לפנייהם מטרה יתר גבוהה מזו של בחינת הדרך לדחיית ההתקפות וההשמצות של הצוררים. ואילו ועד-ארבע-ארצות בפולין, שעמד אז במרום-מעלתו, כלל בתוך התחום של דיוניו את השאלות החשובות ביותר הנוגעות לכלל-ישראל, ואף-על-פי שסמכותו המשפטית חלה על פולין בלבד, מכל-מקום השפעתו המוסרית התפשטה על כל קהילות ישראל, ולעתים קרובות הופנו אליו שאלות בהלכה מקהילות מרו-חקות ביותר, ובשעות של צרה ומצוקה הגיעו אליו מהן בקשות וקריאות לעזרה. דוגמאות אחדות מהרבה יספיקו לתיאורנו.

על קהילות צילץ והוצנפלוץ בשלזיה נגזרה גזירת גירוש. כדי לבטל את רוע הגזירה היה צריך לשלם לממשלה סכום-כסף גדול. הדבר אירע שנים-מספר לפני תחילת מלחמת שלושים השנה. יהודי גרמניה כבר היו שרויים אז במצב כל-כך דחוק, שלא היה להם לא הכוח ולא האמצעים לטיפול בעניין הזה, ואפילו לא השתתפו במפעל-העזרה משהוחל בו. ועד-ארבע-ארצות הוא שהוציא לפועל את הגשת העזרה, עם שתתם בעצמו סכום ניכר והטיל מס גם על הקהילות האחרות שבמוראביה ובוהמיה (השווה תשובות מהר"ם מלובלין, סימן מ').

באותו הזמן הורע מצבם הכלכלי של יהודי ארץ-ישראל, שהתפרנסו בעיקר על תרומות אחיהם שבאירופה. במשך המלחמה הארוכה לא יכלו יהודי מערב-אירופה לסייע לאחיהם בארץ-ישראל. יתר על כן, ידיהם היו מלאות עבודה בהגשת סיוע ליהודי הקהילות הקרובות אליהם. כל עבודת-העזרה לארץ-ישראל היתה נתונה אז בידיהם של יהודי פולין וליטא. במפעל התחילו כמה תורמים פרטיים, לימים הצטרפו קהילות שלמות, לבסוף כתב הוועד לכל הקהילות, שיקבעו בבתי-הכנסיות קערות מיוחדות לאיסוף 'מעות לארץ-ישראל' (פנקס ועד ליטא, סימן תתי"ד).

פולין אף נשארה ארץ-המקלט החשובה ביותר בשביל יהודי מרכז-אירופה

גלגל החוזר של ההיסטוריה

בשנות-האימים של מלחמת שלושים השנה. כבר בשנת 1619, כשפרץ על-פני בזהמיה הסער הראשון, נשאו היהודים את עיניהם אל פולין. ב'מכתבים פר-טיים של יהודים' משנת 1619, שפירסמו ד"ר א. לאנדאו וד"ר ב. ואכשטיין בשנת 1911, כותבת יהודיה מפראג בידיש אל גיסתה בווינה. היא מתארת לפנייה את המצב המסוכן בבוהמיה ומוזהירה אותה שלא תבוא לפראג: 'יש בדעתי ללכת עם גיסי ל פו ל ין, לא אני בלבד, גם הרבה אנשים אחרים, אם רק יכולים הם לצאת'.

זרם-ההגירה הזה מגרמניה ובוהמיה אל פולין גבר והלך במשך כל המלחמה. גם רבה של פראג, ר' יום-טוב ליפמאן הלר, עבר אל פולין, כשנאלץ לעזוב את מקום-מושבו. באחת העצומות ששלחו יהודי פראנקפורט עשרים שנה לאחר-מכן אל הממשלה, מוצאים אנו דברים אלה:

'אותם היהודים, שהאמינו לאנשים זרים על סמך חתימתם, הוכרעו לארץ יחד עם הלזוים שנהרסו ממעמדם ונאלצו ליטול לידם את מקל-הקבצנים, עד שמחמת הרעב השחור, שלא יכלו לשאתו עוד עם אשה וטף, סולקו וגורשו בהמוניהם מן העיר הזאת אל פו ל ין' (קראקאואר, החיבור הנ"ל, עמ' 150).

כך נראה המצב בקרב יהודי גרמניה ואוסטריה בזמנה של אותה מלחמה אינ-סופית: מעשי שוד וביזה של האויב, מעשי איבה מצד אזרחי אותה העיר, מסירות-נפש של היהודים למען המולדת ושכרם על כך — שנאה ורדיפות, עוני של כל איש ואיש ושל הקהילה כולה, ירידה כלכלית וחוסר-ישע. היה הכרח שתבוא עזרה מבחוץ, ואמנם זרמו סכומי-כסף גדולים מחלקיו השונים של כלל-ישראל בארצות הנייטראליות ובארץ-האויב. ולמרות הנאמנות והמ-סירות, שגילו היהודים פעמים הרבה במשך המלחמה לעם ולארץ שבקרבתם ישבו, נאנסו לבסוף ליטול לידם את מקל-הנדודים ולבקש להם מקום-מגורים חדש בארץ-נכר, בעיקר בפולין.

[תרע"ו]

הנהלה יהודית פנימית בימי פולין העצמאית

ניסיון לבחינה היסטורית

ההיסטוריה של העם הפולני — כשל העם היהודי — נחלקת לשני חלקים, שלפי תוכנם ורוחם הם נבדלים זה מזה בתכלית ולשם הבנתם נדרשים קני-מידה שונים. קו-גבול שבין שני החלקים האלה הוא אבדן העצמאות המדינית. עד שנת 1772 היתה פולין מדינה עצמאית. מכאן ואילך התחיל תהליך ההת-ערערות המדינית, נפתח העידן של העדר מדינה. ועדיין אין באבדנה של מדינה משום אבדן העם גופו, כפי שאנו, היהודים, מיטיבים לדעת. אבל דווקא אנו יודעים כמו-כן מה משמעו של חורבן מדיני כזה, ולפיכך מה מוטעה יהיה לדון על תכונותיו הלאומיות של עם לפי תולדותיו שלאחר המדינה בלבד. התמורה הפנימית מתגלית גם ביחסיו של העם הפולני אל הלאומים היוש-בים בארצו בכלל ואל היהודים בפרט.

כבר באבה של המדינה הפולנית קשרה ההיסטוריה את גורלה בגורלו של עם אחר, הזר לו בלשונו ובמוצאו, בדתו ובאורח-חיו, הוא העם הליטאי. דורות על דורות זרמה ההיסטוריה של שני לאומים אלה, שהיו קשורים זה בזה בקשרים כלכליים ומדיניים, אמיצים, באפיקים מקבילים זה בצד זה. ואף כי יחסיה של המדינה הפולנית אל ליטא היו מגוונים ונתונים לחליפות ותמורות, מכל-מקום לא התכוונה פולין מעולם ברצינות ליטול מליטא את צביונה הלאומי-מי המיוחד. האיחוד השלם של שתי הארצות האלה בכל העניינים המדיניים (איחוד לובלין 1569), אפילו הוא לא הגביל כל-עיקר את המשטר הפנימי של ליטא מבחינה תרבותית ומשפטית. יתר על כן, לאחר השלמת האיחוד הזה נערכה מערכת החוקים הידועה בשם 'הסטאטוס הליטאי', ונתקבלה על-ידי הסיים הליטאי שהוסיף להתקיים כבתחילה. וחוקה זו, שהסדירה את כל חיי-הפרט עמדה בתוקפה כל זמן קיומה של הממלכה הפולנית וזמן רב לאחר-מכן, עד שבא במקומה, באמצע המאה התשע-עשרה, המשפט האזרחי הרוסי. מעולם לא ראתה פולין באוטונומיה משפטית זו של ליטא סכנה לאחדותה של המדינה.

הנהלה יהודית פנימית בימי פולין העצמאית

מתוך דוגמה שנייה נראה, שאין כאן תופעה המיוחדת ואופיינית ליחסה של פולין אל ליטא בלבד. למן המאה השלוש-עשרה התחילה הגירה המונית של גרמנים לתוך פולין ונוסדו ערים גרמניות-פולניות. הסכנה הפוליטית הטמונה בחיזוקו של היסוד הגרמני בפולין היתה ברורה לשלטון הפולני. מכאן שאיפתו הבלתי-פוסקת לנתק את החוטים שקשרו את הגרמנים בפולין אל אחיהם בארץ-מולדתם, למנוע את מסעותיהם אל האלה ולייפציג וכיוצא באלה. אולם בתוך תחומי פולין השפיל השלטון להעלות את רווחתן של הערים על-ידי-כך שנמנע מלהתערב במינהל העצמי של המהגרים מגרמניה. להיפך, הוא עצמו העניק אז לערים הגרמניות את 'חוקת מאגדבורג', וכך הוכרו כעדה לאומית מיוחדת.

בייחוד יש לשים לב לעמדה זו של פולין כלפי הלאומים שבתחומה כשמבק-שים להבין כיצד הוקמה ונתרחבה האוטונומיה הלאומית, שזכו לה יהודים בפולין.

אחת הבעיות הקשות ביותר העומדות בפני החקר ההיסטורי של אוטונומיה יהודית זו היא שאלת מקור-ראשיתה. עד עתה אין לנו שום תעודה על ייסודה של הנהגה עצמית זו. השערה של ההיסטוריון ר' א.א. הרכבי הביאה לידי התפשטות הדעה, כי האוטונומיה היהודית נוסדה ונתקיימה בזכות תפקידה בגביית המסים. זיגמונד הראשון מינה בשנת 1514 לראשונה שני נציבים, אחד לפולין ואחד לליטא, שהוטל עליהם לגבות את מסי היהודים, ולצורך זה אף ניתנה להם הסמכות להשתמש אף ב'חרם'. אבל היהודים לא אבו להכיר בסמכותם של 'רבנים-מטעם' אלה, והניסיון נכשל. אז — משער הרכבי — כינס זיגמונד ועידות של רבנים ופרנסים על-מנת שישמשו לו כתחליף לאותם נציבים שהיהודים דחו אותם¹.

אבל נראה שהתוועדויות הרבנים והפרנסים קדמו הרבה למשימות-המסים שלהן. התעודות הקדומות ביותר, המדברות על הוועידות הללו, אינן מזכירות כלל חלוקת-מסים. שמא אין השערה זו גופה, שהממשלה היא שייסדה את הארגון האוטונומי היהודי, אלא מטעה מלכתחילה? האם אין אוטונומיה לאומית נובטת בעיקר מבפנים, מתוך שורשי הרצון הלאומי? הרי כך מלמדת ההיסטוריה של כל שאר המיעוטים הלאומיים. אף הניסיון של תפוצות הגולה היהודית מחוץ לפולין מלמד אותנו, כי בכל מקום שהמונים יהודיים צפופים

¹ חדשים גם ישנים, גרץ-שפ"ר, חלק ז', סעיף 2.

הנהלה יהודית פנימית בימי פולין העצמאית

מקיימים אורח-חיים לאומי מלוכד, קיימת בהם גם השאיפה האינסטינקטיבית להנהגה משלהם. ובכל מקום ששאיפה פנימית זו אינה נתקלה במכשולים חיצוניים קשים מדי, אף היתה למציאות. כך היה בבבל ובספרד בימי-הביניים, ובתורכיה בזמן החדש. אולם דחף זה שמבפנים להקמת הנהגה עצמית ניכר גם באותן הארצות ובאותן התקופות שבהן מנעו המעצורים החיצוניים את מימושה. דוגמאות לעניין זה מצויות גם בקורותיהם של יהודי גרמניה. מלבד ועידות-הרבנים הקדומות, נערכו גם במאה השש-עשרה — ממש בזמן פריחתו של הוועד היהודי בפולין — מספר אסיפות של רבנים וראשי-קהילות בפראנק-פורט ע"נ מיין, כדי לדון בצורכי עם ישראל בגרמניה². אולם לא עלה בידם להשיג זכויות של אוטונומיה. כשעשו ניסיון לכנס אסיפה מקיפה יותר, וכש-העיוו הנאספים בשנת 1603 לקבל החלטות קיצוניות יותר לגבי ההנהגה העצמית, השתמשו בזה אבותיה ומבשריה של 'תנועת פֶּטְמִילך' כבכלי לשאיפותיהם האנטי יהודיות והאשימו את כלל יהודי גרמניה בקשירת קשר מהפכני³. כך נאלצה יהדות גרמניה, המוקפת אויבים, לוותר אז על זכויותיה היסודיות של הגדרה עצמית לאומית.

נטיות כאלה היו קיימות גם בפולין. כאן, במקום שמספר היהודים היה גדול יותר במידה ניכרת ומצבם הכלכלי אף איתן יותר, היתה בדרך-הטבע שאיפתם האינסטינקטיבית להנהגה עצמית משלהם חזקה יותר. גם בפולין לא נעדרה האנטישמיות, ונושאייה — הכמורה והבורגנות המתהווה — גם-כן לא בררו באמצעי-המלחמה שלהם. מיטב הראיות לכך מספקת לנו השרשרת הארוכה של משפטי עלילת-דם שנערכו במאה השבע-עשרה בעריה השונות של פולין. אולם רק האשמות מסוג זה וכיוצא בזו יכלו אז להצליח בהשפעתם על הקאתולים האדוקים ובני-האצולה שחונכו על-ידי הישועים. האשמות של בדלנות, של 'מדינה בתוך מדינה', והאשמות דומות שהחניקו בגרמניה את האוטונומיזם באיבו, עדיין לא יכלו למצוא בזמן ההוא 'הבנה' בקרב האצולה הפולנית והשל-טון הפולני. כבר ראינו עד מה זרים היו לפולנים הרעיון והרצון לכבוש את כל אוכלוסי המדינה, הרבגונית כל-כך מבחינה לאומית, בתוך דפוס לאומי-פולני אחד. מבחינה זו לא היתה סיבה שלא לנהוג כך גם ביהודים. לאצולה הפולנית האולטרא-קאתולית והלאומנית היתה זרה עוד השאיפה לבולל

² הורוביץ, Frankfurter Rabbiner, I, עמ' 25.

³ מ. שטרן, Der Hochverratsprozess gegen die deutschen Juden, Monatsblätter 1890/91

את היהודים ולהשוותם על-ידי-כך אליהם. שאיפתם הערה תמיד של היהודים להגיע לידי הגדרה עצמית, שאיפה שגברה בד בבד עם גידולם של המוני-העם, יכלה אפוא להתגשם כאן בלי הפרעה. אף הפריבילגיות הגדולות של המאה השלוש-עשרה והארבע-עשרה כבר הושגו לא על-ידי יחידים אלא על-ידי איגוד של מספר קהילות, שכבר היה קיים. ודווקא העובדה שמביא הרכבי עצמו שיהודי פולין וגם יהודי ליטא דחו לחלוטין את הנציבים הממונים, מחייבת את ההנחה המוקדמת של היות ארגון וליכוד יהודי. רק לאחר זמן, כשכבר היו הקהילות היהודיות מלוכדות באיגוד משותף (הוא 'ועד הארצות', או 'ועד המדינות') וערכו התוועדויות סדירות בזמן הירידים הגדולים, ואפילו הקימו בית-דין עליון משלהם ('דייני ארץ'), החליטה ממשלת פולין כי מן המועיל הוא, שלא להילחם בארגון אוטונומי זה שקם מתוך העם ועל כן העמיק להשריש בקרב, אלא לנצלו לטובת עצמה: היא הטילה עליו את התפקיד של גביית מסי היהודים. ההתוועדויות של הארגון הזה חויבו לחלק את המסים של יהדות פולין בין הקהילות השונות, ולערוב כלפי השלטון לגבייתם. הארגון היהודי קיבל אז לידי לא רק את ניהול ענייניה הרוחניים הפנימיים של יהדות פולין-ליטא, אלא את כלכל כל התחום של צרכיה בכלל, ובו-בזמן ניתנה לו הגושפנקא של השלטון. על-ידי-כך נעשתה האוטונומיה היהודית, ובראשה הוועדים (בפולין — ועד הארצות ובליטא — ועד המדינות) לכוח-שלטון איתן ורב-השפעה, שלעומת הרבדים המעורערים במקצת של המדינה הפולנית הצטיין תכופות ביתרון מבחינת הליכוד והארגון ושכמעט אין לו אח ורע בכל תולדותיהן של תפוצות-הגולה היהודיות.

מאתיים שנה נתקיים ארגון אוטונומי זה של יהדות פולין-ליטא. במשך מאתיים שנה כמעט היו מתכנסים דרך-קבע הגופים העליונים של הארגון הזה: 'ועד הארצות' היה מתוועד תחילה פעם אחת בשנה, ואחר-כך דרך-כלל שתי פעמים בשנה ביארוסלאב ובלובלין; 'ועד המדינות' היה מתוועד לעתים רחוקות יותר, על-פי-רוב בסלץ, חומסק, או בריסק-דליטא. בצדו של הוועד הזה, שהיה מורכב ברובו מן הפרנסים ושהכריע בעיקר בשאלות המדיניות והציבוריות של היהודים, היה בית-דין של גדולי הפוסקים והרבנים שעסק בעיקר בשאלות משפטיות ובצנזורה על ספרים. ועדי הגלילות וכן הנהגותיהן המקומיות של הקהילות היו רשויות-הביצוע, שהוטל עליהן להוציא לפועל את החלטותיו של הוועד המחוקק. הוועד, שעל מועד התוועדותו היו מודיעים לממשלה הפולנית ושהוכר על-ידיה כנציגם החוקי של היהודים בממלכה,

הנהלה יהודית פנימית בימי פולין העצמאית

היה שולח לווארשה שליחים מיוחדים, שהיו מכונים שתדלנים, והוטל עליהם לייצג את ענייני יהדות פולין בעת מושבי הפארלאמנט הממלכתי (הסיים) ולהודיע להם מיד על מהלך-הדברים. כדי לשוות לפוליטיקה היהודית צביון של אחדות, אסר הוועד על היהודים להיזקק על דעת עצמם למוסדות-הממשלה או לפנות בתלונות ובבקשות במישרין אל הסיים⁴. בלא להתכוון לטמיעתם התרבותית של היהודים בעם-הארץ, אך גם בלא לחשוש מפניה, יכול היה הוועד לטפח ולעודד בקרב היהודים את הנאמנות לממלכה ואת הכרת חובו-תיהם האזרחיות. בהשפעתה המבורכת של הרשות העצמית נתרומם היהודי של הגיטו בלבו פנימה לדרגת אזרח, גם מבחינה ממלכתית וגם מבחינה יהודית. שהרי יותר ממה שמבטם של נציגי הציבור היהודי היה מכוון כלפי חוץ, היה מכוון כלפי פנים. צביון של הקהילות, החינוך העממי, המסחר, הטיפול בפליטים, הצדקה, בית-הכנסת ובית-הספר, השוק והבית — בכל הדברים האלה תיקנו תקנות והנחו את העם. כדי לאפשר בקרב היהודים עסקות-אשראי, טרחו למצוא דרכים חוקיות לעקיפת איסור-הריבית שבמקרא ובתלמוד ('תקנות הריבית')⁵; כדי לקדם את המסחר, הנהיגו שטרות מיוחדים לסוחרים היהודים בפולין, הממרנות⁶. ומשנתרבו פשיטות-הרגל בעקבות ההידרדרות הכלכלית, שהעיקה במיוחד על היהודים, תיקן הוועד את 'תקנות הבורחים'⁷ — מערכת-חוקים מפורטת לגבי פושטי-רגל — כדי להגן על הנושים.

אבל הנושא הראשי של התעניינות הוועד היו העניינים התרבותיים והרוחניים של העם. הוא קבע את סדרי הרבנות, עודד את הדרשנות העממית, ארגן וניהל את מערכת בתי-הספר, קבע את דרגת-ההשכלה של המלמדים ואת תכנית-הלימודים ב'חדר', וכן את מספר התלמידים שבכל 'חדר', ואפילו את סוג האותיות שבהם יש להדפיס את הספרים שלומדים בהם. כן תמך בישיבות, דאג למצבם החומרי של בחורי-הישיבות, ייסד בתי תלמוד-תורה לעניים ועזר להוצאות-הספרים. הוועד, שעמד תמיד היטב על הלך-הרוח בחוגי הגויים, אף העז להיכנס לתחום היחסים הכלכליים ולקבוע את מקצועותיהם של היהודים בהתאמה לצורכיהם של הפולנים. כך, למשל, היו מסי-הממלכה במאזוביה נחכרים בדרך-כלל על-ידי פולנים. ההתחרות של היהודים בתחום זה עוררה הלך-רוח אנטישמי, והאצולה הפולנית תבעה לאסור על היהודים את העיסוק

⁴ פנקס המדינה, סעיף של"ד.

⁵ קונטרס הסמ"ע, 1607. ⁶ פ. בלוך, הממרן. ספר היובל לר"א ברלינר, 1903.

⁷ 'תקנות הבורחים', עי' מסגרת השלחן, ברלין 1713.

הנהלה יהודית פנימית בימי פולין העצמאית

במקצוע הזה. כדי לסלק את הצוררות הזאת ראה הוועד צידוק לעצמו להקריב את האינטרסים של החוכרים היהודים במאזוביה למען האינטרסים של כלל ישראל והחליט לאסור על היהודים את עסק החכירה באותו איזור. ואמנם מוצאים אנו בסופה של המאה השש-עשרה מספר גדול של חוכרים יהודים בליטא ובפולין, בפודוליה וברוסיה האדומה, מה שאין כן במערב-פולין.⁸ כשביימה הכמורה הקאתולית משפטי עלילות-דם בזה אחר זה, ביקש הוועד עזרה אצל הממשלה. וכיוון שעזרה זו לא נראתה מספקת, שלח שליחים לרומא והשיג על-ידיהם, שראשו העליון של העולם הקאתולי כולו גינה בחריפות את עלילות-הדם. כשהשתוללו תלמידי הישועים ופרעו פרעות בערי ישראל, אף השכיל הוועד להחליט החלטה שאנו רגילים לראות דמותה רק כפרי התנועה הלאומית החדשה בקרב הנוער היהודי ברוסיה במאה העשרים. הוועד (הלי-טאי) הורה אז להקים במקומות הסכנה שמירה מאורגנת.⁹

נשאלת השאלה אם אוטונומיה זו, שהוגבלה בתחומי מדינת פולין בלבד, לא הקימה מחיצה בין יהודי פולין לבית אחיהם שמחוץ לפולין ולא החלישה את רגש הסולידאריות בקרבם, או כיוון שנועדה לאפשר את הקיום הלאומי בגלות, שמא מחתה את הכמיהה לגאולה והעלתה את ההשקפה של חיוב-הגלות? הנחות כאלה אין להן רגליים כלל. להיפך, המסקנה ההגיונית של אוטונומיה היא, שרק בחסותה מתפתח דרך-חירות טבעו הלאומי הסגולי של העם, ורעיון הסולידאריות של כלל ישראל וכן הכמיהה לגאולה הם סימניו הראשיים של הטבע הסגולי הלאומי היהודי. ואמנם, כל פורענות בישראל — גזירות-גירוש בשלזיה, פוגרומים בקרמזיר שבמוראביה, מעשה-זוועה במל-חמת שלושים השנה בבוהמיה ובגרמניה, הגירוש האחרון מווינה, חורבן הקהי-לות בידי גייסות-הקוזאקים באוקראינה — כל אלה הורגשו ביהדות פולין-ליטא כאסון פרטי והם נחלצו להקלת המצוקה.

במידה לא פחותה מזו מתגלית אוניברסאליות זו גם בתחום הרוח. תהילת הרבנים, חיבת-העם לישיבות והסמכות המוסרית של הוועד לא ידעו שום גבולות של ממלכה. מקונסטאנטינופול הגיעו שאלות אל 'גאוני פולין' בענייני

⁸ עי' מ. בלבן, 'תולדות העם היהודי' (ברוסית), הוצ' מיר, 1915.

⁹ מ. ל. וישניצר — הוועד הליטאי, תולדות העם היהודי, הוצ' מיר, 1915, עמ' 199. ור' פנקס המדינה, סעיף של"ה.

הנהלה יהודית פנימית בימי פולין העצמאית

הלכה קשים, ומאמסטרדם נועצו עם הוועד בשאלות-הדת. רבנים חשובים מהלרנשאו ומווינה באו בעצמם לפולין, כדי להיות נוכחים באסיפות הוועד¹⁰. לא היה אפילו זרם חשוב אחד ביהדות, בין דתי בין ספרותי בין חברתי, שלא ביקש מן הוועד חסות וסעד.

והכמיהה לגאולה ? לעתים רחוקות היה הרגש הזה כה ער כמו במאת-השנים הזאת, ובשום מקום בעולם לא זכו מקובלי-צפת להדים מעמיקים כמו בפולין. אחד החשובים ברבני פולין ובפרנסי הוועד, ר' דויד סגל, בעל הט"ז שלח את בניו אל שבת-י-צבי, ודווקא בפולין עוררה התנועה המשיחית לאחר-זמן עלייה המונית לארץ-ישראל בהנהגתו של ר' יהודה חסיד.

הוועד הוא שהעלה לדרגה גבוהה את 'החלוקה' למען יהודי ארץ-ישראל ואף קיבל החלטה, שלפיה נתחייבה כל קהילה לבחור ועדת-התרמה מיוחדת לשם ארץ-ישראל¹¹. אילו היו בידנו פרוטוקולים מפורטים של אסיפות הוועד, ודאי היינו קוראים בסוף נאומי הפתיחה והסיום של היושב-ראש את הפסוק המסורתי ומלא-הכמיהה: 'ובא לציון גואל'. דרשותיהם של ר' אפרים איש לונצ'יץ ושל ר' ברכיה דרשן, שהושמעו בזמן האסיפות בבית-הכנסת של הוועד, הן עדות מספקת לכך.

אולם לא רק תכונות-העם הנושנות נתעצמו אז; תחת כנפיה של האוטו-נומיה חושלו כלי-נשק מוצקים וחדשים לשם המלחמה למען הקיום היהודי הלאומי. העיסוק הרב בהלכה למעשה והספרות הנרחבת של שאלות-ותשובות עוררו אז מחדש את הנטיות לעריכת החוקים, וסמכותם של פרנסי הוועד היא שהביאה לידי אישור וקאנוניזאציה של השולחן-ערוך. הניב היהודי-גרמני של יהודי גרמניה שהיגרו לפולין נהפך ללשון בפני עצמה ואף הוליד ספרות, בעוד שהגרמנים, אשר הגיעו לפולין בזמן אחד עם היהודים, שכחו מכבר את לשון-האם הגרמנית שלהם. לאט-לאט מצא היהודי המתחזק מתוך בדידות את מקורות האני הישן שלו עצמו. ובמוצאי תקופת הוועד עלו דווקא בתחום הדתי כוחות-בראשית כבירים מתוך מעמקי היהדות, שהיו ראויים לרוח-ישראל משכבר הימים.

*

ואז נקרעה פולין לקרעים. התפוררות מדינת-פולין פירושה היה גם אבדן הרשות העצמית היהודית בתוך המדינה הזאת.

¹⁰ מכתבי מחקר ובקורת לרח"ן דמביצר, קרקא 1892, עמ' 224.

¹¹ פנקס המדינה, סעיף תתי"ד.

הפגיעה הראשונה באוטונומיה כבר אירעה בעצם קודם-לכן. חורבן קהי-
 לות-ישראל בזמן מרידות הקוזאקים והמצוקה הכלכלית שנגרמה בעטיה של
 מלחמת-שוודיה מנעו מן הוועד את האפשרות למלא את תביעות-המסים
 שגדלו והלכו. במאה השמונה-עשרה עלו מסי היהודים לאין שיעור, הן המסים
 הרגילים והן היוצאים מגדר הרגיל, שאגב נעשו במהרה אף הם רגילים. לאט-
 לאט שקעו הקהילות, ואף הוועד עצמו, בחובות ועל-ידי-כך הורע מצבו של
 הוועד מיסודו. התוצאה היתה, שהמוני בית ישראל התחילו רוטנים על האמ-
 צעים הקשים שנקטו הקהילות בגביית המסים, ומצד שני שוב לא היתה הממ-
 שלה הפולנית שבעת-רצון מן ההישגים הפינאנסיים של הרשות היהודית.
 בשנת 1764 — שמונה שנים לפני חלוקתה הראשונה של המדינה — החליט
 הסיים הפולני להעלות את מסי היהודים על-ידי נטילת הפונקציות הפיס-
 קאליות מן הוועד והטלת מס-גולגלת על כל יהודי ויהודי. הממשלה הפו-
 לנית ראתה אפוא את הסיים היהודי (הוועד) כמיותר וביטלה אותו. ועד
 פולין שנתוועד בפיליצה בסתיו 1763 וועד ליטא שנתוועד בסלוצק בשנת
 1761 לא שיערו, כי הם מתכנסים למושב האחרון שלהם. אף-על-פי-כן עדיין
 לא בטלה מן העולם האוטונומיה גופה. במשנה מרץ ועקשנות נתבצרה הרשות
 העצמית, שעסקה מעתה בעניינים פנימיים ורוחניים בלבד, במצודות הקיימות
 עוד של ועדי-הגלילות ושל הקהילות האיתנות עוד. ואולי היתה הגבלה זו
 טובה יותר מלכתחילה: חכירת-המסים ודאי העלתה את סמכותו של הוועד
 כלפי חוץ, אבל בתחום היהדות אולי גרמה יותר נזק מתועלת. בינתיים אף
 נוספו קשיים פנימיים חדשים. שוב עמד ארגון היהודים לפני מבחן היסטורי.
 שומה היתה עליו להראות כי יוכל להוסיף להתקיים ולעמוד בפני הפילוג הרו-
 חני הפנימי, שהביאה עמה החסידות. אז הגיעה שנת 1772. יורשיה החדשים
 של פולין היו מצד רוח-הזמן והמסורת ההיסטורית שלהם בלתי-מסוגלים כל-
 עיקר לטפח את הרשות העצמית היהודית. הם אפילו לא יכלו לסבול אותה.
 אבל גם בתחומה של פולין המוקטנת משמעה של הידרדרות פוליטית זו הוא
 שינוי עקרוני במדיניות-הפנים. יחד עם אבדן זוהרה של העצמאות אבדה
 לחלוטין גם הסובלנות משכבר-הימים. בלי יכולת לחפש ולמצוא את סיבות
 האסון האמיתיות, ראו מנהיגי הציבוריות הפולנית כמקורה של כל הרעה את
 ה'בדלנות' של המיעוטים הלאומיים, בראש-וראשונה של יהודים. ביתר שאת
 הושמעה אז בפולין הסיסמה למגר את 'המדינה בתוך מדינה' של היהודים,
 אותה 'המדינה' אשר לפני זמן קצר בלבד פולין הוסיפה אישרה וטיפחה

הנהלה יהודית פנימית בימי פולין העצמאית

בעצמה. באותו זמן פשטה ונשתלטה גם בפולין ההשקפה שמקורה בצרפת, כי מחובתם של היהודים להיטמע בתרבותו של העם הסובב אותם, כדי שיזכרו להיחשב כאזרחים של אותה הארץ; השקפה העומדת בניגוד גמור לכל תולדותיה של פולין העצמאית. וכשנתכנס בשנים 1788—1791 (בין החלוקה הראשונה והשנייה של הממלכה) פארלאמנט-התיקונים הגדול בן ארבע השנים, שביקש לרפא את פצעייה של המולדת הקורסת בייסוריה, וספרות-ההתחדשות העלתה בין הבעיות השונות גם את שאלת-היהודים, אז הונחו אבני-היסוד למדיניות היהודית של פולין הבלתי-חופשית. הזרם השמרני, שנציגו היה אז א. זאמויסקי, ביקש לדחוק את רגלי היהודים מבחינה כלכלית ולהיפטר מהם. כנגד זה, הזרם הליבראלי, בראשותם של בוטרימוביץ, צ'אצ'קי וקולונטאי, אמנם היה מוכן לראות ביהודים אזרחים שווי-זכויות, אבל דרש את ביטולה הגמור של האוטונומיה היהודית, את חיסולו של ארגון-הקהילות ואת החלפת לשון-הדיבור היהודית בלשון הפולנית, ולשם כך דרש אף פיקוח על הספרות היהודית. לשווא מחא אז רבה של קהילת חלם כנגד התערבותה זו של פולין בענייני-תרבות יהודיים פנימיים, לשווא התריע כי ביטולה של האוטונומיה יביא כליה גמורה על עם ישראל¹². פולין נטו ל-ה-מ-ד-י-נ-ה שוב לא היתה לה שום הבנה לכך. שתי מגמות אלו שמרו על יתרון-השפעתן בציבוריות הפולנית כל השנים. דחיקה או טמיעה, חרם או התפלגות, אלה הן האטרנאטיבות היחידות שהעמידה לפני היהודים פולין המשוועבת. כך דיברה — נשתמש כאן בלשון של ההיסטוריה היהודית — הפולניות הגלותית.

אולם העם הפולני לא חדל מהיות עם גם לאחר שבטלה מדינת-פולין. כיוצא בזה לא איבד העם היהודי את אופיו הלאומי גם לאחר שחוסלה האוטונומיה היהודית. השאיפות להטמעת היהודים בתרבות הפולנית לא הצליחו, כשם שלא הצליחו השאיפות להטמעת הפולנים בתרבות הגרמנית והרוסית, להוציא רובד דקיק של עריקים ובוגדים.

ודאי שנתחדשה תרבות-הרוח בתוך היהדות, אבל אופייה הלאומי של תרבות זו לא נחלש. הן העם הפולני והן הציבור היהודי הם בגדר חטיבות לאומיות, שנתייחדו היסטורית ושיש בהן כוח-קדומים מספיק, כדי להתנגד התנגדות נמרצת ביחוד לכל ניסיון של כפייה. וכשם שכל קונסטלאציה מדינית חדשה

¹² ש. דובנוב, 'פולין היהודית בימי החלוקות האחרונות', עמ' 445, Евр. Стадия, IV, 1911

הנהלה יהודית פנימית בימי פולין העצמאית

מעוררת מחדש בדרך הטבע את תקוותו הישנה של העם הפולני לקימום עצמאותו הלאומית, כך בהכרח ובאופן אורגאני מתעוררת גם שאיפתם של היהודים לקימום זכות ההגדרה העצמית שלהם בתחומה של אותה הארץ.

[תרע"ז]

ארבע מאות שנה של שלטון תורכי בארץ-ישראל

[1517—1917]

בימי מלחמת-העולם הראשונה, כשנעשה השלטון על ארץ-ישראל סלע-המחלוקת בין המעצמות הגדולות, מלאו ארבע מאות שנה מאז היתה המלכות העותומאנית לשליטה בגורלן של סוריה וארץ-ישראל. פרט להפסקות קטנות, שלא היה בהן משום בקיע עמוק בחייה של הארץ — כגון בשנת 1800 עם מסע-הניצחון של נאפוליאון ובשנים 1832—1840 עם התקוממותו של הפחה המצרי מוחמד עלי — שלטה קונסטאנטינופול בהשקט ובבטחה על ארץ-ישראל, שעוררה תמיד את התעניינותן של מעצמות אירופה ואף גירתה את יצריהן. במהלך ארבע מאות השנים האלה נעשתה תורכיה מעצמה פוליטית גדולה וקדמת-אסיה הפכה לזירה של פעילות תרבותית, מדינית וכלכלית של כל הרשויות החילוניות והכנסייתיות שבעולם, שהתחרו כאן זו בזו. מה היתה משמעותה של מציאות השלטון התורכי לגבי היישוב היהודי ואיך השפיעו ארבע מאות השנים הללו על התפתחותו של כלל ישראל, אשר למרות פיזורו הרגיש ושאף כי יהיה מורגש לכול, כי מרכז-הכובד של חייו היא ארץ חירותו לשעבר.

תחילתו של השלטון התורכי בארץ-ישראל פתחה פתח לתקוות טובות. השעה שבה ניצח סלים הראשון את השולטן הממלוכי וצירף את ארץ-ישראל לממלכת תורכיה היתה שעת-גורל בתולדות ישראל: עשרים שנה לאחר גירוש היהודים מספרד ומפורטוגאל, בעיצומה של נדידת-היהודים הגדולה מן הדרום אל המזרח. העם עמד על פרשת-דרכים, כשהוא מזועזע מן היאוש ובשל למעשים מהפכניים. ההמונים הגולים והנרדפים התיישבו בכל מקום שבו נתן להם עם שליט לעשות כן — באפריקה, בתורכיה האירופית, בהולאנד, בפלאנ-לעשות בזה שימוש. אולם לבו של העם לא יכול למצוא מנוח בשום מקום דריה ובאיטליה, וחלקו מניסיונם, מרכושם ומכישרונם לכל ארץ שהיתה נכונה ממקומות-המושב החדשים הללו. בשום מקום לא יקדה עוד האהבה לתרבותו

ולעולמו הרוחני של העם המארח, אהבה שבה הצטיינו הגולים בארץ-מגוריהם הקודמת. היה זה כאילו איבד העם המאוכזב את אמונו בכל "מארח". ואמנם, אם אף קאסטיליה בגדה בהם, איך יוכלו לסמוך על ארץ-נכר חדשה, שנכנסו לתוכה במקרה בדרך-נדודיהם? הדור שהרגיש על גופו ממש מה התוצאה האחרונה של היותו 'בקרב הגויים' — הגירוש — שוב לא יכול בנקל ללכת שולל אחר הפשרות והזיתורים של הוויה זו. כיסופים גדולים נתעוררו בעם, נשתלטו על מחשבותיו ועל מעשיו והכשירוהו לקליטת כל תקווה: הכיסופים הנושנים למולדת, לבטחה, לציון.

ברגע זה של התעוררותה המחודשת של שאיפת היהודים ציונה הושלם הניצחון של השלטון התורכי במזרח, וארץ התקווה היהודית נעשתה פרובינציה של המלכות העותומאנית.

האם יכלו היהודים אז לבחור לעצמם מבין כל שליטי האדמה ריבון הרצוי להם יותר, כדי להפקיד בידו את גורל ארצם, אילו ניתן בידם הבחירה? תורכיה היתה אז מדינה אירופית ובה ציבור יהודי גדול ורב-השפעה. מזמן שכבש החליף עומר (634) את ירושלים ואת סוריה כולה, קמה מחיצה בין עם-היהודים המפוזר באירופה ובין ארץ-היהודים שסופחה למלכות אסיינית. לגבי יחסי התרבות והמשא-ומתן של ימי-הביניים היה כאן משום ניתוק בל-יגושר. רק לפרק-זמן קצר קישרו גייסות הצלבנים את המזרח האיסלאמי עם אירופה הנוצרית. ובאותו זמן אמנם התעורר העניין החי של היהדות בציון הארצית. שוב הגיעו לארץ-ישראל עולי-רגל ומתיישבים, שוב הושרו שירי גאולה ופדות. אבל פרק-זמן זה היה קצר מאוד והשליטים הנוצריים החדשים חלחלה בהם שנאת-ישראל וקנאות במידה גדושה, ולכן לא יכלו לקום מתוך ההתעניינות המשוחררת-מעוכובים מפעלים קיימים ועומדים. אף-על-פי-כן לא עבר הזמן של השפעה אירופית בלא שייטבע בו חותם היהודים. ההתחלות הראשונות של ההתיישבות היהודית החדשה נעשו בתקופה זו. וכאשר חזרה והחריבה מעצמה לא-אירופית (של המצרים) את היישובים הנוצריים ותפסה את השלטון על ארץ-ישראל, הוגבלה ההתעניינות בעיקר ליהודי-המזרח עצמם. אז הגיעו עולי-רגל יהודים ממסופוטמיה, קורדיסטאן, מצרים. קהילות-ישראל הגדולות שבאירופה כמעט לא השתתפו בעליות-לרגל הללו. רק בשנת 1517 נשתלטה שוב על ארץ-ישראל מעצמה אירופית, שקיימה יחסי-מסחר עירוניים עם יהודים מכל העולם ושהיה לה ציבור יהודי גדול משלה. בערים קונסטאנטינופול ואדריאנופול, סאלוניקי וברוסה היו קהילות יהודיות גדול-

ארבע מאות שנה של שלטון תורכי בארץ-ישראל

לות ובהן רבבות יהודים. תהילתן יצאה למרחקים. וכוח-המשיכה שלהן פעל על כל הגולים המפוזרים בכל תפוצות-ישראל. עם ספוחה של מצרים לתורכיה נעשתה יהדות תורכיה הענף החסון ומרובה-הסיכויים ביותר של היהדות כולה, והכללת ארץ-ישראל בתחומה של תורכיה משמעה היה אפוא כאחת חיבורה במישרין אל לב העם כולו.

ליתרון אובייקטיבי זה של השלטון התורכי לגבי תקוות-ציון של היהודים נצטרף עוד יתרון, שחשיבותו היתה אף גדולה יותר.

תורכיה היתה סובלנית כלפי היהודים. היא היתה באותו זמן המדינה היחידה באירופה, שעמדה מחוץ להשפעתה של הכנסייה האינוקנטיאנית צורת-היהודים. במערב-אירופה רווחה השמועה, שהיהודים מרעילים את הבארות, ואילו בקונסטנטינופול היה יהודי רופאו הפרטי של השולטן. בדרום-אירופה היתה כל הודאה בשייכות לדת-ישראל מוליכה אל המוקד; ואילו בתורכיה היתה דת-ישראל מוכרת רשמית ושוות-זכויות. במועצת-הממלכה (הדיוואן) ישב החכם-באשי היהודי יחד עם הפאטריאך היווני ובערי תורכיה שגשגו תלמודי-תורה וישיבות. כמו לפנים בספרד עמדו כאן כמה אישים יהודים בראש המדיניות. לא ייפלא אפוא, שיהודים אחדים מבני הזמן ההוא ראו בתורכיה משמרת מחליפה של ספרד, שנקבעה על-ידי ההשגחה. נוסע ממערב-אירופה (י. צרפתי), שהגיע לתורכיה וראה את מעמדם של היהודים בארץ זו, פנה בפנייה נלהבת אל יהודי אירופה, שיעזבו את ארצות-הרדיפות ויבואו אל תורכיה המסבירה פנים והעשירה בסיכויים, ושבה יוכלו אף לקשור קשר אמיץ עם ארץ-ישראל.

האם לא היו שני יסודות אלה, הקשר הישר עם המוני בית-ישראל והסוב-לנות של הריבון, תנאים מוקדמים איתנים לכל התיישבות יהודית בארץ-ישראל? ואמנם, תחילתו של השלטון התורכי בארץ-ישראל היא אף תחילת התחד-שותו של היישוב היהודי. בשנת 1495, היינו 22 שנים לפני כיבושה של ארץ-ישראל בידי התורכים, היה מספר המשפחות היהודיות בירושלים — 200. בשנת 1521, היינו ארבע שנים לאחר הכיבוש, כבר עלה המספר ל-1500 ולאחר-מכן גדל עוד יותר מהר. אבל חשוב יותר מן המספר בלבד הוא ההרכב של היישוב היהודי. לפנים היו כמעט כולם יהודי-המזרח מן הארצות השכנות, ואילו עכשיו מצא שם נוסע כל מיני יהודים — אשכנזים, ספרדים, ערבים ואפריקנים. וחשי-בות גדולה עוד יותר נודעת לצביונו הכלכלי של היישוב החדש. לפני-כן היו המתישבים מבין עולי-הרגל שביקרו במקומות-הקודש שבארץ-ישראל; עתה

איכלסו את הארץ סוחרים, בעלי-מלאכה ובעלי-נחלת-שדה. כמו לגבי כל מקום במאה השש-עשרה, היתה גם לגבי ארץ-ישראל העלייה של יהודים מספרד ומפורטוגאל תחילתה של תחייה כלכלית שנתנה תקוות רבות לעתיד. ספרות-התשובות העשירה של רבני ארץ-ישראל עדיין אינה מורה על ארגון עזרה ענפה של יהודי-התפוצות לטובת האוכלוסיה הענייה שבארץ-ישראל; אך כנגד זה מלאות וגדושות התשובות הללו פרטים ועובדות, המגוללים תמונה של פעילות יהודית ענפה בחקלאות, במסחר ובמלאכה. הנוסעים, ביניהם גם סוחרים, שביקרו בארץ-ישראל, מספרים על הגיאות הכלכלית בארץ, בייחוד בגליל, שראו בה סיכויים גדולים. צפת נעשתה מרכז של תעשיית-בדים, והתחרתה אפילו בוונציה. 'מי שראה צפת זה עשר שנים' — כותב נוסע איטלקי, הסוחר יעקב דה-רוסי בשנת 1535 — 'ורואה אותה היום היא נפלאה בעיניו, כי בכל עת מרבים היהודים לבוא ומלאכת הבגדים מתרבה בכל יום... ויש שעושים מהם סחורות טובות כמו אותם שבאים מוונציה'¹. אותם הדברים בקירוב מסופרים גם על כפר-קנה ועל טבריה. עד-מהרה קמה ארץ-ישראל לתחייה חדשה בהשפעתם הישרה של שבי-ציון, ושוב נטלה לידה את תפקיד המנהיגות לגבי היהדות כולה. חכמיה ורבניה של ארץ-ישראל התחילו לחשוב על חידוש ההגמוניה של ארץ-ישראל בסמיכה להוראה בכל תפוצות ישראל. צפת נעשתה המקלט הרוחני של הקבלה, שמשכה לתוך חוג-מסלולה את עולם-הרעיונות של כל התפוצות. שוב יצאו עולי-רגל יהודים לארץ-ישראל, לא רק כדי לבקר במקומות הקדושים ולהשתטח על קברות הצדיקים, אלא כדי לשמוע את תורו-תיהם של המורים החיים ולקלוט דבר-אלוהים חדש בשביל עצמם ובשביל בני-ארצם. ארץ-ישראל, שבתורת יישוב מדולדל היתה שרויה בצדה של דרך-המלך של ההתפתחות היהודית ההיסטורית, נעשתה פתאום מרכז רוחני לעם כולו. אבל מדוע לא עלה בגורלן של התחלות רבות-סיכויים אלו לפרוח ולשגשג? מדוע בטלה מנהיגותה של ארץ-ישראל באותה מהירות שצצה ועלתה, מדוע כמשו ויבשו במהירות רבה כל-כך השורשים הכלכליים של היישוב היהודי החדש, ומדוע בעל-כורחו הוחלף היישוב היהודי האיתן מבחינה כלכלית ביישוב שנזקק לפרוטות-הצדקה של תפוצות-הגולה? האם לא שמרה היהדות אמונים לתקוותה, או האם שינתה הממשלה התורכית ברבות הימים את עמדתה

¹ המכתב פורסם על-ידי פרופ' ד. קויפמן ב-Jewish Quarterly Review, כרך ט, אפריל 1897, עמ' 495 ואילך. ושוב אצל אברהם יערי, אגרות ארץ ישראל, עמ' 186 (ואצל יערי השם: דוד די-רוסי).

כלפי היהודים? לא זה, ואף לא זה. במשך כל ארבע מאות השנים האלה לא היה ביהדות שום זרם חשוב, שלא נשתפך ב'עלייה' לארץ: הקבלה, השב-תאות, החסידות לכל ראשי גזניה, המתנגדות, ואף היהדות של התחייה הלאומית. כל התנועות הללו ביקשו בדרך זו או זו, לפי תוכנן הרוחני הפנימי להקים בארץ-ישראל מבצר, שמתוכו תצא השפעה על כל העם כולו, וכל אחד מן הזרמים האלה שבתוך כלל-ישראל הניח אחריו רובד מיוחד משלו ביישוב היהודי שבארץ-ישראל. אכן, אפילו תנועת-ההתבוללות של הזמן החדש לא היתה מוכנה לוותר על הקמת מפעלים בארץ-ישראל ('כל ישראל חברים', 'עזרה' וכיו"ב). היהדות, בכל שלבי התפתחותה, לא עשתה מעולם במידה מרובה כל-כך את ארץ-ישראל מרכז להתכוונותה, כמו שעשתה אותה במשך ארבע מאות השנים הללו של השלטון התורכי.

ומה היתה עמדתה של הממשלה התורכית? היא לא נשתנתה במשך כל התקופה הזאת. הפרעות של צוררי-ישראל — שלא נעדרו בשום ארץ מארצות-הגולה ושתכפו במיוחד עם עליית כוחם של האינציטורים בתורכיה — גונו תמיד על-ידי הממשלה. אפילו האמאנסיפציה של היהודים נתחוללה כאן בלי כל המערכות המשפילות לטובתם וכנגדם, האופייניות לכל אמאנסיפציה של יהודים במאה השמונה-עשרה והתשע-עשרה. החלטה של קונגרס-השלום, כי הרעאיה — היינו האוכלוסיה הלא-מוסלמית — תהיה שוות-זכויות לפני החוק, די היה בה כדי לראות את שחרורם האזרחי של היהודים כמוצא לפועל. בזמן עלילות-הדם בדמשק וברודוס (1840) עמדה הממשלה המרכזית בקונסטנטינופול לימין האמת הנדרסת. היא גם הגנה כפי יכולתה על היהודים בזמן עלילת-הדם בחיפה (1864), בזמן נגישות המושלים בשאלוניקי ובבאגדאד (1866) וכן בזמן הפרעות ביהודים באיזמיר (1873). תמיד נשארה הממשלה התורכית נאמנה למסורת הסובלנות.

אם כן, מדוע בכל-זאת לא צמח יישוב גדול ומתמיד מתוך התעניינות בלתי-פוסקת זו של היהודים בארץ-ישראל ומתוך עמדה בלתי-משתנית זו של רצון טוב מצד תורכיה כלפי היהודים? מדוע נשארה בכל-זאת היהדות נטולת-מכורה ומדוע נשארה ארץ-ישראל בחלקה הגדול שוממה ובלתי-מפותחת? כנראה, לא הספיקו היסודות החיוביים האלה, כדי להשלים את המפעל הגדול, שהיה עשוי להיות לברכה גם לעם וגם לארץ. למעשה פעלו גם גורמים אחרים, שהתנגדו ליסודות המקדמים שהוזכרו.

תורכיה היתה ארץ מפגרת מבחינה מדינית וכלכלית. מה ששייך לתורכיה

ארבע מאות שנה של שלטון תורכי בארץ-ישראל

האירופית, כבר קבעו כמה חוקרים, כי שחיתות משק-היאניצ'ארים התורכי הוא הגורם העיקרי לכך, שכניסת היהודים הספרדים והפורטוגיזים לא הביאה כאן לידי אותן התוצאות הכלכליות המבורכות, כמו בהולאנד ואיטליה למשל. אולם גרועים מזה הרבה יותר היו התנאים בפרובינציה הרחוקה של אסיה הקטנה. הממשלה המרכזית בקונסטנטינופול לא עשתה מצדה שום דבר, כדי לקדם את ההתחלות של התיישבות יהודית בארץ-ישראל. כשהיתה בגליל בשנת 1584 בצורת והמתיישבים-העולים היו שרויים במצוקת-רעב קשה, לא עשתה המדינה כלום כדי לעזור לאוכלוסיה מן הערים שהוקמו זה-לא-כבר, ובמשך שלושה חודשים יצאו מצפת בלבד יותר מ-1000 משפחות². גם לאחר-מכן לא נעשה שום דבר מצד השלטונות, כדי לעצור בעד חורבן הארץ, אלא להיפך, במשך מאתיים שנה היתה ארץ-ישראל בעצם נתוקה לגמרי מקונס-טנטינופול והופקדה בידי פחה סורי ששאף למטרה אחת בלבד: לסחוט מן הארץ שניתנה בידו את מירב המסים וההיטלים. לעתים קרובות היה מחכיר אותם מושל-משנה סורי זה למוכסן כלשהו. על שרירות-לבם של 'הנצי-בים' האלה מספרים דברי-הימים של היהודים בארץ-ישראל כמה דברים איומים ונוראים. בשנת 1625 החכיר נציב דמשק, שמסי היהודים היו כפופים לו, את השלטון על ירושלים לאיש פרטי, אבן פארוק, שהוריש עסק זה אחר-כך לגיסו, עותמאן אגא. במשך שתי שנים הצליחו העריצים המזרחיים האלה לסחוט מקהילת ירושלים המדולדלת והשרויה בירידה 50,000 פיאסטר, אך עם זה גם החריבו את הקהילה³. מקרים כאלה אירעו גם קודם-לכן, וחזרו גם לאחר-מכן, עד שהביאו בשנת 1706 לידי התקוממות ממש של האוכלוסיה המקומית⁴. מה תימה, שההתפתחות עשירת-השורשים שהוחל בה לא הניבה את הפירות המיוחלים! כל מאמציהם של כלל-ישראל ושל המתיישבים בארץ-ישראל נתנפצו אל חומת האדישות התורכית ושרירות-הלב של השלטונות והפחות.

אבל גם הממשלה המרכזית, השפעתה הישירה לא תמיד מקדמת היתה לגבי התפתחותה של ארץ-ישראל.

² ר' פרופ' ד. קויפמן בשנתון 'ירושלים' מאת מ. לונץ, כרך ב, עמ' 143 ואילך.

³ 'חורבות ירושלים', ונציה 1631. ור' גם מ. שטיינשניידר, 'משך הנציבים בירושלים בשנת 1625' בקובץ 'סיפורים' ד' מאת פאשלוס, פראג, 1883, עמ' 49—60.

⁴ ר' 'שאלו שלום ירושלים', ברלין 1716, וכן מ. שטיינשניידר, *Zeitschrift des deutschen Palästinavereins*, B. III, 1880, p. 226 ff.

תורכיה היתה חשדנית, כדרכה של ממשלת כל ארץ, הנתונה לשלטון רפה ולשחיתות. כיוון שלא היה באפשרותה של הממשלה לקשור אליה את החבלים המרוחקים בקשרים כלכליים ופוליטיים חזקים למדי, ראתה סכנה מדינית בכל תנועה, שנתכוונה ברצינות להעצמתה של אחת מארצותיה. בתולדות היישוב היהודי מוצאים אנו כמה וכמה דוגמאות לכך. מדוע נכשלה, למשל, כה מהר תכניתו הנהדרת של הרוזן התורכי והנדיב היהודי, דון יוסף נשיא, להרחיב את קהילת טבריה ולכונן שם מרכז יהודי גדול? מצד היהודים היתה מובטחת הצלחתו של המפעל. בעל-השפעה גדול ממנו כמעט שלא היה מצוי אז ביהדות, והרושם של הקול-הקורא הראשון שלו היה כביר. גם תורכיה לא יכלה למצוא לה ידיד נאמן ומסור יותר מן הנשיא היהודי הזה, שנמלט מחרפת המאראניות והגיע אל שולחן-הדיפלומאטים והקדיש את כל כשרונו ושאר-רוחו למדינת תורכיה. אבל, כפי שאפשר להסיק מן המחקרים החדשים במקורות, ראה השול-טאן החדש, מוראד השלישי, גם במפעל הזה סכנה, ויוזם-המפעל עצמו נאלץ לוותר על תכניתו האהובה ורבת-הסיכויים. ומה היתה הסכנה, שנשקפה לשלי-מותה של הממלכה העותמאנית מצד תנועתו המשיחית של שבתי-צבי, עד שהביאה את הממשלה לידי כך, שנהגה בתנועה זו בחומרה יתירה, ושרידפה את מנהיגה עד ליאוש ובגידה, ושהשליכה את החשובים שבאישיה לכלא ומחתה לגמרי את התנועה כולה? תהיה מה שתהיה ההערכה לעולם-הרעיונות הדתי-מיסטי של התנועה הזאת, מכל-מקום לגבי התפתחותה של ארץ-ישראל ודאי שיכלה להיות התחלה של תור-זהב. בכל העולם כולו היו נפוצות אז חבורות של יהודים, שהיו מוכנים ומזומנים לאלתר להקדיש לארץ זו את כל רכושם ואת כל סגולות-רוחם. צעד גבון מצד ממשלת תורכיה עשוי היה להצמיח מתוך תנועה אכסטאטית גדולה זו אושר ליהדות וברכה לארץ-ישראל. אבל כאן בא החשד במקום ההבנה, והתנועה נתנוונה לכלל יאוש ופור-ענות. רוח-רפאים זו של סכנה משיחית ריחפה עוד זמן רב לנגד עיני השלטון התורכי ושמה לאל כל מאמץ מצד היהודים לארגון עלייה והתיישבות גדולה של יהודים בארץ-ישראל. כשנתאגדה בשנת 1700 חבורה דתית-מיסטית של חולמי שיבת-ציון, בהנהגתם של הצדיק הסגפן ר' יהודה חסיד ושל חיים מלאך, לעלייה עממית מיוחדת במינה לארץ-ישראל ואישים רבי-השפעה מתפוצות-הגולה הבטיחו להם עזר וסעד, די היה בכך, שראשי היישוב הישן בירושלים, אשר היו להם טעמים למורת-רוח מן העולים החדשים, הודיעו במקומות המתאימים, כי המהגרים הם מן הדבקים בשבתי-צבי (שמת מכבר),

ארבע מאות שנה של שלטון תורכי בארץ-ישראל

בשביל להחניק את כל התנועה הזאת רבת-הסיכויים באבה ולגרש את העולים הנכונים לכל קרבן מארץ-כיסופיהם. אפילו החלוקה התמימה לא תמיד יכלה להינצל מפגיעתה של רוח-רפאים זו. וכלום לא היו גם החשדנות וחוסר-האמון מצד אחד והנחשלות הפוליטית והכלכלית מצד אחר המכשולים הראשיים, שבהם צריכים להילחם בתורכיה היישוב החדש ואף התנועה הציונית ? כך עלה במשך ארבע מאות שנה אלה של השלטון התורכי מספר התושבים היהודים בירושלים מ-1,500 עד 60,000, אבל אחוז יסודותיהם הפוריים מבחינה כלכלית לאו-דווקא גדל אלא נתמעט. התעניינות היהודים בגורל היישוב בארץ-ישראל, שבתחילת שלטון התורכים הוגבלה כמעט ליהודי-המזרח בלבד, פשטה ועברה בתקופת שלטון זו על-פני כל העם כולו, חדרה לתוך הרבדים המרוחקים ביותר של התפוצה היהודית ולבשה את הצורה העלובה של 'חלוקה'. החלוקה ! הרי היא סמל לכל התקופה התורכית הזאת, שבה באה לעולם, עלתה כפורחת ונעשתה המפעל העממי ביותר שבכל מפעלי-העזרה היהודיים ; סמל לרצונה העז של היהדות לכוון לעצמה בכל מחיר מקלט בארץ-ישראל, סמל ליחס הטוב של תורכיה כלפי עלייתם של יהודים, סמל לדאגה של כלל-ישראל לעולים הללו, אבל גם סמל לחוסר-האונים של שני אלה כאחד ליצור מתוך רצון עז ויחס טוב מפעל המסוגל באמת לחיים.

השעה שלפנינו עתה, שהיא שעה כבדת-גורל לעתידה המדיני של ארץ-ישראל, מוצאת שוב יהדות המאוחדת סביב מכורתה העתיקה, והנחושה בהחלטתה להקדיש לארץ זו את מיטב כוחותיה החומריים והרוחניים. האם ייחסך מגכונות חדשה זו לפעולה גורלם של המפעלים הקודמים ? האם תכיר המעצמה הריבונית בכך, כי השלטון בארץ-ישראל משמעו בעת ועונה אחת שליטה על כל כוחותיהם וסגולותיהם של היהודים, הרואים בפתיחת ארץ-ישראל לעלייה והתיישבות את ייעודם, והאם יהיו לה הכשרון והתבונה לסייע להם במלוא הכוח ובמלוא האמון, כדי שיבצעו מה שביכולתם לבצע ?

אם כן, תתחיל באמת תקופה חדשה.

[תרע"ז]

התבוללות ואמאנסיפאציה

הלאומיות היהודית, שהשכילה תמיד בכל החליפות של התקופות ההיסטוריות השונות לשמור על ייחודה ולהבטיח את שמירתו בדרך החוק, דומה שלא עמדה במבחן האמאנסיפאציה המערב-אירופית. הפריבילגיות היהודיות בימי הביניים ובזמן החדש היו בהן תמיד ערובות לקיזם לאומי אוטונומי של היהודים. אבל כשקיבלה צרפת, ולאחר-מכן גרמניה, חוקה חדשה, הסתפקו כנראה היהודים בביטול ההגבלות שהוגבלו כאזרחי-המדינה ולא טרחו ביותר להביא בדרך משפטית לידי התאמה בין התנאים הפוליטיים החדשים ובין מסורתם ההיסטורית. היו משקיפים מאוחרים, שתפסו בעינם בעיקר את פעולת העובדות גופן אך לא את משמעותן הפנימית, סברו שיש לראות בכך חוק היסטורי והכריזו כי ההתבוללות היא תוצאה בלתי-נמנעת של כל אמאנסיפאציה בכלל. לפיכך התנבאו להתרחשות התהליך הזה גם בקרב היהודים שעדיין לא זכו לאמאנסיפאציה משעה שיעלו הארצות, שבהן הם יושבים, על דרך הדימוקראטיזאציה הכללית ושחרור היהודים.

אבל באנאלוגיות היסטוריות יש לייחס חשיבות לא רק לזהות של המאורעות החיצוניים, אלא עוד יותר למבנה הפנימי של הגופים החברתיים המשתתפים בהם. הצצה בתנאי-התרבות הפנימיים של יהדות צרפת בזמן המהפיכה מספקת, כדי להיווכח שאין שום יסוד למשפט אנאלוגי זה. אגב, העלאת דמותם התרבותית של אותם הראשונים שנהנו מחסד האמאנסיפאציה עשויה לעורר כיום הזה גם עניין נוסף. שכן הרבה מן התווים שדמות תרבותית זו נושאת בקרבה עולים לפנינו עתה בחיות מיוחדת למראה התהום החדשה, הנפערת בידי כמה חוגי-יהודים מן המערב בינם לבין יהדות-המזרח.

צרפת היתה אז לפי החוק נקייה מיהודים. אף-על-פי-כן היתה בה אוכלוסיה של יהודים משני סוגים, שישבו בחלקים נבדלים של הממלכה על יסוד פריבילגיות נבדלות לגמרי. סוג אחד מהם היו גרים באלזאס ולותרינגיה הכבושות בידי צרפת, והם לא הורשו להיכנס לפנים צרפת. הם דיברו אותה לשון

שדיברו יהודי גרמניה ופולין, טיפחו אותה תרבות, נרדפו בידי אנטישמיות שנבעה מאותו מקור עצמו והתחרו אלו באלו בפתרון אותן בעיות פנימיות גופן. הסוג השני היו אנוסים מספרד ופורטוגאל, שנמלטו אל צרפת מחמת האינקוויזיציה, השתקעו בדרום, בערים בורדו ובאיזון, דיברו לאדינו והשיגו כתב-סובלנות בתור נוצרים-חדשים. במשך מאתיים שנה כמעט נחשבו שם לנוצרים והשתתפו בטקסים הנוצריים הפומביים. רק לאחר זמן, כשכבר היה מעמדם בארץ איתן, כיוון שנתעשרו ונתגלו כיסוד מסחרי מועיל בממלכה, העיזו להסיר מעליהם בהדרגה את המסווה הדתי שלבשו תחילה.

עד לניצחונה של המהפכה נחשבו שני חלקיה של יהדות צרפת לזרים בצורה שווה: לא היתה להם זכות-אזרח ואנוסים היו להיות על סמך פריבילגיות מיוחדות. אבל פריבילגיות אלו העניקו ל'נוצרים החדשים' הפורטוגיזיים שבדרום-צרפת יותר זכויות מאשר ליהודי מזרח-צרפת. מצד אחר, הואיל ויהודי בורדו ובאיזון כנכדי-אנוסים לא הכירו כלל את התרבות היהודית, לא השתתפו בתנועות הרוחניות של כלל-ישראל באותו הזמן, ויתירה מזו: אף עמד לרשו-תם כשרון-הסתגלות בלתי-מוגבל — על כן ראו עצמם כמרוממים לאין-שיעור מאחיהם שבמזרח-צרפת. לאחר שהצליחו, שלא כאחיהם לדת במזרח-צרפת, להתראות במשך מאתיים שנה כנוצרים, יכלו על-נקלה להופיע מכאן ואילך כצרפתים. על-כל-פנים, במשך הדורות הארוכים של אניסותם כבר התערטלו לגמרי מן היהדות, ולפיכך לא נתקשו למלא את התפקיד החדש ביתר כישרון ורצינות. אלא שצריך היה להשגיח, שהיהודים הגרמנים אשר במזרח-הארץ — שהיו מכונים בפי הפורטוגיזים 'טודסקוס', ושבהם ראו הגויים הצרפתים מאז-מעולם את היהודים האמיתיים — לא יפריעו להסוואה זו על-ידי נוכחותם. צריך היה אפוא, שה'טודסקוס' ירחקו ככל האפשר מן הפורטוגיזים. בו-בזמן צריך היה להסביר לציבור הצרפתי, ששני הסוגים האלה של 'מאמינים' בדת ישראל — שני החלקים האלה של עם אחד, שהגורל חמד לו לצון וניתקם לכמה דורות זה מזה — מייצגים שני עולמות נפרדים, שאין להם עסק זה עם זה, ולכן אפשר להתייחס לכל אחד מהם יחס שונה בתכלית. כך נתגלגל הדבר, שהיהודים הפורטוגיזים הגיעו אל הרעיון, הנראה בראשית מלחמת-העולם 'מודרני' מאוד, לתבוע את 'סגירת-הגבול' ולאסור על הטודס-קוס את הכניסה לארץ 'לטובת המדינה ולטובת העדה הפורטוגיזית'. ונמצאו אפילו שני אבירים עזי-רוח, החשובים שבחלוצי המערכה של האמאנסיפאציה היהודית הראשונה — יצחק די-פינטו ורודריגז פירירה — שנסעו לפאריז, כדי

לקבל מאת לודוויג השישה-עשר ורישלייה אישור להחלטה זו, שכללוה בתקנות העדה. 'לבי דואב' — כותב לאחר-מכן לוחם-החופש העדין די-פינטו אל עמיתו פירירה — 'שאנו אנוסים לצאת כנגד יהודים בעלי לאומיות אחרת; אבל התבונה והפוליטיקה הבריאה תובעים זאת. אנו חייבים להגן על זכויות הפורטוגיזים, אפילו אם זה לרעת היהודים מגרמניה ומאביניון'.

הם אף ניהלו את המערכה למען האמאנסיפאציה שלהם באותם העקרונות והשיטות. וולטיר, המלגלג על הכול, לא חסך חיצוי לעגו גם מן היהודים וכתב אז במאמר על היהודים והיהדות כל מה שהאנטישמים רגילים לכתוב עליהם מאז-מעולם. אותו די-פינטו יצא להגן על כבוד-היהודים שנפגע. אבל הוא לא טרח כלל לבחון את השמצותיו של וולטיר. להיפך, הוא מודה מראש, כי כל האשמותיו של וולטיר נכונות הן. היהודים באמת ירודים במוסר, מפגרים בתרבות, מזיקים בכלכלה, מעוותים בנפש. אבל כך הם רק 'אותם' היהודים, היושבים בצפיפות שם, במזרח-הארץ, והדבקים ב'מנהגות מימי-הביניים'. כנגד זה, הם, הפורטוגיזים, אין להם שום דבר משותף עם היהודים האלה 'המדברים גרמנית'. ודי-פינטו מבטיח, כי 'יהודי מבורדו ויהודי ממיץ נראים כשני יצורים הנבדלים זה מזה לגמרי'. הם, הפורטוגיזים, נבדלים מ'אותם' היהודים בעיקר 'בלשון, בלבוש, בהתנהגות ובהידור'; אין הם מגדלים זקן, אין הם נושאים ונותנים עם 'אותם', אין הם מתחתנים עמהם, ואפילו ספרי-התפילה וסדרי-הפולחן שלהם הם אחרים. דומה אפוא, שוולטיר אינו מתמצא כראוי במצב, כשהוא מערבב את שני היצורים 'הנבדלים' האלה. מובן מאליו, אין האדונים ממינו של די-פינטו אנטישמיים. הם תמיד ליבראליים בתכלית ומוכנים לבזבז כמה מלים טובות גם בשביל 'בני-אמונתם במזרח'. האומללים האלה — טוענים הם — אינם אשמים כלל בכך, שהם כה מעוותים בנפשם; 'ההשפלה שמשפילים אותם, מחניקה בקרבם את נכסי המידות-הטובות והכבוד'... אחד מאותם 'המעוותים בנפשם', שבהם הוחנקו 'נכסי המידות-הטובות והכבוד', ושעליהם היו האדונים הללו, לפי תקנותיהם, אוסרים את הכניסה לחברתם, הרשה לעצמו לאחר-זמן להעיר על כתב-ההגנה של פינטו הערה סארקאסטית זו: 'אל יחשוב לנו, לאשכנזים, פינטו לרעה, אם גם אנו נתבדח קצת על חשבוננו. עדיין אנו בני אב אחד, אף-על-פי שהוא לא רצה להודות בכך באפולוגיה שלו'. איש זה — בהשוואה לאדונים הפורטוגיזיים 'טודסקו מפגר מאוד מבחינה רוחנית' — לא היה אלא משה מנדלסון.

מתוך גאווה זו והיבדלות מכל 'היהודים המדברים גרמנית', שהיו אז לבה

ועיקרה של היהדות, נשארו הפורטוגיזים ההם מעורטלים מכל תרבות יהודית. לא היה בהם אלא רגש של אדיקות קפואה ובלתי-פוריה לגבי הדת היהודית, שאבות-אבותיהם בספרד ובפורטוגאל מסרו עליה את נפשם על מוקדי האינ-קוויזיציה. במאתיים השנים, שישבו בצרפת בתורת 'נוצרים חדשים' או פורטו-גיזים, לא הוציאו מקרבם, לא בתחום החילוני ולא בתחום הדתי, שום הוגה או סופר, מלומד או רב, ששמו עתיד היה להשתמר בדברי-הימים של העם היהודי. ואנשים אלה, המרוקנים מבפנים, התלושים מן היהדות החיה והרגילים מזה דורות למשחק-הסוואה, היו הראשונים, שבהם נפגשה בדרכה מהפיכת-הדימוקראטיזאציה. נאמנים למהותם הפנימית, ביקשו הם את האמאנסיפאציה לפי רוחם וצלם-דמותם. הם שתבעו וקיבלו את זכויותיהם לא בתור יהודים, אלא בתור אנשים כאלה, שלא היו דומים בשום-פנים ליהודים.

יהודי אלזאס, אשר לאחר שחרור אחיהם בדרום-מערב הארץ הוסיפו לחיות בלי האמאנסיפאציה עוד עשרים חודש ובמשך תקופה זו דווקא היו נתונים לשנאה ולביזה, לא נשארה להם לאחר-מכן ברירה אלא להיאבק על ההודאה בהם על-ידי ההכרזה, שהם, שחי-ייחוס לגמרי עם אחיהם הפורטוגיזים ולפיכך הם סמוכים ובטוחים כי רשאים הם בדין לתבוע לעצמם אותן הזכויות. הם ראו עצמם מאושרים, כשהצליחו להציל לעצמם חיקוי גלעג של האוטונומיה שהיתה לעדה שלהם לפני, ושנתגלמה בקונסיסטוריה הדתית — בעוד בני דת-משה הפורטוגיזים שכחו בחפזם גם זאת. לאחר זמן העתיקה עריצותו המשווה-כול של נאפוליאון את צורת האמאנסיפאציה הזאת, שהושגה על-ידי המאראנים, ושתלה אותה, בכל מדינותיו הארעיות של נאפוליאון כצורה האפשרית היחידה של שחרור-יהודים. מן הנמנע היה ליצור אז מין חדש של אמאנסיפאציה, ועל אחת כמה וכמה שלא נתאפשר הדבר בתקופת הריאקציה והדוקטרינה של המדינה הנוצרית שנשתררה עד-מהרה בגרמניה. שחרור-יהודים לפי דוגמת נאפוליאון נשאר בשביל יהודי גרמניה האידיאל הנכסף, ונראה היה להם כי לא יוכלו להשיג אפילו את זה. כיוון שנתחנכו לוחמי-האמאנסיפאציה בגרמניה ובאוסטריה ברוחה של האמאנסיפאציה הצרפתית, ראו באחיהם המאושרים שבצרפת דוגמה שראוי לחקותה. דויד פרידלנדר וידידו, שבמכתבם המפורסם אל הכומר טָלֶר הצהירו כי היהודים יוכלו לקבל את הנצרות בשינויים מסוימים אם תעניק להם המרה זו שוויון-זכויות פוליטי, הם בוודאי היו יותר בני-סיעתו של פינטו משהיו תלמידיו של מנדלסון. לפי דוגמת יהודי-צרפת המשוחררים מתחילים כאן במיבצע של טמיעה יסודית,

התבוללות ואמאנסיפאציה

שאמצעיו הם: ביזוי הלשון היהודית, התכחשות לתקוות המשיחיות, בורות גמורה ביהדות, נישואי-תערובת ושמד המוני. לבסוף נתגלה כאן בשנת 1848 אותו חורבן של התודעה היהודית-הלאומית, שנתגלה בשנת 1789 בבורדו. המהפיכה המדינית, שהביאה לעולם את האמאנסיפאציה, כבר מצאה יהודים, שלגביהם לא היתה שום חשיבות להווייה הלאומית.

*

כך נתגלגל הדבר, שהאמאנסיפאציה של היהודים במערב-אירופה עמדה בסימן ההתבוללות. לא צביונה הפנימי של האמאנסיפאציה הוא שגרם להזנחה זו של התביעות הלאומיות של היהודים, אלא תלישותם הגמורה מן היהדות של מי שהיו צריכים להשתחרר.

המאבק לאמאנסיפאציה בארצות שמחוץ לתחום-ההשפעה של שלילת-הלאומיות הזאת, שנצמחה מן המאראניות והעריצות, עתיד אפוא להתנהל בדרך אחרת לגמרי. המעבר של אזורים שונים במזרח-אירופה לחוקת-עם ולחירות אזרחית פוגש שם ציבור יהודי, שאין לו שום יחס לאידיאולוגיה מעין זו של די-פינטו. הרי מאת-השנים האחרונה העלתה כאן את חייהם הלאומיים של היהודים, את יצירתם ואת תקוותיהם לדרגה רמה כזאת, שיש לראות בה אחד השיאים בתולדות התפוצה היהודית. לפיכך ודאי הוא, שה-אמאנסיפאציה של יהודי-המזרח האלה תהא נבדלת מן הדוגמה הצרפתית, כמו שהאביב הפורח הזה של תרבות ישראל רחוק ומרוחק הוא מן המדבר השומם של אנוסי-בורדו התלושים.

[תרע"ו]

ר' משה עשרים וארבע הערה למחקר 'דאס שמואל בוך'

בחיבורו 'דאס שמואל בוך, א אידישע פאעמע פון מיטעלאלטער' ('צוקונפט', מאי 1927), סתר מ. וויינרייך חבילה של טעויות שנתגבבו סביב הספר הזה, שהוא בלי ספק אחד החיבורים הקדומים ביותר בספרות אידיש, ואף ניסה לברר זמן כתיבתו. מחקר זה הוא סיכומה של עבודה גדולה יותר על יסודם של כתבי-יד, ובדעתו של המחבר אף להוציא מהדורה ביקורתית שלמה של כל הטכסט, שהוא מכין עתה לדפוס. דברים כאלה הרי אינם מעשים בכל יום בחקר הספרות היהודית, ומן הדין אפוא להקדים לאסוף ולחקור חקירה ביקורתית את פרטי-הפרטים הנוגעים לספר, בטרם תופיע המהדורה השלמה החדשה, כדי שלא ניכשל בטעויות חדשות במקום הישנות.

שואל המחבר, אימתי נכתב הספר ומי כתבו? מה שנרשם בכתבי-יד האמבורג, שהספר 'נכתב' בידי ליב מרגנסבורג, אינו אלא מעיד שליב היה המעתיק של כתב-היד, לא מחברו. במשמעות זו משמש השם 'כותב' בהרבה ספרים יהודיים עתיקים. ואכן, בכתב-יד אחר, של פאריס, שבו השתמש ש. וויינרייך, נמסר כ'כותב', היינו כמעתיק, לא שמו של ליב מרגנסבורג, אלא של אחד 'זיינוועל דער שרייבער'. לפיכך מנסה המחבר לקבוע את הזמן על יסוד ראיות אחרות. בספר שנדפס בשנת 1544 אומר המו"ל: 'דעם ניגון פון ספר שמואל, דען קאן כל ישראל' (את הניגון של ספר שמואל יודע כל ישראל) — הרי שהספר נתחבר זמן רב לפני-כן, אם בזמן הדפסתו כבר היה ידוע ל'כל ישראל'. הו'אנר הספרותי של ספר שמואל מעלה על דעת המחבר את 'שירת הניבלונגים' הגרמנית. ומאחר ששירה זו מוצאה מן המאה הי"ג והי"ד, ואחר-כך 'נדחקה' מפני שירת הילדבראנד, עלינו להניח שגם ספר שמואל מוצאו מאותו זמן. ומאחר ש'בשנים 1348—1349 ניתכו על יהודי דרום-גרמניה ואוסטריה גזירות כאלה, קשה לשער שאחרי השנים ההן יצרו יהודים ספר שכזה, בא המחבר לידי המסקנה, ש'ספר שמואל מתקרב מאוד

לגיל של שש-מאות שנה, ומוצאו, לפי זה, מתחילת המאה הארבע-עשרה. בכתב-יד פאריס אף גילה המחבר שורה, שבה יסופר לא רק על מי ש'כתב', היינו העתיק את הספר, אלא על מי ש'עשה' את הספר. לאחר שמסופר שם שה'כותב' מכונה זיינוועל, נאמר: 'משה עשרים וארבע בין איך גענאנט, איך האן דאס בוך געמאכט מיט מיינער האנט' (משה עשרים וארבע כונית, אני במו ידי את הספר עשיתי). עומד מ. ווינרייך על ההבדל בין ידיעה זו על משה עשרים וארבע ובין הידיעות על ליב מרגנסבורג וזיינוועל הכותב. ואולם אין הוא מתעכב במהלך חקירתו בשל כך, ש'אפילו נחשוב שאותו משה עשרים וארבע (נשמע ככינוי של מלמד) הוא המחבר, אין אנו יודעים מכל מקום שום דבר על הזמן והמקום שבהם חי' ('צוקונפט', עמ' 283).

אכן, ההשערות שעליהן בונה מ. ווינרייך את מסקנתו, מופלגות הן ביותר, ואי-אפשר להשעין עליהן דעה כזו שמן הדין שתהא לה השפעה מכרעת על מושגינו בדבר התפתחותה של ספרות אידיש. כדי שהמו"ל ירשום בסוף-דבר שלו בשנת 1544 ש'את הניגון של ספר שמואל יודע כל ישראל', אין צורך כלל שיהא הניגון ידוע מאתיים שנה רצופות דווקא. מספיק לחלוטין, אם היה מושר בפי דור אחד. אמת, אבותינו היו משתמשים בדוגמאות של לא-יהודים לחיבוריהם באידיש, אבל יהא בכך משום הגזמה אם נדרוש מהם, שיהיו עוקבים עקב בצד אגודל ממש אחרי הז'אנר השליט בשירה הגרמנית, ולא יאחרו חלילה מן האופנה הספרותית, בפרט ששירת הניבלונגים רווחת היתה בקרב הגרמנים שנים הרבה גם לאחר ש'נדחקה' מפני שירת הילדבראנד. והראיה מגזירות 1348—1349 ודאי שאינה מכרעת. צרות לא חסרו מעולם, ומעולם לא הפריעו בחיבור ספרים.

ואולם לחלוטין שגה המחבר באומרו ש'אפילו נחשוב שאותו משה עשרים וארבע... הוא המחבר, אין אנו יודעים מכל מקום שום דבר על הזמן והמקום שבהם חי'. ר' משה עשרים וארבע איננו כלל ועיקר בגדר נעלם בדברי ימי ישראל, ואנו יודעים גם את הזמן וגם את המקום שבהם חי¹.

ר' משה עשרים וארבע היה אחד המשולחים הראשונים מארץ-ישראל,

¹ עיין עליו: לקוטים מס' רבי אליהו, לר' אליהו קפסאלי, פאדובה, תרכ"ט, עמ' 13; תולדות חכמי ישראל לקלמן שולמאן, חלק ד', ווילנא, תרל"ט, עמ' 125 ואילך; דברי ימי ישראל בתוגרמא, לשלמה רוזאניס, הוסיאטין תרס"א, כרך א, עמ' 43, וגרץ, תולדות (בגרמנית), כרך 8, עמ' 283 ואילך והערה 7 (גרץ—שפ"ר, כרך 6).

שיצאו ונדדו בעולם לאסוף תרומות ונדבות בשביל ירושלים. בהיותו בקושטא נסתבך במחלוקת הגדולה בין רבה של קושטא, ר' משה קפסאלי, לרבה של פאדואה, ר' יוסף קולן. ההיסטוריון ר' אליהו קפסאלי, שניצב לימין קרובו, הרב דקושטא, כותב אל ראש-הישיבה והמקובל ר' יוסף טייטאצאק על ר' משה עשרים וארבע בזה הלשון: 'ונתחבר עמם גם רב אשכנזי שמו ר' משה עשרים וארבע, כי לא היה לו יד ושם זולת בעשרים וארבע... ויען כי אז שלחו את עשרים וארבע הנ"ל לקבץ מעות מהקהלות ושם עניי ירושלים תוב"ב והלך בקושטא ושאל ממנו עזר... ואז היה שעת חרם בין התוגר מלך קוסטאדינא ובין שולטאנו מלך מצרים והרב נתירא לנפשו פן ידע המלך שהוא סבה שיוציאו מעות מארצו לשלחם בארצות אויביו לכן לא עזרו...'. נימוק פאטריוטי זה לעמדתו של רבה של קושטא כלפי שליחותו של השד"ר מארץ-ישראל הציל לנו את קביעת זמנו של ר' משה עשרים וארבע. גרץ, המביא את הציטאטה הנ"ל בספרו (כרך 8, הערה 7), קובע בדין, שאותן שנות מלחמה בין תורכיה למצרים הן השנים 1487—1488, כשעמדה ממשלת הממלוכים של מצרים, ששלטה גם על ארץ-ישראל, בקשרי מלחמה עם הסולטאן באיאזיד של תורכיה. אז, יוצא מכאן, נשלח ר' משה עשרים וארבע, רב אשכנזי, מירושלים לקושטא לקבץ מעות, והוא נגרר לתוך המחלוקת. ההערה העוקצנית של ר' אליהו קפסאלי, שלפיכך נתכנה ר' משה 'עשרים וארבע' משום ש'לא היה לו יד ושם זולת בעשרים וארבע' היא בגדר הטחת-דברים פולמוסית, וכבר גרץ פיקפק בממשותה (ר' הערה להערה 7). ר' אליהו קפסאלי ביקש בכך למעט דמותו של יריבו בעיני ראש הישיבה. הרי הוא עצמו מספר, שר' משה היה רב ודרשן. כי אמנם אין הכינוי 'עשרים וארבע' כינוי של גנאי ואין בו משום עלבון לבעליו, כבר הוכח גם על-ידי דוד פרנקל,² המביא שר' משה עצמו היה חותם: 'ואני הקטן משה עשרים וארבע, איש ירושלים'. הערתו של גרץ, שהחניכה Veintequarto, שפירושה עשרים וארבע, היתה רווחת בספרד ומציינת ראש-משטרה מחוזי, אינה שייכת לכאן, כיוון שר' אליהו קפסאלי מספר בפירוש, שאותו ר' משה רב אשכנזי היה. כנגד זה אפשר שמעיד השם על ר' משה שהיה מפורסם כבעל מקרא, שבח שלא ניתן היה לקשור אז לכל רב, ומעלה יתירה היתה בו לגבי משולח הצריך לדרוש ברבים. וכנראה שיש גם שייכות בין הכינוי 'עשרים וארבע'

² הערה 3 לספרו של רוזאניס, כנ"ל, כרך ו, עמ' 43.

ר' משה עשרים וארבע

ובין חיבורו באידיש על 'עשרים וארבע', שממנו נשתייר 'ספר שמואל' זה, ככתוב בכתב־היד של פאריז.

הנכון אפוא להניח, שאותו כתב־יד פאריס זורע אור חדש גם על דמותו של ר' משה עשרים וארבע, שהוא אחד מראשוני השד"רים הירושלמיים, וגם על ספר־שמואל הקדום, שאת זמן חיבורו יש לבקש לא בתחילת המאה הארבע־עשרה, אלא ברבע האחרון של המאה החמש־עשרה.

[תרפ"ז]

גביות-עדות בלשון יידיש בשאלות-ותשובות

מתחילת המאה התשע-עשרה עד סוף המאה השבע-עשרה

לזכרה של אמי

ההיסטוריוגרפיה היהודית מכירה מכבר, מה רבו האוצרות של חומר היסטורי ואתנוגרפיה הספוגים בגווילים הישנים של ספרות השאלות-ותשובות. בלי שנתכוונו כל-עיקר לכתוב את קורות זמנם, או לשמור ולקיים את עקבות מצבם ההיסטורי ואורחות חיי דורם, נעשו מחברי השאלות-ותשובות, בלי שפיללו לכך, עוזרים נאמנים של המחקר ההיסטורי שצמח זמן רב אחריהם. בית הדין הרבני לא הצטמצם בתחומי החיים הדתיים בלבד, אלא פסק והכריע בכל הבעיות הסבוכות של חיי הפרט והכלל היהודי, בין בענייני פרנסה ובין בענייני משפחה, בין בעסקי הקהל ובין בדברים שברוח ובמוסר. אל הרב או אל ראש-הישיבה שנתפרסם בעולם היהודי היו פונים מקרוב ומרחוק ומבקשים חוות דעתו בכל הדבר הקשה. ואילו נשמרו כל הרשומות של בתי-הדין, היה מצוי לנו כיום מדריך נאמן בשבילי המערות האפלות של עברנו. אלא שאיש לא טרח לשמור על הרשומות של דיני-התורות שבאו לפני הרבנים. נשארו רק הפסקים, שבהם מראים גדולי התורה של הזמן את כל עוצם חריפותם וגודל חידושיהם בהלכה. העניין המוחשי, שבעטיו נתגלע הריב והוא שהביא לידי פסק-הדין, טובע והולך בים הלמדנות והפלפול, סיפור המעשה מצטמק בשאלה הקצרה, ומשקל-הכובד הוא על התשובה הלמדנית הארוכה והשנונה. ותשובה זו, שנתחברה בידי רב נודע לשם, היא שהצילה בשביל חוקרי-הקורות של הדורות המאוחרים את המקרה החילוני המוחשי, הזורע לעתים אור בהיר על תחומים סמויים בחיים הכלכליים, המדיניים, החברתיים והרוחניים-פנימיים של היהודים בני הדורות ההם. כל החומר ההיסטורי הזה, המפוזר בספרות העשירה של שאלות-ותשובות, והוא חילוף-מכתבים הלכתי מסועף בין גדולי הרבנים, המפוזרים אף הם על פני ארצות הפזורה היהודית ועל פני מאות בשנים — נאסף עד היום ונחקר רק במיעוטו. ואולם איש מבין ההיסטוריונים המעמיקים לא ויתר על אוצרי-מקורות אלה,

גביות-עדות בלשון יידיש בשאלות-ותשובות

ומצונץ ועד דובנוב ומדובנוב ועד היום מחפש בהם כל חוקר נאמן לבנים לבנינו המדעי.

ובדומה לזה, בלי שפיללו לכך, נעשו מחברי גליונות השאלות-והתשובות גם שומריה הנאמנים של לשון-הדיבור שבפי יהודי זמנם, לשון יידיש. כדי להעמיד על בוריו את מהלך העניינים במקרה הנתון בספק, היו, כרגיל בענייני משפט, נקראים עדים להעיד. בהגדת עדותם תלוי היה לעתים קרובות גורלם של נכסים ושלומן וטובתן של משפחות, ולעתים — עניינים שבדת, כגון שאלות שנתעוררו בעניין יין נסך או בהתרת עגונות. ואירע לפעמים שמחבר התשובה היה מעמיד את הכרעתו על ביטוי מסוים בדברי העדים. לפיכך חשוב היה ביותר שיהא לפני המשיב הנוסח המדויק של דברי העדות, כפי שיצאו מפי העד, לא מתורגמים ולא מסוגגנים. גביית העדות היתה אפוא היא גופה אקט משפטי, ונערכה על-פי-רוב בפני בית-דין, בשבועה, ודברי העד נרשמו מלה במלה בידי שמש בית-הדין, על-פי-רוב בציון המקום והזמן. גביית-עדות זו בלשון יידיש שובצה אחר-כך בשאלה או בתשובה שבלשון העברית, וכך נישאה על פני מאות בשנים על גבה המוצק של ההלכה הרבנית. כשאנו משווים לפעמים שאלה שנדונה בחיבורים שונים של רבנים הרחוקים זה מזה בין במקום בין בזמן, אנו משתאים לראות, באיזה דיוק קפדני נשמר בכל החיבורים האלה הנוסח המדויק של גביות-העדות כנתינתן הראשונה. לפעמים קרובות משתנה התעתיק — השמש כותב את המלה ששמע או שקרא לפי הכתיב הנהוג בסביבתו וזמנו, — ואולם המלה עצמה והפסוק כולו נשארים בעינם בכל מקום.

כשאנו מתבוננים מקרוב בגביות-עדות אלה, המפוזרות על פני ספרות שאלות-ותשובות, אנו מבחינים גם בדרך-התפתחות מסויימת בנוסחו ובגורלו של סוג זה של תעודות.

בתחילה, במאה החמש-עשרה, מכורתן של גביות-עדות אלה הן קהילות ישראל העתיקות בגרמניה. הקהילות קטנות הן, העניינים מקומיים, והסמכות השיפוטית של הרבנים עודה בראשיתה. ר' יעקב מולין, ר' ישראל איסרלין ומהר"י ווייל, מהר"ם מינץ ור' ישראל מברונא מביאים, על-פי-רוב בסוג-ריים, משפט אחד או שניים שאמר עד 'בלשון אשכנז', במקום שחשוב לעניינם להביא את דברי העד כלשונם וכדיוקם. משפטים אלה בידיש הם בדרך כלל קצרים, מקוטעים, ולרוב אף לא נמסר שם העד, מקום מגוריו וזמן הגדת עדותו. משתנים הדברים במאה השש-עשרה, משהועתקה נקודת-הכובד של ספרות

גביות-עדות בלשון יידיש בשאלות-ותשובות

שאלות-ותשובות לפולין. בקראקא, בלמברג, באוסטרהא, בלובלין ואפילו בקהילות קטנות שבערי-השדה ישבו גדולי-תורה, ראשי-ישיבות, ששם נודע במרחקים, ומכל קצווי גולה היו מריצים אליהם שאלות בענייני דת ודין. התפקיד השיפוטי של בית-הדין היהודי כבר היה אז מפותח ומפורט ועמד על כללים ומנהגים קבועים. כבר בתשובות המהרש"ל אנו מוצאים את הנוסח של הבאת-העדות, שייקבע מעתה מסורת: הוא פותח בהקדמה 'במותב תלתא בית דינא כחדא הוינא ואתא לקדמנא (שם העד ושם אביו) והגיד בתורת עדות בעונש חמור ואם לא יגיד ונשא עונו וזו לשונו בלשון אשכנז' — ואחר באים דברי העד, כפי שנרשמו מפיו מלה במלה על-ידי שמש בית-הדין, גם היום והחודש וה'פרט' של השנה, שם העיר ועל-פי-רוב גם שמות הדיינים שבפניהם נגבתה עדותו.

בימי ה'גאונים בתראי' — ר' יוסף כ"ץ ('בעל שארית יוסף'), ר' מאיר כ"ץ (אביו של הש"ך), מהר"ם מלובלין, ר' יואל סירקיש (בעל הב"ח) ור' יהושע כ"ץ (בעל 'פני יהושע'), שאז נסתעפה הרבה הספרות של שאלות-ותשובות, נתרבה מספרן של גביות-עדות אלו. הן צורפו לפי סדרן — לעתים שורה שלמה של גביות-עדות בעניין אחד — אל השאלה ששוגרה אל הרבנים וראשי הישיבות, שאת הכרעתם ביקשו השואלים. במחציתה השנייה של המאה השבע-עשרה, אחרי שנות חמלניצקי, כשנפוצו רבני פולין על פני העולם ונשתקעו בקהילות רחוקות ונידחות, נתפשטה עמהם רשת הספרות של שאלות-ותשובות, וגביות-העדות 'בלשון אשכנז' מתחילות לזרום מכל הארצות והמחוזות שיושבים בהם יהודים הדוברים יידיש בכל מיני מבטאים וניבים.

כל מה שהולך ומתפתח המחקר המדעי של ספרות-יידיש הקדומה יותר מתברר והולך, שלחקר לשון הדיבור של יידיש, כפי שחיתה באמת בפיות המוני העם היהודי, ולא בספרות, הרי גביות-עדות אלה שבספרות הרבנית הן לא לבד המקור הנאמן ביותר, אלא אפשר המקור היחידי. רובם של החיבורים ביידיש שהגיעו עדינו נוטים לסגנון-לשון ספרותי. הספרות הלקסיקוגראפית ואוספי פירושי-המלות של המלמדים, וגם חלק גדול של תרגומי התנ"ך צמודים למקור העברי ויש בהם המון ביטויים וצורות-ביטוי, שבחיי יום-יום לא השתמשו בהם כלל. כנגדם הרומאנים וסיפורי המעשיות כרוכים במידה מרובה ביותר אחרי הגרמנית והסגנון הגרמני. בנוסף לכך כבולים רבים מהם בכבלי החרוז ומשקל השורה. ואפילו התחינות והתפילות ביידיש, הנלבבות ביותר, במידה שהן מתקרבות למדרגה של ליריקה דתית כאמיתה, בה

גביות-עדות בלשון יידיש בשאלות-ותשובות

במידה הן מתרחקות מ'לשון גסה', שהיתה מהלכת כרגיל בחיי המעשה. רמז אחד למציאותו של מקור זה נתנו לנו א. לאנדוי וב. וואכשטיין באיגרות פראג המפורסמות שלהם מערב שבת 1619¹. איגרות אלה, שנשלחו מפראג בידי שליח מיוחד ונפלו ביד המשטרה, לא נועדו אף הן, כאותן גביות-עדות, לפירסום בדפוס ולא התיימרו כלל להיות דברי ספרות. האשה והאיש, הזקן והנערה, הרב והסוחר ששיגרו אותו ערב שבת את המכתבים, כתבו אותם כדרך שהיו רגילים תמיד לכתוב איש אל חברו. בכל זאת אף מכתבים אלה הם צורה מסוימת של ספרות, ונוסף לכך — וזה העיקר — בא כל צרור המכתבים מעיר אחת וכולם נכתבו באותו יום, ולפיכך אופייניים הם למצב הלשון רק במקומם זה וביום כתיבתם. מה שאין כן העדויות ביידיש המפוזרות בספרות השו"ת. הללו משקפות את לשון-הדיבור החיה במשך כמה מאות-שנים רצופות בכל הארצות והשטחים שיידיש חיה בהם. לא בכדי העמיד ב. בורוכוב — כבר בשנים הראשונות לפעולת המחקר הלשוני שלו, ואמנם בקשר לאותם מכתבי פראג — את הכלל: 'אם רוצים אנו בכל זאת לקנות מושג על לשון-הדיבור של יידיש באותו זמן, אין הספרות הרווחת נותנת לנו שום ידיעה, ואנו אנוסים לפנות אל מסמכים בודדים, ששרדו מאותו זמן — על-פי-רוב הן גביות-העדות בדין-תורה בשאלות-ותשובות². קיום צוואתו של ב. בורוכוב היא במידת-מה תעודתה של עבודתנו זו.

כל המסמכים האלה לא קובצו עד היום בשום מקום. אין אפילו בכל הספרות הביבליוגראפית על יידיש רשימה מלאה של שאלות-ותשובות שבהן מצויות פסקאות כאלה ביידיש. שטיינשניידר, שרשם ב'סיראפיאום' שלו את כל הספרים³ ולאחר-מכן גם את כל כתבי-היד⁴ ביידיש שהכיר, אסף בחיבורו הקלאסי הזה רק ספרים וכתבי-יד שהם כולם ביידיש, ואילו תעודות ביידיש המצויות בספרים הכתובים עברית לא נכללו בעבודתו. ושורה ארוכה של אספנים וחוקרים חשובים של יידיש-קדומה, משכבר הימים ובימינו, אף לא הזכירו בחיבוריהם את העדויות שבספרות הרבנית. הראשון שנתן דעתו עליהן וניסה לערוך רשימה ביבליוגראפית היה החוקר הידוע של ספרות יידיש אלעזר

¹ Jüdische Privatbriefe aus dem Jahre 1619, Wien und Leipzig, 1911

² ב. באַראַכאַוו, א גערוס פון פאר דריי הונדערט יאָר, 'דער פנקס', ווילנע, תרע"ג, עמ' 355.

³ 'Serapheum', Leipzig, 1848, 1849, B. IX

⁴ שם, 1864, כרך XXV.

שולמאן. במאמרו 'די געשיכטע פון דער זשארגאן-ליטעראטור' ⁵ הוא עומד על חשיבותן של תעודות אלה, ובהערה נפרדת ⁶ הוא מביא רשימה של 18 גביות-עדות. ייתכן שבעבודה הגדולה, שכתב אחר-כך בעברית ⁷, היה משלים את הרשימה, אלא שכידוע נפסקה עבודתו זו באמצע. ב. בורוכוב, שראה, כפי שהזכרנו, גביות-עדות אלה כאותם 'מסמכים בודדים' העשויים להקנות לנו 'מושג על לשון-הדיבור של יידיש באותו זמן', ניסה ב'ביבליאטעק פון יידישן פילאָלאָג' לכלול את השאלות-והתשובות ש'מצויים בהם טכסטים ביידיש-טייטש של עדויות בדין-תורה מן המאות הט"ז-י"ז בארצות הסלאביות'. אלא שהיה אז כנראה עוד צעיר מדי במקצוע זה, כיוון שמנה בסך-הכול אחת-עשרה מובאות כאלה בשלושה ספרים בלבד (מס' 442—444).

רק פעם אחת זכו פסוקים אחדים מתוך העדויות האלה שיועמדו במרכזו של ויכוח מדעי רציני ויושמו תחת הזכוכית הבדקנית של החקירה ההיסטורית. הדבר אירע במחלוקת המדעית של ש. דובנוב על א. הרכבי וברשאדסקי בשאלה, אם יהודי פולין וליטא במאות הט"ז והי"ז דיברו סלאבית או יידיש ⁸. שני הצדדים, וכמו-כן כל החוקרים שהשתתפו אחר-כך בוויכוח ⁹, סמכו דעתם על ראיות הלקוחות מן העדויות האלה. ואולם הוויכוח נגע רק בחלק מצער של העדויות, במידה שהיתה דרושה לחיזוק דעתם של המתווכחים. המעיין עצמו נשאר חתום כשהיה.

עדויות אחדות כבר הובאו באוספי-מקורות עבריים שונים, ביניהם גם באוסף הקטן של תעודות היסטוריות שהוציא בן-ציון כ"ץ בחיבורו 'לקורות היהודים ברוסיה, פוילין וליטא' ¹⁰. אך העניין בחקר תולדות יידיש מועט היה אז עד כדי כך, שהאוסף אף לא ראה לנחוץ להביא את התעודות בלשון מקורן, ביידיש, ואחדות מהן תירגם תרגום חופשי לעברית, מבלי להזכיר אפילו שבמ-

⁵ 'פאָלקס-ביבליאטעק' לשלום עליכם, כרך 11, 1889.

⁶ שם, עמ' 128.

⁷ אלעזר שולמאן, שפת יהודית אשכנזית וספרותה, 'הזמן', 1903. הופיע כספר בפני עצמו בריגה, 1913.

⁸ ראה אברהם אליהו הרכבי, היהודים ושפת הסלאווים, וילנה, 1867. עי' עוד: С. Дубинов, Разговорный язык и народная литература Польско-Литовских евреев в XVI и Первой полов. XVII Века, "Евр. Старина", 1909, т. I.

⁹ ראה ב. באַראַכאָוו, ביבליאטעק פון יידישן פילאָלאָג, 'פנקס' (וילנה, תרע"ג), מס' 422—435.

¹⁰ בן-ציון כץ, לקורות היהודים ברוסיה, פוילין וליטא, ברלין, 1899.

גביות-עדות בלשון יידיש בשאלות-ותשובות

קומן בספר התשובות נמסרו ביידיש¹¹. רק בשנים האחרונות פירסם הספרן של ספריית סטראשון בוויילנה, הקדוש ח. לונסקי הי"ד, את ההבאות ביידיש בשלושה ספרי הלכה — 'ספר תרומת הדשן' ו'פסקים וכתבים' לר' ישראל איסרלין¹², ושאלות-ותשובות למהר"י ווייל¹³. עבודתו של יצחק ריבקינד ז"ל, יידיש אין העברעאישע דרוקן ביזן יאר ת"ח¹⁴, מכוונת במפורש 'לבקשת עקבות יידיש בשבילים צדדיים שאין הרגל רגילה בהם', ואינה נוגעת כל-עיקר בספרות השו"ת. לאחרונה נתפרסמה אסופה נאה של 'יידיש בשו"ת של ה'בית חדש' מאת ד"ר מרדכי קוסובר ז"ל.

העבודה המתפרסמת כאן מכילה פסקאות של גביות-עדות ביידיש מעקבו-תיהן הראשונים בספרות השו"ת עד סוף המאה השבע-עשרה ותחילת המאה השמונה-עשרה. עבודה זו אף היא מעין סיפור-קורות נמשך לה מאחוריה. זמן קצר לפני מלחמת-העולם הראשונה נטלתי על עצמי, על-פי הצעתו של מורי ורבי, פרופ' ש. דובנוב, את המשימה מטעם החברה ההיסטורית-אֶתְנוֹגֶ-ראפית היהודית בפטרבורג לסדר אוסף של תעודות לתולדות היהודים בפולין במאה השבע-עשרה על סמך הספרות של שאלות ותשובות וספרי דרוש ומוסר. מורי ר' שמעון דובנוב הי"ד גם צייד אותי בקאטאלוג של ספרי שו"ת שלפי זכרונו כדאי לחפש בהם גביות עדויות ביידיש. קאטאלוג זה כתוב בעצם ידו לפי סדר א"ב, והוא נשמר עדיין באוצרי. עם פרוץ המלחמה ניתק הקשר שביני ובין החברה. ואולם המשכתי בעבודה על דעת עצמי. ואוצרות ספריית הקהילה היהודית בברלין, שבה ישבתי בשנות המלחמה, זימנו לי את האפשרות לעשות את העבודה במידה ניכרת. לפי תכניתי צריך הייתי לחלק את העבודה לפרקים נפרדים (על ההיסטוריה הכלכלית, על היחסים בין היהודים לשכניהם, על החיים הפנימיים של הקהילה, על כל העניינים השייכים לוועד הארצות, על חיי המשפחה, על תרבות וחינוך, על גירושין ועל נדודים, על מלבושים ומנהגים). העדויות ביידיש נתפסו אז על ידי רק במידה שהיה להן ערך היסטורי. ואולם עד מהרה הבחנתי, שאף העדויות ביידיש שהן

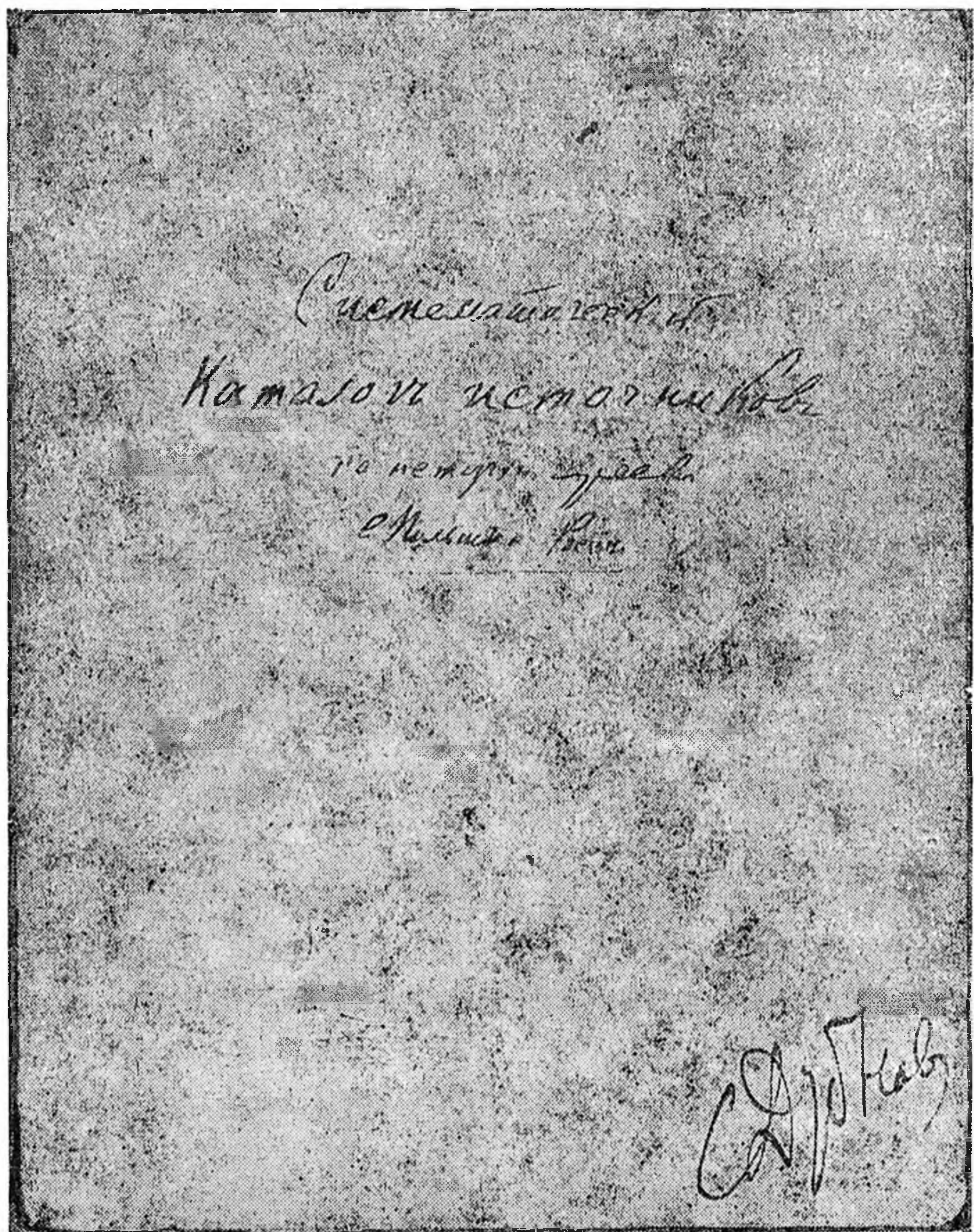
¹¹ ר' למשל בספרו של ב"צ כץ המובאות משו"ת הב"ח הישנות, סימן נז וסימן קח ; משו"ת לר' מרדכי זיסקינד, רוטנבורג, ס' כג, עמ' 46—47.

¹² ח. לוינסקי, איסערלינס יידיש, עם הערות מאת מ. וויינרייך, 'יידישע פילאָלאָגיע', כרך א, יולי—דצמבר 1924.

¹³ ח. לונסקי, יידיש ביי ר' יעקב וויילן, 'לאנדווי-בוך' (יידי. וויסנש. אינסטיטוט), ויילנה 1926.

¹⁴ 'פנקס' (יידי. וויסנש. אינסטיטוט), מס' 1—2, עמ' 26, ניו יורק 1927.

שער הקאטאלוג של ספרי שו"ת בכתב-ידו של שמעון דובנוב

גביות-עדות בלשון יידיש בשאלות-ותשובות

I. ספר יי האלה / שאלות ותשובות

א. חכמה שלמה, ילן היזרס, מהרש"ל קרקא. ש"ס

(2) על שאלה אלויה מכחמה מכתב. שרה, בשרי. ש.

(ג) היה שנה ארבעה עשר ימים. וזו שנה שנת ה'תש"ח.

(3) מִי־הָאֵל לִפְנֵי אֱלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ קָרָא

(ה) מלאך אור, אור ותבואה הימלא (הימלא), קטקא טא ז

(1) מקום אחר פ' ה' ע"ה דוכא"ט ש' נ' לעירא מבוכטא חזא' א"ה

(5) אזורים או אזורים מ' מרכז יפה מהדצמב. זרח כפרים: ה' הדאנא

[לזון חפצות, לשם המור, לזון אטות זהב, וזלמן, זיר מאן] בל איתם ל צינ

מ"ז ונצטל מלחמה - קריקל / ע - ז'ט; ה' האמלחנים דים מלחמה ז'ט וקלח (ז'ט ז'ט)

(ח) תשלום שור'ם זאן שור'ם זאן. קינח'י ז' ז' שור'ם זאן וז' שור'ם זאן

ה'תשנ"ב. י"ז 1134 ח'ס' ר"ח

(6) מכתב חיים. ל' אברהם - חיים שור. ה' עכ"ט ז' ע' רצ"א; חזן שם, ע"פ.

(3) קצתם אמר. פה הוא שם קדש. ואלהים. (4)

מלאכים (אנזלס דעס וואלדס)

צרכי מלח להורגו ומסמך צעים להציג אותו מקור להכחשה, יתעב-תקו.

הענין יצחק אב' יצחק זכור ה'ח' ע"ג שנת רצ"ז ויחי ישראל אלף שנים

אורי רנני מן פ' השירים ומספוט דנימ . ארץ אור זוטא

અનિલકાંતો. આથી (જે સ્ત્રી સુધી પહોંચે તે સુધી) કાંઈક બચાવે (અથવા) નહીં.

רשימת ספרי שר"ת בכתב-ידו של שמעון דובנוב

גביות-עדות בלשון יידיש בשאלות-ותשובות

'חסרות-ערך' מבחינה היסטורית, וממילא לא יכירן מקומן בספר ההוא, חשיבות ניכרת להן מבחינה היסטורית-לשונית וביבליוגרפית, והתחלתי רושם אותן לחוד, כשאני פורץ בכך את תכנית-העבודה שעלתה במחשבה תחילה. לאחר-מכן נתברר לי שמסגרת הספר אינה הולמת בכלל אוסף זה של עדויות ביידיש. כדי להשתמש בערכן לתולדות הלשון מן ההכרח לאסוף את כל העדויות ביידיש, יהיה אשר יהיה תוכנן, למקום אחד, ולהוסיף עליהן גם את גביות-העדות המצויות בשאלות-ותשובות שלא מפולין, ועם זה אין להצטמצם במאה השבע-עשרה בלבד, אלא יש לצרף לכאן עד מקום שידנו מגעת גם את גביות-העדות מספרות השו"ת הקדומה יותר והמאוחרת. ואולם מכמה טעמים נשתתהה עבודתי על כורחי. בין כה וכה נודמן לי לבקר בערים שקיימות בהן ספריות יהודיות גדולות: פאריז, אמשטרדם, לונדון, ניו-יורק, סינסינאטי, ונתאפשר לי להשלים את אוספי. עד שנתרחב האוסף ונעשה — מבחינה מו"לית — גדול מדי. פירסום הנוסח המלא של כל דברי-העדות כמות שהם מופיעים במקומם וכפי שנרשמו אצלי היה דורש ספר מיוחד; ופירוש הדבר — לשוב ולדחות את העבודה. נוסף על כך אין כל העדויות שוות מצד ערכן, אלא בשביל חוקרים ומומחים יחידים. בחרתי על-כן לפי שעה בדרך ביניים. רשמתי את כל המקומות של גביות-העדות שידועים לי עד סוף המאה השבע-עשרה, ללא הבדל מוצא ותוכן, והבאתי מתוכן פיסקאות האופייניות לסגנונה ולשונה של התעודה והמוסרות את תוכנה ה היסטור י. מובן מאליו, ששמרתי בכל מקום על הכתיב כנתינתו. במקום שהשיגה ידי מהדורות אחדות, ציינתי בהערה את השינויים בלשון ובכתיב. ציינתי גם את הקיצורים (בשלוש נקודות). וכיוון שרשמתי אצל כל מסמך את סימנו במקורו, יוכל כל חוקר-פרטים, שלא יסתפק בפיסקה המובאה, לבקש ולמצוא בנקל את הדברים שדלגתי עליהם.

מאותו טעם של חסכון-מקום קיצרתי מאוד במבואות לכל ספר שאלות-ותשובות, אף ויתרתי על הרעיון לתת לכל מחבר רשימה ביבליוגרפית של הספרות הדנה בו. הרוצה לדעת יותר, יכול כבר למצוא כיום את הספרות המבוקשת באנציקלופדיה ובספרי-העזר הביבליוגרפיים.

לכאורה עשוי להתקבל על הדעת, שאוסף של עדויות אלה ביידיש שייך בכולו לתחום חקר-הלשון של יידיש והולם יותר מאסף פילולוגי. ואולם העניין שיש בלשון המסמכים לחוקר יידיש אינו גורע מערכו של תוכן המסמכים בשביל היסטוריון-התרבות היהודי ובשביל חוקרי ההיסטוריה היהודית בכללה.

גביות-עדות בלשון יידיש בשאלות-ותשובות

חוקר-ההיסטוריה ימצא חומר חדש מלוקט בנידון הוויכוח הישן על-אודות לשון-הדיבור שבפי היהודים בין בגרמניה (המאה החמש-עשרה) בין בפולין (המאה השש-עשרה). הוא ימצא כאן ידיעות חשובות על עסקי ממון ומש-כנתות סבוכים של היהודים בשלהי ימי-הביניים, על גורלו הקשה של הסוחר הנוסע היהודי, על התחלותיה של האומנות היהודית, על מהלכה של הנדידה היהודית ועל גורל הנוודים בנכר, על מצב-ההפקר שבו היה שרוי היהודי הכפרי ועל ההלך והרוכב היהודי בדרכים רחוקות, על יחס היהודים לשכניהם שאינם מבני-ברית ויחסם שלהם ליהודים. מצוי כאן גם חומר — לעתים תיאורים ולעתים רק רישומים — על מאורעות היסטוריים ממש, כגון מלחמה, הריגות, פרעות, עלילות, גירושים, קצתם ידועים וקצתם שעדיין לא נזקקו להם החוקרים. המון פרטים חשובים ימצא כאן חוקר אורחות החיים היהודיים — מיחסי-משפחה מסובכים ושאלות מוסר, ענייני הקהל והכלל, ועד למנהגים ומלבושים וכדומה.

ואולם עיבוד היסטורי של החומר עדיין לא הגיעה שעתו. לשם כך צריך שיפורסם תחילה כל שאר החומר ההיסטורי המצוי בספרות הרבנית, או לכל הפחות בספרות שאלות-ותשובות, שגביות-העדות שאנו מפרסמים כאן אינם אלא קטע מועט ומקרי בה.

כדאי להעיר, שגם החכמים הספרדיים היו נוהגים לעתים קרובות להביא בשאלות-ותשובות שלהם את דברי העדים בלשון שבה נאמרו, היינו באיס-פניולית או בערבית. כך ידועות לי גביות-עדות באיספאניולית או בערבית-יהודית בספרי שאלות-ותשובות של: ר' יום טוב צהלון (ויניזיאה, תנ"ד), סימנים קמד, קמט, רלו; שו"ת המבי"ט, חלק א — סימנים נט, עה, קד, וחלק ב — סימנים סז, פה, צה, קיב; שו"ת אוהל יעקב, מאת ר' יעקב שפורטש, סימנים סג ועג; שו"ת של ר' חיים שבתי (שאלוניקי, תי"א), סימנים ד, ו, יח, לה, מד, נו, נט; שו"ת דרכי נועם, מאת ר' מרדכי הלוי, אב"ד מצרים, סימן י של יורה דעה וסימנים ט, יא, יג ועוד של אבן העזר; שו"ת מטה יוסף, בר' משה הלוי נזיר (קושטנדינא, תע"ז), ס' י וס' יג (25 גביות-עדות בערבית-יהודית); שו"ת פרח מטה אהרן, מאת ר' אהרן ב"ר חיים הכהן (אמשטרדם, תס"ג), חלק א, סימנים ד, לג (משנת תכ"ג), לז (משנת תכ"ו), לט (משנת תכ"ד), סז (משנת תל"ב), צג, קו (משנת תל"ט), קיג (משנת ת"ם), קכא (צוואה באיספניולית משנת ת"ם), קכה (משנת ת"ם). לתולדות היהדות הספרדית ויהודי המזרח בכלל גנוזים וחתומים עדיין

גביות-עדות בלשון יידיש בשאלות-ותשובות

אוצרות רבים של חומר היסטורי, שכמעט לא נגעה בו יד איש. הטכסטים מסודרים כאן לפי הסדר הכרונולוגי של הספרים ובמסגרת כל ספר, לפי סדר הסימנים שבו.

איני משלה את עצמי להאמין, שהאוסף שלם הוא ואין להוסיף עליו. עד היום הזה, כאמור, אין עדיין רשימה מלאה של כל ספרות השאלות-והתשובות, ונוסף לכך, כמה מן הספרים הם כיום יקרי המציאות, שאין להשיגן אפילו בספריות עשירות. לא כל מה שישנו ידעתי לבקש, ולא כל מה שביקשתי הצלחתי להשיג. בייחוד מרגיז הדבר, שלא תמיד מצאתי את המהדורה הראשונה של כל ספר, ואנוס הייתי לעתים קרובות להסתפק במהדורה שנייה, אפילו שלישית. עוד מקום רב לחוקר להתגדר בו בשכלול האוסף ובהרחבתו.

ו. שו"ת מהר"י מולין (מהרי"ל)

ר' יעקב ב"ר משה הלוי סג"ל מולין — המהרי"ל — הוא מזקני הרבנים של גרמניה, ששמו נתקשר בראשיתו של דור שלם בספרות הרבנית במערב-אירופה. הוא נולד במיינץ, בערך באמצע המאה הארבע-עשרה ונפטר בוורמס בשנת 1427. תשובותיו, שכתב ברבע הראשון של המאה החמש-עשרה, נדפסו לראשונה בקרימונה בשנת שי"ו (1556). ממהדורה ראשונה זו נלקחו הטכסטים שאנו נותנים כאן.

ראה עליו: מ. גידימאן, *Geschichte des Erziehungswesens und der Kultur...*, כרך 3, עמ' 17—30.

(1) רבי מנחם העיד בת"ע שראה שמנה החר"ז שטן י"ג זהובים על השלחן... ואמ' ליושבי' ראו ותהיו כלכם עדים שאני מקדש את זאת ב"לא זעהט צו אונ' זייט אל עדים דז איך אנשפוז...

ולא דקדק אם אמ' אני רוצ' לקדשה או אם אמ' אני מקדש' ב"לא אם אמ' איך וויל זיא אנטשפוזן אונ' איך אנשפוז זיא... ס' צ"ו בתורת עדות.¹

(2) ואמרה לכמה בני אדם שגערה בו וקללתו ב"לא גוט געב דיר איין בוז יאר וואז טרייבשטו גיב הער מיר מיין געלט... ואמ' בלשון אשכנז עז אישט מיין ערנשט וכה"ג הפצרות. אז אמרה... ב"לא לוש דיר איין זולכש נימר מיר גישעהן...

ו. שו"ת מהר"י ווייל

ר' יעקב ב"ר יהודה ווייל, נולד בוויילרשטאט שעל נהר ניקאר, חי במחציתה הראשונה של המאה החמש-עשרה. הוא יצק מים על ידי ר' יעקב סג"ל מולין (מהרי"ל), שימש כראש-ישיבה בנירנברג, ואחר כרב באויגסבורג ולאחר-מכן

גביות-עדות בלשון יידיש בשאלות-ותשובות

בארפורט (בשנת ר"ד — 1444 ; ר' ס' קצ.). לפי ח. מיכל ('אור החיים', מס' 1061) נדפסה מהדורה ראשונה על שאלות-ותשובות שלו בשנת ר"פ (1520). מ. שטיינשניידר (עמ' 1259) מכיר רק את מהדורת ונציה 1549 (ש"ט). ממהדורה זו — ש"ט — נלקחו הקטעים שאנו מביאים כאן. השם המלא של הספר הוא : 'שאלות ותשובות והלכות שחיטה ובדיקה וחידושי דינין אשר חבר הרב הכולל מהר"ר יעקב ווייל ז"ל ועוד חידושינ מספר אגודה ונימוקי מהר"ר מנחם מרזבור"ק ז"ל. נדפס על-ידי קורניליו אדיל קינד בשנת ש"ט לפ"ק, פה ויניציאה'.

על מהר"י ווייל ר' גידימאן, שם, כרך 3, עמ' 20 ; גם : ח. לונסקי, יידיש ביי מהר"י ווייל, 'לאנדוי בוך', עמ' 296.

(3) . . . שאמרה אשת ראובן לשמעון בלשון אשכנז ד"ו ור"און שע"נדר, רוצה לומר אתה מבייש הנשים, והיא משיבה כוונתה היתה כלומר ור"יאן שע"נדר עם פיך . . .

ועל מה שאמרה בלשון אשכנז איר זיי"ט שנוד"א לר"ש לויט ר"ל ואינכם נח עם הבריות . . . וכן מה שאמרה מ' שרה בוי"ז הוי"ט ר"ל אשה רעה . . . ס' כ"ח

(4) שאמר מר' חנה ז"ל בלשון אשכנז און איר לא"ד ד"י ווי"ל אי"ך ניכ"ט אי"ן מיי"נר גו"לט¹ האב"ן² ר"ל איני רוצה שהתיבה תהיה ברשותי . . . ס' כ"ט

¹ במהדורת קאפוסט (תקצ"ה) כתוב : גיחל"ט.

² במהדורת קאפוסט : האבי"ן.

(5) העידו רבי אב"י ורבי מתתי' בן הח"ר יהושע ז"ל בלשון אשכנז דא" בקנ"ט¹ זי י"ג זהובים אונ' ב' מאות ריי"נס ד"י וואר"ן ב"ון² לאה" פקדון הער קומן³ ר"ל אז הית' מוד' כי הרי"ג זהובי' באו בפקדון מן מר' לאה . . . ס' ל'

במהדורת קאפוסט : (1) ביקמנט, (2) פון, (3) קומען.

(6) שהעיד העד לעמלין ז"ל בל"א, דא ענטוורט סענדרלין די¹ הונדרט גולדן דא הוט ער זיין פפאנט מיטגלוזט² אונ' וואז איך אוף גהובן³ הון⁴ עש זייא בון⁵ צאלן עש זייא בון⁶ דורפר דש וויל איך וואל ברעכן⁷ כו' ר"ל השיב סענדרלין הק' זהובים פדה בהם משכונות אחרים והמעות שגבה הן מהמכס הן מהככר⁸ ישים בחשבון . . . ס' ל"ט

במהדורת קאפוסט : (1) דיא, (2) גילויזט, (3) גיהובן, (4) הוב, (5) פון, (6) פון, (7) בירעכנן, (8) מהכפר.

(7) וז"ל העדי' ב"לא: וויר הון בור אייניגט סענדרלין יודין יוויפא כהן מאיר לנדור"א גומפרעכט דש זי דען קומער בון דען משכונות די אין ריקה הנט בון בונה גיקומרט זיין דש זולן זי אויף זאגן אונ' די משכונו' דעם שר ווידר גיבן כו', ר"ל נחנו פשרנו ביניה' כי סענדרלין יוויפא כהן מאיר לנדורא גומפריכט יתירו העיכוב מהמשכונות שביד מר' ריקה מבונה ולהחזירם להשר כו'... ס' ל"ט

(8) אמר ראובן לשמעון... (איך וויל דיר גואט זיין¹ בור דש קרן)... השיב שמעון שאמ' לו בלשון זה בל"א דוא בדרפשט קיין זורג האבן² דש קרן אישט גויש... (און שמעון הוט מיר גילובט³ צו מיינר נדוניא ג' מאות זהובים כו')...

¹ אחר-כך נאמר: גויט זיין [ערב זיין]. במהדורת קאפוסט: גוט זיין.

² מהדורת קאפוסט: דו בידארפשט... האבין. ³ קאפוסט: גילובט.

(9) והשיב להם ר' מאיר בלשון אשכנז (איך הון זי קויים הלבר)... והם השיבו לו בלשון אשכנז (וויר וואלן אונש עש דר וארן)... ורבי מאיר אומר... שלא אמר (איך הון זי קויים הלבר) ר"ל בדוחק יש לי החצי אלא אמר (איך הון זי ניט הלבר) ר"ל אין לו החצי... ס' קכ"ד

(10) I. ואפילו אם יחסר אחד מהם (זא זולט עש מיר ניט געלטן) ר"ל לא יהיה לי לכלום.

II. ואמר להרב עירון בל"א (זי האבן בור ווירקט) ר"ל עשו שנחייבו גוף וממון.

III. לחזור לנורבערק על פי"טר ט"אג ר"ל יום אד ושמו כך.

IV. ודחפו אותו מהעלטא"ר בל"א ר"ל הבימה.

V. וגם לאובר"שט ר"ל לראש שלכם.

VI. והביאו לפני האייניגער ר"ל דיין העיר.

VII. לצוות לו (שטיט וריד) ר"ל לשלום.

VIII. העיד רבי אשר שאמר... (וויל ערש ניט טון זא וויל איך אים איין

זוייפא און גישן די אים נומר גויט טוט).

IX. ואצעק מור"ט בכל יכולתי ובקול גדול.

X. דא שפרך גרשון קומט עש בור איין עצה זו מושטו רבי זמלין הלטן

דען כתב דען דו הושט רבי זעליקמן גשיקט דא שפרך רבי זמלין איך וויל

דען בריף ניט הלטן כו' ע"ד דא שפרך רבי זמלין איך וויל אויך זגן אין דער

גביות-עדות בלשון יידיש בשאלות-ותשובות

עצה מיר אישט אויך ספק אובא ער שפרך איך מוש זגן אודר איך וויל זגן
דש חנדלן ברוינלן אייזק אויך היא זיין אונ' לייזן אונ' געבן היא אז אונזר
איינש אונ' געבן אונז ניכציט עכ"ל.

X. (אונ' וואלן מיך די דיינים ניט אויש ריכטן זא וויל איך בור דען גרושן
דיין לויפן).

XI. אז השיב בשעת כעסו בלשון אשכנז (דו מושט איין ממזר בלייבן).
XIII. (אישט ער איין רב ער טויכט קויים צו איינס בחור.) ר"ל כי הוא
רב בדוחק נחשב כמו תלמיד.

XIV. וקורא להדיין רבי זעליקמן בלשון אשכנז (לפא נר גנש) ר"ל שוטה
כסיל אווזא. ס' קמ"ז

(11) ותבקש מחילה ותאמ' כך בלשון אשכנז [1] איך הון מה"ר זעליקמן איין
ממז' גהיישן דאמיט הון איך פוגע ונוגע גיועזן אן ה[ר] אברהם ז"ל כבוד
אונ' זיינס ווייפא מרת מינא ז"ל חטאתי עויתי פשעתי איך ביט דען בורא
דש ער מירש מוחל זיין...

(12) תלך על המגדל בין אשרי ולמנצח ותאמר כך בלשון זה הורט צו רבותיי
איך הון מסירות גיטון איך הון גברוכן די הסכמות די די רבנים הון גמאכט¹
דא איך אוף גחתמת² בין איך הון אויך פוגע ונוגע גיועזן אן כבוד משפחה של
מה"ר זעליקמן דא מיט הון איך דען רבנים אוביל גריט די מה"ר זעליקמן
גסמכ' הוט צו רב איך הון אויך מה"ר זעליקמן מי אוביל גריט אונ' אויך קהל...
איך ביט דען בורא י"ת דש ער מירש מוחל זיין אונ' די רבנים די מה"ר זעליקמן
גסמכת³ הוט אונ' אויך מה"ר זעליקמן אונ' אויך קהל אונ' אויך די עדים אונ'
אויך די דיינים איך ביט זי אל מחילה. ס' קמ"ז

במהדורת קאפוסט : (1) גימאכט, (2) גיחתמת, (3) גסמכנת.

(13) ההגמון אמר בלשון אשכנז (אי מי איך מיך דריין ווער אי ערגער עש
ווערט) ר"ל יותר שאני נכנס בזה הדבר הולך ופוחת.

ואמר ההגמון בלשון אשכנז (איך קן אים ניט גטון) ר"ל איני יכול לעשות.

ס' קמ"ח

(14) אחד מיושבי היילפרון... קפץ ונשבע... ב"לא דרוף נס¹ איך איין
חומש און לגיט² מיינ³ הנט דריין אונ' טעט איין שבועה דש זי נומיר⁴ צו
מיר זולט קומן... דש מירז קיין רב זולט מתיר זיין איין רב נוך הונדרט
דש⁵ זולט ניט העלפן...

במהדורת קאפוסט : (1) נעם, (2) ליגט, (3) מאיין, (4) נימר, (5) דז.

וו. 'תרומת הדשן' ו'פסקים וכתבים'

מאת ר' ישראל ב"ר פתחיה איסרלין, נולד בעשור האחרון של המאה הארבע-עשרה, כנראה ברגנסבורג; ישב באיטליה ובווינה, ששם נספתה אמו בימי הרדיפות. שימש כראש-ישיבה במארבורג ואחר בווינה-נישטאט. הוא סידר תשובותיו בחייו בצורת ספר. נפטר בשנת 1460. שני הספרים 'ספר תרומת הדשן' ו'ספר חכמים' נדפסו ראשונה בשנת 1519. הטכסטים שאנו מביאים לקוחים מן המהדורה השנייה של שני הספרים, ונציה ש"ו (1546). את כל החומר ביידיש משני הספרים, בין מלים בודדות ובין טכסטים, פירסם ח. לונסקי, 'יידישע פילאלאגיע' (1), חוברת (4—5). כאן מובאים רק הטכסטים ודברי העדים.

ראה: A. Berliner, Rabbi Israel Isserlin, "Monatsschrift", 1869; גם גידימאן, שם, כרך 3, עמ' 23.

(15) שרבי' משה דבר והניח לכת' בלשון אשכנז ד"ש ע"ר ה"ט גיהיר"ט מי"ט מר' צי"מלן אין לשון זה בלשון קידושין אפילו בלשון אשכנז כי מתי שמקבלין קנין ומשימין קנס על השידוכין זה קורין בלשון אשכנז היי"רט אבל הקידושי' קורי' הגוי' גמעהי"לט ואם בתר לשנינו נלך קורין גהיי"רט זה חיתון בלשון הקודש. פסקים וכתבים, ס' ס"ז

(16) ששמעו מגויה אחת שהסיחה לפי תומה ואמרה וי"ר לי"גן אל הי"א אי"ן איי"נם גילי"יט ד"י הב"ן איי"ן יוד"ן ד"ר מור"ט נ"ון ה"וט מ"ן א"ין דר"יי ש"וק גי"לובט ד"ש ז"י ז"ולן וויי"זון ווא ע"ר איש"ט ד"ר מור"ט וו וואר"דן. .. פסקים וכתבים ס' קס"א

(17) אותו שאמר ער זול זיך טויפן אוב זיין שוויגר זול אין זיין הויש גין פסקים וכתבים, ס' קצ"ב

(18) ואמרה לבעל הבית אמת היה אצלי: אב"ר ע"ר הוט" ני"ט רעכ"ט ביי"א מי"ר גלע"גן ולא פירשה דבריה¹. פסקים וכתבים, ס' רכ"ב

¹ השווה להלן שו"ת מהר"י ברונא, ס' נ"ו (מס' 22).

(19) בא גוי אחד לשוק... ואמר... הייתי עמו בספינה והיו שאר גוים צוררי יהודים עמנו ד"י ד"ר טרענ"קטן אי"ן ולא הייתי יכול להציל אותו. תרומת הדשן, ס' ר"מ

iv. שו"ת מוהר"י מברונא

ר' ישראל ב"ר חיים מברונא נולד בערך בשנת 1400, נפטר בערך ב-1480. למד תורה מפי ר' דוב סווידניץ (ר' סימן רפא) והיה חבר צעיר למהר"י ווייל ואיסרלין. ישב על כיסא הרבנות בברין ואחר ברגנסבורג (בשנת 1456; ר' ס' קכא). תשובותיו נדפסו זמן רב אחרי מותו בסאלוניקי, בשנת 1798 (ר' בן-יעקב). אנו משתמשים במהדורה השנייה: 'שו"ת מוהר"י מברונא, שטעטטין, שנת בשנה הזו יבוא לציון גואל' (תר"ך).

ראה: A. Freimann, Aus der Geschichte der Juden in Regensburg... 'Festschrift zum 70ten Geburtstag M. Philippons', עמ' 82. גם ש. א. הא-ראדעצקי, רבי ישראל מברונא, ב'ספר היובל לג. סוקולוב', עמ' 262.

(20) אשה אחת... נוסעת לרגנשפודק[!] לחתונה... שאמרה אז אין איין יודין¹ איך וויל ניט טנצין צו דעד [!] חטונה [!].

¹ מן הסתם צ"ל: אז איך איין יודין.

(21) ...ששניהם אמרו לו ו'וילן דיר' די'א י'ו זהובים דער'בולין¹.
ס' מ"ז

¹ כלומר: מיר וועלן דיר די י'ו זהובים דערפילן.

(22) המשרתת... אמרה לבע"ה. אמת היה אצלי [המשרת]. אב ע"ר [כ]ויט ניט רעכ'ט ביי'א מיר גליג'ן¹.

¹ השווה למעלה מס' 18.

(23) שאמר ר' אברהם לאשתו מרת ציר"א דש געל"ט גע"ב איך די'ד[!]
במתנה גמורה צ"ו טו"ן אן צולש"ן¹.

¹ כלומר: צו טאן און צו לאָזן.

(24) i. עדות היהודי וז"ל... אי"ך זאגא"זו¹ אוי"ך בת"ע דשע"ר² זוס"לין גווי"עין איש"ט כו' אי"ך הבא"ן זע"ל בר"ט ווא"ל קהעג"ט³ א"ן [נ]וזט"ך ד"א ווא"ז בו"ן דע"ם פרצוף אונ"ו א"ן דער לעכ"ג⁴ או"ן א"ן דע"ם הא"ר ד"ש מירני"ט ספק איש"ט דשע"רו גוועז"ן איש"ט עכ"ל דא"ר בו"ר חוטמ"ן אי"ן גבינד"ן ד"ש ע"ר ו' שבועות הו"ט גליג"ן...

ii. ששמע מפי זה שאומר שהכירו ביי"א זיי"גם הא"ה הו"ג⁵ ביי"א זיינ"ן

און ביי"א זיינ"ן גוונא"ט.

¹ זאג אזוי. ² דאס ער. ³ כנראה: קהענט, היינו דערקענט.

⁴ משובש, צ"ל: לייב. ⁵ הויכן אויג.

אותו עניין מובא גם בסימן נג, ושם נאמר:

הי"ך ¹ ה'ב אים וו'אל קהעג'ט ² א'ן וו'ס נר'ך ד'א וו'ש ב'ר'ן דע'ם פרסוף ³
א'ן א'ן דע'ם ליי'ב א'ן א'ן דע'ד ⁴ בע'ג א'ן א'ן דע'ם הש'ר ⁵.

השווה גם שו"ת מהר"י ווייל, סימן קנ. שם נאמר:

(אונ' ווש דא ווש בון דעם פרצוף א'ן דעם לייבא).

¹ איך. ² קהענט. ³ פרצוף. ⁴ דער. ⁵ האר.

(25) צוה לאשתו כך כשתכנס זונה זו אלינו בבית החורף אז תאמר לה כך
בלשון זו קומ"שטו ד"ו פרוצה ד"ו זונה ד"ו אשת איש זונה נו"ז ¹ ווילס"טו
והיא תשיב לה אי"ך בקה"ען מיי"ן זונ"רא ² אי"ך בי"ן איי"ן פרוצה איי"ן
זונה אי"ך וויי"ל ³ תשובה טו"ן אוי"ף מיי"ן זונד"א. ס' רכ"ו

¹ ווז — וואס. ² כנראה: זונד"א. ³ וויל.

v. שו"ת מהר"ם מינץ

ר' משה ב"ר יצחק הלוי סג"ל מינץ נולד במיינץ וישב על כיסא הרבנות
במיינץ (1455), בפראנקפורט דע"נ מיין, באולם (1464), בלאנדאו, בוורצבורג,
בבאמברג (הגיע לשם בשנת 1469) ובפוזנא (1474). את התשובות סידר בעצמו
לדפוס. הספר מכיל חומר חשוב רב לקורות היהודים בגרמניה (ר' ס', סב,
סג, סט, עד, פא, פט), באיטליה (צד—צז) ובפולין (קט) לפני אמצע המאה
החמש-עשרה. הספר נדפס בקראקא בשנת 1617. המובאות כאן הן מתוך
המהדורה הראשונה. הספר מכיל גם תשובה ביידיש, יחידה-במינה בכל
ספרות שאלות-ותשובות (ר' סימן 3, מס' 61).
ר' גידימאן, כנ"ל.

(26) חיים ושל' לק"ק ווירמשא... מדוע באתם אלי לשאוליני... ומ"מ
מחמת כבודכם לא אשיב פניכם ריקם... מ"ש... וז"ל דין שאדין בון דים
גט. והוא משיב... דא האט ער מיך דר צו גיצוואנגען... וכן השיבה... ער
זאל מיר געבן איין בריבלן... והוא כת' בטענה ב" וז"ל וויש ליבר א"מץ
דז זיא מקבל קנין הוט גוועזן כו" מיט דים גוטן ווילן... ווישט ליבר א"מץ
דש עש ניט וואר איזט כו" וויז אן דין מורגן וויז ¹ רב" דין גט מסדר.

ס' י"ז

¹ אחר-כך מובא המשפט כך: ביז אן דין מורגן דא דער רב דין גט מסדר וואו וכו'.

(27) וכן כתב גד בט"ש איך וואלט דש גט האבן געבן מיד נאך סוכות דא
שפראך זיא וואלט דאז גט ניט נעמן כו' דא מאכט דז קהל דז איך איר

זאלט איין בריב געבן אונ" זולט די עדים ביטן כו' דא בייט זי גלייך כו' וויז אויז גאנג דער ד" ימים.

(28) ובעדות מאלן (כך שמו) מבואר... וז"ל קום ורומט אונ" זייא מקבל דש גט ביום ה".

(29) וכן בעדות ה"ה מהר"רד וז"ל ורומט קאם צו מיר אין מיין בית דא זייט איך צו איר וואז גילושט דיך דז דוא שפריכשט דוא ווילשט דין גט ניט נעמן.

(30) כתב ר' גד וז"ל דא קאם זיא צו לויפן כו' איך זאלט איר איין בריב געבן דא וואלט איך עש ניט טון אונ" ליש דש גט שרייבן... ובתשובתו הודה שלא נגמר הגט... וז"ל דא וואש דער גט גשריבן וויז אויף שני שורות. אונ' איך ליש אין פולנט אויז שרייבן אונ' חתמן.

(31) וז"ל די צווין שלייער דיא זיך נוך הוט דיא איר רייכצ' געבן האט אן מיין ווישן וכן הסבלונות והטבעת קדושין...

און די אנשפרוך כו' הון איך מיט זיין קינדער פר נירט שלייער אונ' רינג אונ" וואז איך הון דז הוט ער מיר העלפן פרטון... איך הויף אונ' גטרויא דים רעכטן ער זול מיר געבן ערהוט מיר ניט הלב גירעכנט וואז איך מיט זיין קינדער האב פרטון. וכ"כ שכל הספרים שלו לקח והוציא מן הבית לבד תפילה על נייר וספר אשכנז שקורין טייטש בוך.

(32) והוא כתב בט"ש... וז"ל זי האט עש אלז נוך גיהט נאך דיא דיש זעליגן קנבין טוט.

(33) ביארה טפי וז"ל אונ" אום ער מיך אן גישפראכן הוט דאז האב איך פר גיאנטוורט אונ אויך נאך דש איך עש פר קויפט האן אונ' פר טון האן מיט אים אונ" זיין קינדן איך האף ער זול מיר געבן כו" אונ" איך הון אים גירעכט ט"ו זהו' כו" אונ"נ מיין קליידר הוט ער מיר ור קויפט די ער מיר ניט הוט גימכט אונ" דין שלי[ע]ר הון איך מוזן פון אים קויפן אן מיינעם לירלון.

(34) והוא כתב בט"ש וז"ל נו וישט ליבר מ"ץ דז זיא עש אלז נוך הוט אז איר וואל זעהט אן אן ריקלן אונ" איר מוטר עדות כו'. ליבר מ"ץ דש איך

איר הון געבן וואז זיא בידרפט אז לנג אז זיא אז פיל" ווידר מ[י]ך טעט כו" וז"ל התנאים ווע[ן] איך מקבל ווער די קינדער טיילן ב" שנים אונ' זאלט איר ניט חייב זיין קיינר לייא בעולם.

(35) והיא כתבה בטענה שלישית וז"ל פון דיש קנאבן וועגן כו' איך ה[ו]ן מו[ז]ן של[ו]ן יער פון מיין הייבט טון. אונ" מושט דין קנאבין לערנן לושן אונ" אז ער גשריבן האט פון דער תנאים וועגן דז אישט אלש כו' קהל ווייש וואל וואז מן אינווישן אונש אי גימכט הוט דז זיא עז ניט גהילט.

מ-27 עד 35 — הכול בסימן י"ז

(36) i. מכתב שכתב לו אייזק למשה וז"ל אוך לוש דין ווישן דז קראפט פון איינך הוט מיר אנפוטן ער האב דיר געלט געבן פ[ו]ן מיין וועגן כו' אויך האב איך דין יט¹ גיהיישן ניקש צו אנפפנגן עכ"ל.

ii. וכן כתב טענות הגוים בתוך העדות וז"ל זא וואלטן איך די גמעלטן שולדנר דאז ניט ווידר נעמן אין דער איינונג...

נכתב ונחתם פה ק"ק בבנבערק רכט"ל בחדש אב.

ס' מ"ד

¹ מן הסתם צ"ל : ניט.

(37) בכתבי רוזלן שכתבה... וז"ל ליבר אונקיל וכו' איך וויל אין דער וואכין דוד אייזלינגן היין אב שיקן כו' דז ער מיין חובות מאן דז איך דר מיט ד[י] מסים ביצאל אבר דוא ברי[נ] גשט מיר מיין חובות בז איין ווען איין אנדר. אבר ווילטו ע[ז] ניט טון כו" עכ"ל.

(38) ליבר הר יוסף איר דרפט מיך ניט ושט מונין וואז איך קאן טון וויל איך גערן טון... איך שרייב צום פעשטן רוזלן דז ער אזו שפילט זיא זולט מיר איין גיוולט שיקן אונ' זולט איין עצה לושן הער שרייבן דש מען אים ניק[ש] געב דא האבט איר מיר ניט וועלן פאלגן עכ"ל.

(39) שכתב יוסף נורלינגן... ליוסף אחר שהמיר שמואל שיטיב עמה להחזיק כל מה שבידו לחזק[ת] וז"ל זא ביט דין רוזלן אונ' מאנט דין אז איר אונקיל מאנן זול דש דז איר אונ' אירן ו י[ ] זון זולשט בווארנן וואז זיא נאך אין דיינר הנט אונ' איר חובות אונ' וואש זיא צו ווירדא הוט עכ"ל.

(40) וכן איתא בסימן כ"ב אחר שהמיר שמואל וזהו לשונו אונ' טוא אז איך דיר גטרויא אונ' ביזארג מיר דז מיין דז איך צו ווירדא פון ווען דוא בישט דאך איין נאמן דריבר.

(41) שכתב יוסף לרוזלן... וז"ל ווישט רוזלן דז מאיר אישט פון אוישפרק קומן אונ' האט מיר וועלן געבן י"ג זהו" דוך וואלט ער מירש ניט געבן איך גיב אים דען דיא שולד בריב אונ' איין קוויטונג פון דיר...

(42) וז"ל הכתב (של רוזלן) ווישט אז דוא מיד[!] שרייבשט פון דעם מאיר פון אוישפרק... וויא קון איך דיר דרויף ענטוורן דער שולד בריב דער שטיט י"ח זהו"ב קרן איך ווי[י]ש ניט אוב ער הוט דראן געבן ער הוט מיר נישט דראן געבן ווידר קרן ווידר ריבת דרום גיב אים די בריב ניט צו ליזן אום דז גע[ל]ט וכו' עכ"ל.

(43) ויוסף השיב... וז"ל ער בראכט הע[פט] יג בריב הער און די עצה גרוש אונ' וי"ל דז איך אים זונדרהייט שולדיג ווער דז ער מיך האט פון אולמא הער אויף דים וושר גיתיירת עכ"ל.

(44) איתא בכתב רוזלן... וז"ל ליבר אונקל ווע ה"ר יוזפ קומט זא הילף אין דז מיין חובות בוצאלט ווערדן פון דים גוי"ט יואר אונ' פון דין בעקן זיא זאלטן עש ד[ו]ך לנג ביצאלט הון.

(45) וכן איתא בכתב רוזלן... וז"ל ליבר אונקיל אכט דז די ביקן בצאלן בור אלן צינגן אונ' דער אלכסנדר עכ"ל.

(46) וכן איתא נמי בכתב... וז"ל ווישט ליבר אונקיל לאז מיך ווישן וויא עש איין גישטלט האט מיט דעם בעקן אונ' מיט דעם גויט יאר אונ' המירטלער כו" עכ"ל.

(47) והכתב אשר כתבה רוזלין ליוסף... וז"ל דעם זייא וויא אים זייא דוא הושט אים בעשטן גטאן אונ' גילאשן עכ"ל.

(48) לפי דברי רוזלן... וז"ל וויא דוא דרום בישט תפוס גיווארן אונ' אויף דז זעלביג מיין ערב בישט גיווארן דאז איז מיר גאר לייד... איך קום יוא דיינר תפיסה צו שאדין... דז צו ביזארגן אישט אז פיל אז דוא געבן הושט אים בעשטן גטאן אונ' גילאשן עכ"ל

(49) עיין בכתב... וז"ל נון ווישט ליבר אונקיל אז דוא מיר שרייבשט אז פון דר מסים וועגן וויא דוא דרום תפוס בישט גווארן אונ' אויף דז זעלב מיין ערב בישט גיווארן דז איז מיר גר לייד אונ' דוא הושט עז דיר זעלברט גטאן

דז דו ניט מיינן בריב האשט גע[ב]ן אז בלד זא היט איכש [מיט] אירם ווילן גטאן אדר העט עז [מ]יט דעם מרשלק איין ענד גימכט. נון אישט וואל פר זיהנדליך האשטו דיין מסים געבן דז דוא מיר ניט שרייבשט וזיא פיל אדר וואז דוא געבן הושט אונ" אוב דין דיא עירונים האבן ב[י]צוואנגן דז דוא פר מיין מס בישט אויך ערב גיווארדן מושטו עז [נ]יט געבן וואז דוא אין גיהיישן הושט זול איכש גע[ב]ן דז ווישטו וואל אוב מיר רעכט גשיכט אודר ניט אוב איכש שולדיק בין אודר ניט איך קום יא דיינר תפיס' צו שאדן... זא הון איכש פון דיין וויגן לושן אזו טון דז איך דיר גיפאלגט האב דז דוא ניט העשט גישפרוכן איך הוט דין אום זיין מס גיברוכט ווען אין נון אלז אישט מאכן די עירוני" אן קלאג בערבאר פענדין אין א[ ]ד' גוינט עז פון מיין חובות איין רייכטי" אויז אז פיל דוא געבן הושט א[י]ך בורכט עז ווער מיר ניט בעשי' [ר] עכ"ל.

(50) וכן איתא בכתב" שלה... וז"ל וויש ליבר אונקיל דז איך דיר דיין עניקל הון גשיקט דז דוא ניט לושט אונ" קומשט הער ווען מיין אונקיל מה"רר ברוך הוט מיך היא ביהלטן...

(51) עוד איתא... וז"ל דר' ליבר אונקיל וואלט איך דין גערן ביטן דז דוא מיט מירלן הער קעמשט ווען ע[ז] דין גוט דוכט זיין הער נו קומן דז דוא מיט אים קעמשט... ווילשטו עש ניט אום זונשט טון זא וויל איך דיר געבן ווז גלייך אונ' ביליך אישט כו' עכ"ל.

(52) כן יש משמעות בכתב שלה וז"ל אז דוא שרייבשט דוא מיינשט איך וויל ברכה היימל פר דיר מכין דוא טושט מיר צו ק[ו]רץ [ו]וען ווי וואלט איך זיא היימליך מאכין ווען דיין זון הי א[י]שט...

(53) וז"ל ז[ו]יין מון יוסף שרייבט מיר אום [י'] זהר" זייא איך אים ש[ו]לדיג כו' אבר ליבה רוזלן אלז א[י]ך איצונד איין שדכנות מיט אין הון גימכט דז ווישטו[.], אר' אידרמון וואל דז איך פאר אונ' נאך דער רעכט שדכן בין גיוועזין...

(54) שכן כתבה רוזלן... ח"ל ליבה מירלן אז דוא מיר גשריבן הושט פון דיין וועגן דז האב איך ביי דיין אונקיל גשריבן דז ער טו אז איין פריינט אונ' זוך דיינר און נעם ער האב דין דאך צו יוזפא רומהילט גיהולפן כו' עכ"ל.

(55) וכן איתא בכי בכתב של רוזלן... וז"ל ליבר אונקיל קויף מיר נוך י' גענוז דיא מוז איך נוך הון מיך נעמט וו[א]ונדר הושטו ניט בשר בשטילט וואז ז[ו]ן[ו]לטן וויר עשין אונ" [ב]ז[ו]ן[ו]ך מיר אום איין קוא כר אונ" ליש דין ניט פר דרישן דז דוא מיר אינש הויז אכשט וואז א[י]ך דרף.

(56) משמע בכתב ש[מ]ואל... וז"ל פון דער מסים וועגן האט שפרינץ פערלין משכנות מוזן איין ליגן פור וויא פיל די הוט אונ" מיין אונקל ערב פר דין גיווארדן אונ" זיא היישן ד' מסים אונ' דענוכט זאלין זיא דין פאר אן גירייפן די עירוני' אונ' וואז צו רינט דז זול פערלן געבן אזו איזער ערב גיווארדן עכ"ל.

(57) מתשובת יוסף... וז"ל פון דער ה' זהר' די איך שונלין זול געבן איך וואלט גערן אומדום רעכט טון שפרינץ שרייבט מיר עש זיין אלז איר וז"ל עכ"ל.

(58) מכת' שונלין אשר כתבה לרוזל[ין]... וז"ל וויש ליבר רוזלן דז מיר יוסף דיא ה['] זהר' ניט געבן וויל... אבר ווען דוא אים פאר שפר[ו]ן[ו]כשט וואז ער שאדין נעם פון דער ה" זהר' וויגן דז וואלשטו אויז ריכטן זו מיינא איך ער טוא עז עכ"ל.

(59) כתב שמואל לבת יוסף הנ"ל... וז"ל לוש מיך ווישן אוב די לע[כ]לעריין דז דינגליכט הוט ג[ע]בן עכ"ל.

מס' 37—59, ב-סימן ע"ד.

(60) חיים ושלום וכ"ט לכ' הדיינים האהו" והנמעים האלוף מה"רר יעקב ש"י ומחו" הנ[כ] יוסף ש"י בתחילה אתחיל לכתוב בלשון הקדש ואח"כ אבא' בקיצור גם הדברים בלשון אשכנז כדי שירוץ בו הקורא...

i. כתב הרב גמליאל מפיו וז"ל ווען ער די ברכה האט גיטאן דא האט עש אים ברויאן אונ" ער ווער עש גע[ב]ן אווא גוועזן דא וואלט ער יששכר ניט לאזן אום דאש קנס קומן כר עכ"ל.

ii. טען שמעון וז"ל מיר אישט איין געבן ווארדן פון איין פר דז זאלט א[י]ך נימנט געבן דען אין ביידן כר מיט נאמן האט מיר דער חתן איין געבן מיט זיין הנט כר.

(61) עתה אבאר בקיצור בל"א האט די אשה עדות אדר ראייה דז די נ' זהובי' דיא דער נאמן שמעון אינזן הוט דז זיא זיין קומין פון אירר נדוני'

אונ' לוי האט זיין נדוניא ניט ב[רו]כט אין דער מאש אז ראובן גיטענט
האט פון זיין טאכט' ווע[נ]ין זי אישט שמעון חייב צו געבן איר די נ"ז
מיד אן דחי" אבר קאן דש זיא ניט מברר זיין אונ' דז די נ"ז מוכטן לייכט
קומין זיין פון זיין נדוניא איין טייל אדר אל צו מאל זי זאל מן איר ניט געבן
דאש ממון צו אירן הענטן אלו צום איינעם מאל נורט זול זיא דש ב"ד מפרנס
זיין פנימי וחיצ[ו]ן וואז זיא בידרף אונ' קליידר בריוח ולא בצמצום ווען
דער מאן וארט אן איר אונ' עובר אויף דברי תורה דא זאל זיא דז ב"ד
משביע זיין דז זיא ניט האט כלום מנכסי בעלה אונ' קאן זיך ניט מפרנס זיין
במעשה ידיה אונ' וויל ניט מער פר טון ווען זיא בדרף קיין לייא צו אונ'ן
דא זול איר דז ב"ד פסקן צו געבן פון די נ' זהו' פרנסתה לחצי שנה או לשנה
לפי ראות עיני הדיינים אונ' קעם לוי אדר אימנט פון זיין וועגן אונ' היש
שמעון אנ' דש געלט זא אישט שמעון אים ניקש מחויב צו געבן אלז איך
אלש בשיידן האב לעיל באר היטיב בלשון הקדש הנה אהר' הדיינים טרחתי
ויגעתי בלי שהייה לאהבתכם וכדי למעט היצאה[!] פיזר הציר וכן הציר
בא בערב בשעה שרצינו לילך לב"ה וישבתי כל הלילה עד חצות לסד'
הא אשר כתבתי לפי שכלי ועתה היום יש נער סופר והעתיקו וזה נמשך
עד שעה אח' חצות ולכבודכם עלי לשלם פשיט [1] לספרא וא"ל לשלום
עליכ' יש"ג ועל כל דייני ישראל. כ"נ אהו. מחו' מש"ה טרוד משה לוי מינץ.
ס' צ

vi. שו"ת הרמ"א

רבה של קראקא, ר' משה ב"ר ישראל איסרלש, הידוע בכינויו רמ"א, נולד
בקראקא בערך בשנת ר"פ — 1520, ונפטר שם בשנת 1572. בצעירותו למד
בלובלין (עד 1550), זמן מה היה רב בשידלוביץ (ב-1556). תשובותיו הופיעו
לראשונה בקראקא בשנת ת' (1640). המובאות לקוחות מתוך המהדורה
הראשונה.

ר' ש. א. הורדיצקי, 'הגורן', כרך 1.

(62) פלו' שהיה נפרד זה כמה שנים מאשתו ובאו לפנינו לדין... וטען לפנינו
איך שראוה מדברת עם א' שחשדה ממנו וז"ל טענתו איך בין ביא מיינס ווייב
גיוועזן אונ' האב גזעהן דז זיא האט פיל עסקים גיהט מיט דעם פלוני אונ'
האב מיין שוויגר גיבעטן זיא זאלט אין אינש הויז ניט לאזן גין זיא האט
זיך נישט דראן קירט. אונ' דר נאך האב איך מיך אויש גיצוהן אין איין אנדר
הויז אונ' בין איין מאל גנגן אין דער גרבר גם דא האב איך גיזעהן מיין ווייב

אונ' פלוני גין מיט פלו' אונ' פלוני האט קיכלך גיטראגן דא האב איך גיצערנט האב גישפראכן גיא היים דא האב איך מיר איין גיועצט איך וויל נאר דען זעלבגן זמן בייא איר בלייבן אונ' בין אלזו פון איר גנגן האב זיא ניט אן גירירט... פער ב' שנים אן גיפערד האב איך וועלין ווידר צו איר קומן דא האט מן מיר גיזאגט וויא זי איבל גיהנדלט האט דז איך מיר האב איין גיועצט אז זיא סמא איז אונ' דז איך אל מיין טאג ניט צו איר וויל זא האבן מיר אין גיפרעגט האשטו עפיש מיר פון איר גיזעהן דא האט ער גישפראכן איך האב נישט גיזעהן וועדר איין מאל איז זיא גילעגן אין איין' בית החורף אויף דער בנק אונ' פלו' איז אים חדר גיוועשט זישט אב איך נישט גיזעהן. אדר איך גלויב וואול דז זיא סמא איז גיזארגן דען מן האט מיר אזו פיל גיזאגט דא האבן מיר אין גיפרעגט פון וועם ערש גיהערט האט זא האט ער גישפראכן ער ווישט עש ניט מען ווערט עש וואול אין זיין עדיות זעהן אויך העט ער אירגנש אנדרש מין עדי' ער ווישט איצונד ניט וועם עכ"ל טענות[יו].

(63) ח"ל העד הראשון איך האב גזעהן מיט מיין אויגן דז פלו' איז גישפרונגן פון איר איך העט גימיינט עש ווער איין גויה גיוועזט זא זאך איך פלוני כ' עוד העיד וז"ל אונ' האב זיא גיפונדן בייא איר אויף דר בנק ממש בעו"ה דאש מעש' [ה] אוי' [ף] אנדר גילעגן אונ' דר נא' [ך] אבר איין מאל עכ"ל העד הא'.

(64) וז"ל העד השני זא האב איך גפונדן זיא בייא אנדר פלו' אונ' פלוני' גיזעהן בעו"ה ליגן דען פלו' אויף פלונית אויף דער ערדן.

(65) ר' אביגדור בן הר"ז הדרשן העיד עליו וז"ל ואמר לי איך זאלט זאגן וויא זיא ח'ו זולט זיין איבר דען קרוג גנגן אונ' האט מיר וועלן מכן איין שטר אום י' טאלר אונ' אימר דז נאך גילאפין איך זולט זאגן אין פלו' הויז זולט זיא זיין איבר דען קרוג גנגן אונ' האט מיר גיוויזן חתימות איין כתב גיווע[י]ן אונ' ביגערט איך זאלט מיך דרויף חתמן זו האב איך ניט גיוועלט ואמר לי ווארום ווילשטו דין ניט חתמן האב איך דאך פיל עדים דז איך גיזעהן האב דז איין כתב איז דא האב איך נישט וועלין מיט צו שיקן האבן עכ"ל.

(66) ושוב העיד פלו' בן פלו' דא איך ל"ע¹ בין קרנק גיווארדן דא איז פלו' הבעל צו מיר גנגן אונ' האט מיר ד' טאלר אויף מיין שלחן גיווארפן אונ' האט צו מיר גישפראכין נים דיא ד' טאלר אויף צירונג ווען דוא ווערשט גיזונד זיין זוא ווערשטו מיר איין עדות זאגן אזו ביז איך ש"ל² גיזונד גיווארדן אונ' דיא ד' טאלר אים היישן אויף היבן אזו האב איך זאלן איין וועק ציהן דא האט איינר נאך מיר גישיקט ואמר אלי פלו' דוא ציכשט איין וועק גיב מיר אויף גישריבן וואש דיר ווישיגליך איז דא האב איך אימש ניט וועלן געבן דא האב איך איין משכון בייא פלו' גיהט דא האט ער מיר דאש משכון ניט וועלין געבן אונ' האט גיזאגט עש שט נישט דו האב איך אים עש גישריבן געבן דו איך האב מיזן זאגן וויא זיא גיוועלט האבן הוב מיר גידוכט עש איז יוא קיין ב"ד אונ' איז קיין עדות דרבייא עכ"ל.

¹ לא עלינו. ² שבח לאל.

(67) עוד העיד וז"ל אונ' האבן פון מיינס ווייב אך וועלן האבן זיא זאל עדות זאגן דא זיא אן איר נ[י]ט האבן קענן דר לנגן דא האבן זיא כמה פעמי' פון איר אונ' פון מיר וועלן האבן זיא זאל נאר אמן זאגן אויף דאש עדות דו איך גישריבן האב געבן אונ' ווייש איין גאט וויל קיין ביז בכל העולם פון איר עכ"ל.

(68) ושוב העידה אשה אחת ואמרה שאם רצתה לחטוא היתה יכולה להרויח מעות כיצד פלו' הבעל רצה להשכירה. ושוב העיד ר' ישראל בר יוסף דר נאך איז מיר פלוני הנ"ל ווידר נאך גנגן אונ' האט מיך גיבעטין איך זאל מיט מיינס ווייב רידן ער וואלט עש ניט אום זישט בגערן דא שפראך איך דוא זייא גאט וער דו איך זאלט מיין זיל פר זענקין פון געלט וועגן דא איז ער מיר נאך גנגען עטליך וואוכן דו ער נישט האט קענן פון מיר ברענגן דא האט ער צו מיר גישפראכן וואש שטעש דיר גיב מירש גישריבן איך וויל דיר עפיש שענקין דא האב איך גישפראכן איך טוא עש איין גאט וויל ניט אונ' ער האט וועלן האבן איך זאלט זאגן וויא איך פלו' מיט פלו' העט דר ווישט ח"ו עכ"ל.

(69) ... בעל האשה שהביא כתב לפנינו וכתוב בתוכו בזה הלשון דא זאג איך שלמה בר' אליעזר הלוי המכונה זלקינד אויף מיין חלק לע"ה נימט נאך צו לייד נאך צו ליב איך בין מיט פלו' גנגן אין דער גרביר גם כר' ...

גביות-עדות בלשון יידיש בשאלות-ותשובות

(70) עוד העיד בכתב ידו וז"ל נאך איין מאל האט לייצל צו מיר גישפראכן אויף פלונית זיא זיצט אובן אין דער שטובן פער שפערט אונ' עשין צווייא ארלייא פיש אונ' איין ויין זויף מיט אננדר דא בין גנגן אונ' האב אן גיקלאפט אונ' העט גערן מיט געשן דא האבן זיא מיך ניט וועלן איין לאזן אונ' איך האב גיהערט פלוני' מיט פלוני רידן.

(71) עוד העיד בכתב ידו וז"ל איך בין היים גנגן דא איז פלוני' בייא פלוני אונטר דער סיר גישטנדן אין דר פינשט' אינ' האט איר ברוין טשמלטי פעלצל אום גיהט אונ' אין אונטר העמד אלזו בין איך דר שראקן אונ' האב מיך מצער גיוועזט אונ' האב עש מיינם ווייב גיזאנט[!] אונ' דאש איז גיוועזן אונ' גיפערדליך אום ה' אודר אום ו' אין דר נכט אונ' דאז זאג איך אויף מיינ חל"ה¹ איך וויל עש אונטר דען פנים זאגן אונ' גלייך פר דעם ב"ד א[ו]נ' וואו מן וויל עש איז אייטל אמת עכ"ל.

¹ חלק לעולם הבא.

אותה שאלה עם כל גביות העדות מלה במלה נדפסה גם ב'שארית יוסף' (סימן לב) ובשו"ת מהרש"ל (סימן לג). כאן מובא הנוסח משו"ת הרמ"א, הקודם בזמן. יש להשוות השינויים בכתוב בין שו"ת הרמ"א (קראקא, ת'). בין שתי המהדורות של 'שארית יוסף' (קראקא, ש"ן, ופיורדא, תקכ"ז), ובין שו"ת מהרש"ל (מהדורה שלישית, למברג, 1859). התעודות הן מפראג, מקום המעשה.

(72) כתוב בשטר הסלוק והפטורים וז"ל אונ' מיר האבן גיטיילט אונ' אויף גיזאגט דאש שותפות. ס' כ"ב

(73) בנדון דידן שכתבו וז"ל ח"ו אוב דאש יתום שרה בת בועז ז"ל אב גינג דא הובן מיר אזו גימאכט דז דאש חלק בית של הית[ו]ם הנ"ל זול ראובן ירשן פ[ו]ן ית[ו]ם הנ"ל וכר' עד אונ' דאז איברג זולן זיא גלייך מיט אננדר טיילן דיא ב' הצדדים הנ"ל. ס' ע"ח

vii. שו"ת מהרש"ל

המהרש"ל — ר' שלמה ב"ר יחיאל לוריא — נולד בשנת 1510, ישב בבריסק ובווילנה. בשנת 1554 נבחר לרב באוסטרהא ולאחר-מכן בלובלין, שם נפטר בשנת 1573. רובי תשובותיו נכתבו בשנים 1554—1573. שו"ת מהרש"ל נדפסו

גביות-עדות בלשון יידיש בשאלות-ותשובות

ראשונה בלובלין בשנת של"ה 1574—1575, ופעם שנייה בלובלין בשנת שנ"ט (1599). שש-עשרה העדויות (74—89) הועתקו מן המהדורה השנייה, הלוב-לינית.

ר' ש. א. הורדוצקי, 'כרם שלמה', ב'הגורן'; גם 'לקורות הרבנות' שלו, 1911.

(74) מיר אונטן גיחתמת עדים זיין מודיע דז פער אונז איז קומן ר' נחמי' בן ראובן ז"ל... אונ' האט אונז גיבעטן דז מיר אים זאלין צו עדות זיין אונ' האט רבי יצחק... התראה גיטון פער אונז באופן זה... אונ' וויל אייך די נ שאך געבן די אייך מיין שוואגיר יונה הנ"ל שולדיג איז דהיינו מחלק רביעי' שלו וואז ער האט אויף די אורנדא אויז געבן... האט ר' יצחק הנ"ל גיענט-וורט איך וויל ניקש הלטן וויל זעהן אוב מיר יהודים ווערין פסקן אדר וועלכיר יהודי וויל מיך ניטן ור זיא צו מספטן אונ' וויל כלל וכלל נישט הלטן וואז מיר יהודים האבן אויש גישפראכן עז האט מיך גירויאן דז איך בין וער יהודים גישטאנדין... לויף ער וואו ער היז וויל.

יום ב' ח' שבט ש[ט ז'] [וילנא]

ס' ד'.

(75) במותב תלתא... ואתא... רבי יצחק בר שמעון והעיד... איך האב גיקויפט איין פרידיג בשר פון חזן דא זאך איך הניין דא האב איך גיזעהן איין שייצליכי סירכא דא זאך איך מיך אום אונ' דר זאך גימנט אין דעם ק אם טאדרס דר הער צו גין דא וויז איך אים דיא סירכא דא שפראך טאדרס לאז עז צו הנטצאן צו הקין אונ' טראג עז היים דר נאך וויל איך זעהן דא הקט עז דער חזן אונ' גאב מירז... דא שפראכן מיר מיר וועלן שיקן נאך דען חזן אונ' וועלן אין פרעגין תאמר ער האט דירז פער איין טרפה ורקויפט דא שפראך איך ער האט מירז יוא גיטרייבט...

(76) ושוב אתא... ר' יצחק בר יודא והעיד... יצחק שניידר האט נאך מיר גישיקט דא בין איך צו אים גנגין דא איז טאדרס און אהרן דרינן גישטנדן אויבר איין זייט ולייש... דא האב איך גיזעהן איין רעכטי סירכא אונ' ווען מן זיא העט שון אב גיריבן דא ווער בוודאי איין נקב גיוועזן...

מס' 75—76 בסימן כ

(77) ... ואתא לקדמנא ר' יצחק בן ה"ר יעקב סג"ל והעיד... וויא ער האט גיהארט פון אברם ברוינשוויג דז ער זיין כלה האט מקדש גיוועזן וער הר"ר פנחס אונ' ור אברהם אויש אונ' ור דען וועלי ביי זעלמלען אונ' דאז האט ער אויך אין זיינם בריב גילייאט.

(78) ושוב העיד מהר"ר מתתיה בן הר"ר שלמה... דז ער הוט אין אברהם ברוינשוויג בריב גילייאט דז ער זיך האט ור רופן אויף הר"ר פנחס... ווי ער האט זיין כלה וער זיא מקדש גיוועזן אונ' אין דונקט וויא יצחק שאול לאזרש זייא אויך איינר גיוועזן.

(79) ושוב העיד הר"ר פנחס... ער אין גיוועזן אובן ביא דען חתן אברם ברוינשוויג... דו חיים וועלי מיט דער כלה אונ' מיט דער מוטר און וועלשן גירעט איך האב ניט ור שטנדן וואז זיא גירעט האבן...

(80) ושר' העי' ר' חיים בר אליעז' דהיינו חיים וועלי הנ"ל... איך בין גיזעשן אויף דעם שטול דא איז די כלה אונ' די מוטר אונ' די שוועשטער אונ' האב דברים בעלמא מיט זיא גרעט... עטליכי וואוכן דר נאך האב איך אברה' הנ"ל גיזעהן און מוטיג דא האב איך אין גיפרעגט ווארום ער זיך אזו וויא טוט אונ' ווארום ער דיא לייט אום וירט ער זאלש איין ענד מכין דא שפראך ער צו מיר וויא זאל איך עז איין ענד מכין איך קאן ניט דא וראגט איך אין ווארום דא זאגט ער זיא איז מיין ארוסה...

(81) ושוב העיד ר' אברהם בר יחיאל דהיינו אברהם אויש... אברהם ברוינשוויג האט אונז גירופן צו דער צעך אונ' דא מיר האבן איין טרונק אים קאפ' גיהט דא האט ער מיך... גיבעטן מיר זאלין מיט אים אויף שטין צו דער כלה זי איז קיגן אונז איבר גיזעשן דא איז חיים וועלי הנ"ל דער מליץ צוישן זיא גיוועזן...

המם' 77—81 בס' כ"א, יום ה' י"ב שבט שי"ט לפ"ק... פה ק"ק קאזמיר.

(82) ...העדות שהוגבה על ר' יקר בר שמעון איך שהלחיש באזנה של בעולת בעל... וז"ל בל"א דורות ווילשטו מיט מיר ניט סנצן דאז דייני איז איבר גילט דוא נעמשט צו דרייא גאלד גילדן דערפון עכ"ל הרע.

ס' נ"ט

(83) ואתא לקדמנא רבי שמחה בר מנחם והעיד... וויא משה ליפשיץ האט איין יונגין ביא זיך גיהט צו דנצק ער האט גיהיישן הירש דא הוט משה ליפשיץ גיבעטין געץ איין בעל הבית פון בריסק דז זיין יונג הירש זול אויך אויף דער שקוטא פארן... דא האט מען דען יונגין גילאשין איין מאל פון בריסק דקויא דיא שקוטא איז פער זיך גנגין דא איז דער יונג דען אנדרין טאג קומן נאך צו פארין אויף איינם קליינן שיפל אונ' הוט גיבעטין מן זול אין

ווייטער מיט נעמן דא איז דער יונג גאר ווילד גיוועזין אונ' הוט זיך אומדר גיקריגט מיט דען גוים דא האבן דיא גוים זיך גיצערנט אויף אין איין מאל איז קומן דז זיך דער יונג האט מיט איין שקץ גישלאגין אויף דער יבשה בייא דעם שיף אונ' האט דאז שקץ וואל גישלאגין דא האבן דיא גוים גרוש רשעות דרויף גירעט אונ' האבן גישפראכין וויא זולן מיר קענן צו זעהן אונזר בלוט שלאגין... האט אים דער גוי נאך גיאגט אונ' הוט אין וועלין פנגין דא איז דער יונג גילאפין אונ' איז גיפלין אין איין גרוב מיט וושיר אן בארטן פון באך אונ' איז דער טרונקין... און איך שמחה הנ"ל בין דער בייא גוועזין.
היום י' ה' ו' ימים לחודש ניסן שכ"ט לפ"ק.
ס' צ"ו

(84) ... ואתא... ר' נפתלי בר מתתי' זל והעיד... ר' ראובן אונ' ר' אליקים האבן מיט אננדר גישפילט דא האט ר' אליקים איין גישטעלט אפשר איין זהוב דא האט ר' ראובן פר שפילט... דא האט ר' אליקי' גירע' דוא נאדלר ווארום נישטו מיר מיין געלט דא האט ר' ראובן ווידער גירע' דו לייגשט אז איין גנב אזו לנג ביז דוא מיר ביווייזט דז איך איין נאדליר בין...

(85) ושוב בא ר' יחא בר שמואל ז"ל שץ והעיד... איך בין אויש דעם שלאף אויף גיקומן... האב איך מיך אום גיזעהן וויא ר' ראובן איז באר הייבטיג גיזעשן אונ' זיין היטל איז ור ר' אליקים גילעגין דר נאך האבן זיא זיך גיאייבט אונ' גיצנקט מיט אננדר דא האט ר' אליקים גישפראכין... דוא בישט איין נאדלר.

(86) ושוב בא ר' שמואל בר מרדכי ז"ל והעיד... ר' ראובן אונ' ר' אליקים האבין מיט אננדר גישפילט דא האט ר' אליקים צו ר' ראובן גישטעלט אנדר הלבן גראשין דא האט ר' ראובן די אנדר הלבן גראשין גיוואונן... דער נאך האט ר' ראובן געלט אויש דער טש גינומן אונ' האט גירעט ציל דירש אב דא האט ר' אליקים אן גיהובן צו צילן אונ' האט ווייטער ניט גיוואלט צילן אונ' האט דאש געלט ווידר צו אים גישטושן... דא האט ר' אליקים גירעט דוא בישט איין נאדליר דא האט ר' ראובן גירעט צו ליב דעם חזן אונ' צו הערצקען אתם עדי' דא האט ר' אליקים דר נאך גיהיישן זיין יונג גין נאך דעם שמש אונ' המבדיל נאך דעם וואזנא...

המס' 84—86 בסימן ק"א.

יום ד' י"ז אייר של"ב

גביות-עדות בלשון יידיש בשאלות-ותשובות

(87) ... ואתא לקדמנא ר' יששכר בר פתחיה והעיד ... איך האב ניא גיהורט מעולם דז מן העט מקדש גיוועזין רחל בת חיים ...

(88) ושוב העיד רבי שמעון בר יוסף מררי ... איך האב מעולם ניא גיהורט ...

(89) ושוב העיד והוד' ר' יחיאל בר משה מאיר הכהן ... וז"ל בל"ה ובל"א¹ ... דער דאש קול הוט מוציא גיוועזין האט נישט פון מיר גיהערט אונ' איך וויש ניט ווער דאש קול ... האט אויף גיבראכט.

יום ה' כ"ה אייר של"ב לפ"ק ... פה ק"ק ביצאץ

מס' 87—89 בס' [ק"ב].

¹ בלשון הקודש ובלשון אשכנז.

viii. 'שארית יוסף'

רבי יוסף ב"ר מרדכי גרשון כ"ץ, המחבר של 'שארית יוסף', נולד בקראקא בשנת 1511. הוא גיסו של הרמ"א. חמישים שנה עמד בראש ישיבה בקראקא ושם נפטר ב' 1591. טכסטים ביידיש מצויים בשני סימנים בחיבורו, ושניהם צוינו בתאריך (של"ט — 1578, ושי"ח — 1558). השאלה משנת שי"ח הובאה גם בשו"ת מהרש"ל, סימן לג, ובשו"ת הרמ"א, ס' יב, מלה במלה (ראה למעלה מס' 62—71).

הספר 'שארית יוסף' נדפס בקראקא בש"ן (1590); זה ספר של שאלות ותשובות יחד עם פירושים לש"ס ולטור חושן משפט. השו"ת חזרו ונדפסו לחוד בפירודא, תקכ"ז. מובא לפי המהדורה השנייה.
ר' ח. נ. דמביצר, 'כלילת יופי', דף ד, הערה ג.

(90) איצונד' איין יאר בין איך איב' ים גיצוגן דא בין איך גיקומן קען רודוס גרוש רודוס דא בין איך קרנק גיווארן דא איז איין אלטר יוד גיקומן צו מיר אונ' האט מיך גיפראגט פון וואנן איך וויר. דא האב איך גישפראכן פון קראקא דא האט ער גישפראכן ער וויר אך פון קראקא אודר בייא לנגי יארן איצונדרט קען איך נימנט ניט. דא האב איך גישפראכן א[י]ר מויכט ווא[ו]ל מיין שוועהר גיקענט האבן ער האט גיהיישן משה דלס ... דא האט ער אן גיהובן אי[י]א דער דא דער טרונקן איז יצחק משה דלס זון דער איז דיין שוואגר גיוועזן ... ער איז גיפנגן גיוועזן אין אייזן גנגן אפילו דער נאך דא מן אין האט אויז גיליזט ...

יום א' כ"ה חשון של"ט לפק. סימן ל"ב

א. שו"ת מהר"ם מלובלין
(מנהיר עיני חכמים)

ר' מאיר ב"ר גדליה — המהר"ם מלובלין — נולד בשנת 1558. ב־1582 נתמנה ראש ישיבה בלובלין, ב־1587 — ראש ישיבה בקראקא, וב־1595 — רב בלמברג. בשנת 1613 נעשה שוב רב וראש־ישיבה בלובלין ושם נפטר בשנת שע"ו (1616). קובץ שו"ת שלו, 'מנהיר עיני חכמים' הוצא על־ידי בנו בשנת שע"ח (1618) בוונציה. המובאות הן ממהדורה ראשונה זו.

(91) שהעיד כמ"ר אברם בר ראובן וזה לשונו בלשון אשכנז דז איך אברהם האב גיהערט מן כמה גוים הן על ידי דז מען איז קומן צו רידן אוך ל"ת¹ דז כמה גוים האבן גיזאגט אודות ההורג הי"ד² כמר יודא אחיו של קערפל דז זיא האבן מעיד גיוועזין דז ער נהרג גיווארין מן הרוצח פווי'ל ע"כ. יום א' י"ד שבט שנ"ז

¹ לפי תומו. ² ה' יקום דמו.

(92) שהעיד כמר ראובן בן הח"ר שמואל וז"ל ב"לא עש איז נוא ג' שנים אויף דען מכס צו יורבר"ג האב איך אימר דארן גיהערט מן כמה עכום לפי תומם דז דער פאיוול האט הורג גיוועזין כמר יודא הי"ד... יום ב' ט"ו שבט [שנ"ז]

(93) שהעיד כמר ראובן בן הח"ר שמואל הנ"ל... דז יענדר"זי ליסבס"קי האט לפי תומו גיזאגט ווי דער רוצח האט אים גיזאגט דז ער האט הורג גיוועזין אחיו של קערפל...

(94) העיד כמר כתריאל במהר"ר מאיר... איין גוי היישט יענדרזי ליסא"בסקי וכו' האט גיזאגט וויא ער האט מיט דען רוצח גוטר דינג גוועזין... האט ער אים... גישווארין דז עש זיין ערבט איז וואש זאל ער פיל ליקנן מען ווערט אין דאך פון דאש יהודי וועגין ניט אום ברעונן[!].

מס' 91—94 בס' ז'

(95) ...העדות שהוגבה בקאשטנדי"נא... וז"ל דא בין איך אויש דען וואגין גישפרונגן אונ' האב גימיינט דער בר משה תושב רובשוב ער שלאפט אונ' האב אים דען קאפ אויף גיהובין דא איז ער טוט גיוועזין אונ' דער קאפא האט אים גיהנגן¹ אן קנה ושט... ס'ח'

¹ במהדורת מיץ (תקכ"ט): גיהאנגן.

(96) שהעידה המשרת' של כמר שמעון מרת מר' וז"ל איך אונ' דער בחור משה זיין אין הויז גישטנדן דא האבן מיר די קמיר¹ אפין גיזעהן דא האב איך גיפרעגט... וואורם² איז דיא קמיר אפין השיבה הבתולה הנ"ל רחל אשת אבי איז הרויש³ גנגן...

במהדורת מיץ : (1) קאמיר, (2) ווארום, (3) ארויש.

(97) וז"ל של ר' יהודה הנ"ל בל"א כמה שעות דער נאך זיין קומן כמה עכר'ם אונ' האבן גיזאגט לפי תומן עש האט זיא נימץ גיפרעגט ווי מאס"קוויטר האבן ויל סוחרים אום גיבראכט די דא האבן ולעגן מיט אונזר' ואלק צו גין... אמר ליהודי' פריץ אחד דרך שמועה שאמר להם בלשון זה איר יהודים שלעפט אייך ניט אום אין דער מאס"קווא דארטין בייא דער סטא"ליצא איז איין יהודי אום קומן... ער האט שטיוול אום גיטראנן[!]... בשנת שע"א ס' קכ"ח.

(98) ואתא... הר"ר שמעון בן הק"ר יעקב והגיד... איך בין גיוועזין בעיר סרא"קה דא האבן מיר גירעט מיט איינעם וואלאח פון דען הרוגים וועגן דיא מען האט הורג גיוועזין בארץ וואלי"חיי...

(99) העיד כמר ישראל בר שלמה... איך בין גיוועזין צו ארהי"אב דא האב איך גיפרעגט אויף דיא הרוגים... דא האבן עטליכי עכו"ם גיזאגט מען האט זיא גיטרענקט אונ' עטליכי האבן גיזאגט מען האט זיא אים וואלד אום גיבראכט אונ' דער נאך האבן עטליכ' עכו"ם אויך גיזאגט אום גיפערד אז זיא זיין גיוויש אום קומן... האט די עכו"ם זיין בעל גופית איין פטשיל גיהט אויף דעם קאפ"א האב איך דער קענט אז דאש איז ניסנש פטשיל גיוועזין...

(100) העיד מנחם בר אברהם... איך בין אויך גיוועזין צו אהרי"אב... אונ' האב גיזעהן די פעטשיל...

(101) ושוב העיד יצחק בר אלעזר... איך בין גיוועזין צו סראק"ה דא האט מיך ביגעגינט איין וואלח פון אהריא"ב ער היישט שטעפ"לנקא אונ' האט צו מיר גירעט זיך דוא בישט ניט אום קומן ב"ה עש האט מיר בנג גיטאן אויף דיר דוא בישט נאך יונג...

(102) ושוב העיד הר"ר שמעון הנ"ל עש איז צו מיר גיקומן אום גיפערד איין עכו"ם צו עיר סר"אקה אונ' האט מיר גיזאגט איך בין אויך גיוועזין דוא מען

האט די יהודי גיווא"לווט ... דא האב איך גיזעהן אז מען דרייא יהודי אויש אירר הערברג האט גינומן אונ' האבן זיא גיבונדן אונ' אונ' האבן זי גיפירט מיט דעם ממון אווע' ... דא האבן זי מיר גיענטווערט דער בורק"לא פון אהרי"אב האט גיהיישין מיר זאלין די יהודי ברענגען צו אים מיט אירם ממון ...¹

מס' 98—102 בס' קל"ב

¹ השנה לא צוינה, אך בין השאלה שקדמה ובין השאלה שבאה אחר-כך הן משנת שע"ג (1613). גביות-העדות נשלחו מבית-הדין בבאר אל בית-הדין שבלובלין.

(103) וז"ל את' זיין דען זעלביגן טאג אום גיקומן.

(104) העיד כמר אהרן בר נחמן שבא לכפר בוט'ישאק ואמרו לו הע"כום וז"ל וואש שלעפשו דין אום מען האט דיא יהודי גיהרגט אונ' מען האט זיא אין וושיר גיווארפין אונ' איינר איז אויש גישוואומן אויף די אנדרי זייט ... לסוף מען האט דען אוך גיהרגט ...

דער נאך בין איך קומן לכפר דינו"אן דא האט מיר איין עכו"ם גיזאגט איין יהודי איז נקיט אנטלאפין אויש דעם וושיר הנקרא פר"ט אונ' איז קומן ... צו איינר עכ"ום איין אלמנה דא האט זיא אים געבן איין העמד וכו' עד[!] נייערט איז אויש דעם כפר ארויש גנגן דא זיין ב' גולנים נאך קומן ... אונ' האבן אין איבר אנ"יז דער טרענקט.

מס' 103—104 בס' קל"ג

(105) ואתא קדמנה כמר שלמה בר משה והגיד ... איך בין גיפארין איבר כמר אפרים בר יצחק דארף אונ' האבן דארטין נכט לעגר גיהט דא האט כמר אפרי' הנ"ל צו מיר גישפראכן מען האט מיר גיזאגט ווי לאה בת מה"רר אברהם וויל איין מאן נעמן אונ' זיא איז מיר שולדיג גיב מיר איין עצה דז איך זאל מבלבל זיין דיא חתנה ביז מיינס זמן פרעזן ... איך ביט דין זיר טוא מיר דאש צו ליב דז זיא זאל קיין מאן נעמן אונ' מייין חוב זאל ניט ור ולין זיין זאג וויא זלמן בן יעקב פינט"שוק ווער ארויש קומן אונ' האט גיזאגט וויא דיא יהודית אונ' איין יהודי מפרי"לוק קרוב לשתי שנים האט איין שוורצין בארד איז אין דארף אונטר בילא"הראד ...

(106) ועוד העיר כמר שלמה בר משה ... וויא כמר אפרי' בר יצחק האט מיר גיזאגט וויא ער האט גיהורט וויא איין עכ"ום ווער קומן צו לאה ... את'

האט גיזאגט וויא זלמן בר יהודה איר מאן לעבט דא האב איך גישפראכן
תאמר איין יהודי האט דאש ביוועריי אויך¹ גיטאן דא האט ער דרויף גילאכט.

¹ במהדורת מיץ : אויף.

(107) שוב העיד כמר אפרים בר יצחק... איך האב גיטרונקן ביא כמר יעקב
בן הר"ר דוד נאך חנוכה דא האב איך ניהורט... וויא איין עכ"ום האט
גיזאגט וויא זלמן בר יהודה חזן מפרי"לוק¹ לעבט...

¹ במהדורת מיץ בטעות : מערי"לוק

(108) ושוב העידה מרת רוחמה בת יצחק הלוי... ווי לייט העטין גירעט מיר
וועלין הרין ביז זיא ווערט חתנה האבן דא וועלין מיר וער מישין דיא חתנה
אונ' וועלין זאגין ווי דער מאן לעבט איך ווייט ניט פון וועמין איך האב דאש
גיהורט איך האבש וער געשין...

(109) ושוב העיד כמר דוד בר אשר... איך בין גינגין אויף דען מרק צו
דער קליט דא איז קומן איין עכ"ום איך קען אין ניט האט צו מיר גירעט
איז דער יהודי קומן דער דא האט אין קרי"בי פיש"כא הויז גיוואונט האב
איך גירעט אזו זאלין אונזרי שונאים קומן אז ער לעבט נאך. ער ווערט ניט
קומן אל זיין טאג האטער משיב גיוועזין אזו זאלין מייני קינדר לעבן אז
ער לעבט איך האב אין גיזעהן הינטר דעם וושיר... ער קאן ניט ווישן ווען
עש איז גיוועזין וער יריד יער"סלב שע"ב לפ"ק אדר דער נאך עכ"ל.

(110) ושוב העיד יהודה ליב בר נתן... איין עכ"ום איז קומן אויש דער
טאט"ריי אונ' האט שמועות גיזאגט... דא בין איך גיקומן אונ' האב גיפרעגט
פון וועגן דיא יהודים הלבין פון אסטר"אזאק וואו זיא זיין הין קומן דא האט
דער עכ"ום גיענטווערט איך בין לנג אויף דער שיף גיוועזין נוא י"ד שנים
אונ' איין יהודי פון פרי"לוק האב איך אויך דארטין גיזעהן.

(111) ושוב העיד עוזר בר מרדכי... איך בין גישטנדין אויף דען מרק איז
איין עכ"ום צו מיר קומן עש איז גיוועזין נאך פורים צייט אונ' האט גירעט
איז דער יהודי קומן דער אין קרי"בי פיש"כא הויז האט גיוואונט איך אונ'
ער זיין תפיס[!] גיוועזין ביא איינס הרין

(112) ושוב העיד כמר יצחק בר מרדכי... איך האב ביא הר"ר מאיר בר
נתן גיטרונקי אונ' איז ליב בר נתן אויך דארטין גיוועזין... האט ליב הנ"ל

גירעט צו מיר זע דיא אלמנה לאה... זאל חתנה האבן מען זאגט וויא איר מאן זלמן לעבט גיוויש אונ' ווערט אין קורצי צייט קומן... האט הר"ר מאיר הנ"ל ווידר גירעט וואורום גישטו ניט צום א"בד דא האט ער משיב גיוועזין ווען מען ווערט בידרפין דא וויל איך זאגן עכ"ל.

(113) ושוב העיד כמר דוד בן הק"ר יקותיאל דער עול' האט גירעט וויא זלמן חזן נאך לעבט האב איך גיפרעגט למחר כמר שמואל בר צדוק איז עש אמת דז ער נאך לעבט האט ער משיב גיוועזין מען טרייבט הצרכות¹.

¹ השנה לא צוינה כאן. גביות-העדות שייכות לשנים שע"ב—שע"ו (1612—1616). כיוון שבשע"ו נפטר מהר"ם מלובלין, וקודם שע"ב אי אפשר היה להן, לפי סעיף 109, להיכתב.

(114) העיד כמר יצחק בר מרדכי... וז"ל איך בין גיוועזין אין דער וואלי"חיי בעיר סטע"פנאוויץ דא איז איין יהודי פון ברה"א דארטין גיוועזין דא האט מיר גיזאגט אונ' גיוויזן דא גיט דער גזלן דער דיא שני יהודי' פון פרי"לוק דער טרענך' האט אונ' איינר איז זלמן חזן מפרי"לוק... און דער יהודי הנ"ל האט גירעט אונ' איין בריב גישריבין מעכט דאש קהל מפרי"לוק בייא מיר שטין מעכט איך איין נקמה טון אן דיא גזלנים¹.

מס' 105—114 בס' קל"ד

¹ במהדורת מיץ מצויים שינויים אלה בכתיב: במקום מען—מן; זיר—זער; ור ולין—פר פאלין; גיהורט—גיהערט; וער מישין—ווער מישין; וער געשין—ווער געטין; גיוואונט—גיוואנט; וושיר—וואשיר; וער יריד—ווער יריד; גיענטווערט—גיענטווארט; וועגן—וועגין; קומן—קומין; הרין—הערין; וואלי"חיי—וואל"חיי; דער טרענק'—ערטרענקט.

(115) שהעיד כמר משה בר יעקב וזה לשונו אזו האבין כמה פעמים כמה קאז"קין גיזאגט זייא גאט גיקלאגט דז דער ריצר דער יהודי ברכה אזו שייצליך אוועק קומן¹ איז מען האט אים מיט דען קארדעס צו הקט אונ' צו שטאכן...

(116) וז"ל העד דא איז ארויש גישפרונגן אויז אונזרס חיל איין יהודי דער האט גיהיישן ברכה בן הק"ר אהרן מטי"שאוויץ... אוך זיין ואט'²... האט גידינט צווישן זיא אין דען חיל אויף ג' סוסים דא איז ער גישפרונגן אויף זיין סוס וכו' ב' ג' פעמים כסדר המלחמה.

מס' 115, 116 בס' קל"ז

¹ במהדורת מיץ: גקומען. ² במהדורת מיץ: פאטר.

[ראה גם מס' 126, מובא גם על-ידי ש. דובנוב ב'ייוור. סטארינא' (1909, ב, 1) ועל-ידי ב"צ כ"ץ בספרו 'לקורות היהודים ברוסיה', עמ' 46 ששם נקבעה השנה כדין: שע"א — 1611].

x. שו"ת 'משאת בנימין'

ר' בנימין אהרן ב"ר אברהם סלאניק, המחבר של 'משאת בנימין', התגורר בצעירותו בקראקא, עוד בחיי הרמ"א. אחר-כך נתמנה ראש ישיבה בשלזיה; משחזר לפולין נבחר לרב וראש ישיבה בפודהייץ. רובי תשובותיו מסומנות בתאריכים מדויקים והן משנות שנ"ו—שע"ט (1596—1619). בשנת 1619 ניטל מאור עיניו (ר' ס' קו וקט). הספר הופיע לראשונה בקראקא, שע"ג (1633). המובאות כאן לקוחות מתוך המהדורה השנייה, מיץ, תקל"ו. ר' עליו M. Brann, Geschichte der Juden in Schlesien, 1913, גם ח. נ. דמביצר, כנ"ל, כרך 2, דף כא ואילך.

(117) וז"ל העד הראשון אונ' פון ק"ק פאהרבי"טש האט מען אין גפירט קען דער ווינצא נאך דעם איז כמר אברהם קומן דר אין גפירט הא' לק"ק ווי"נצא.

(118) וז"ל העד השני דער נאך האט מען ליבן גפירט קען דער ווי"נצא צו דעם נט מס' 117, 118 בס' כ"ב

(119) ... היום יום א' ז' אלול שס"ה ואתא לקדמנא כמר מרדכי מארדוש בן הח"ר שלמה והגיד בת"ע... איך אונ' איין וועלשר יודי זיין גיזעשין צו יאס און דער וואלח"יי אר' איז גיזעזין ביא אונש איין יודי פון לעלוב ושמו היה אייזק גלעזר ער האט גערביט חמאה גבינה. ער האט אן גיהובן מיין בלייבן איז היא ניט איך וויל פארין קען גאליץ וויל לקריץ אויף קופין אולי ווער ווער איך צו וואש קומן... בקרוב ימים נאך זיין ציהן איז איין קול קומן וויא איין מלחמה איז קומן אויף גא"ליץ... אחר הדברים האלה זיין מיר גיזעשן צו יאס על יום השוק איז קומן איין גלח צו דעם וועלשין יהודי האט מיט אים גירעט מענין המלחמה הג"ל ומענין הריגת היהודי הנ"ל אזו בין איך אויך דערצו גיקומן דער גלח האט גרעט בלשון לעז איך האב עש ניט זער וואל פר שטנדן האב אים גיבעטן דז ער זאל עש זאגן בלשון של וו"אלחיי... אזו האט ער מיר גיזאגט... ס' מ"ה

x. שו"ת 'גבורת אנשים'

גוף הספר הוא משל ר' שבתי כהן, בעל 'שפתי כהן' (הש"ך), שחי בשנים 1621—1663. ואולם בסופו נדפס אוסף קטן של שאלות ותשובות מאת אביו, ר' מאיר כ"ץ בן מהר"ר משה ז"ל אשכנזי. ר' מאיר היה רב בדאנהויזן, אמסטי-באווי ואחר-כך במוהילב. רוב התשובות באוסף נכתבו אל ר' יהושע, בעל 'פני יהושע'. התעודות ביידיש באות מתוך השו"ת של ר' מאיר כץ והן מזמן ישיבתו במוהילב. התעודות מסומנות בתאריכים והן לקוחות מתוך המהדורה הראשונה, משנת תנ"ז (1697), דיסוי (באותיות אמשטרדם).

(120) יום ו' כ"ג תשרי תא"ל הגדתי אני עדות בפני ב"ד של ג' וז"ל איך בין גוועזן בדובראו"נא בין איך בשבת אויז דער שול קומן איז היקר הר"ר ל[י]ב מדובראו"נא מיט איין פריץ גשטנדן האט וואש גשמועת' האט הר"ר ליב צו מיר גשפראכן הערט צו רבי דער שמש ממהלו"י איז בער"ה גוויש אזעק האט ליב גשפראכן להפריץ זאג פר אונזר עלשטן וואש דוא פר אונש האשט גזאגט. האט דער פריץ גשפראכן קען קטא"וי איז עש און זיכר צו פארן. איך בין אליין גפארין מן האט איין יהודי גהרגת מן האט אים גפונדן אונטר איינן בוים... איין יהודי פון מאהילא"וו איז גפארן אין ספרווי"ס צו רבי ליזר לויל"נא איז ער גהרגט גווארון דא ער ווידר מויל"נא צו רוק איז גפארן...

(121) שוב הגיד כמר בן יעקב בפני ב"ד... בזה"ל דער תליון ממאהילא"וו איז צו מיר גקומן. אונ' האט גשפראכן לפי תומו גאט געב דז דער רוצח זאל מיר אין דיא הנד קומן. דער דען גוטי יודן האט גהרגט. דהיינו השמש. האב איך גשפראכן וויא פאלשטו אויז. האט ער גשפראכן איך בין גוועזן אין איין קרעטשמה אצל יהודא. איז דארטן איינר גוועזן מיט נאך איינעם. האט יענר מיר איין שאק מעד גקויפט. אונ' האט צו מיר גשפראכן איך פערכט מיך איך ווער צו דיר אין דר הנד אריין קומן...

(122) שוב העיד כמר אפרים בן מאיר כ"ץ הנ"ל וז"ל בלשון רוס"יא איין גוי האט מיר גזאגט לפי תומו וואש שקאלניק שטא נאשקלנאם זשיוואל יזאיעזאלי יאסא יאק יאן קורי רעזויא איסטים נזאם שטא יאן קורי רעזוי. האב איך גשפראכן דא ווערט דיא דריטי קאפ זיין. ווערט דעם רוצח ארוש געבן. האט ער משיב גוועזן טאם באהטי מוזיקי נע בארזדה אזמוט. עכ"ל.

מס' 120—122 בדף ל"ב, ע"ב; ל"ג ע"א

תעודות אלה נדונו בהרחבה בוויכוח שבין ש. דובנוב לא. הרכבי. ראה במבוא.

xx. שו"ת 'בית חדש'

ר' יואל סירקיש — בעצם ר' יואל ב"ר שמואל סג"ל יפה; ידוע בכינויו ב"ח (ראשי-תיבות של ספר שאלות-ותשובות שלו, 'בית חדש'). נולד בשנת שכ"א (1561) בלובלין ונפטר בשנת ת' (1640) בקראקא. ישב על כיסא הרבנות בפרוץ'אני, לוקוב, לובלין, לובומיל, מזביז', בלזא, שידלוב, בריסק וקראקא. התשובה בעלת התאריך הקדום ביותר היא מלובומיל משנת ש"ס (1600). השאלות-והתשובות משנות שע"א—שע"ד הן מזמן שבתו בבלזא; שע"ה—שע"ח הן מבריסק, ושע"ט ואילך מקראקא. כרך ראשון של תשובותיו, הידוע בשם 'שו"ת ב"ח הישנות', הופיע ראשונה בשנת תנ"ז (1697) בפראנקפורט ע"נ מיין. הכרך השני — 'שו"ת ב"ח החדשות' — בקוריץ, בשנת 1785. שני הכרכים מכילים חומר היסטורי רב. מספר גדול של תשובותיו נדפס עוד ב'שאלות ותשובות הגאונים בתראי'. המובאות כאן הן משני הספרים במה-דורתם הראשונה.

ר' ח. נ. דמביצר, כנ"ל, כרך 2, דף 18 ואילך.

(123) ... איך בין גיקומין קען סמאלנציק האב דארטין גיפונדן לייט לערך שמנה מנינים אונטר אין זיין גוועזן פיר אדר פינף בעלי בתים מקראקא ... אח"כ אז איך בין חולה גוועזין דא האט מיך מיין שוואגר ... גווארט אין מיינם חליות נאך דעם איז איין יהודי גשטארבן האט מאן גיזאגט איינר פון קראקא איז גשטארבין אונ' דאש קהל האט משתדל גוועזן דז מן זאל געבן מקום קבורה מאן זאל ניט איין וועק פירן ...

שו"ת ב"ח הישנות, ס' ג"ו

(124) העיד הישיש כמר יעקב בר אשר כ"ץ איך בין באותו פעם אך צו סמאלנציק גוועזין האב איך גהוארט דאז איין יונגר מאן פון קראקא איז גשטארבן. שו"ת ב"ח הישנות, ס' ג"ו

(125) עוד הובא עדות וז"ל ... איך בין גוועזין צו סמאלנציק דוא מיכל קראקוור איז גשטארבין איין יונגר מאן קיין בארט צו מאל גהאט איין ווינציגל האט אים אויש גשפראצט איז זוימר שפרענקליך גוועזין אויף דען שטערין איבר דער נאז אונ' מיר האבן משתדל גוועזין איין בית הקברות דער ערשט דער אויף דען קברות ליגט איז איין יונג גוועזין ... אויך ליגן זיסט כמה נפשות דארטין.

ה' כסליו שפ"ט בעיר וילין. שו"ת ב"ח הישנות, ס' ג"ו

(126) מיר י"א בעלי בתים זיין אים חיל גיוועזין איז ארויש גישפרונגן איין יהודה ברכה ב"הקדוש אהרן מטישוויץ האט גדינט אויף ג' סוסים איז

גשפרונגן צום חיל של מאסקוויטר ב' וג' פעמים כסדר המלחמה... ע"כ תורף העדות שקצרתי מגוף העדות שהאריך בספור דברי' דהעד הנ"ל בפני ב"ד ד"ק.

פלוריינוב ביום ב' ה' כסליו שע"ד¹...

שו"ת ב"ח הישנות, ס' נ"ז

¹ ראה למעלה מס' 115—116.

(127) במותב תלתא ב"ד כחדא הוינא ואתו לקדמנא האחים החבר שלמה וכמר אברהם בני כהר"ר דוד הכהן והעידו בת"ע בעונש אליו"ע¹ וז"ל בל"א מיר האבין גיזעהן דען יהודי פון ק"ק בעלזא דער דא איז קומן מתעסק מחמת דיא עגונה מר' חינא בת יוסף הלוי מק"ק בעלזא דז איר מאן האט כופר גיוועזן אונ' האט גיהיישן מרדכי בר יעקב... דער יהודי האט מיט אונז דהרויז גרעט אונ' האט גיזאגט וויא ער האט גידינט אין דער רואטי זעלניר מן השר פטאצקי השר של קאמניץ אונ' מן האט איין קול אויף גבראכט וויא ער האט איין סוס גשטאלין האט מן אין גיהנגן...

יום ב' ד' אייר שפ"ד לפ"ק פה לעטיששאב.

, אם לא יגיד ונשא עונו.

(128) ניסן בר יוסף הלוי... העיד בפנינו בזה הלשון שהוא בכמו ה' שנים או ששה שנים בין איך גיוועזן אין דער אוקריינא אונ' בין קומין צו קאפיל בק"ק חואפטאווא דא האט ער מיך גפרעגט וואש טושטו היא דא האב איך אים גיזאגט איך בין חוקר ודורש נאך דעם משומד דער האט גהאט מיין שוועסטער דא האט ער גישפראכין אז ער איז נויא לנג גיהנגין גיווארדין... ושוב העיד בפנינו בזה הלשון בחש"מ¹ של סוכות ש"ע דא איז גיקוימין צו אונז איין גאסט שמו ליזר מלובמלא אונ' האט זיך אן גדינקט בייא אונז עשן... דא האט דער ליזר גישפראכין מארדוש דער היבאמס זון פון לאדמר איך האב מיט אים גיגעשין אונ' גיטרונקין אין דר בויאדא ווא מן אש ברענט... דער נאך בין איך קומין קען מעזריטש דא האט מן מיר גיזאגט... דיין חבר... דער האט כופר גיוועזין דער נאך בין איך ווידר קען מעזריטש קומין מיט גוואנט צו פארין האט מן מיר גיזאגט מיר האבן אונזרין ליבן טאג דער הארט אן דען משומד מן האט אים גיהנגן.

יום א' ט"ז חשון שעב ב"ק בעלזא.

¹ בחולו של מועד.

(129) ואתא לקדמנא... אברהם בר יוסף הלוי אחי של העגונה והעיד... וז"ל איך האב דען משומד גיזוכט האב אין גיזוכט צו קארץ האט מן מיר גזאגט ער ווער צו קארטשי האב אין גזוכט דארטן איז ער ניט דא גיוועזן האט מן מיר גיזאגט ער ווער צו סודילקאווי... ער האט גיהיישן מארדוש. איצונדרט היישט ער אלכסנדר... האט מיר כמר חיים פון סודילקאווי גיווערט איך זאל ניט צו אים גין דען ער דריט אונ' שפריכט ווא איך איין ברודר אין דער וויש וויל איך אים הרגין דען זיא האבן מיך צו דער שמד גבראכט...

יום ה' י"ח כסליו שע"ב לפ"ק פה ק"ק לאדמרה.

מס' 127—129 בשו"ת ב"ח הישנות ס' ע'.

(130) אתא... אברהם בר שלמה והגיד... אין דער שרפה ירעסלב דא האב איך גזעהן את כמר דוד בן הר"ר שלמה חתן ר' מרדכי צורף דא האב איך צו אים גרעט מיר האבן צייט צו לויפן דא איז ער גלאפן פויר אונ' איך נאך אז מיר זענין קומן אן וועל בארסקיש הויז דא האב איך מיך גישיידן פון אים... דאש פייאר איז גוועזן אויף אלי זייטן איך האב נויא קיין יהודי מין גזעהן...

(131) איך בין גוועזן צו ירעסלב כמעט איין גנצה שבוע אחר השריפה אזו האב איך גהוארט רידן אונ' מקונן זיין על השריפה אזו זיין פיל לייט גשטנדן אונ' האבן מספר גוועזן אין דען לשון זע בעו"ה וויא זיינן דא אוועק קומן איין פאר יונגי לייט אז דיא ריזן האבן זיא גנענט ליב ציפרש און דוד טעמוש... ליב איז נאך ניט פר הנדן אונ' דוד ליגט פר ברענטער הייט. האב איך גפרעגט וויא קאן מן ווישין דז עש דוד איז האט איין חענטשינר אודר איין שידלבר משיב גוועזין אייא ער איז יוא דן ער איז גילאפן ארפוט פון דען הויז¹...

¹ בתשובה חוזר המשפט בשינוי לשון: 'ואין לסמוך על מי שהשיב ואמר אייא ער איז יוא ער, דען ער איז גלאפן הראב פון דעם הויז.'

(132) כהר"א משה הנ"ל וז"ל בל"א דען גוף דען מיר גיוויזן האט אז עש זאלט דוד טעמוש מלבוב זיין דא האב איך דען גזעהן ליגן אין טריט ווא דער עולם פלעגט צו גען אין דעם געסיל... אסרו חג דסוכות שפ"ז.

מס' 130—132 בשו"ת ב"ח הישנות, ס' ע"ב.

(133) העיד כמר וואלף בר שמעון מק"ק פישכייט ממדינת שוואבין שאביו ... מת ... בערב ר"ח כסליו שצ"ד אונ' ווייט אונ' גהוארט פון זיין פאטר דאז ער האט איין ברודר בק"ק הרובשוב ...

(134) העיד כמר ישראל בר אפרים מק"ק הע[נ] א מיר איז ידוע אז איש אחד האט גהיישן משה זינגר איז נפטר גווארין צו דרמשטאט.

(135) ושוב העיד כמר וואלף הנ"ל דז ער זיין טאג ניט ווייט דז ער האט מין פעטריין גיהט פון פאטיר הלבין אז ר' הירש הנ"ל אונ' איינר האט גהיישן משה זינגר אונ' האט גוואנט ביא ווירמש.

(136) ושוב העיד הר"ר שמעון בן מהר"ר אלעזר מפערשא ... דז איך ווייט איצק פישך האט ג' בנים גיהט א' שמו שמעון והשני ר' הירש והיה נושא אשה ממדינת פולין והשלישי משה זינגר.
ק"ק ווינא יום ה' ד"א אלול שצז"ל [שצ"ז לפ"ק].

מס' 133—136 בשו"ת ב"ח הישנות, ס' ע"ו

(137) ואתא ... כמ' יושיע בר יעקב והעיד על אחיו כמר יודא בר יעקב ז"ל וז"ל בל"א איצט איין יאר בין איך גוועזן אין דער וואליכייא מיט משה פלאצקר אוקסן צו קויפן אזו האב איך דר קענט איין יודן פון ווייסן בורק דען איך פון ט"ו שנים ניט גזעהן האב אזו האב איך אין גפרעגט אויף מיין ברודר יודא הנ"ל אוב ער אים קענט ... דא האט ער מיר גיענטפרט ... דיין ברודר איז גוועזט אויס קוימן ... ער איז צו ווייסן בורק גיוועזן אונ' איז אויש גיפארן אויש צו פרעגן וואו פולנישה שרים שבויים זיין אונ' איין ישמעאל איז מיט אים גפארן שבויים צו קויפן אונ' זיין געלט גיליגט אויף יודיש וואגן הנ"ל ... אזו האבן קדרים דעם יודא נאך גיאגט אונ' האבן אין גיהרגט ... שו"ת ב"ח הישנות, ס' ע"ז.

(138) ביום ג' בין איך אויף דען מרק גישטאנדן דא איז איין גויה קומן אונ' האט גזאגט איך בין מיט דען יהודי גנגן צו דיא ווייסל ער האט גיהאט ב' ברויט דא האט ער דיא ברויט דיא גוים געבן אונ' האט זיך אויף גיזעצט אויף דען שליטן אונ' האט דאש פערד גיטריבן אונ' דער גוי איז נאך גאנגן אונ' האט פון דען ברויט גיפרעסין ... דא איז ער איין רונטר גפאלן אונ' וואל איין שעה האט זיך דאש וואשיר גימכט איבר אים אז איין ראד אונ' גיבלעזלט.

(139) איין גויה איז קומן צו מיר אין הויז אונ' האט גירעט עש טוט מיר זיר באנג... דז דער שלמה ר' זונסמנש ברודר איז נעכטן דער טרונקן גיווארן איך העט גערין נעביך גירטוונט נאר האב מיר נישט גיהאט דיא הנט האב איך ניט וועלן געבן דען האב מיך גיפרכט ער ווערט מיך מיט אריין שלעפן דיא גוים האבן אים ניט גיהאלפן דא איז איין גלח אויך דער צו קומין האט דיא פויארן גישלאגין ווארום העלפט עטש ניט דען יהודי נעבון.
בח"מ של סוכות ש"ץ לפ"ק פה קק"ק

מס' 138, 139 בשו"ת ב"ח הישנות, ס' ע"ט.

(140) ואתא לקדמנא כמר שלמה בר יעקב דאקטרש והעיד... וז"ל בל"א איך קען דען העתיק פון שט שותפות וואס מיר האבן גימאכט צו ק"ק בענדין... וואש דא ליגט פר ענק וואש מן האט גיפונדן בייא דען קדוש דער איז גיפונדן גיווארין סמוך לכפר קליין אויש... שוב הגיד... אז דרויף איז גחתמת צירל בת ר' נתנאל וואש דאש ב"ד פון טיפליץ האט אהער גשיקט עם ההעתק הנ"ל האב איך דען בריב בקומן אין לעגיר מיט מיין בריב וואש מיין ווייב האט מיר גשריבן... שוב העיר[!]... דז כמר שמשון האט צו מיר גירעט אויף דען וועג דז מיר זיינן גיפארין אין לעגר דוא האשט גוויש ניט דיין ווייב איין ווארט צייכן גילאזן אז איך דער ווארטין אז זיא זאל קענן אויף מיר פרעגין ווען זעלנר ווערן קומן אויש דעם לעגר...
ביום א' בר"ח אייר ט"ו למבי' שצג פה קק"ק

שו"ת ב"ח הישנות, ס' פ"א.

(141) יוסף בר שמואל... העיד בלשון רוסיא והעתקנוהו בל"א מיר זיינן גיוועזן אין דער וואלאכייא איך אונ' חיים חתן של כמר יצחק בר שלמה מקראסני צו סטעפנאוויץ אין איינר הערברייג בשעה דא דיא מהומה איז גיוועזין מיט מיהל דא האבן מיר זיך גפרכט אונ' זיין גפארן צו דעם הספדר אין זיין פאלק מיט וואליכן אונ' פאלקין איז ער גישטנדן אויף דעם פעלד איין חצי פרסה פון בוטטשין...
הוגבה... היום יום א' כ"ו טבת שס"ה לפ"ק פה קק"ק מזיבון.

שו"ת ב"ח הישנות, ס' פ"ב.

(142) איך בין גיפארן פון ים מיט סחורה שימן יודי יריד לובלין שע"ו אזו האט זיך גשיקט דז איין גוי איז גנגין בייא מיינן וועגן סחורה האב איך אין גיפרעגט פון וואנין ער איז האט ער גיזאגט ער ווער אויש דיא לעמברייג

האב איך אין גיפרעגט פון וואנן ער קומט האט ער גזאגט ער קאם פון אנדרנאפיל... דער נאך האט ער גיזאגט ל"ת מן האט אין ניט גיפרעגט דרום נימץ דז שני יהוד[י]ם... זיינן בידה גישטארבן צו אנדרנאפיל אם אויר אונ' נאך סימנים גיזאגט... ער איז גנגן אין שווארצן זושפאן איין קליין זילברנה גארטלה האט ער אן גיהאט זיסט סימנים דז עז איז דוד מפאטליטש...
היום יום ב' ר' אדר שני ב"ק לבוב [בשנת שע"ו]

שו"ת ב"ח הישנות, ס' צ"ד

(143) איך האב גוואנט בבי' אביה דא האב איך כמה פעמים פיל פריצות גזעהן אחת בחור אחד היה מטפח ומרקד בבית החורף וראיתי אז אותו הבחור האט האשה הנ"ל גהאלזט אונ' גיקושט. אך איז דער בחור עטלך מאל גיקומן בייא נאכט אונ' האט צלילות גטריבן... עוד העיד דז זיא מיט דער מוטר כמה פעמים זיין גאנגין לביתו של הארגל מכיר וצוקר מאכר אונ' זיין אנהיים גיקומן שיכורים ממשחה היין אונ' דיא אשה האט משבח גיוועזן גוים הנ"ל וויא זיא אין מתנות געבן... אך האט אים דיא יודנה גיזאגט זיא איז אך מיט דער מוטר אונ' מיט פלוני גנגין צו איינר מכשפה איר וואש צו טאן אבר ח"ו דאש זעלביג האב איך ניט גיוואלט טאן נאך מיט גין עכ"ל.

שו"ת ב"ח הישנות, ס' צ"ט.

(144) וזה לשון הצואה בסופו שוב אמר איך בין איין בכור לאבי ולאמי אונ האב לעת עתה נישט מין קינדר אלז בתי הבתולה שפרינצא שתי' דא זאג איכש דרום דז מען זאל ווישיין דז מיין קינדר שטיט במקומי.

בשנת שפ"ט

שו"ת ב"ח הישנות, ס' ק'.

(145) ואתא לקדמנא כר יודא במהור"ר ישראל מעיר גרידניג סמוך לסטנוב והיגד... איך האב גוואנט אונער [!] סטנאב צו ק"ק גרידינג האב איך איין בילבל גיהט האב איך גמושט איין וועק פארין פון גרידניג לאקריי"נא הינטער דעם נעפר איז גיוועזין לעת הזאת איין גרושה מלחמה דארטן זענין פיל יהודים נהרג גיווארן דא אריבר בין איך בדלות גיווארן האב מוזין פון דארטן אוועק פאר[י]ן... מאחר דז איך איך [!] מיינס לנד ניט ארינן טאר דא פאר איך אין בר[י]סקר לנד אונ' הראדנר דא האט מן מיר איין ריסטר גיגעבין וועלכי לייט די דא זענן נהרג גיווארן איז דרויף גיחתמית גיוועזן חזן ושמש דק"ק פריטן... איז ה' פרסאות מק"ק לוציק...

יום ב' י' שבט שצ"א לפ"ק פה ק"ק ווילנא.

גביות-עדות בלשון יידיש בשאלות-ותשובות

(146) שוב העיד... ביום הנ"ל דז דער חזן ושמש האבן פר אים גיזאגט דאז דער אברהם הנ"ל איז גישטארבן דען זיא זענן ביא אים גיוועזן סמוך למיתתו דא האט זיא דער אברהם גיבעטן דאז זיא זאלין אין דעם ריסטר איין שרייבן כפי דבריו...

מס' 145, 146 בשו"ת ב"ח הישנות, ס' ק"ה.

גביית-עדות זו מובאה גם ב'שו"ת הגאונים בתראי', טורקא, תקכ"ד, סימן כז, בשינויי כתיב אחדים.

(147) ואתא לקדמנא כמר צבי בר שמרי' מק"ק לבוב והעיד... עש ווערט ווערן שבועות שצ"ב ב' שנים אז איך בין גיוועזן אין אבוס דיא מלחמה מיט קאזקין ביא ק' פרייסלאוו הינטר דעם נעפר האב איך גיפונדן פיל יהודי' ואחד היה שמו אברהם האב איך גיפראגט פון וואגין בישטו והשיב איך בין מק"ק הראדנא... ער איז גיוועזן איין הוכיר מאן אונ' איין דאריר מאן האב איך מיט עם חברותה גימאכט צו קויפן אין דען אבוס אניין האב עם גיגעבין חמשי' זהובי' אונ' איין עגלה וסוס דא איז ער גיפארין נאך יין שרף מיט אנדרי יהודי' אזו זענן זיא אלי בעו"ה נהרג גיווארן האבין מיר יהודים א[יי]ן אבוס גידונגין ל' קאזקין אונ' זיא לאזין הולין אין אבוס אניין אונ' האבין זיא קובר גיוועזן...

ע"ש י"ב אייר, שצ"ב לפ"ק.

שו"ת ב"ח הישנות, ס' ק"ה

גם גביית-עדות זו מובאה ב'שו"ת הגאונים בתראי', סימן כז, בשינויי כתיב.

(148) ...דיא מארקטענר זענין הינטין גבליבן דא האט זיא דער שונא איבר פאלין דא האבין זיך דיא מארקטענר וועלין ווערין איז ליבלע דער שאסין גיווארין... אונ האט פיל ממון ביא זיך גיהאט עש איז שון ב' שנים דאש איך גהערט האב פון דיא מארקטענר יהודים זיינה חברים. יום ד' כ"ג ניסן שצ"ח.

שו"ת ב"ח החדשות, ס' נ"ט.

(149) כתב לאצקא¹ בר יצחק... אהובי איך בין מודיע למכ"ת דאש דיא אשה בת ר' נח חתנך דיא האט גנומין את כמר צבי בר"י איז בעו"ה נהרג גווארין דהיינו איך בין דער ביא גיוועזין אז מען אים דן גיוועזין אונ איז נהרג גווארין...

¹ אין הוא יהודי ; לשון המכתב הוא אפוא תרגום.

(150) שהעיד בצלאל בפני ב"ד ז"ל איך האב גיליאנט דעם בריב וואש לאצקא האט גישריבן צו מיינע שווער ז"ל... איך בין מודיע אייך אז יהודים האבין מיר גיזאגט דאש אייער איניקליש מאן צבי בר יצחק איז גיוויש נהרג און איך קאן לאצקיש כתב און חתימה וואול דען איך האב אים גילערנט שרייבן...

(151) שהעיד בפני ב"ד צבי בר יצחק הש"ץ מסינאווקי ז"ל ע"ש איז מיר ידוע דאז באותו הפעם דאש מען כמר צבי האט זאלין דן זיין האט ער גרעט איך בעט שרייבט צו מיין וייב לק"ק האלא[ו]ואטשין אין רייסין דאז ער אום קומט... און האט ער גיזאגט וויא ער איז שולדיג צו האלאוואטשין איין גוי ששים שקלים... ובו ביום האט מען אים גיקעפט פר מיין אוגין און איז נקבר גיווארין י' טבת בשדה לבן.

מס' 149—151 בשו"ת ב"ח החדשות, ס' ס'.

(152) איך בין גיוועזין צו דאהילנאווא דא איז גיוועזן [י]ן אומלויף פון פלאטצק דא איז גיקומן דער גלח פון פאלוצק זעלב דריט איין פאליק הער צו דעם גלח ער איז און איין פאליק... דיא גוים האבין אים שמועות גיפרעגט דא האט ער אין גיענטפירט... מן האט די כומרים דען קאפ אפגישלאגין נקיט טוט אויף דען אייז ליגין דער האט איין פיין איין ווייסלייב אויף זיך גיהאט און אויך איין הוחי נאז ער האט שמואל גיהייסין דער דא איז עלצטיר צו פלאצק איביר דיא יודין גיוועזין און דער אנדיר האט איין שווארצין בארד גיהאט און דען דריטין האט ער אויך גיקענט אביר איך האב זיין נאמין פאר געסין...

ך"ג תמוז שכ"ג לפ"ק פה במת' דווילנא.

שו"ת ב"ח החדשות, ס' ע"ה

xiii. שו"ת 'פני יהושע'

ר' יהושע ב"ר יוסף, מחבר 'מגיני שלמה' ושו"ת 'פני יהושע', נולד בוויילנה וישב על כיסא הרבנות בערים טיקטין, גרודנא, פשמישל ולמברג, והיה גם ראש ישיבה בקראקא (משצ"ט — 1639 — ואילך) ושם נפטר בשנת ת"ח (1648). תשובותיו הן ממחציתה הראשונה של המאה השבע-עשרה. כרך ראשון של תשובותיו 'פני יהושע' הופיע באמשטרדם בשנת תע"ה (1715), והכרך השני היה מונח למעלה ממאתיים שנה בכתב-יד והופיע אך בשנת 1860 בלמברג. הטכסטים לקוחים מהכרך השני, משנה זאת.
ר' ח. נ. דמביצר, 'כלילת יופי', כרך 2, וש. באבער, 'אנשי שם', סימן קצ"ח.

(153) במותב תלתא... ואתא לקדמנא כמר יעקב בר' בנימין וואלף והעיד... וזה לשונו בלשון אשכנז איך בין אוף דען מארק גישטאנדין איז גישטאנדין איין יהודי בן הר"ר מתתיה רופא מיט איינר גויה הייבט דער יהודי צו מיר אן הערשטו וואס דיא גויה זאגט איך פר שטייא זיא נישט וואהל. אזו הייבט דיא גויה אן גיט ענק קיין קראקויר יהודי אב היבט דער יהודי הנ"ל אן איך ווייס ניט. זאגט דיא גויה עס איז איין קראקויר יהודי ביא מיר דורך גריטין אין האט גיזאגט ער רייטיט איר אין ווער גוועזין אצל הפריץ זאליסקי אין האט איר דער ציילט וויא עס דער פריץ העט אום איין כה גיטאן איך קאן ניט גידענקין אויב זיא האט גיזאגט מן האט איהם גישמוסין אודער העט וועלין שמייסין. אז דער יהודי איז אוועק גיריטין דער נאך איז איין פריץ שקץ קומין צו רייטין צו איר אין דער הרבריק אין איז אויך אוועק גרוטין דער נאך זענין גיקומין פויערין צו מיר אין הבין גיזאגט זיא האבין איין פאגזעב גיהאט זיא האבין איין יהודי אין וואלד ביגראבען... עוד העיד וויא דוא גויה האט גיזאגט וויא דער יהודי האט גיהאט אן איין לאזור"אוי פאן אין איין ליג העמד אך האבן איר דיא פויערין גיזאגט וויא ער איז זעהר אן קאפא גיוואנד גיוועזין אין איין האנד איז איהם אפ גיהאקט גיוועזין.

(154) שוב העיד כמר משה ב"ר יצחק... וז"ל בל"א איך האב גיזעהין דען יהודי הנ"ל דא ער איז פין הינן גירוטין האט ער אן גיאט איין פאלינדישי אבלאסטאוי גורטי און איין ווייסין קאפילייש אויף.

(155) שוב העיד כמר שלום ב"ר נחום פאנעטלעש... וז"ל בלשון אשכנז איך בין גישטאנדין אצל הוואג זענין גישטאנדין עטליכי יהודים כמר יעקילי חייט וכמר יוסף חתן ליב יאנטליס אונד זונשט אנדרי לייט מיט איין גויה אויז גרוס פולין אזוי האט דיא גויה גיזאגט וויא איין יהודי ווער ביא איר איז גיוועזין האט גיפרעגט נאך איין פריץ זאלעסקי... האט ער זיך זייער גיקריגט עם הפריץ מחמת משכנות ער האט גיזאגט צום פריץ ווערסטו מיך ניט רעכט אב ריכטין וועל איך דיך אזו באלד ביקלאגין צו פעטרקאבס הובט דער פריץ אן צו איהם דיא שאלבירש האסט מיר די העלפט פר שאלבירט ווילסט מיך נאך פר קלאגין אזוי איז דער יהודי אוועק גיריטן... אך האט זיא גיזאגט וויא דער יהודי הט איין לא"זור יופ"ן אן גיהאט אין איין העמד מיט קרייזליך אויז גינייט אין איין ווייסי אפינטשי אן.

(156) שוב העיד כמר יודל בר דוד שלומס... וז"ל בל"א איך בין גישטאנדין אצל הוואג איז איין פריצה גישטאנדן מיט כמה יהודים האט גיזאגט וויא איין יהודי ווער בייא מיר גיוועזין[!] האט זיא אין גיפרעגט פון וואנין ער איז הט ער משיב גיוועזין פון קראקא... איז זוא דר נאך גגאנגין אין וואלד הט זיא גיזעהין איין הורג ליגין מיט חרוסט צו גדעקט אין איין האנד איז אפ גיהאקט... ער האט אן גיהאט אין ווייסי יאפאנטשיע אין איין לאזור דאלימאן אין איין ווייסין קאפריש.

(157) שוב העיד כמר יוסף בכמהר"ר מתתי... וז"ל בל"א איך האב גיהערט וויא איין גויה איז גקומין אויף דען מרק צו יהודים אין האט גיפרעגט אויב עס גייט ענק קיין יהודי אב... האט דוא גויה גיזאגט וויא איר פאסטוכים האבין גיזאגט וויא ב' זענין איבר איהם גיוועזין אין האט זיך גיווערט קעגין זייא אזוי האבן זייא אים איין האנד אב גיהאקט... אויך האט מיר דער כפרי גיזאגט וויא ער ליגט אין וואלט מיט חרוסט צי גידעקט אין האט אן גיהאט אין ווייסין קאפליש אך לאזור דאלימאן אין ווייסי יאפונטשי.

(158) שוב העיד כמר ישראל בן הר"ר מיכל גבאי... וז"ל בלשון אשכנז איך בין אויף דען מרק גיוועזין איז אין גויה גיקומין האט גיזאגט בזה הלשון ענקר איין קראקאוויר יהודי האט מען גיהרגיט ער איז גירוטין אין איין יאפונטשי אין לאזוראוו יופינן אין איין שלעזיש העמד...

(159) ואתא לקדמנא כמהר"ר מנחם מניס... והעיד... בזה"ל בל"א כמר יאקב שניידר האט מיך גיפירט צי איינה גויה האט דיא גויה גישפראכין איך האב אצונדרט ניט דער ווייל האט כמר יאקב גירעט ריכט פאר אב דוא יהודים איך וועל דיר דער וויל דיינה זאכין ריכטין האט דוא גויה גיזאגט עס איז בי[י]א איר דורך גרוטין איין יהודי מקראקא ער האט גיזאגט האט איין צי קראקא אין האט גיהאט איין שווארץ בערטיל... ער רייט צי אין פריץ דער הייסט זאלעסקי מחמת משכנות הלבן האט איהר שוועסטיר גישפראכין אך וואס רייט שטוא הין טאמיר וועט ער דין דורט הרגנין איז ער פרט גיריטין הין...

(160) שוב העיד כמר מנלי קירפז בן כמר שמואל... וז"ל בל"א איך האב גופירט כמר קלמן פרעטוויס צו דער גויה האט זיא כמר קלמן גיפרעגט אין וואס איז דער יהודי גיגאנגין האט זיא גיזאגט אין איין וויישין קונפליש אונד

גביות-עדות בלשון יידיש בשאלות-ותשובות

אין איין טורקיאס אוי דאלימאן אין איין ווייסי אפינטשי האט איר גיזאגט
ער... רייט צו דען פריץ זאליסקי מחמת דז ער האט איין בלבול גיהאט
עבור לא דע אחת...

(161) שוב העיד כמר יהוד' ב"ר יצחק... וז"ל איין יונג איז גישטאנדן אין
האט גיזאגט הער צו וויא דא איין גויה מסל"ת¹ איז איז ער גנגן צו איר
אין האט גיזאגט צו איר וואס זאגסטו האט זיא משיב גיוועזין איין יהודי
האט בייא מיר איבר נעכטיגט.. עס קאן קיין סוחר ניט זיין דען ער האט
גיהאט איין לנג העמד איין אויז גינייטש...
¹ מסיחה לפי תומה.

(162) שוב העיד הנער כמר עזרא בכמר נחום בנעלעש... וז"ל איך בין
גיגאנגען אויז דער שטאט איז מיר ביגיגנט איין גויה האט מיך גיפרעגט מיין
יהודי איז קומין דער יהודי פון קראקא דער דא איז גירושין אין גרוש פולין
האב איך גירעט ניין...

(163) שוב העיד כמר שמריה בהר"ר משה... איך בין גאנגן במקום קראקא
עם יעקילי חייט צו דער גויה איז זיא ניט דער היים גיוועזין האב מיר גיהערט
אז דוא גויה קומין איז האט מיר יעקילי גיזאגט וויא דוא גויה האט צו אים
גיזאגט ער זאל איר ריכטן איר זאכין וויל זיא אים אויך דוא זאך ריכטין מיט
דעם יהודי דער נאך זענין מיר בידיי אין דער שטיב צו דער גויה קומין...

(164) ואתא לקדמנא כמר חיים ב"ר דוד והעיד... וז"ל איך בין גיוועזין
בכפר אמ"ש קלין זוא העט מען מיר גיזאגט ווי יהודים ווערין אין כפר איך
בין גאנגן צו זיא אין דען הויף דא איז גיוועזין כמר קאפלי מקראקא אין האט
גיזאגט וויא כמר זעליג הי"ד מקראקא ווער דא סמוך לכפר נהרג גיווארדען
וועלט ען גערין לאזין אויף גראבין דער פריץ האט ניט גיוואלט האב איך
אין גיבעטין אז דער פריץ האט רשות גיגעבין אין הויף צו גראבין...

(165) כמר יצחק ב"ר שמואל ז"ל שמש דגבאים יצ"ו העיד וז"ל בל"א אז
דער רבי האט מיך גיהייסן גיין זאל זעהין נוך דעם סימן הנ"ל דא האב איך
דען ארון אויף גיטאן אונד גיזעהין אז ער אונטן אם כיס האט גיהאט איין
לנגין העפט קרום אויז אין איז במקום ההעפט רויט גיוועזין עכ"ל.

(166) הר"ר אברהם בכהר"ר אהרן העיד... איך האב גיזעהין אן כמר
אייזק הנ"ל האט גיענפונט דען ארון של הנהרג זעליג הי"ד דא האט ער

אונטן אן דעם כּיס איין לנגין העפּט גיהאַט בשפּוע... כּן העידו העדים
לפנינו היום יום ה' ג' סיון ת' לפ"ק.
כתבנו וחתמנו... פה ק"ק קאליש.

(167) במוֹתב תלתא... ואתא לקדמנא כמר יעקב ב"ר אלכסנדר והעיד...
וז"ל בל"א איך האב דען הורג אוף גיגראבין אזוי האב איך גיזעהין וויא ער
האט גיהאַט איין העפּט מתחת הכּיס באלכסון אין דער בייא איין רויט
פלעקיל...

נא' החותם יום ה' י' סיון ת' לפ"ק...

(168) במוֹתב תלתא... ושאלו את מרת דבורה בת חיים אשת הנהרג כמר
זעליג ב"ר אליקום אם ידעה מהסימנים שהיו בגופו של בעלה הנ"ל ותאמר
עם חרם ב"ד ואמרה בעונש הנ"ל בזה"ל ער האט גאנצן לייב קיין סימן מער
גיהאַט עם זייא דען אן פינגר אין העפּט אין אונטן אונטער דיא ביצים איין
העפּט אין כּיס אין איז קרום גיוועזין אינד איין רויט פלעקיל איין שילוגר
גרויס...

נעשה ה' נשא ת' פ"ק.

מס' 153—168 בס' נ"ג.

(169) [תחילת העדות חסרה, והשאלה מתחילה במשפט האחרון של גביית-
העדות]:

דעם יהודי מקראקא הורג גיוועזין אין דער גולן איז גיוועזין קורדי"ק...

(170) במוֹתב תלתא... ואתא לקדמנא כמר אייזק בר יודא מנעפלאויץ
והעיד... וז"ל בלשון אשכנז דא איך בין גריטין עם בני לכפר גרוסקי... דא
זענין מיר גיקומין אין דער קרעצמי דא האט דער קרעצמער גיזאגט ווארום
שוואגט איהר מחמת דען יהודי מקראקא דאז נהרג איז גיווארדען אין דער
רוצח קורדיק האטש גיטאן אין נאך איין חבר משטיניק... גייא צום לעשני
ווערט דיר דען שורש וויסין צו זאגין וואו ער איז גיהרגט גיווארדין...

יום ג' דח"ה של סכוה[!] ת"א לפ"ק

(171) במוֹתב תלתא... ואתא לקדמנא כמר נתן בר אליעזר ואמר... וז"ל
בל"א דא דאש קול איז קומין דו מן האט הורג גיוועזין את הר"ר מאיר
הי"ד... אונד האט דיא קליידר הער גיבראכט דא האט הגאון מ' יואל ז"ל

גירעט ווער ווייז דיא סימנים וואש גיוועזין אין אן דיא קליידר דא לאז זאגין
סימנים דער נאך וועלין מיר זעהין
יום ב' ח"י למנחם ת' לפ"ק.

(172) שוב העידה אשת ההורג הנ"ל וז"ל בל"א אז איך האב אלי קליידער
דער קענט אז זיא זענין זיין גיוועזין גם איין היט וואס ער האט אנטליגין פון
מיין שוואגיר האב איך אויך דער קאנט אז דאס איז דער היט גיוועזין.
מס' 169—172 בס' ג"ד.

(173) במותש¹ תלתא... ואתי לקדמנא היקרים... והעידו... וכדברים אלה
אמר כהר"ר משה הנ"ל אים גיפערט פר ח' אודער ט' שבועות איז ר' אברהם
בה"ר מתתיה מק' שנייטיך היא צו ק' נ"ש צוריק ווידער דורך גירייזט
ונתארח אצל אבי... אין איבר שבת פה גיבליבין נאך דעם איז ער פאן הינין
זונדר שליח אוועק גיצויגין אונד וויא ער זונדר שליח אליינט איז ער גקומין
אזוי האבין מיר כל הקהל ניט אנדרשט פר מיינט ער זיין נאך ק"ק טבא
גנגין אונד וועלט זיין וועג ווידר אויף פראג צו ציהן אום גיפערט י"ד ימים
הער נאך איז איין צעקה הער גקומין פון עטליכע כפריים... דאש איין בר
ישראל דוישין אין איהרע דערפיר הערום גינג אלס איין משוגע...
צ"ל : במותב.

(174) עוד הגיד כהר"ר משה הנ"ל דאס בין כך ובין כך איז איין בעל הבית
ממדינת פיהם צי מיר גקומין נק' פישל בלאך... דער זעלביג האט גיזאגט
דאס אין זיין הער ציהן איז איין גויה צי איהם גיקומין אין האט גיזאט עס גייט
נון עטליכי טאג איין יהודי דוישן אין פעלד הרום אלס איין משוגע...

(175) i. עוד העיד כהר"ר מנחם מענדיל... וז"ל יום א' אדר ב' ימים לאחר
אז פישל בלאך הנ"ל איז בק"ק נ"ש גיוועזין בין איך גאנגין אויף איין דארף
קען וילטוס... האט איין כפרי אויף מיר גישריאין והגיד לי בזה"ל מיין וואש
איז דאס פר איין יהודי דער היא איז אין גייט ארום מבית לבית אין פרעגט
אויף פלון אונד קוטן פלון צו איך האב אין איינמאהל אויף הלבן וועג קען
נ"ש גיפירט איז ער ווידער פון מיר גילאפין ער וועלט אויף פלון אונד ניט
קאן נ"ש...

ii. שוב העיד כהר"ר מנחם הנ"ל וז"ל ביום ג' כ"ה תשרי שצ"ח לפ"ק
בין איך גנגין אין איין דארף נך שלאטיין איז איין תחום שבת מכפר ווילטווא

הנ"ל ובתוך הדרך צווישין שלאטיין אונד ווילטוויא האט הכפרי הנ"ל ווידר אויף מיר גישריאן אויף דען פעלד אין האט צו מיר גיזאגט ווייזט וואו דער יהודי איז היין גקומן דו דוא האסט יענש מאהל לאזן זוכין... ביום שבת בשעבר הסמוך האט דאס פקיד זיין שרייבר דיא עצמות גיפינן אין איז ניקש מערש דא אלס גריפא אונ דאס איבריג האבען די כלבים אודר חיות רעות פר טראגין...

(176) ביום ד' ק"ו תשרי שצח"ל בין איך וחבירי כהר"ר משה הנ"ל בעסק מצוה זו גנגין צו זוכין דיא עצמות...

(177) גם הגיד הר"ר משה בזה"ל איך האב איין לנגי ווייל קיין בן אדם בחייו אזו ערנשטליך אינש פנים גיזעהין אז דען ר' אברהם בן ר' מתת' משנייטך דו איך אין באות ובמופת גנץ וואול קען דו דאש זיין בארט איז אונ' דרויף גיזאגט בת ישראל אשתו מיז איין גרושין זכות האבין...

מס' 173—177 בס' נ"ח.

(178) במיתב תלתא ב"ד כחדא הוינא ואתא לקדמנא כמ' יצחק בר יהושע ז"ל מקרופקא והגיד בת"ע באליו"ע וז"ל דא איך האב גזלנים גיפאנגין דיא דא האבין כמ' שמואל בר צבי הי"ד הורג גיוועזין דהיינו איין גזלן האט גיהייסין ליוואנש אונ דר אנדרר האט גיהייסין אנדריעץ אונ דר דריטר האט גיהייסין איוויץ. בכן האב איך זיא גיפרעגט וויא האט עטץ גיהרגיט מיין ברודער האט עטץ איהם גיקענט דערפער אזו האט מיר משיב גיוועזין דער פויער ליוואנטץ מיר אללע האלטין אללע וואול גיקענט ער האט איין זוא איין חתימת זקן גיהאט אז דיא אזו איין געלין בארט נאר ער איז וואס גרעשיר גיוועזין אז דיא ער האט פלעגין צו נאציווען בייא אינש אין כפר ער האט אופט פלעגין צו פארין קיין רעטשיץ ער האט גיהייסין שמואל מאטניק מיר האבן איהם פעם א' ג"כ זעלין הרגנן אזוי איך נאך ניכט רעכט מיט חברותה בישטעלט גיהאט אזו האבן מיר איהם לע"ע גיהרגיט אונ אללע דיא זאכין וואז מיר האבן בייא איהם גינומן דא נעמט אייך ווידר אונ זיא האבן אלס ווידר געבין קליידר ושאר זאכין וואז זייא האבן בייא איהם גינומן: הוגבה כדת וכהלכה בפנינו ב"ד כתבנו וחתמנו היום יום א' ר"ח כסליו תב"ל פה עיר באברייסק: נאם יוסף בלא"א החבר יעקב יעקל זצלה"ה ונאום ארי' ליב בן לא"א הר"ר ישעי' זצ"ל ונאום יהודא ליב בן כהר"ר יצחק שליטא.

(179) שוב הגיד כמר אליעזר בר יצחק משרת של כ"מ שמואל הי"ד דא מיר האבן דיא גולנים דא האט מיר גיזאגט דר גולן אנדרעץ דר איז גיוועזין דעם שופט איידם מיהאוויניץ אונ האט גיזאגט דיין הער וואס דיא האשט פלעגין אין דארף צו נאצווען מיט איהם דעם האבן מיר הורג גיוועזין...
...הוגבה כדת וכהלכה בפנינו ב"ד היום יום א' ר"ח כסליו תב"ל פה עיר באברייסק [אותן החתימות כמקודם].

(180) במותב תלתא בי דינא... אתיא לקדמנא האשה מרת פעריל בת הח"ר גרשון והעידה... וזה"ל בלשון אשכנזי דא איך האב מיין מאן ע"ה גיפונדן אינ הראבי האב אים נון קובר גיוועזין אונ בין אויש דעם שטיקל הארבי ארויס גיפארין דען איך האב בעו"ה ניט גיוויסט וועם איך זאל אהן נעמין בין ניט ווייט פון דעם שטעטיל גיוועזין דא האט מיר דער פקיד אויס דר זעלבין מקום נאך גישיקט איין האט מיך לאזין אום קערין דא איך בין הין גיקומן דא הובט ער אן צו מיר דיא יודני וויש דיא רצחנים וואס דיין מאן האבן אום גיבראכט... דא האשטו דיין מאנש קליידר אין קעסטליך אונ' האט מיר דיא גולנים גיוועזן דא האב איך אן גיהובן צו די גולנים וויא האט קענן אזוי איין מאן אז איין ריז ממית זיין אזו האבן די גולנים צו מיר גיזאגט. פרויא מיר האבן דיין מאן אום גיבראכט עס איז נאך דר דריטר מיט גיוועזין דעם שופט זיין איידעם פון האוויניוויץ. בתוך כך איז דר שופט גיקומען האט ער אהן גיהובען צו מיר וואס זאגסטו יהודים דיא רוצחים מיט אייזין האבן דיין מאן ממית גיוועזין מיט טאכטיר האט זיא אויף גיגעבין דא האב איך מיד נאך געשיקט דען דריטען גולן אונ האב אין אוך ביקומען נאום החותם יום ד' אדר תב"ל. יושע: ונאום ברכי' ברוך בן מוהר"ר יצחק אייזיק ז"ל שפירא: ונאום מרדכי בלא"א הר"ר פנחס זלה"ה.

מס' 178—180 בס' ס"א.

(181) יום א' ח' סיון העיד כמר דוד אנזלש מחמת הנאבד יונה בח"ר יצחק ז"ל איך האב העלפין זוכין אין גראבין צי האקינבורג ביום א' ג' סיון בין איך אראב גישטיגען אין האב העלפין אב וואשין דאש פנים איז ניט ניכר גיוועזין איז אלז פארשווארצט גיוועזין... גם האבין מיר גיפניען דיא אייזין אן דיא בידי פיס מיט סמנים וויא אנש דער שמיד דערפיר גיזאגט האט לפי תומו. דהיינו דז איין ברזל של רגל שמאל האט איין בראך נאך דער לענג מבחוץ ושל ימין איין בראך ושיבר באמצע... גם שמעתי מפי הקאסטנר

דער קארנט הבעל מלחמה האט זיך בירימט מיר האבן דען יודין יונה איין טריט געבין אויף דו אין גיזיכט אין גיות האבן אונז גיהייסן זעהין נאך דען פנים.

(182) העד השני כמ' ליבל בר דניאל העיד איך האב אין העלפין ארויס טאן אינ גיזעהן מתחלה איז קיין צורה ניכר גיוועזין האבין מיר אין וואל אב גיוואשין האב איך גיפינדן דאס מקום פין דער וואריץ איז ווייס גיוועזין אין הוך גיוועזין אויך דיא אייזן האב איך גיפינדן וויא דער שמיד האט גיזאגט איז אנדרשט אז אנדרי אייזען דען וויא מן דיא גולני' גיתפסת האט זיינע חברים האט מן קיין אייזן מעהר גיהאט האט מן געך איין פאר אייזען בייא מיר גימאכט זיין אין איין שטיק... איך האב גיזעהן דס ער איין צייכען האט גיהאט איבר דעם ראש אז ווען מן אים מיט דעם ריגל של אותו המבצר גישלאגען העט דען רוחב החריץ איז אזוי ברייט גיוועזין אז הבריאח של שער המבצר...

(183) כמ' יעקב בר אליקום העיד ביום ב' שאחר הפסח העבר בין איך גינגין פין דערן האלץ אויף גיידל איז מיר ביגעגינט איין גוי מנייא זידל בהשכמה האט ער מיך אן גירעט וואו הער אזו פריא ואמרתי לו מיר מוזין נאר בייא נאכט אודר פר טאג גיין עס איז גאר אים זיכער והשיב עש איז וואר עס איז בייא מיר גיוועזין דר קירנט אין דר אנדר דיא צי האקינבורק זיינן תפוס גיוועזין האבן אויז גיבראכן אין דר יהודי האט אויך וועלין אויס ברעכין איז ער אין זומפא העריין גיפאללען...

(184) מהר"ר יקותיאל גיסו של יונה העיד דס ער אין וואל גיקענט האט אן דיא ווארץ אויך דיא מלבושי' וויא ער אין דר תפיסה גיזעהן האט דיא זעלביגען מלבושי' האט ער ווידר דר נאך דר קענט: גם מצאו אצלו תפילין והסידור קטן...

(185) גם העיד כהר"ר שמעי' בר גרשון ז"ל היום לערך ד' שבועות בין איך גיוועזין גנגין בין הכפרים איז איין גוי קומען צו מיר אינ צו מיר גיזאגט אויב איך נישט ווייס וויא עס דען יודין גינגין איז דר צו האקינבורג גיפאנגען איז גיוועזין האב איך גיזאגט איך ווייס ניקס. האט דער גוי גיזאגט וויא דר בעל מלחמה דר קארנט אין דער באדיר דיא מיט דען יודי זענין תפוס גיוועזין

האב זיך אויס גיבראכין אויס דער תפיסה אין זענען בלילה דא גיבליבען אין שייפעל הויף...

יום א' י' סיוון ת"א ל'.

(186) ביום הנ"ל בא כמר הירשל בר מרדכי בר' פרץ וז"ל בין גיוועזין צו לאב האט מיך איין גוי גיפרעגט אויב איך נישט ווייס פון יודין דר תפוס איז גיוועזין צו האקינבורג... וויא ער גיהערט האט פון דען בעל מלחמה קארנעט אונ' פון באדר דיא זיין תפוס גיוועזין עם היודי. דז זיא דען יודי העטן אים גיברענגט דהיינו האבן אום איין אייזן אין קאפ גישלאגען און אין וואשיר גיווארפען און אונטר גידרוקט ביז ער גיבליבן איז.

(187) העד האחרון כמ' צבי בן מוהרר מרדכי בזה"ל איך האב המלבושים גיקענט דיא ער אן גיהאט האט וויא מן אין גיפונין האט זענען המלבושים גיוועזין דיא ער אן גיהאט האט איער אין דר תפוסה גיוועזין איז... אויך ווייס איך דז אין ג' שנים קיין יהודי איז תפוס בכאן גיוועזין... וחתמנו היום יום ד' כ"א לחדש אייר תב"ל פה ג"ש [ניקלשפורג]

(188) העד בא באחרונה כמ' יודא בר אברהם מנ"ש בין גיזעסין פר מיין הארברג איז קומן איין בעל מלחמה האט מיר ערנשט אן גיזעהן... פרעגט ער מיך האבט איר דען יונה גיקענט אמרתי איזה יונה השיב דער דיא יודין האט פר ראטין אמרתי איז איין שיינר פויגעל גיוועזין האט אבר זיין טייל גיקריגט. השיב הקארניט ואמר לי דז זיא אין האבן דר שלאגען מיט איין אייזנר שטאנגין און האבן אין אינש וואשיר גיווארפין דיא האבן גיזאגט זיא האבן אין דרום דר שלאגען דז ער זיא אן גיפיר' האט דיא גזילה צו טאן.

מס' 181—188 בס' ס"ב.

(189) במותב תלתא... ואתא לקדמנא איש א' ששמו מנחם בר שלמה מק"ק אוסטרא והעיד... וז"ל בלשון אשכנז איך בין גיריטין בשליחות משלש ארצות עש איז נון בערך ארבעה שנים צו זוכין לייט דיא אוישן זיין פין אירי ווייבר וויא איך בריב האב ממנהיגי ג' ארצות דאס איך משולח דארויף בין דא האט מיך ביגעגינט אינטר דיא זיט"א אשכנז א' יהודי ממענץ איז גיפארין מיט בתולות ונשים איך האב אין ניט גיקענט ער האט גיזאגט ער הייסט משה בר צדוק... האט ער גיזאגט ווייל דיא רייטש בעסקי' אלו. וייל איך דיר ג"כ וואס זאגען עס איז מיט אינש איין דיא חברותה גיוואנדרט פאלק א' ער הייסט ר' מרדכי בהר"ר יצחק ער איז אבר גיהרגט גיווארין

גביות-עדות בלשון יידיש בשאלות-ותשובות

דהיינו סמוך לבינ"ג האבין מיר גיטראפין על חיל של בני"ר האט מן אונז כל אשר לנו אוועק גינומען זענין פיל פין אונז דר טרונקן גיווארדן זענן זעלב זעקסט איבר גיבליבען האט מן דעם פאלק הנ"ל גישלאגין עד למיתה ער האט קאם קענן ריידען... האט ער גישפראכען איך האב קיין קונד איין ווייב האב איך אין בין בירטיג ממציא"ב סמוך ללבואלא מיין ווייב הייסט צירל בת מאיר מוואסקי... האב איך גיהארט ביז דיא נשמה איז אים אויס גיגנגין דר נאך בין איך גילאפין לק"ק בינג האב אים לאזין פירין טוטיר הייט אין דר שטאט דא האט מן איהם ביגראבין...

יום ה' ד' כסליו השצ"ט.

(190) הגיד כמ' מנחם הנ"ל וז"ל בל"א. איך בין גיקומען אין לאנד פין פיהם בייא דער זיטא אין דער גרעניץ פין אשכנז אזוי האב איך בעגעגענט אין פעלד איין איש זקן דר האט גיפירט נשים ובתולות קיין פראג צו. האבן זייא מיר מספר גיוועזין דאס דער איש זקן האט גיטראפין אויף דעם לעגיר של באניר זענין פיל פין זיא אום גיקומען האט ער מיך גיפרעגט וויא היין איך פאר וואס מיין טאן והשבתי דאס בין מתעסק משלש ארצות בעסק עגונות...

(191) ושוב העיד היקר כמ' יודא ליב בהר' יושיע נפתלי מק"ק ווירמז... וז"ל בל"א יוה"כ דאשתקד שנת תי"ו אל"ף לפ"ק בין איך גיוועזין צו עמדעה אין פרוזין לאנד מיט מיין בעל הבית פין פרנקפורט ושמו יעקב זיתילש אחיו של ליזר זיתלש מק"ק פרנקפורט דר האט עוקר דירה גיוועזין אין פולין אריין אין איז ווידר אלליין ארויש גיצויגען האט ער צו מיר גירעט איך מיין איך וויל פר דיהנען מאה זהובים אין פולען איז מיר פר הייסן גיווארדן מאה זהובים ווען איך וועל ברענגין איין עדות דס איין בעל הבית איז נהרג גיוורדן צווישן בינג אין מענץ דר בעל הבית איז איין מלמד גיוועזין בבית זנוויל האז בק"ק פרנקפורט צו פראנקפורט האט ער גיהאט איין ווייב גינומען דר איז גיפארען קיין בינג אין איז דארטין איין מלמד גיוועזין האט מן איהם גילאזט הוילען קיין מענץ אויף איין משפט פין וועגין נתינת הלבן וויא ער איז נאך בינג גיצוגען אונטר וועגין מיט איין שליח זיין בעלי מלחמות איב זיא קומען אין האבן דעם יודי הורג גיוועזין דורך איין שום. דר נאך האט מן גיוואר ווארדען אז ער נאך איין ווייב האט אין פולין האט מן גירעט שם רשעים ירקב.

יום ב' י"ב תשרי תב"ל.

גביות-עדות בלשון יידיש בשאלות-ותשובות

191 א.)... ואתא לקדמנא כמר יעקב מר יצחק זיתל מק"ק פ"פ... וז"ל איינר האט גיהייסען צו פ"פ ר' מרדכי ער איז גיוועזין ממדינת פולין איז איין מלמד גיוועזין בבית כ"מ זנוויל האז כמו ששה שנים האט גיזאגט ער ווער איין אלמן בכן ער האט איין ווייב גינומן זנוויל האט איהם קנס גישלגין אין האט חתונה אויך גימאכט דער נאך האבין איהם ק"ק בינג אויף גינומען פ"ר איין רב איסור והיתר פסקין ביז דס זיא האבן זעלין איין רעכטין רב אויף נעמין איז גיוועזין בשעת רעש חירום של מלחמה בעת ההיא האבין ק"ק מענץ איין צאנק גיהאט אונטר אננדר אזוי האבין זיא גישיקט נאך ר' מרדכי הנ"ל איז ער ביא זיא גיוועזן צו ריק וועגש האט ער זיך גידינקט גוי איין שליח אונטר וועגין זינען איבר זיא קומאן רוכבים האבין זיא ביגזלת וויא דיא רוכבים זענין פין זיא אוועק גיריטין האט ער זיא גידריט האט גיזאגט ער וויל זיא גיפינדן דרום בכן האבן זיך ווידער אים גיקערט אין האבין דעם ר' מרדכי הנ"ל דר שאסין... מיין פאטר ז"ל איז נהרג לאנג גיווארדען בשעת הגירוש ניט ווייט פון מיינס פאטער האט מן דעם ר' מרדכי הנ"ל גיליגט.
יום ד' ז' אייר תב"ל פ"ק בריסק.

(192) במותב תלתא... ואתא לקדמנא מרת רחל אלמנת כמר עובדי' כץ ז"ל והגידה... ח"ל בל"א. איך בין גיוועזין אין קרע"טצום צווישין מציאב אין צווישין לובומלא איבר שבת אין גישטאנדן האט מיך גיפרעגט איין בעה"ב אויס דר הרבריג הנ"ל איז ניט ביא אייך צו בריסק איין אלמנה חי' האב איך גיענטפרט עש זאל קיין מער זיין איינה איז דא הייסט צירל בת מאיר איך האב אבר עפיס גיהערט דז וואס עדות גיפאלין איז אז זאל מותר ווערדין... אין דער בעה"ב הנ"ל איז איין גוטר מאן מען קאן גירעכטץ דער קענין איינס אויב ער גיט איז.
היום יום ב' ז"ך אלול השצט"ל.

(193) במותב תלתא... ואתא לקדמנא הר"ר חיים בכה"ר דוד והגיד... וז"ל בל"א צו פראנקפורט האב איך מיך גיזעהיין מיט ר' וואלף מענצילש מפראג זוא האט ער מיר גיזאגט ער איז גיוועזין בק"ק לבוב איז פיזא אשת ר' פנחס אויך דארט גיוועזין האט זיא מיך גיבעטין איך זאל חוקר ודורש נאך אינם הייסט ר' מרדכי האט אין ווייב היסט צירל דינט ביא מיר אוב

איך זאלט קענין גיוואר ווערין פין איהם איינטפר גט אודר איין עדות זאל
איך האבין פר מיין טרחא מאה זהובים...

(194) שוב הוסיף הר"ר חיים... והעיד וז"ל איך האב אויך גיהערט צו פ"פ
קול פשוט דז ר' מרדכי הנ"ל איז נהרג גיווארן אויך בין גנגין צום אב"ד
מהר"ר שעפטיל סג"ל ער האט איין ב"ד גיהט פין מענץ אונ האט עש פר
לארן דא האב איך אוהם גיפרעגט וויא ער מיינט אויב דיא עגונה אשתו
וואס איז צו פרנקפורט מותר ע"פ ב"ד הנ"ל והשיב לי מן האט גימושט
לערין דרויז איז ניט גנץ קלאהר גיוועזין אבער אינער הייסט מהר"ר חיים
סמוטש איז איין גרושער למדן דער האט גיזאגט דאס ב"ד איז ניט גיוועזין
דא ווער יא מותר גיוועזין נייארט דער רב רעט דרום אזוי פין עולם וועגין
זאל ניט איין תערומת האבין אוף איהם דז ער האט דז ב"ד פר לארין.

(195) ושוב העיד וז"ל דז איך האב גיזעהין דיין ווייב צו פרנקפורט אין
זיין קינד הייסט יצחק נאך זינס פאטר דז האב איך גיזעהן נאך דעם ב"ד
של הריגה וגם ספרה לי אשתו וויא קודם דז האט זיא גיוואלט דעם חיתון
טאן מיט ר' מרדכי הנ"ל האט מן גיזאגט וויא ער האט איין ווייב און פולין
דא האב איך דען שידוך ניט גיוואלט טאהן איז אינר קומען אויס פולען
האט גזאגט ויא זיין וויב ווער גטשארבען בשעת לידה אין נאך דער חתונה
האב איך גוואר גוארן ויא זיין וויב לעבט.
יום א' ב' תשרי ת"ג לפ"ק.

(196) היום יום א' ב' חשון תג"ל נתיישבנו לכתוב כאן עדות א' מה שהעיד
לפנינו איש אחד נאמן מחזק לאיש ישר בכשרות ונודע שמו בכל מדינת
אשכנז בשם הר"ר זלמן רופא מעיר ווישין ומפני המלחמות עקר דירתו
ונתיישב בק"ק קאבאליץ... והא לך עדותו איינר האט גיהייסן ר' מרדכי
ער איז גיוועזין אין פאלק... דר ר' מרדכי האט גיבראכט קען קאבלינץ אשת
שר הצבא שהיה נקרא דר לייזן אמט וויש זיין גוי איז גוועזין בעיר מיץ
אשר בצרפת דא האט ר' מרדכי הנ"ל דיא גוי הנ"ל דורך דעם חיל של הקיסר
דורך גבראכט איז איין גרוש חידוש בעיני כל העולם וויא ער דאס האט פארט
גיבראכט דר לייזן אמט ווייש הנ"ל האט איהם איין גרושה מתנה גיגעבין פר
זיין שכיר נאך דעם בין איך איין מאל קומן אין שול אריין איז איין גרויש
גיזעמיל גיוועזין איין שיל פרעמדי לייט זיין קומן צו פארין זיין גיוועזין

אויס גליל של מיץ. דיא האבן גיזאגט דער מרדכי דער דעם ראש האט דיא גוי' גיבראכט איז נהרג גיווארדן עכ"ל.

(197) שוב העיד הנעלה הר"ר יצחק בר אברהם אשכנז מק"ק ביילא דז איז מיר ידוע דז דר מרדכי דער דא האט דורך גיבראכט דען ליידן אמת ווייטש גוי' פון מעץ קיין קאבלענץ איז איין חידוש גוועזין וויא ער האט זיא פארט גבראכט ער האט אוהם גישענקט מאה אדומים... זיין מו"מ של ר' מרדכי הנ"ל איז גיוועזין איין מארקא דענטיר דר דא האנדלט מיט זעלנר...

(198) שוב העיד הנעלה האלוף מוהרר שמואל בן הגאון מוה' אהרן מק"ק פ"פ דר ר' מרדכי האט דעם ראש גוי' גיבראכט דר ר' מרדכי האט איין ווייב גינומען ושמה יוטכן אין האט איין קונד הייסט יצחק אויף דעם ר' מרדכי הנ"ל זענין כמה עדות בכתב גישיקט גיווארדן פין מיץ קיין פרנקפורט וויא ער ווער נהרג גיווארדן מען האט דיא יוטכין ניט וועלין מתיר זיין אויף דיא עדות עכ"ל.

מס' 189—198 בס' ס"ג.

(199) ואתא לקדמנא כ"מ קלונימוס קלמן בהר"ר שמואל זנוויל מק"קק והגיד... איך בין גריטין במדינת אשכנז צום לעגור בתוך בעלי מלחמות מיט עטליכי צייאן בכך האט מיט מיר גירעט איין בעל מלחמה במסל"ת און מיך גיפרעגט האסטו גיקענט איין יהודי מקראקא האט בשמו גיהייסין איסרעל מקראקא האט מיר שמועות גיזאגט פון איהם ער צו פפלעגין צו איין נרין צו מאכין אין איז גאנגין אין ניט גיריטין רק מקלו בידו נאך גאנגין ווען דר לעגיר זיך גירוקט האט... דר זעלביג איסרעל איז גיהרגט גווארדין פויערן האבן איהם הורג גיוועזין... יום ה' י' סיון [ת]ז"ז לפ"ק.

ס' ס"ה.

(200) במותב תלתא... ואתא לקדמנא היקר הר"ר מאיר בר דוד שהי' ש"ץ בק"ק לאחויצא והגיד... ח"ל בלשון אשכנז בייא אונז צו לאחויצא איז גיוועזין איין יהודי האט גיהייסין חיים נאראל האב איך גיהאט גיפרעגט ווער דער יהודי איזט האבין לייט גזאגט ער הייסט חיים נאראל ער האנדילט מיט גלאז בכך איז ער גיוועזין גיפארין אין דיא הוט ב' פרסאות מלאחויצא אין האט עטליכע וואכין גיזויאמט אין דיא הוט פאר דיא גזירה אין דא

דיא גזירה איז גיוועזין זיינן פיל יהודים בעו"ה נהרג גיווארין דא איז גיקומן נאך דיא גזירה כמר פייביש שותפו של כמר חיים הנ"ל אין האט גיזאגט דז דר זעלבן חיים נאראל איזט נהרג גיווארין דא האט מען איהם גיזיכט אין האט איהם ניט קענין גיפינן ואח"כ דא דער שנייא איז אפ גגאנגין האב[ו]ן אונזרי בעלי בתים איין באט גיטאן פר דיא גוים וועליכר ווערט גיפינדן איין הורג איין יהורי [!] פון דיא הרוגי גזירה הנ"ל דא וועלין זיא איין טאלר געבין דען עס זיין פיל יהודים נהרג גיווארין אזו האבין דיא גוים גיפונדן הרוגים דא האט מן זיא גיבראכט לק"ק לאחווינצא דא האבין זיא דיא בעלי בתים דער קענט אין האבין דער קענט דאס איינר צווישין דיא הרוגים איז גיוועזין חיים נאראל הנ"ל אים שבת הגדול שצ"ח האט מען דעם חיים נאראל גיבראכט...

(201) שוב העיד היקר כמר אהרן בר יהודא מק"ק לאחוויצא... וז"ל בל"א אום שבת הגדול הנ"ל לעת מנחה האט מען גיהאט גיבראכט מק"ק לאחוויצא איין הורג ער איז גיבונדן גוועזין דא האבן אין דיא לייט דר קענט האבין גיזאגט דאש איז גיוועזין דר דא האט מיט גלאז גיהאנדלט ער האט גיהייסן חיים נאראל.

...פה ק"ק ניזין ביום ט"ו סיון שצ"ח לפ"ק.

(202) במותב תלתא... ואתא לקדמנ' היקר כמר יהודא ליב בר' דוד מק"ק לויציק והגיד... וז"ל בל"א איך האב גיקענט דען חיים דער דא האט פלעגין צו האנדלין מיט גלאז אזו דא דיא גזירה איז גיוועזין בין איך באותו פעם גיוועזין בק"ק לאחוויצא בעוה"ר נהרג גווארדן חמשים נפשות מישראל דא האט מען זיא צו קבורה גיברענגט אבר י"ב נפשות זענין אפ גיגאנגין ואח"כ דער דא שנייא איז אפ גאנגען אין דיא וואסער איז אפין גיוועזין דא האט מען גיפונדן איין הורג אין וואשיר איז גיבונדן גיוועזין דיא הענד אין דיא פיס אונ דר האלז אזו האבין עטליכע לייט גימיינט אברהם שאפיר איזט עס ווייל ער איז גרויס גיוועזין אבר איך האב אין דר קענט דאס דאס איזט דר חיים גיוועזין הנ"ל.

(203) שוב העיד הקצין כמר אלכסנדר בן החב[ר] יעקב מק"ק לאחווינצא איך בין בשעת הגזירה גילאפין עם אשתי אין דיא היט ביום ו' בהשכמה קודם עשרה בטבת שצ"ח דא האב איך דא דער ווישט את כמר חיים נאראל

גביות-עדות בלשון יידיש בשאלות-ותשובות

הנ"ל בכך האט דער היטניק צו אונש גירעט ניט זוימט אייך. דען עס איז מסוכן פאר אייך איך וויל אייך פירן און דיין שוואגירש פאסיקה אזו בין איך גאנגין אין דיא פאסיקה אין דער חיים הנ"ל איז אויך מיט אונז גינגן דא האט דר חיים אן גיהאט איין קורטא אינ' איין קארט אין איין לאנגי ביקס דא איז דער חיים הנ"ל גינגן מיט דעם הוטניק צו ריק אין דר היט אין איך בין גבליבין עם אשתי אין דר פסיקא דא איז דר נאך אבר קומין צו מיר אין דיא פסיקה דער הוטניק מיט דעם חיים להבדיל אין האט גירעט צו מיר אום דעם גאט מכת אייך עוויק לופט וואש אייך דיא אויגן טראגין דא בין איך גילאפין אין איין אנדרע פאסיקה אניין אין דר חיים הנ"ל איז אבר צוריק גינגן מיט דעם הוטניק דער נאך זיי קומין איבר מיר ריקים אין דיא פאסיקה דא האט איין ריק אן גיהאט דיא קורטה של כמר חיים הנ"ל אין דען קארט אין דיא ביקס דא האב איך תיכף דר קענט אין האב גירעט דאז איז דען יהודי הנ"ל דא האבין דיא רקים משיב גיוועזין מיר האבן גיהרגת אין האבן אין גיווארפין אין וואשיר דא האט ער פארט גילעבט דז ער האט כמה פעמים קען פאר גישלאגין מיט דען קאם צו אייז מיר האבין אין מיט רהאטינש אין וואשיר גישטוכין ביז דאז ער איז טוט גוועזין ער איז זייער שטארק גוועזין ער האט אונז שיעור גיהרגת דא האבין דיא רקים אללס גיזאגט פאר מיר...

יום ג' י"ט סיון שצ"ח לפ"ק פה ק"ק ניזין

מס' 200—203 בס' ס"ח.

(204) במותב תלתא... ואתא לקדמנא האלוף מ' מרדכי במהור"ר ברוך כ"ץ והגיד... וז"ל בל"א אז שמעון האט דיא מקומות בב"ה בק"ק צויזמר גיקופט מראובן הנ"ל דא איז שמעון מיט ראובן גישטנדין אין איך היבט ראובן אן צי רידן צו שמעון ווען איר יוא איינש גיקופט קויפט מיין בית אויך שמעון האט משיב גיוועזין מיין האב טראגט עש ניט אויס למחרת איז גקומין שמעון צו מיר אין האט מיך גיבעטין איך זאל סרסור דרינן זיין ער וויל עס יוא קויפין... ר"ש זהובים לראובן אין זיין בייטל אונד דען פריץ איבר זיך צו נעמין...

(205) שוב העיד הר"ר שמואל שמש... פאר מיר אין פאר ר' מרדכי כץ הנזכר לעיל האט ראובן ואשתו מקבל קגא"ס¹ גוועזין באשה והדר בעלה דז זיא אים במקח גמור האבין זייער בית פאר קויפט.

¹ קנין גמור אגב סודר. מס' 240, 205 בס' צו.

xiv. שו"ת 'גאוני' בתראי'

קובץ שאלות ותשובות של בעל 'תוספות יום טוב', בעל הט"ז ('טורי זהב'), הב"ח, בעל 'פני יהושע' ו'רבי רב העשיל', שנאספו על-ידי רבה של קראקא, ר' אריה-ליב, בנו-חורגו של הט"ז, והוא מחברו של 'שאגת אריה'. הקובץ הוצא על-ידי ר' אליהו ב"ר משה גרשון מק"קא פינשטוב, נדפס בטורקא בשנת תקכ"ד (1764). התשובות כולן ממחציתה הראשונה של המאה השבע-עשרה.

(206) ... ואתא לקדמנא ה"ק ברוך יצו בהרר יעקב ז"ל והגיד ... בלשון אשכנזי איך האב נאך מיין חתנה גיוואנט צו פראג האב איין מאל דארט דער זעהין ר' אבריל עבריל מטלי' האב אים גיפראגט וואש זיין טון איז היא האט ער מיר משיב גיוועזין האט בדעה אין אשכנז צו פארין ... האב צו אים גישפראכין וויא וועלט איר איצונד ארוש שעת חירם קאן דאך ניט אויף דען וויישן בערג האט ניט מיר גלייך גענפֿרט ... דער נאך בין איך מיט יוד[א] קינד ע"ה שפצירין געין אויף דר אלט שטאט אין גילדין רוזין הויז זייני קומין בעלי מלחמות פון אשכנז הייפט יודא אן וואש זאגט איר נייש פון קריג וואש דרוישין איז האבין אים גיזאגט בכך האט איינר צו אונש גישפרא- כין איר יודין ווישט דז איין מושל איז דער שלאגין גיווארין אונטר וועגין פון הינן אין אשכנז ... בין עטלכי ימים אחר זה בין גנגין אין דער גאס האב גיזעהין איין אסיפה האב גיפרעגט וואש דער מער איז האבין מיר נשים משיב גוועזין וואש דארטין זענין גיוועזין דער ר' אברם ... איז נהרג גיווארין ...

כל הנ"ל הגיד ... יום ה' א"ך תמוז ת"ט לפ"ק.
[התשובה היא מאת רבה של פראג, ר' יו"ט ליפמן הלוי העלר, בעל 'תוספות יום-טוב'].
ס' י'.

xv. שו"ת 'איתן האזרחי'

מאת ר' אברהם ב"ר ישראל יחיאל כ"ץ ראפפורט, ידוע בכינויו ר' אברהם שרענציל. שנת לידתו לא נודעה בבירור. אביו מת בשנת שע"ד (1614). הוא עצמו מת זקן ב-1651, לאחר שהיה ארבעים וחמש שנים רצופות ראש ישיבה ורב בלמברג. היה נשיא וגבאי של ארץ ישראל וראש ועד ארבע ארצות. ספרו 'איתן האזרחי' מכיל אוצר של חומר היסטורי, בעיקר על זמנו של חמלניצקי; נדפס באוסטריה, תקנ"ו.
ר' ש. באבער, 'אנשי שם', סימן יב.

(207) ... ואתא לקדמנא הבחור כמ' חנן במ' מיכל מק' טאמשוב והעיד ...

איינר האט גהיישין ר' ליב פון קראטניצה דער פאטר האט גיהיישין ר' פסח... האט אים ירמיה ה"ל צו קאמר היד איין ווינצא גיגעבין צו דרויף י"ב קעסלין יין שרף בכן לערך שמונה ימים לפני ההריגה שנעשה בטולטשין איז גקומין דער ר' ליב זיין ברודר מלך הבחור מקראטניצה בכן איז דא איין מהומה גיווארין האט מן זיא ניט גוואלט ארויש לאזן ובדוחק גדול ע"י השררה זענין אלי גלאפין פון קאמר היד און זענן גקומן קיין טולטשין גם איז ר' ליב בה' פסח ואחיו מלך און אהין גפארין און איך בין און מיט זיין ביא אנדער אין שלאס גווען... בכן דא השר הדוכוס שמעטווייטנסקי האך [האט?] נאך הפשר גיהאט עם הקאזקין יהודים ארויש געבין בכן ביום ה' האט מען שבויים אוועק גנומן לק"ק אומאן: וביום ז' דא דיא פויארין זענין גיקומין צו לויפין אין חצר לפני השלאס איז ירמי' מיט זיין גזינד גשטאנין אין דעם עק אין איין ווינקיל גם ר' ליב ר' פסחש הנ"ל ואחיו מלך... דא האב איך גזעהין מן האט מיד אן גהובין אין דעם זעלבגן עק צו הרגנן איך האב גזעהין ירמיית ווייב און מיין שטיף מוטר זענין נהרג גווארן מען האט דארטן גהרגת און קיינר האט ניט גקאנט אנטלויפין דען עש איז אין שלאס גשטאנין אלפים פויארן ווער עש איז אנטלאפין גווארין איז דארטין נהרג גווארין. דרך כלל איז קיינר ניצול גווארין מן ההריגה. רק אז מן האט דיא בסטי אן גצונדן איז זייער הייס גוועזין בין זייער גוויינט ארויש גלאפין אופן בית הקברות דר נאך בין איך שמונה ימים אין דר שטאט דארטין גווען האב איך גפלעגט אין שלאס אריין צו גיין און... גזוכט איטלכר זייני לייט... האט מן גזאגט עש איז ניט איבר גבליבן רק א טייל זענין פר ברענט גווארין...

הוגד כדת לפנינו הדיינים ק"ק לבוב ביום ה' י"א אב ת"ח לפק.

(208) ... ואתא לקדמנא ה' משה במ' יוסף והעיד... ביא מיר איז איין גשטאנין איין יהודי מטולטשין ושמו מאיר און האט פר מיר גזאגט וויא ער האט בריב גברעכט צו זעליג שמש... דז... ר' ליב מקרטצהין... איז בעו"ה נהרג גווארן און טולטשין... ושוב אמר לפניו ר' יעקב חתן ר' הירץ מנעמרוב צו וואש זאל מיר דר בריב איך וויש אז ער איז נהרג גווארין דען מיט מיר איז רבי ליב הנ"ל גלאפין מטולטשין אין איין וואלד זענין גוים איבר אונז גקומין האב איך גזעהן וויא מיהאט אים שני פעמים אין קאפ גשלאגין דז דאש בלוט איז אים איבר דעם פנים גרונין און איז צו דר ערד גפאלין און האט

גשריגין אויף מיך אז איך זאל אים מציל זיין און איך בין פר מיר גלאפין...
הוגבה היום יום י"ט למנחם ת"ח לפ"ק.

(209) ... ואתא לקדמנא מרת אסתר בת הר"ר אהרן כלת ירמיה והעידה...
איך האב גיהערט פון מיין שוועגרינש הא' אשת ר' שמירל בר' ירמי' והשני'
בת ירמי' אז זיא האבין גזעהן בעיניהם וויא מען האט ר' ליב מקראטנצע דאין
גווען ב"א של ר' ירמי' ה"ל דז ירמי' ה"ל האט אים עם בנו ר' איתמר האט
עטליכי קעסלין גגעבין ער זאל יי"ש ברענין דעם ר' ליב האבין זייא גזעהין
אז ריקם האבין אים גהרגט אפילו זייא האבין אים ניט רעכט דר שלאגין האט
ער גשריגן צו דיא ריקים איך בי[ט] אייך דר שלאגט מיך רעכט אזו האבין
זייא אים רעכט דר שלאגין...

הוגבה כדת וכדין... כ"ד מנחם ת"ח לפ"ק, פה לבוב.

מס' 207—209 בס' כ"ב

xvi. שו"ת 'צמח צדק'

ר' מנחם מנדיל קרוכמאל, מחברו של ספר השו"ת 'צמח צדק', נולד בקראקא
בשנת 1600. יצק מים על ידי הב"ח והיה דיין בקראקא. בשנת 1636 עבר
למוראביה ונבחר לרב בקרמזיר, ב-1646 היה לרב בפרוסניץ, וב-1650 — בני-
קלשבורג. שם נפטר בשנת 1661.

את ספרו 'צמח צדק' הוציא אחרי מותו בנו, ר' אריה יהודה-ליב. הספר נדפס
באמשטרדם בשנת תל"ה, באלטדורף בתקכ"ד, בפירדא בתקכ"ו, בסודילקוב
בתקצ"ד. המובאות לקוחות מן המהדורה הראשונה.

ר' ש. א. הורדצקי, לקורות הרבנות, עמ' 201—216.

(210) ביום ג' באסרו חג דשבועות תאי"ו זי"ן לפ"ק העיד כמר שלמה זלמן
בן אהרן ז"ל שור... וז"ל בל"א. איך אונ' איצק מאניש זיין גאנגין בערב
שבת בכפר לאדין דארף זיין מיר פיר גאנגין פאר איין שטאדיל — האבן
שקצים דרינן גיערבט שרייאט איינר ארויז אנשיל אנשיל גיב מיר ווערפיל
זא האב איך תכף משיג גיוועזן דער שקץ מיינט וואש וועגין דען אנשיל
הנאבד... ער האט מיט אנשיל אופט פפלעגין צו פארין קען ק"ק ווינא
דער שקץ האט פפלעגין פיש צו פירן איז אנשיל מיט אים גיפארין ער
איז זיין גוטר ביקאנטר גיוועזין... זא זאגט ער זיא זיין נוא אין וועג
גיוועזין פון שרי"ק ארויז זא האבן זיא פיר גווערט אונ' זיא איין מורא
גימאכט עש ווערין רייטר דא פר האנדין זיא ווישטן ניט זיין זיא פריינט

אודר פיינט זיא זאלין אום קערין אונ' זאלין נאך ווארטין. דא קערין זיא זיך אום. אונ' אן אובנט קאמן זיא איבער אינן אונ' שניידן זיא די קעפף אפ. עש איז גיוועזין דער יעגיר אונ' דער קראלי. אונ' דער ווירט האט גם כן איין חלק דראן גיהאט...

(211) ביום א' ב' שבט תאי"ו חי"ת לפ"ק העיד כמר יהודא ליב בן מהור"ר אברהם דעקנוג... וז"ל בלשון אשכנז. איך אונ' כמר שלום פשקין זינן גיוועזין בכפר לאדין דארף האבן איין שקץ טוך פר קויפט זאגט דער שקץ קומט מיר צו דעם בעקין דארט האב איך מיין געלט זינן וויר היין גאנגין זאגט כמר שלום הנ"ל זיך אין דעם בית איז אחד דער יודע איז מן הנאבדים בעו"ה... זא האבן מיר דען שקץ גיפרעגט איז דעם אזו גיוועזין אז רייטר פר האנדין זינן גיוועזין זאגט ער ניין עש זיין קייני פר האנדין גיוועזין איז נאר זא אן גישטעלט גיווארין דו מען זיא צו רוק גיבראכט האט.

(212) שוב ביום א' ט"ז שבט ת"חל העיד כמר מנחם מנדיל בן אהרן... וז"ל בלשון אשכנז. פר עטליכי וואכין זינן מיר גיוועזין צו אובר זולץ. דהיינו מיין טעט אונ' כמר מרדכי דאביט שווא אונ' איך. ובליל שבת האבין מיר געשין איז מרדכי אנטשלאפין וויא ער גיזעשין איז אונ' אונ' זיין קאפף גיבוגן גיהאט ביז אויף דעם טיש דז ער אויף זיין פנים גלעגין איז. אונ' אונזר ווירט דער ערל איז אויך גיזעשין מיט אונש זא זיכט דער ווירט וויא מרדכי אזו אנטשלופט שטארק ציכט ער זיין מעסיר אויז אונ' זאגט צו מיין טעט אדם דען מן היישט אין ביניהם אדם זא שפריכט ער אדם זיך וויא דיין גישפאן מרקיש דא ליגט ווען ער זאלט אזו ליגן צו שרי"ק. אונ' דער קראלי מאכט בייא אים זיין זא מאכט ער אים דען קאפף אראב שניידן וויא ער דען ג' יהודים גיטאן האט... אונ' אליש גילאכט אין רידן דען ער האט ניקש ביגערט צו טאן נאר שערץ גיטריבן... זא זאגט מיין טעט צו מיר זיין שומע וואש דער מגיד איז. זא האט דער גוי ווייטער גירעט... זיא זינן פייני לייט גיוועזין איינן האב איך גאר וואול קענט דען אנשיל גאר איין היפער יוד גיוועזין.

מס' 210—212 בס' מ"ב.

(213) ביום ב' ו' טבת תט"ל העיד כמ' יהוד' ליב בן שלמ' כ"ץ... עש איז צו מיר קומן הגזלן חנה אונ' צו מיר גיזאגט עש זינן דארטן אין וואלד גוים דיא דען יהודי האבן גיפונדן דער דר שלאגין איז גיווארין דער שלמן

גביות-עדות בלשון יידיש בשאלות-ותשובות

פון סלאפקווי (פירש דבריו דער זלמן פון אויסטרליץ) בין איך גאנגין צו זיא האבן זיא מיר משיב גיוועזין גיא צו יענים ער ווערט דיר שון זאגין ווארום מען האט אים צו גיזאגט י"ב זהובים אדומים ווען מען אים ווערד גיפינדן.

(214) שוב ביום ו' עשרה בטבת תט"ל העיד כמר דוד בן מהר"ר יודא הלוי... ווי איך היין קומן בין אונ' דיא גוים האבין אין אויז דעם וושיר גיצוגין האב איך ניט אנדרשט קנן דר קענן אז אן זיין פנים וגם אן זיין בארט אז ער איז רבי זלמן הי"ד... וגם האט ער נאך אן זיך גיהאט איין שטיק סרדקי"ל נעגיל ברוין מיט ציצית דאז האב איך אויך גיקענט אז ער האט פלעגין אן צו טראגין.

(215) שוב ביום ה' כ"ט תמוז תט"ל שאלו הב"ד לכמר דוד הלוי הנ"ל שנית... וז"ל בל"א. דז איך בין היין קומן זיין בוימר אויף אים גלעגין זיין אן גזיכט איז מיר קענטליך גוועזין רק זיין בארט האט ער נאך גיהאט גלייך אז בייא זיין לעבן. אבר קיין שטירן ניט. דהיינו דיא הוט פון דיא שטירן איז איין וועק גוועזין. וגם דיא הויט פון די נאז איז אויך ניט דא גוועזין אז איינר דער אזו לאנג אין וושיר ליגט...

(216) שוב העיד כמר יהודא בן יעקב... ביום ו' עשרה בטבת תט"ל וז"ל בל"א. באותו היום וויא מן האט רבי זלמן הי"ד אויז דען וושיר גינומן איז ער מיט גריני בוימר גיוועזין צו גידעקט האב איך דיא גריני בוימר פון אים איין וועק גינומן האב איך אים דער קענט אן זיין פנים...

(217) שוב ביום ה' י"ט טבת תאי"ו יו"ד לפ"ק העיד כמר שלמה בן יודא כ"ץ... איך האב פון בעל שלשים זיין שרייבר גיהערט דז דער רצחן דען מן האט דן גיוועזין צו גאליץ דז ער האט מודה גיוועזין אויף דער ערשטי עינוי דז ער האט י"ב רציחות גיטאן י"א גוים אונ' דיא צוועלפטי רציחה האט ער אונ' דער בושפסקי פון קאפשין גיטאן... אונ' איך האב דען יהודי ממית גיוועזין.

(218) שוב העיד כמר משה בן יעקב ביום הנ"ל... וז"ל בל"א. איך האב גיהערט פון יערגיל ער איז בייא דער עינוי גיוועזין האט ער גיזאגט ער האט י"א רציחות גטאן אונ' דיא צוועלפטי רציחה איז איין יהודי גיוועזין. ער אונ' דער בושפסקי זיין פון גאליץ גנגין אונ' דער יהודי איז גאנגין פון האליטש...

(219) שוב העיד כמר זלמן בן יששכר ביום הנ"ל... וז"ל... גוים זיינן אין דיא שטוב אניין קומן אונ' האבן אום גיפרט גיזאגט דער רצחן דז מען האט דן גיוועזין האט מודה גיוועזין ער האט י"ב רציחות גיטאן אונ' דער סלאפקוואסקי יוד איז דער צוועלפטי גיוועזין (פירש דבריו דער אויסטרליצר יוד איז גיוועזין דער י"ב) האט דאש גיית גיזאגט איין שאד אום דעם סלאפקוואסקי יוד איז איין (שוורני פאחלי) גיוועזין פירוש דבריו שהיה גבר בגוברין. עכ"ל¹.

מס' 213—219 בס' מ"ה.

¹ בדפוס סודילקוב, 1834, נדפס, מטעמי צנזורה, במקום גויים — ישמעאלים. גם מצויים שם כמה שינויי כתיב. אותה שאלה נמסרה בקיצור גם בשו"ת 'עבודת הגרשוני', ס' עא, עי' שם.

(220) העידה ביום ג' כ"ה מנחם תי"ו יו"ד לפ"ק בק"ק אפטרות מרת אידל בת דוד ז"ל... וז"ל בלשון אשכנז. איך האב מיך פר דינגט לבית רבי זעליג מק"ק גאשליר צו איינר משרתת אזו זיינן מארקיסטאנטיר היין קומן. איז איינר אונטר זיא גיוועזין האט גיהיישין ליב בן חיים בון איז דארט קראנק גיווארין האט נאך מיר גישיקט איך זאל אים ווארטין... אזו איז ער קראנקר-הייט אוועק גיפארין ער האט וועלין צו זיינר מוטר פריבה פארין לכפר גרונט. אזו האט מן אים צו רוק גיבראכט אונ' לבית גוי¹ גיליגט אזו איז ער דארט גישטארבן בחולי שלשול דם בר מינן...

ס' נ"ח.

¹ בדפוס סודילקוב: לבית עובדי כוכבים.

(221) העידו בק"ק ווינא בתענית אסתר תאי"ו יו"ד לפ"ק... כמר יודא זעליג בר אברהם מק"ק אויסא... וז"ל בלשון אשכנז. מיר זיינן גיוועזין צו מיגליץ אויף דען מארק איז איין יהודי גיזעשין אויף איין באנק ושמו דוד קלמנש מק"ק ניקלשפורג דא זיין גיקומן מושקטירר זיין גיוועזין לערך עשרה... דא היבט איינר אן פון דיא מושקטירר מיין איז דער יהודי גיפונדן גיווארדן פון ניקלשפורג זא האב איך אן גיהובן צו די אנדרי יהודים די דער בייא זיינן גיוועזין שתיקה טעט¹ דא האב איך אן גיהובן וויא קענט איר דעם יודן ענטפרט ער וויא זאל איך אים ניט קענן בין איך דאך דער בייא

¹ בתרגום לעברית של גביית-העדות נאמר: והתחיל אחד מן בעלי המלחמה לשאול נמצא היהודי מניקלשפורט ואמרתי אל היהודים אחרים שהיו שם שתיקו...

גיוועזין וויא מיר זיין גאנגין אויף פארטייא דא האבן מיר אן גיטראפין דען יהודי דא האט אונזער הוף מיינשטר פון לינדויאשין גישריאן אויף איין מושקטירר הנזביל לויף הין לאז דיר דער יוד געלט געבין וואו ניט מאך דען יוד טוט. דא האט דער הנזביל גיענטפרט צום הוף מיינשטר וועלט איר אויז דעם יודן געלט שמעלצין מכט אים זעלברט טוט. דא האט דער הוף מיינשטר גינומן זיין פאנטליר ראר² אונ' האט אים גיפירט אין גרעריך³ אריין אונ' האט אים טוט גישאסין אונ' האט אים זיין בלאב רעקיל אויז גיצוהן... דא האב איך אים גיפרעגט וואו איז דאש גישעהן. האט ער מיר משיב גיוועזין צווישן ניקלשפורג אונ' ראבן שפורג... אויף דען דריטן טאג איז קומן איין יהודי האט גיבראכט מיין אוברשטן אלירלייא שפעצירייא⁴. דא האט ער גיזאגט צו דיא מושקטירר. מיין קאנט עטץ מיר ניט זאגן וואו דער יוד איז הין קומן דער אייך האט ביגיגנט פר דרייא טאגין איך וויל אייך איין גוטש טראנק געלט געבן זאגט מיר. דא האב איך נישט טערין זאגין⁵ דען איך בין גיוועזין אונטער דיא שוידדשן דאז זעלביג מאל היצונדר זיינן מיר אלי קיסרש וויא מיר דא זיצן. עכ"ל.

² את קנה השרפה שלו. ³ בין הקנים שבבצי המים. ⁴ בשמים. ⁵ ולא הייתי רשאי להגיד.

(222) העידו בק"ק ווינא ביום ה' כ"א אדר שני תאי"ו יו"ד לפ"ק... כמר יעקב בר משה מק"ק גיבשט והעיד... וז"ל בלשון אשכנז. איך בין גיוועזין צו מיגליץ אויף דען מארק... דא האט דער בעל מלחמה גירעט מיר האבן אויך בייא אונש גיהאט איין יהודי פון ניקלשפורג אבר מיין אוברשטר האט אים דער נידר גישאסין... ער איז איין שניידר גיוועזין האט מיין אוברשטן ביטרוגין האט אין לוגין פיר גיזאגט האט מיין אוברשטר וועלין האבן איך זאל אים נידר שיסן האב איך ניט גיוועלט האט ער אים זעלבר אן גינומן אונ' האט אים גיפירט אין גירעריכט בייא האנויא אונ' האט אים דער נידר גישאסין...

(223) העידו בק"ק ניקלשפורג ביום א' ג' תשרי תי"א לפ"ק... כמר דוד בר קלונימוס... וז"ל בל"א איך בין צו מיגליץ גיוועזין עש איז גיוועזין בחורף תי"ל זא זיינן מושקטירר גאנגין... זא זאגט דער ערשט מושקטירר מיין יהודי איך וויל דין וואש פראגין: זא זאג איך ווער איך ווישן וואש. וויל איך זאגין. זא זאגט ער מיין איז דער יהודי גיפונדין גיווארדן מיר זיינן

גירייזט צווישן ניקלשפורג אונ' ראבנשפורג האט אונש דער יהודי בגיגנט זאגט דער אוברשטר צו מיר גיא הינ שיס דען יהודי פר דען קאפף אודר לאז ער מיר צאלין. דא האב איך גיזאגט איך וויל ניט ער איז מיר נישט שולדיג. וואלט איר שיסט איר אין אליין אנידר זא איז ער גנגין אונ' האט אין גינומן אונ' גישלעפט דער יהודי האט גישריאן איך ביט אום גאט דען אלמכטיגן לאזט מיך גין איך וויל צאלין נעמט מיך גיפאנגן איך בין יוא פון ניקלשפורג איך האב ווייב אונ' קינדר אונ' האב רייכי פריינד מען ווערט מיך אויז ליון. ער האט זיך ניקש לאזן ביטן אונ' אין אנידר גישאסן... ער איז איין שניידר גיוועזן פון ניקלשפורג ער איז אין אונזר רעגיימנט גיוועזן איך האב אים וואול גיקענט.

מס' 221—223 בס' נ"ט.

(224) ... ואתא לקדמנא. היקר כהר"ר יצחק אייזק בן מהר"ר שלמה העיד... וז"ל בל"א מיר זיינן גיפארן מוואיידסלב אין דער שלעזיא איז צו וואיידסלב איין יהודי צו אונש קומן. האט גיזאגט ער וויל בייא אונזרן רידוואן¹ רייטן האבן מיר אין גיפראגט פון וואנין ער איז אונ' ווער ער איז האט ער אונש גיזאגט ער איז פון זאמאשטש רבי ליב שמוקלירש זון ער היישט יחיאל... און האט גיזאגט ער האט איין ווייב צו גויטיין... אין דעם וואלד איז ער פור דעם רידוואן גריטן אזו האט ער זיך צו אונש אום גיקערט אונ' איז אים בלוט פון פנים אראפ' גירונן האט גיזאגט דז פויארן האבן אים פר שטעלט אונ' האבן אים גיוואונט. אין דעם זיינן דיא פויארן קומן צום רידוואן צו לויפן אונ' האבן אונש ביגזלת... ער האט וועלין אנטולויפן איז אים איין פויאר נאך גילאפן איז ער אין גידיכטן וואלד אריין קומן האט מיט דעם סום ניט פארט קענט איז ער אראב גשטיגן אונ' האט דעם שווערט אויז גיצוגן אונ' זיך גיווערט האט אים דער פויאר דעם שווערט אויז גישלאגן אונ' האט אים מיט זיין אייגנן שווערט גיהאקט אויך האט ער אים מיט דער קייל פארן דעם מוח אויז גישלאגן דאז איז גיוועזן ביום ב' כ"ו חשון... ער האט אונש גיזאגט וויא ער בייא זיך האט איין בריב פון מקום מזאמאשטש פון איין לוזן וועגין².

¹ בתרגום העברי: עגלת צב. ² שיש לו כתב מן העירונים מק"ק זאמאשטש שיניחו אותו למקומות שיבוא.

(225) העיד האלוף כמהר"ר אבנר בן מהר"ד[!] יודא... וז"ל בל"א: צו וואיידסלב האט אך איין יהודי זעלין ביי אונש אין רידוואן זיך אויף דינגן

האב איך ניט גיוועלט ליידן האב אים ניט גיקענט דער נאך איז רבי שמואל חזן צו מיר קומן אונ' האט מיר גיזאגט ער איז איין גוטר מאן ער היישט רבי יחיאל ער איז מזאמאשטש רבי ליב שמוקלירש זון... אויף דער נכט זיינן מיר קומן לכפר חראשטשי ברוד האט אונש איין גוי' מעצמה גיזאגט וויא איין יהודי איז נהרג גיווארן ער האט קאלטנש אונ' איין שווארצן בארט אונ' איין הוכר מאן... אונ' האט גיזאגט וויא זיא אן אים שייצליכי מיתות גיטאן האבן...

(226) שוב העיד כמר ליב בן הר"ר יחזקאל... ביא מיר צו וואיידסלב איז גיוועזין רבי יחיאל בן רבי ליב שמוקלרש מזאמאשטש. האט ער נאך גדינגט איין סוס אצל הפריץ וואש דער רידוואן איז זיין גיוועזין... איך ווייש דז ער האט איין בריטל אויף דעם הרצין גיטרגין ער האט גאלד דרינן פור ניט גיהאט אויך האט מיר דער משרת גיבראכט איין סידרל ווש ער האט ביא אים גיפונדן אונ' דש סידרל איז מיין גיוועזן איך האב אימש צו וואיידסלב גליגן הוט מירש דער פריץ גיברוכט... היום ר"ח כסליו תי"ו יו"ד זי"ן לפ"ק... מס' 224—226 בס' ק"ו.

xvii. שו"ת 'חוט השני'

המחבר של 'חוט השני' הוא ר' משה שמשון ב"ר שמואל בכרך, אביו של ר' יאיר חיים בכרך (בעל 'חות יאיר'). הוא נולד בשנת 1607. בימי ילדותו ישב בוורמס ובפראג. בשנת 1629 נבחר לרב בגידונג שבמוראביה, ובשנת 1635 — בלייפניק. משנת 1642 עד 1648 היה מגיד-מישרים בפראג. בעת המצור על פראג — בשנת 1648 — נאלץ להימלט על נפשו. ב-1650 נבחר לרב בוורמס, ושם נפטר בשנת 1670. את תשובותיו הוציא בנו, והן נדפסו בפראנקפורט ע"נ מיין, 1679. נוסח הווידוי ביידיש לאשה, המובא בספר (ס' מח), וגם גביות העדות ביידיש הובאו מתוך מהדורה זו.

ר' אוטוביגראפיה שלו בספר 'חות יאיר' (פראנקפורט ע"נ מיין, 1699), דף רלג. גם: D. Kaufmann, R. Jair Chajim Bachrach und seine Ahnen : Trier 1894, S. 23.

(227) תעמוד בבית הכנסת של נשי' פה וורמיישא ותאמר חטאתי עויתי פשעתי לה' אלקי ישראל דז איך הב מכשיל גיוועזין מיין מן אונ' בין ביא אים גילעגין אי איך מיך הב טובל גיוועזין... ס'מ"ח.

(228) והמלמד בסעקני... העיד... איך בין אין דער שטוב גיוועזט זענן דיא בעלי זמר אום דען טיש ארום גישטנדין זא איז דיא משרתת של

ברוך געלי אך דער בייא גישנדין זא איז איין צעקה אין דער שטוב גיוועזין דיא בתולה העט איין טבעת פון דען ליצנים מקבל גיוועזט זא הב איך איין טבעת בידה גיזעהן... בכך זיין דיא ליצנים באותו יום אוועק גנגין אונ' דיא בתולה הוט דז פינגרלין בייא זיך גיהט... הב צו איר גיזאגט וויא האשטו דאז גיטון... ווען דער ליצן מעכט עז לייקנן ווערשטו אין דאז קענן אין דאז פנים זאגין אז ער דאז גיזאגט הוט הוט זיא משיב גיוועזט יוא איך וויל אימש אין זיין פנים זאגין ווי ער דאז לשון צו מיר גירעט הוט... לאחר זה הלכתי אל הקיך ואמרתי לה זיך דער ליצן לייקנט עז דאך הוט זיא גיזאגט איר מגט מאכן וואז איר וועלט ער האט עז גירעט

הוגבה בק"ק מנהיים

(229) הוגבה בשריסא מפי קלמן הליצן... בכך זינן השלשה ליצנים גילעגין בסעקני ווידר איבר שבת פ' מטות בכך הוט דער ליצן דען מלמד אויף גיהובן וויא ער אים איין צעקה גיבראכט הוט אצל האב"ד דק"ק מנהיים דז ער איין בתולה הוט מקדש גיוועזין הוט דער מלמד אים משיב גיוועזין עז לייגט איינר וויא איין ממזר ווער מיר דאז נוך רעט... בכך הבן מיר ביו' א' דיא שני ליצנים אב גיהערט איינס נוך דעם אנדרין... איז איינר אונטר דיא ב' ליצנים איין ב"ב ג"כ זא האבי גיזאגט ג"כ דז דער מלמד הוט גיזאגט ער ווייט פון ניקש אונ' וויל גישריבן געבן דאז ער ניקש ווייט...

מס' 228, 229 בס' נ'.

(230) נכתב לי ממדינת עלזון ק"ק בוסוויילר... בא כמר יצחק המכונה אייזק בן ר' זעליג מארדש ואמר... איך שפיתה את פלוני... וא"ל איך בין דיך מקדש דאז דוא ווייטר קיין אנדרן דארפשט נעמן וא"ל איך וויל ניט... לא היתה הבתולה עדיין בת י"ב שנים.

פה בוסוויילר יו' ב' ד' סיון תכ"א לפ"ק.

(231) שולח לי אגרת מהרב... ר' יוסף כ"ץ אב"ד דק"ק ורידבורג שהנבל אייזק... הביא עד א' לפניו נקרא ר' חיים וואיידסלב והעיד לפניו וז"ל איך בין קומן מיט מיין חבר דוד סלוצקי אין עלזון אצל ב"ב דז הבחור אייזק איז מלמד גיוועזין הבי מיר יין גיטרונקן אונ' איז קיינר דרהיים גיוועזין דא הוט דער מלמד צו אונז גיזאגט זייט עדות דא וויל איך גין מיט דער בתולה דז ב"ב טאכטר אין חדר און וויל מיך מיחד זיין אונ' וויל זיא מקדש בביאה זיין דא הבי מיר גימיינט ער רעטש פור עזון קייט אונ' ניט ערינשט דא

איז ער תכף אריין גנגין עם הבתולה בתו של ב"ב אין דער קמיר אונ' לנג גיווימט דרינגן דא הבי מיר דארך איין לאך גיזעהן דאז זיא זיין מנאפים זה עם זה.

(232) כתב תיכף ומיד ... אחר הליכתו ... זייט ווישן דז איך האב דען רעכטן סוד ניט מגלה גיוועזין ווארום איך הב מיך גיפארכטן ...

מס' 230—232 בס' נ"א.

(233) ואתא לקדמנא המלמד מוילפשבורג בקיץ תי"ט ... איך בין ניט דהיימן גיוועזין בו ביום דא מהר"ר מאיר הי"ד צו וילפשבורג איז גיוועזין בין ביום ההוא צו גרונבך גיוועזין ... וביו' א' הסמוך ... בין איך ווידר דהיימן גיוועזין ... קומט דז קול ע"י ערילי' עז ווער איין יודי נהרג גיווארדין ... אח"כ ... האט מן גיפונדין זיין סרב'ל ומצנפת אונ' דז כתב ... בו ביום הבן מיר אים נוך גרונבך גיפירט לקוברו אונ' הבן גישיקט נאך ברוסיל ב"ב כי היה אורח שם בשבת ... הבן זיא אין אלי גיקענט אונ' בשמו גינענט דן איז מהר"ר מאיר ווילנא ... עוד העיד ה[עד] הנ"ל בשעה דא מן דען רוצח האט דן גיוועזין האט אשת הרוצח גיזאגט דיא אמפט שרייברן ברענגט מיין מן אום זיין לעבן דען דיא אמפט שרייברן האט דיא רצחני' מסית גוועזין זיא זאלין אים נאך גין עז ווער איין יוד אונ' זאלין אין ממית זיין ... ביו' ג' ט' אייר ת"ך ... ביום ב' ט"ו אייר ת"ך.

ס' ע"ג.

(234) ... ואתא לקדמנא הגבירה היקרה מרת בילה בת נתן ז"ל מגונצי-הויזן ... וז"ל איך וויל דען אמת זאגין וויא איך קצת בין אן מיינר כתובה בצלט ווארדין אונ' מיר האב"ד ז"ל הוט מיר לחלוטין איין גירוימט ... על כן ... הב איך זיא זעלכי כ"י וחובת ור קאפט בני חורגי ... נעשה יום ו' ז' חשון ת"ך לפ"ק פה גונצנהויזן.

ס' ע"ו.

(235) ... ואתא לקדמנא ראובן תובע את שמעון ... דז ער העב בשעת חירום מלחמה שוויט אן פקדון צו גישיקט ע"י שליח אונ' ער זעלברט התובע ליד הנתבע מוסר גיוועזין בשנת שצ"ב אונ' ער הנתבע הוט מיך מבטיח גיוועזין ער העב איין ערל אין שווייצר לנד דער העב אין מבטיח גיוועזין זול א[י]ם אן פקדון צו שיקן ... דען ער מיר מקדמת אנט בוטן הוט אזו דוישי ווער מורא צו הבן מחמת מלחמה זול איך צו אים קומן אדר צו אים שיקן ...

הישב הנתבע הוט מיר כל ימיו פקדון אויף צו היבן געבן זונדר אליין
אמי רחל ז"ל הוט ער דען פקדון געבן אונ' צו איר גיזאגט מימלה היבט
איר מיר דען פקדון אויף...

נעשה היום יו' ה' תשעה ימי' לחדש חשון תי"ד לפ"ק.
תשובת שאלה להרב מק"ק טיהנגין במדינת שווייץ.

ס' פ'.

xviii. שו"ת 'אמונת שמואל'

המחבר, ר' אהרן שמואל ב"ר ישראל קוידאנובר — בקיצור : מהרש"ק — הוא
אחד מן הרבנים שנתגלגלו אחר גזירות ת"ח לאשכנז. נולד בוויילנה בשנת
1614. לפני הגזירות היה רב בביאלה. בשנת 1648 נמלט לוויילנה ולאחר-מכן
ללובלין, שם עדו עליו שוב הרדיפות של 1656, שבהן ניספו שתי בנותיו. אז
יצא לחוץ-לארץ, שימש כרב בערים פירט, ניקלשבורג, גלוגה, ריישה ופראנק-
פורט ע"נ מיין. חזר לפולין והושב על כיסא הרבנות בבריסק, אחר בקראקא,
ונפטר בחמילניק, בי"ט בתמוז תל"ו (1676), בעת מושב ועד הארצות. הספר
נדפס בפראנקפורט ע"נ מיין, תמ"ג (1683).

ר' ההקדמה של בנו, ר' צבי הירש קוידאנובר (מחברו של 'קב הישר'),
לספר 'ברכת שמואל', פראנקפורט ע"נ מיין, תמ"ב. עי' עוד: Horowitz,
Frankfurter Rabbiner, B. II

(236) ואתא קדמנא הנעלה כמר יצחק בר משה כהן והגיד... וויא איך אזו
פיר בין גיגאנגין אונ' הב איין מדה שיכר וועלין טרינקן בבית האושפז וויא
מיר זיינן דרינן אין בית האושפז גיזעסין אזו הוט כמר ראובן איין טבעת
אן גיהט... היבט אן כמר ראובן צו האלמנה דא שענק איך דיר דאש טבעת
זהב איר זולט צו לואן מיין זיין... איין מולט... אזו האט האלמנה גינומן
פון כמר ראובן דאש טבעת אונ גיזאגט גרושין דאנק איך וויל דאש פינגרליין
טראגין פון דיין גיזונט וועגין...

(237) ועוד בא כמר שמעון בן יעקב והעיד... וויא מיר זיינן גיזעסין בבית
האושפז אזו הוט כמר ראובן דאש טבעת אן זיין יד גהט אזו הט האלמנה
גיזאגט ווייש מיר דאש פיצגרלי [!] אזו כמר ראובן לידה גיגעבין הטבעת...
מס' 236, 237 בס' ה'.

(238) ... ואתא לקדמנא כמר יקותיאל קויפמן... והעיד...¹ שמעתי דאש
ב' יהודים זיין גילעגין אין כפר דילהויזן פר אירם ניטל אונ' הבן וועלין איר
¹ לפני כן באה ציטאטה מהחלטת בית-המשפט הגרמני בלשון הגרמנית באותיות
עבריות.

סחורה פאר הנדלין דהיינו א' ב"ב ומשרתו אונ' דער נאך איזט מען קומין אונ' הט גיזאגט עז ווערין שני בר ישראלים בגזלת ווארדין דער נאך ווער קומין משה הדמיר עם חתנו אונ' יוסף זענין צו שמיד קומין אין יאר מרק אזו האט דער שמיד[!] צו דען יהודים גיזאגט ווארום מיר ניט ביגערין קיינס קיין אום גילעגין הייד צו מאכין דא האט דער שמיט ווידר אן גיהובין מנגליט אייך ניט ב' יהודים דיא אייך פאר לארין זיין ווארדין איך ווייש ניט אויב איך גיהערט הב דאש ער זעלט גיזאגט הבן צווייא יהודים אויש דער וועדירה דא הבן דיא יהודים גיזאגט יוא דא האט דער שמיט גיזאגט זיא זענין דערשאסין ווארין אין קלאמיר: אין דען וואלד פון דען יעגירש זיין זון אונ' פון דען וועביר אויש לעלמא הויזן דיא יודין הבן אלי צייט הער גיהנדלט...

(239) את'... פלוני בר פלוני... וז"ל בל"א איך אונ' יוסף האבן הערונג געשן בבית ראובן אונ' שמעון האט אך מיט געסין דער נאך זייני מיר ארויש גנגין האט דער שמעון גיזאגט בלייבט שטין אונ' איז גיגין איבר פאר דער בתולה שרה איר טיר אונ' מיר זענין נאך גנגין זוא הבן מיר גיזעהן דאש ער איר פטשולי אין דער הנט האט גיהאט אונ' האט אהן גיהאט דאש פינגרלי אויף דער הנט איך קן ניט ווישן אויב דיא בתולה האט גיזעהן דאש פינגרלי אודר ניט...

עוד העיד הנער הנ"ל... דאש פינגרלי איז מיין גיוועזין אונ' דער שמעון האט פון מיר גינומן אם שבת אויף דען מקח וואש ער מיט אים מאכן ווארט אחר שבת...

(240) שוב העיד הנעל' לוי בן יהודא... איך אונ' פלוני אונ' שמעון הבן הערי"נג געשין בבית ר' פלוני ביום ש"ק אונ' איין מאס יין דר בייא גטרונקי' אזו האט דער שמעון גשיקט דאש מעטכי שרה זאלן צו אונז קומן האט ניט וועלין קומן אזו איז שמעון ארויש גנגין אונ' מיר זען נאך קומן האט שמעון איר פטשול אין דער הנט גיהאט אונ' איין פינגרלי אויף דער הנט... יום ב' ד' אדר שני תכ"ד לפ"ק.

מס' 239, 240 בס' כ"ב.

(241) אמר הפקיד... צו מארגנש פריא הבין זיא גזעהן שווימן דען שטייאר מן דהיינו מנהיג הספינ' אן גבונדין אן דען שטייאר אונ' אנדרי נפשות אויך...

ס'נ"ב.

(242) ... וסידר צוואתו... וז"ל היום יום כל' הב איך ח"מ מנדר גוועזן בארץ הקדושה שלושי' רט מיד לאחר מתתי...

ס' נ"ט.

(243) ... בצוואה שז"ל בראשון דער חתנה הוט גיהט דער בגומט כסף בין דיא אנדריי אך חתנה גיהט הבין יעקב בני הוט גיקושט הוצאו' שמונים ר"ט דא הוט בני הירש הבחור אך נאך צו וארדין הוצאתו וגם בניו הקטני' יוסף ואיצק זאלין איטליכר פון דען קליינר יו"ד רט מער האבין בתי רחל זול שני מאות ר"ט האבין אונ' עשרה ר"ט בעד חגורה וטבעתים ומלבושי' בני יעקב הבחור זאל האבין סך פלוני ור זיין בכורה ובני פלוני חפץ זה אשתי סך פלוני ווייטער ווש ביותר איזט זאלין זיא מחלק זיין כפי סדר עולם...

ס' ס'.

א.א. שו"ת 'שער אפרים'

המחבר, ר' אפרים ב"ר יעקב כהנא, נולד בשנת ש"ו (1616). בן עשרים נתמנה דיין בוויילנה. אחרי גזירות ת"ח יצא לחוץ-לארץ, ישב זמן-מה על כיסא הרבנות בפראג, עמד בראש ישיבה בווינה, ובשנת 1666 נבחר לרב באופן, שם נפטר בשנת תל"ח — 1678. ספרו יצא אחרי מותו על-ידי בנו, ר' יהודה ליב בזולצבאך, תמ"ח.

ר' שמואל יוסף פין, 'קריה נאמנה', עמ' 78.

(244) ואתא לקדמנא הבחור כמר יצחק מקאבלא והעיד... איך בין גקומן לכפר לעסקאב וואו זעליגמאן חתן אייזק ש"ן מברודא פלעגט דרינגן דער הרברייג צו זיין בין איך אריין גקומן... האב איך פיל גזעהן פון קרעמרייא אן דיא שקצ"ת האב איך גפרעגט וואו איז דער יהודי טש[ס]ני (והוא כינוי לשם זעליג בלשון פימש) היין גקומן... האבן זיא מיר גענפרט דער טייוויל ווייש וואו ער איז היין גקומן... האט מן מיר גזאגט אז דיא קנעכט אויז זיינר הרברייג האבן אין גפירט אין פעלד אונ' האבן אים גהרגת.

היום יום ב' ו' אלול תכ"ה לפ"ק ס' ק"ג.

(245) נשאלתי מק"ק ורנקפורט... הח"ר יום טוב בר מאיר... הגיד בתורת עדות מה ששמע מערל א' וז"ל ואר י"ג שנה איז איין בעל מלחמה לביתי קומן אונ' האט מסל"ת גוועזן אונ' צו מיר גירעט... מיר האבן אין דער קומפניאיי איין יודן גהאט איז איין וואקירר קעריל גוועזן האט נתן קנאטשטאט גהייסן וויא מיר אין פרגונדא זיין גלעגן איז ער זער קרנק גווארדן... אונ' איז אים אזו דיא זיל אויש גנגן זא האבן מיר איין לאך

גמאכט ביז אן די אקסיל אין איין שייאיר אונ' האבן אים בגראבן צווייא שטונד דער נאך האבן מיר אין פר שירט זונשט העט אים דיא הונט גפרעסין. ס'ק"ד.

(246) השיב' הנער' מרת האנוש אשת ר' יעקב... בלשון אשכנז ער איז פער מיר ניט נאך היינט אונ' נאך מארגן מיר האבן קיין שלום ניט גקענט מאכן...

בחודש השון שנת התל"ב... ס'קי"ב.

xx. שו"ת ר' מרדכי זיסקינד רוטנבורג

ר' מרדכי זיסקינד ב"ר משה רוטנבורג התגורר תחילה באשכנז ואחר בפולין ברבע האחרון של המאה השבע-עשרה. היה רב בוידנהויזן (Wiedenhäusen), בהסן, אחר בפוזנא, בבריסק, בגרוזנא ובלובלין. בשער הספר של תשובותיו צוין כאב"ד ור"מ דק"ק (אב בית דין וריש מתיבתא דקהילת הקודש) לובלין. גביות-העדות והשבועות בידיש, המובאות בספר, צוין בהן על-פי-רוב התאריך. הספר נדפס ראשונה באמשטרדם בשנת תק"ו (1746). המובאות לקוחות מן המהדורה הראשונה.

(247) נוסח השבועה חמורה דהיינו בפא"ה¹ ובהנחת יד על ס"ת שמחוייב כהרר"רא נגד כמ' שמעון הריני נשבע למי ששמו חנון בלי ערמה ובלי מרמה ע"ד המקום וע"ד הב"ד דש דאש וואר אישט וואר אויף איך דאר שווער דהיינו דא איך שמעון הנ"ל הב אפ גיקופט זיין שטאט בבה"כ האב איך אימי דער פאר אי ער מקבל קנין גיוועזין האט ניט צו גיזאגט דז איך וויל' מיט אימי אוועק ציהן מיט יובעלין אודר וויל איין אנדרן במקומי שיקן דער מיט אימי זאל אוועק ציהן אך האט שמעון ניט גידאכט אודר איין תנאי אויז גינומן ער פאר קויפט מיר דיא שטאט דוקא ווען ער דאש געלט אין בייטל אבר ווען זיין בעלי חובות זעלטין דאש מעו' פאר רעשטיר"ן לאזין איז דער מקח נישט. דיא צוויי ארלייא זיינן ניט גידאכט ווארדין אי ער האט מקבל קנין גיוועזין ביני ובנו אך ק"ו קיין תנאי מיט אימי אויז גנומן זונדר אליין סתם אפ גיקופט בלי שום תנאי בעולם דרויף שווער איך דאש אליז וואר אישט

¹ בפתיחת ארון הקודש

(248) נוסח השבועה בנקיטת חפץ דהיינו בהנחת יד על ס"ת או שום ספר קהודש

הריני נשבע ע"ד המקום ב"ה ועל דעת הבית דין בלי שום ערמה ומרמה שבעולם אליז אמת איז דז איך מיט שמעון הנ"ל מחמת דען טיש וועליך איך מיט אים אויף מיין שטאט בבה"כ בעזרת אנשים מיט זיין שטאט בעזרת אנשים פר טוישט האב אום זעלבגן מכר אונ' חליפין לגמרי קיין תנאי איז גיוועזין הן מחמת התנאי דאש דער חליפין זאל קיין חליפין זיין עד איך מיט אים ווער ציהן אודר אחר במקומי שטעלין דער מיט אים זאל ציהן אונ' יובעלין מיט נעמין למשא ומתן הן מחמת התנאי אליז דער חליפין זאל קיין חליפין זיין עד ער דאש מעות לידו בקומט דא דז מעות זאלט פר רעשטירט ווערדין זול דער חליפין נישט זיין. זולכי תנאים זיין ניט גידאכט ווארדין בייא דען חליפין: כל הנ"ל נשבע אני על דעת המקום ב"ה ועל דעת הב"ד בלי שום ערמה או מרמה שבעולם.

מס' 247, 248 בס' [י"א].

שני המסמכים האחרונים צורפו לשאלה הבאה מהלברשטא"ט נכתבה י"ר ב' ז"ך אלול... תל"ט.

(249) ראובן... טען... בזה"ל ער האט גיקויפט מן כהרר"ש טבעת אחד וואש דרינן עטליכי קלייני דימנטין זיצן. זיין לערך ווערט ד' ר"ט מיט איין גרוישן טירקאז. העט להאלוף... שמעון דער פיר גיגעבין מ"ה ר"ט דען ער האט פאר מיינט דער טערק"ס [ז] ייא אורייענטליש אונ' האט על המקח תכף געבין חתיכה זהב פורטגלעזיר... האט ער אין קצת בקיאים גיוויזן. עטלכי גיזאגט האבין דער טערקאס זיין זיוף...

והשיב האלוף כהרר"ש בזה"ל איך בין גישטנדין אויף דער גס אונ' האב דש טבעת אויף דען פינגר גיהאט. איזט כהרר"ש צו מיר קומין אונ' גיפרעגט וואז איזט דש פאר איין פינגרל... ואז אמר כהרר"ש לכהרר"א וועלט איר עש גיוויש אום דען מקח בהלטין זאל איך עש אויף אייערן ווארט דרום קויפן: והשיב כהרר"א יואו. קויפט עש אום דען מקח... מיט אייך אויף חצי ריוח: ע"כ בין איך תכף להערל גנגן אונ' הב דש טבעת אויף כהרר"א זיין ווארט גיקויפט... ס' ט"ז.

(250) ... ואתא לקדמנה... חיים בר יצחק כ"ץ והגיד... דאש איז ידיעה ברורה דז האב גיהורט מכמה אונסים אונ' האבין איין כתב גיהאט מישעי' אונס אונ' שרייבט בפרוטרוט וואש זיין אוועק גיקומן שרים ברעש אונ'

שרייבט בשם דז כמר צבי בן דניאל איז ג"כ נהרג גיווארין ביא די שרים וגם שארי פריצים...

(251) שוב העיד כמר יעקב בר יצחק... איך בין גיקומן למאסק"ווי אחר הרעש ג' או ד' ימים. בכך בין איך גנגין עם שארי אונסים דען עש איז איין ציווי גיוועזין מהקיסר זאל זיין הורג בהאלטין. וכן בין איך גנגן עם שארי אונסים אונ' האבין גינומן דניאל גאר צו האקט אויף שטיקל אונ' ער איז גנץ גיוועזין רק איין פוס איז אפ' גיהאקט וגם איין יד. וגם דורך גישלאגין גיוועזין מיט איין קאפיה"א. און איין האק איברן קא"פ...

(252) שוב בא והגיד כמ' אלי'... דז חמי כמ' פסח האט צו מיר גישריבן דז דניאל ובנו צבי זיין נהרג גווארין ברעש ואחר זה בין גיוועזין במאסוקווי בעצמי האבין מיר אונסים גיוויזן דאש אורט וואו מען האט זיא בידן מקבר גיוועזין. וגם הגידו הנ"ל דז איין סלו"פ איז גומוערט גיווארין אחר הריגה הנ"ל אונ' אויף איין טאביל של ברזל אויף גיהנגין ושם נרשם הרוגים של השרים כל א' בשמו...

הוגבה כל הנ"ל... היר' יר' א' ד"ז אייר תמ"ג לפ"ק פה ק"ק בחאווי.
מס' 250—252 בס' כ"ב.

xxi. שו"ת 'בית יעקב'

מחבר ספר השו"ת 'בית יעקב' הוא ר' יעקב ב"ר שמואל אב"ד צויזמר. ההסכמה לספר, שנחנו הרבנים והרוזנים של 'ועד ארבע הארצות' היא משנת תנ"ג. התשובות הן ברובן משנות תל"ו—ת"ן (1676—1690). הספר נדפס פעם אחת בלבד, בשנת תנ"ו (1696).

(253) זה חמש שנים איז דאש עסק אזו גיוועזין איך בין גיוועזין בעיר דראגטשין האבין דרגונר עפיש גחאפט ביא קרעמר...

(254) איין יהודי מק"ק בריסק האט איין קוויטל ביא מיר גנומין ער איז גוועזין איין נידגר יהודי האט איין קליינן זקן גיהאט האט זיך מחבר גוועזין מיט דען יונג דען קדוש זון אונ זיינן גנגין לק"ק ווענגראב... עוסק זיין במלאכת יין שרף...

בתשובה נאמר: ונשאלתי על זה יום ד' י"ט מנחם תל"ו לפ"ק.

מס' 253, 254 בס' ט'.

xxii. שו"ת 'עבודת הגרשוני'

ר' גרשון אשכנזי אולף, מחבר ספר השו"ת 'עבודת הגרשוני', מוצאו מקראקא, שם יצק מים על ידי הב"ח (ר' xii) ובעל 'פני יהושע' (ר' xiii), והיה חתנו של ר' מנחם מנדיל קרוכמאל, בעל 'צמח צדק' (ר' xvi). בשנת 1650 יצא את פולין ונבחר לרב בפרוסניץ, במוראביה. בשנת 1657 היה רב בהינא, ובשנת 1661, אחרי מות חותנו, הושב על כסאו בניקלשבורג, ובשנת 1664 היה לרב בווינה ולרב-הכולל של אוסטריה. אחרי גירוש וינה — בשנת 1671 — עבר למיץ. שם נפטר בשנת תנ"ג — 1693.

את ספרו 'עבודת הגרשוני' הכין בעצמו לדפוס בשנת תמ"ח. הוא נדפס אחרי מותו בידי בנו, ר' נתן, בפראנקפורט ע"נ מיין בשנת תנ"ט. המובאות לקוחות ממהדורה זו.

ר' D. Kaufmann, Die letzte Vertreibung Judens aus Wien

ע"י עוד : ש. א. הורדצקי, 'לקורות הרבנות', 207—223.

(255) ... הנער כמ"ר אליעזר בן הר"ר יוסף אשר העיד וז"ל בל"א וויא מיר אחר הגזירה כו' דא האט איינר גיהיישן ר' הירץ בן האז מק"ק נ"ש דא איז זיין מיידל באותו פעם אז מיר אויף די גזירה גפרעגט האבין. ג"כ דא גוועזין דא האט דאש מיידל גזאגט מיין טעט איז צו פלאנאי נהרג גיווארן דא האט מן ניט קענן גיין פר ריבוי הרוגים כו' דא האט דאש מיידל איר פאטר ר' הירצקא הנ"ל ג"כ דער קענט כו' דאש מיידל איז איין בת שנים עשר שני' גיוועזן.

(256) ... הנשים שהגידו מהריגת כהר"ר הירץ הנ"ל וז"ל בל"א דא זיין מיר ביר' ר' גנגין אונ האבין וועלין אונזרי לייט זוכין ...

(257) העיד כהר"ר אהרן בשם האונסי' שחזרו לדת וז"ל בל"א ני"ט לאנ"ג דע"ר נא"ך זיינ'ן למשפט קומ"ן דע"ן ר' הירץ שווע"ר ר' שמואל הא"ט וועל"ן מחזיק זיי"ן בבית של כה"ר הירץ הנ"ל בשודנאב דע"ן ע"ר הא"ט פי"ר געבי"ן ד"ז ר' הירץ ווע"ר פא"ר נהרג גיווארי"ן ואח"כ בתו. אזו איז ער דער יורש ... בכך האבן שני הצדדי' כל א' גבראכט עדות אונסי' שחזרו לדת שכדבריו כן הוא. ז"א הא"ט מ"ן ני"ט קענ"ן על בירור קומ"ן מי נהרג תחלה. מס' 255—257 בס' ס"ז.

השנה לא צוינה. אך מאחר שהמחבר כבר היה אותו זמן רב במורביה ור' מנחם מנדיל מניקלשבורג עוד חי, שהרי הוא כותב בתשובתו שהוא מבקש את הסכמת חותנו לפסק דינו, מוכח שהמסמכים הם מן השנים תי"א—תכ"א (1651—1661).

(258) וזה לשון העד אן שבת צו מרגינש אין דער שול צייט בין איך גנגין מיט יאקב בן אהרן... לבית אבי הבתולה שלמה האט יאקב גיהט איין זילברש פינגרל אין דער הנט האט דאש מיידיל גיפרעגט וואש איז דאש פר איין פינגריל זאגט יאקב עש איז מיין זאגט דאש מיידיל לייא מירש אויף דער חתונה צו גין זאגט יאקב ווילשטו עש האבין וויל איך דירש שענקין אונ' האט דאז פינגרל אן גטאן דעם מיידל אין זיין הנט. אונ' האט גזאגט צו דעם מיידל דא בין איך דיך מקדש צו מיר הרי את מקודשת. ער האט זיא אזו גוט מקדש גוועזן אז איין רב. אונ' האט גזאגט צו דעם מיידל היב היפש אויף דאז פינגריל אונ' זאג נישט דיין מעם דוא ווערשט מיין זיין האט דאז מיידל דאז פינגרל אויף גהובין האב איך גשריאן מזל טוב אונ' זיין אוועק גנגין...

(259) וז"ל הבתולה במעמד אביה ואמה איך האב דאש פינגרל ניט גינומן אין דער הנט נייארט ער האט עש אנידר גליגט אויף דען טיש. דער נאך האב איך עש אויף גהובן אין טריא"לי איך בגער אים ניט איין כפרה זאל ער ווערין... ואפשר ומסתמא שאביה ואמה למדו לשונה לומר שקר. נאם הטרוד צבי הירש מגלוגא החונה פ"ה הק"ק דרעזניץ. מס' 258, 259 בס' פ"ה.

(260) שאמר העד... עז איז צו וואר עטווש ברוין גוועזין. שהעד הא' אמר וז"ל אוף דער זייט וואז אובין גוועזין איז וואו ער. ניט אין דם גלעגין האט זיין ניט אזו פיל תולעים גוועזין אלז אונטן אום פנים וואו ער דרויף גלעגין איז. ס'צ"ז.

(261) ואתא לקדמנא... האשה מרת חנה בת אברהם והגידה... פר איין יאר זיין היא לייט גיוועזין פון ק"ק לובמאלא אונ' איין מאן מיט זיין ווייב זיין בייא אננדר גיזעשין איז צו ריד גיקומן פון דער אשה טעמריל... דז מן ניט וויש אויב איר מאן לעבט אבר טוט ווער האט דיא זעלביגי אשה גירעט ער איז דאך גיהרגת ווארן איר מאן אונ' איר מאן איז דער בייא גיוועזין אונ' האט נישט גירעט. ווענגראווא... היום יום א' ז"ך אייר תיב"ל. ס'ק"ו.

וואא. שו"ת 'אבן השהם ומאירת עינים'

מחבר השו"ת, ר' אליקום געץ ב"ר מאיר, נולד בעיירה שניידרמיל, בחבל פוזנא. בזמן גזירות תט"ו, והוא עוד נער, נמלט עם אביו, רבה של הקהילה. לאחר זמן היה לרב בשברזניץ ובהילדסהיים. הספר יצא אחרי מותו על-ידי בנו, בשנת תצ"ג (1733). ואולם כבר בשנת תנ"ט — 1699 — היו התשובות מוכנות לדפוס, הואיל ובין ההסכמות מצויות הסכמות שניתנו בתנ"ט (ר' ההסכמות של ר' אברהם ברודא מפראג ושל ר' אברהם סגל ממזריץ'). המסמכים המובאים כאן תאריכם צוין במקורם והם משלהי המאה השבע-עשרה (מן השנים 1692—1696).

(262) במותב תלתא... הגיד בת"ע... ר' הירש בזה"ל איך בין גיזעסין אין דיא שטוב בבית ר' שמואל וואלף הגין אונט איזט גיקומן אריין ליפמן ב"ר חיים אונט הבתולה הענדיל איזט גיזעסן אויף דען שטול קיגן איבר אונט האט ליפמן גינומן איין טבעת אונט האט דער בתולה די הנט אויף גריסן אונט האט גיוואלט אן טאן דאש פינגרל אונט האט גיוואלט זאגין הרי וכו' אזו האב איך אין איין וועק גישטוסן...

(263) העד השני כמר סענדר הגיד... איך בין גם לעת ערב גיקומן בבית הנ"ל אזו זאגט הירש הנ"ל צו מיר זאג ליפמן מז"ט ער איז איין חתן מיט אונזר מייט הענדל ווארום ענטפערט ער מיר ער האט איין פינגרל גינומן אונט האט זיא דר מיט מקדש גיוועזין דא פראג איך ליפמן וויא האזט דוא עש גימאכט זוא האט ער מיר גיווין איין זוא האב איך עש גימאכט אונ' האב גינומן איר פינגר אונ' האב עש איר אן גיטאן אונ' גיזאג' איך בין דיך מקדש דר מיט דו בישט מיין כלה אונ' מיין פרויא אונט האט זיא גיקושט אונט ארום גישפרונגן אונט גירופן זייט לוסטיג דוא ביסט מיין כלה...

(264) ליפמן הנ"ל זאגט איך האב הטבעת גינומן האב עש איר אן גיטאן פור חוכא ואיטלולא...

(265) הבתולה לאזט זאגין עפ"י עדים נאמנים בזה"ל ליפמן הנ"ל איז גיקומן צו מיר אונט האט גיזאגט ריך אמאל צו דען פינגערליין... דר נאך האט ער איר פינגר גינומן אונ' האט עש איר אן גיטאן אונ' גיזאגט דא בין איך דיך מקדש דוא זאלשט מיין פרויא זיין... י"ח מנחם תנ"ב לפ"ק (הילדסהיים).

מס' 262—265 בס' נ"ד.

(266) שראיתי בכתב אחד שנגבה שמה בעדות שכתוב בתוכו... דז ער ניט גיזעהז האט דאש משעון וואש פון כסף גנומן האט.

(267) גם העיד כמר פלוני... וז"ל האט אבר ניט גיזעהן דז שמעון העט וואש גנומן פון כסף...

(268) שא' העיד דז ראובן האט איין חדר אובן גיהט האט קיינר דרפן אריין גין אלש ער זונשט קיינר ניט דא אין איז זיין קישט דרינן גישטנדן איז דש זילבר דרינן גילעגן אזו האבן זיא מודיע גיוועזן וויא שמעון העט דש זילבר גינומן אונ' מיר גוויזן וויא דיא קישט איז אויף גיבראכן גיוועזן.
ג' ד' תמוז תמ"ו לפ"ק... פרנקפורט דמיין.

מס' 266—268 בס' ס"ב.

[תרפ"ט]

מארכס על היהדות ויהדות במארכס

[א]

שעה קשה היתה זו בתולדות מאבקם של יהודי גרמניה לשיווי זכויותיהם כשעמד קארל מארכס בן העשרים-וחמש והשמיע קולו בוויכוח על שאלת היהודים.

כבין הפטיש והסדן נתונים היו יהודי גרמניה זה שני דורות. מצד אחד העיק עליהם העול הנורא של כל מיני גזירות והגבלות, שהשפילו כבודם, רוששו מעמדם ועיוותו רוחם. מצד שני נראתה קרן-אורה של תקווה לפריקת העול הזה אם יקבלו עליהם עול מלכות ואחדותה ואחידותה, ויזנחו את כל אוצרות התרבות שבהם ועליהם חי העם היהודי מאז ומקדם. באיזו משתי הסכנות האלה יכלו לבחור ? אחדותה-אחידותה של המדינה היתה אז אליל הזמן, שהכול כרעו והשתחוו לפניו, כחופשי-בדעות כשמרני, איש הימין כאיש השמאל, ואפילו הגדול שבידידי היהודים לא יכול היה לטעון כנגדה. משכילי היהודים גופם, הנענים והמתלבטים, האמינו אף הם, כבני דורם, באידיאל זה של אחדות-הפנים של המדינה, וכיהודים ציפו שהגשמתו של אידיאל זה תגאל אותם מכל צרותיהם. בכל להט ערגונם לחירות נמשכו אל התקווה הזוהרת, כשהם מקריבים לפניה את כל מה שהדמיון הגרמני עשוי לדרוש: לשון ובית-ספר ואוטונומיה — כל מה שיש בה כדי לפגום בחדגונותה של המדינה; והיו יושבים ומחכים, שגם הגויים מצדם יבטלו כל מה שפוגע מכוחם באחדות זו ויסירו מעל היהודים את העול הכבד של דיכוי ושיעבוד. מה יכלו לעשות אנשי-הרוח המנהיגים המעטים, שחשו בכובד המחיר ובכאב התמורה ? להסתייג מן העיסקה כל-עיקר ? הרי יהא בכך משום קיפוחה של כל תקווה להקלה אזורחית ! לקבל את העיסקה ? כמוה כהתאבדות-לדעת לאומית ! יהדות בלא חירות קשה היא, חירות בלא יהדות אף היא מרה, וחירות אזורחית עם יהדות לאומית אי-אפשר היה לבקש, כל-שכן להשיג בממלכה הגרמנית של הימים ההם. מה העצה ?

נס היה בדבר, שגרמניה של אותו זמן היתה מורכבת מבני שתי דתות, פרוטסטאנטית וקאטולית, ושדווקא גדולי חסידיה ומטיפיה של האחדות הלאו-מית הגרמנית אלוצים היו לטעון ולהדגיש, דווקא למען אותו אידיאל-האחדות גופו, שההבדלים באמונה הדתית אסור ואי-אפשר שיפרו את אחדות-הפנים של הממלכה, וששתי האמונות הדתיות, מהיותן שתיהן חלקים שווי-זכויות של המדינה המאוחדת, רשאיות לקיים ארגונים נפרדים לענייני כנסייה שלהן, והמדינה חייבת להתייחס אליהם בסובלנות. כתשועה היה הלך-מחשבות זה ליהודי גרמניה באותה שעה, ובלהיטות של טובע נאחזו בקש-ההצלה הזו. אם על אמונות-דת אין מצוות האחדות חלה — ניחשב-נא אנו כאמונת-דת בלבד! אם אפשר שיהיו שני ארגונים כנסייתיים בגרמניה המאוחדת, מדוע אסור שיהיו שלושה? העולם הפרוגרסיבי הגרמני לא יכול לטעון נגד הפתרון הזה, ובשביל היהודים היה בגדר הצלה. כהרף-עין, בהשלותם את עצמם ואת העולם, נרשמו כל הקניינים הלאומיים היהודיים על שם הסינאגוגה הישרא-ליטית, ולוחמי-האמאנסיפאציה היהודים נחלצו בהתלהבות להוכיח, שבעצם לא היינו מעולם אלא אמונה דתית, ואין אנו מתכוונים לשנות ממטבע זה, ורק הנוצרי בן ימי-הביניים, שהשנאה עיוורה את עיניו, חשב אותנו בטעות לעם.

מקרה זה, שהממלכה הגרמנית המאוחדת מבחינה מדינית אנוסה היתה להישאר מפולגת לשתי אמונות דתיות, מילא תפקיד רב בטיפוחו ובהפצתו של הרעיון, התועה עד היום בחלל עולמנו, שהיהודים אינם אלא כנסת דתית. מקרה זה אף גרם לכך במידה מרובה, שבכל התהליך של הטמיעה, שנמשך למעלה ממאה שנה, עלה בכל זאת ביד היהדות הגרמנית לשמור על קיומה הנפרד, אם גם בשינוי ובעיבור צורה. כשם שנעשו יהודי גרמניה חסידים קנאים לליבראליזם המדיני, כיוון שרק בו היתה ערובה לשוויון-זכויות היהודים, כן נעשו מטיפים נלהבים לסובלנות הדתית, כיוון שרק היא עשויה היתה להבטיח את קיומו של התחליף החדש שהעמידו במקום הצורה הישנה וההרוסה של קיומם הלאומי.

והנה סמוך לניצחון במערכה זו, אחרי עשרות שנות מאבק ונהרות הדיו שנשפכו, כשדור שלם של יהודים ולא-יהודים כבר גדל בתוככי ההצגה הזאת, ו'לאנדטאגים' גרמניים כבר התחילו תובעים מן הממשלה שתעניק סוף-סוף ל'מחזיקי האמונה הישראליטית' את זכויותיהם — צפה ועלתה שיטה שהעמידה בסכנה את הבניין כולו. הפילוסוף הגרמני הנאור ברונו בויאר, ידיד מקורב ורב

צעיר לקארל מארפס, עשה את הניסיון המסוכן של חשיפת ההבדל שמן ההכרח שיהא קיים בין יחסה של הממלכה הגרמנית החופשית לאמונות הנוצריות ובין יחסה ההכרחי לאמונה היהודית. שם, אמר, לפנינו עניין של סובלנות דתית בין שני חלקים של עולם אחד. ואילו כאן עניין לנו בעולם זר, המסתתר מאחורי חומת הדת. לא בימות החול שלכם טמון יסוד קיומכם, אלא בשבת שלכם, שהוא לכם הקדוש והנכבד מכל ימי השבוע. מה בצע אפוא, שאתם קרובים אלינו בששת ימי המעשה שלכם, כשאתם זרים לנו ביום השבת? קיבלתם את צורת-המשק הגרמנית, את השפה הגרמנית, את המנהגים הגרמניים — נאה ויאה, אבל לא די בכך. רצונכם להיות לאזרחים גרמניים, עליכם לשנות את יסוד קיומכם ולהתיר את עצמכם מאמונתכם. אם לא כן, תישארו בהכרח זרים בממלכתנו, וכל טירחת התבוללותכם היא לריק.

נודעזעה יהדות גרמניה מסוף הארץ ועד סופה. כל מחזיק עט בידו נחלץ למערכה נגד האויב המסוכן מאין כמוהו, אף כי לא היה בדבריו משום פגיעה כלשהי בכבודה של היהדות. לכאורה תובעים הם הסניגורים היהודים רק את עלבוננו של עקרון הסובלנות הדתית. אבל הם עצמם הקריבו יותר מעיקרון מופשט אחד על מזבח האמאנסיפאציה, ובוודאי יכולים היו לבלוע גם את הפגיעה בעיקרון זה. ואולם כאן הועמד בסכנה כל בנינם כולו, והפעם קלע החץ לנקודה הפנימית. הן לכל אותם אתאיסטים ולא־דתיים היתה ה'אמונה' היהודית משהו שונה מעיקרו מכנסייה דתית בלבד. הרי העבירו על שמה את כל אוצר־הרוח היהודי, ומתוך אמונה בכוחה הרי שרפו בידיים ובהתלהבות את כל שאר ספינות היהדות, ועליה העמידו את כל הרכוש היהודי! קמו והטילו את עצמם למערכת ההגנה גייגר ופיליפסון, הולדהיים וגבריאלי ריסר. אז השמיע גם קארל מארכס הצעיר את קולו בוויכוח הנסער, וב'יאהרביכר' הגרמניים־צרפתיים שלו פירסם שני מאמרים בעניין שאלת היהודים.

[ב]

האם נתכוון מארכס לעזור לאחיו במאבקם הנואש עם הרדיפות וההפלות כלפיהם? האם ביקש למחות נגד שדידת הזכויות היסודיות מעם שלם — עמו? על כך לא ידובר כלל במאמרו. אין הוא מדבר בכלל על היהודים כעל עמו ואחיו, ובעצם כל מלחמתו של העם היהודי אינה מעניינו כלל. הדבר היחידי המעניינו הוא שלימות שיטתו ההיסטורית. השיטה ההיסטורית־פילוסופית שלו לא יכלה להשלים עם העובדה, שברונו בוואר, מאנשי שלומו, מבאר ביאור

אידיאליסטי כזה את כל קיומה של תופעה היסטורית כעין זו של היהדות. הוא נתכוון להוכיח, שביאור זה בשקר יסודו, ואף כאן יש לבקש הסבר אחר שיהא הולם את תורתו על התהוות המעמדות. בויאר רואה את עיקרו של הקיום היהודי הנפרד בשבת היהודית. טועה הוא! אם קיימת שבת רוחנית מיוחדת, סימן שקיים גם שבוע כלכלי מיוחד. והוא העיקר. ובחיי-המעשה המיוחדים האלה יש לבקש את יסוד הקיום היהודי. ואם רוצים באמת לשנות את פני היהדות, מן ההכרח לשנות קודם-כול את חיי-המעשה הכלכליים שלה, ולא רק את מורשתה התרבותית והפולחנית.

בכך הביע בעצם מארכס על-פי דרכו האינטואיטיבית-הגאונית בצורה מופשטת דבר, שנכדיו עתידים היו להגיע אליו ימים רבים לאחר-מכן, אחרי חיפושים וגלגולים מרובים. ומהי הצהרתו המעמדית-חמרנית החדשה? מהי האידיאה הכלכלית הטמונה בקפלי ההיסטוריה היהודית והמעמידה את כל עיקר קיומנו?

כשהעלה היגל, שהתפתחות האנושות היא ביסודה התפתחות מתמדת של אידיאות, שכל עם היסטורי גדול הוא התגלמותה של אידיאה מסוימת ושזיווג זה של העם עם עולם האידיאות הוא הצידוק היחיד לקיומו, יצאו עמים קטנים רבים, ואנו בתוכם, מקופחים מתחת ידו. לנו לא מצא הפילוסוף הגרמני שום אחיזה בעולם-האידיאות העשיר שלו. ובלא שמץ של תפקיד למעלה במלכות הרוח, איבדנו ממילא את זכותנו להתקיים למטה, בעולם הפשוט. ולחינם נעלבו תלמידיו היהודים, נתעקשו והרבו בחקירות ויסדו אגודות; אם אין מקום ליהדות בעולם האידיאה — פסקה תורתו של היגל — אין ממילא ליהודים מקום בעולם המציאות.

מארכס, שכידוע הפך בכל דבר את היגל על-פיו, אמר גם בנידון זה ההפך מדברי רבו הקודם. ההיסטוריה האנושית — הורה מארכס — אינה התפתחות של אידיאות, אלא התפתחות של צורות-כלכלה. ואין קיימת אידיאה לאומית נפרדת, מאחר שנושאי ההיסטוריה הם המעמדות. אלא שהיהודים, מתברר, שונים ומשונים מכל האומות. הללו אינן נראות כהתגלמות של חלקים מסוימים בשיטת-העולם שלו; מה שאין כן היהודים. מתברר שאנו, כעם, הננו ההתגלמות הסמלית של אידיאה כלכלית מסוימת, של צורת-משק שלמה. את תפקידיה של צורת-המשק הזאת מילאו אמנם גם עמים אחרים, ואולם בנו נתגבשה והונצחה רוחה, נשמתה. היגל כיבד כל עם באידיאה, וממנו שללה מארכס שלל אידיאה מכל עם, ורק אותנו כיבד בה. והנה היגל שראנו כמיו-

תרים בשיטתו, שלל ממילא מאתנו את זכות קיומנו. מארכס, שקבע לנו מקום-כבוד כזה בשיטתו, כלום החזיר לנו למצער את זכותנו לחיים ? זו דווקא לא ! כיוון שצורת-המשק שאנו מגלמים ומסמלים היא הגרועה והארורה שבכל צורות-המשק שהתקיימו עד עתה, היא מפגע לאנושות כולה, וחובה למהר ולבערה עד תום.

התדעו, יהדות מהי ? — שואל מארכס, והוא משיב: היהדות היא קאפי-טאליזם. האידיאה הלאומית היהודית היא סחר-מכר, אלוהי היהודים הוא שטר-החוב. עתה רוצים אתם לשחרר את היהדות ? — העולם הוא הצריך שיחרור מן היהדות.

איזה קאפיטאליזם היא היהדות ? זה שבא לעולמו של הקדוש-ברוך-הוא לאחר שהיהדות כבר עברה שלושת-רבעי דרכה בתולדותיה עד עתה ? איזה אלוהים הוא השטר ? זה שבית-מקדשו כבר נבנה וחרב וחזר ונבנה וחזר ונחרב אלף וחצי-אלף שנים קודם שהומצא שטר-חוב זה ? הכיצד יכולה הי-הדות להיות האידיאה המגולמת של מדרגת-משק אחת כשתולדותיה עדות הן ל כל המדרגות שעברה בהן ההתפתחות הכלכלית ?

אלא מה ? בדורו של מארכס ובשכנותו התגוררו כמה עשרות יהודים שעלו לעשירות גדולה, שהשתלטו על עולם הכספים, ובכוח ממונם השיגו אמאנ-סיפאציה לעצמם, ובחיי-המעשה שלהם שימש שטר-החוב כדבר שבקדושה. הייתכן שדור אחד בארץ אחת ייראה כאופייני לעם בן מאות דורות, המפוזר על פני כל הארצות שבעולם ? וכלום אמת בדבר גם לגבי אותו חלק קטן שאותו שיווה מארכס לנגד עיניו ? מהותו הלאומית של עם אמנם מתגלית בבליטות יתירה במעשי-חולין שלו, והעדות הנאמנה ביותר לכוונות שבלבו הם החיים עצמם. אך במה דברים אמורים ? כשהחיים תלויים כולם ברצונו החופשי של אותו עם ויש ביכולתו של העם לשלוט במעשי-החולין שלו ולעצבם לפי נטיות מהותו הלאומית. ואולם מה דינו של עם, או של חלק-עם המאבד את החירות החיצונית הזאת, ואנוס הוא להניח לעם זר בעל מהות לאומית זרה וכוונות זרות להשתלט על מציאות חיו ? מי המציא את הבנקאי היהודי, הרוח היהודי לבדו או בשיתוף עם השוק הכלכלי הגרמני ? ומי הפך את היהודי לעם סוחר-מוכר ? אלוהי סיני והמדבר ועובדי האדמה שבארץ כנען ? עבודה לבטלה תהא זו, ובעצם גם בלתי-צדקה, אם נבוא אל מארכס בקושיות אלה וכיוצא בהן, שאפשר עוד להקשות עליו. כלום מארכס הוא שהרה והגה ראשונה את הרעיון, ש'העולם צריך גאולה מן היהדות' ? כלום הוא אחראי

לה ? הלא היה עיקר-אמונה זה מושרש בלב דורו כולו ודור אבותיו. בשם אמונה זו עמד כבר לפניו החלק המעולה והמוכשר ביותר באינטליגנציה היהודית ונטש תרבותו ועמו, אלוהיו וכבודו, ובלב נכאב ועיניים עצומות קפץ ועבר לתוך המחנה שקיומו מובטח וממילא גם מוצדק. ואפילו היינה, היחיד בכל אותו דור של מומרים אנשי-רוח שלא נרתע מפני האמת המרה וחיטט מתוך הנאה בפצעי נפשו הכאובים ביותר, אף הוא ביקש נחמה והצדקה לצעדו זה באמונה האיתנה הרווחת, שחדלונה של היהדות הכרחי הוא בין כך ובין כך. השאלה שהציקתהו היתה רק זו, אם נאה ויאה לו להציל את נפשו ראשון בעוד האוניה שוקעת, או שראוי לו לנהוג מעשה קברניט ולחכות בגודל-לב עד שימלטו את עצמם הנוסעים. אולם כי האוניה שוקעת ותרד במצולות — בכך לא היה לו כל ספק. פשיטא שלא היה כל ספק בדבר בלב אביו של מארכס, אחד הפרקליטים והמומרים הראשונים בחבל הריינוס, שאת לבטיו הנפשיים של היינה לא הכיר, והדבר המשותף היחיד לשניהם היה שגם הוא ידע, כי היהדות היא 'אסון' שמצווה להיחלץ ממנו ולשרוף כל הגשרים המחברים אליה. ואכן עשו, הוא ואשתו, בת משפחה מיוחסת בהולאנד, כל שביכולתם להרחיק את ביתם ממפולת היהדות המתמוטטת. מאחר שתו המוות הלאומי כבר הותווה בגזירת הגורל על מצחה של היהדות, נאפשר-נא לפחות לילדינו לעבור בקלות אל העולם הלא-יהודי. במסירות-אהבה יהודית טיפוסית לילדיו השתדל להרחיקם מכל שמץ של יהדות, הטביל אותם לנצרות בילדותם, הזיר אותם מכל היכרות יהודית, ובוודאי נזהר מלהזכיר לפניהם את אביו, ר' מרדכי הלוי, רבה של טרייר, ואת אחיו, ר' שמואל מארכס, שעוד בימיהם ישב על כיסא הרבנות של אביו, ובכל כוחו התאמץ להקיף את ביתו בשאינם-יהודים, הכול כמנהגם של אחיו ואחיותיו לדעות בברלין ובווינה. ורבה היתה בלי ספק שמחתו של האב משהבחין, שקארל הצעיר והמחונן שלו עומד בקשרי ידידות רצינה עם בתו של הדוכס פון-וסטפאלן, ואפשר שהידידות תוכתר בשידוך. העובדה הגדולה והעשירה-בקרבנות — להביא את ההתערבות עד סוף דרכה ולפנות את כל המכשולים הנערמים לפניה — עלתה יפה, חלומו של דור שלם מתגשם והולך !

הייפלא הדבר, שגם קארל מארכס האמין במותה הקרוב של היהדות ? מילדותו ספג לתוכו את האמונה בכליון היהדות, וזו חיה בלבו באותו תוקף, לא פחות ולא יותר, כבלבות משכילים ואנשי-רוח יהודים רבים אחרים מבני-דורו בגרמניה. אלא עוד נשאר הדבר בגדר צריך עיון, כיצד ניתן לבסס ולאשש

אמונה זו. מה טעמו של דבר, שדווקא עתה נגזר על היהודים לעבור מן העולם, אף מצוה היא שיעברו מן העולם, בעוד שעד עתה התקיימו קיום עקשני וממושך כל-כך ? לרובם של המחזיקים באמונת-התבוללות זו היו תירוצים מן המוכן, כל אחד על-פי דרכו ולפי פילוסופיית-החיים שלו. אחד ראה את היהדות כשריד של הפאנאטיות של ימי-הביניים, והיא נתקיימה כל עוד נתקיימה מה הפאנאטיות החשוכה בכללה. ואילו עתה, לאור ההשכלה, ינוסו כל צללי הכוחות של ימי-הביניים, והיהדות בתוכם. לאחר היתה היהדות תולדה של הגבלות ונגישות, ומשתבוא הגאולה האזרחית תיעלם ממילא היהדות. השלישי התנחם בשיטתו של היגל, ששלל מן היהדות כל אחיזה בעולם-האידיאות. ואולם כל אלה ההסברים הדתיים, הפילוסופיים, המשפטיים — בקיצור : האי-דיאליסטיים — אי-אפשר היה שיתקבלו על דעת מארכס ושיטתו המאטריאליסטית-ההיסטורית. פאנאטיות ושנאה כשהן לעצמן אינן בוראות עם, והשכלה אינה מבטלת אותן. נשארו אפוא לפי ההיגיון לפני מארכס רק שתי דרכים : עם שהוא כופר בטעמים שהוצעו יכפור גם במסקנתם וינער עצמו מן האמונה בהתבוללות יהודים, או שיעמוד באמונתו הישנה, אלא שיתן לה טעם חדש, שיהא הולם את תפיסתו הכלכלית בהתפתחות המעמדות. דרך שלישית לא היתה לפניו. לדרך הראשונה לא עמד עוד אז כוח ביהדות בכלל וביהדות הגרמנית בפרט. נשארה אפוא הדרך השנייה, והחריפות היהודית סייעה בדבר. כמה עובדות בעבר וכמה הסתכלויות בהווה הספיקו בלית ברירה, ומניה-וביה, בהזדמנות ראשונה, בנה את התיאוריה החדשה לאמונה הישנה במוותה של היהדות, שחדלונה נראה לו למארכס מובטח יותר מחדלון הקאפיטאליזם. ומה מצוה גדולה מכריית קבר לרוח הסחר-מכר ?

לא היה זה גזר-דין חדש ; מארכס רק ביסס מחדש ועל-פי דרכו את הגזר הישן. הוא רק יצק מיקבו יין חדש לתור הקנקן שיבש.

מה שראה מארכס בקרב הבורגנות היהודית המנותקת משורשיה והמעשירה-בפתאום של הדור הראשון להתבוללות בגרמניה עשוי היה רק לשמש לו חיזוק בבניינו הדיאלקטי. הרי יהודי-שביהודים כיום-טוב ליפמאן צונץ אף לא התאפק מלזעוק, כמעט באותו זמן, שהיהדות בגרמניה נפלה ביד בעלי-מאה וחסרי-דעה. ואם תאמר, הרי מצויים בגרמניה משכילים יהודים שאינם משתבצים במסגרת בזויה זו, ויש לומר, הללו אמנם ניערו חוצנם מן היהדות. ומארכס האמין באמונה שלמה שאין להם — ולו על אחת כמה וכמה — כל שייכות ליהודים, ונשמתם אינה בשום פנים אופיינית למהות הרוח היהודי.

כך צמחה ועלתה מתוך האמונה האסימילטורית הישנה בסופה הקרוב של היהדות, מתוך האמונה הסוציאליסטית החדשה בסופו הקרוב של הקאפיטאליזם ומתוך התנהגותם הרכושנית של קומץ באנקאים יהודים שעלו לגדולה בגרמניה, אותה עלילה של מארפס, שיהדות פירושה קאפיטאליזם. ובטחונו הגמור של מארפס, שהוא וחבריו הסוציאליסטים נקיים לגמרי מאבק יהדות ואין כל דרך מוליכה מהם אל הנשמה היהודית, הקל עליו את ביסוסה של עלילה זו. כך הובעה הדעה הראשונה של הסוציאליזם המודרני על היהדות, דעה מעוותת, מעליבה ומסוכנת, שבה מחזיקים עוד עד היום רבים וכן שלמים בקרב הסוציאליסטים בגרמניה ומחוץ לגרמניה.

[ג]

בינתיים חלפו דורות. במשך הזמן הזה סבלו היהודים רבות וקשות, אך אין הם מעלים כלל על דעתם לעבור ולהיבטל מן העולם. מחיקו של הקאפיטאליזם צמח ועלה ניגודו, הפרולטאריון, ובני יהודים תופסים קימעה-קימעה מקום גם במעמד חדש זה. סוציאליסטים יהודים ושאינם יהודים באו זה כבר לכלל דעה, שאותה אמונה אסימילטורית, על אף כל ביסוסיה, אינה מבקשת בשום פנים להתממש. כלום נכונה למצער הנחתו השנייה של מארפס, שהאינטליגנציה היהודית, הרוצה להתבולל, שוב אין לה, בפועל ממש, כל שייכות ליהדות ואין לה חלק ב'רוח היהודי' ? כלום יכולה באמת כוונתו של דור אחד לנתק לחלוטין שלשלת של התפתחות היסטורית בת מאה דורות ? ומארפס גופו, ההוגה והלוחם, הסובל והחולם, כלום לא היה כלל יהודי ? ובחיו ובשיטתו, בדרך מחשבתו ובתוכן מחשבותיו, כלום לא נשאר שריד ופליט ממה שהוא מכנה 'הרוח היהודי' ? כלום חייב היה מרפס לבקש את התגלמותה של המהות הלאומית היהודית אך ורק בבנקאים שבברלין ושבפראנקפורט ?

אמת-מידה לבחון על-פיה במדויק את שיעור הקומה הלאומית המשוקעת בכל גאון ובכל שיטת-מחשבה גדולה אין לנו. ובאשר ליהדות — לא-כל-שכן. אולם אם אין רוצים לרחף בשמי המיטאפיסיקה, אלא ניאחו במציאות האמפירית, אין לנו אלא שתי דרכי השוואה, שבהן נוכל לחשוף, ברב או במעט, את שייכותה של שיטה לכלל רוח-היוצר של האומה. ראשית, בכך שאנו משווים את יסודותיה של השיטה הנדונה אל עיקרי השיטות הקודמות שצמחו מתוך אותו העם והשפיעו על גורלו. ושנית, בכך שאנו בודקים את עמדתו של העם החי גופו כלפי השיטה האמורה. כל מה שחוזר ונשנה בעקשנות

בתנועות הרוחניות הגדולות של אומה הוא הקרוב והקשור ביותר ברוח-האומה והוא האופייני ביותר לנשמת-האומה. והיחס החי של האומה הוא העד השני; קול המון העם הוא קול אלוהי העם הזה.

אמנם, שני הסימנים אינם בולטים ביותר. המזדקר קודם-כול לעין הוא לא הגרעין הנצחי והחוזר-ונגלה תמיד, המשוקע בכל שיטת-מחשבה גאונית, אלא החדש והתוסס, בן-דורו, היונק מן הסביבה המוחשית ונובע מתוך השפע הרוחני שבנשמת המחבר. לעתים קרובות הלבוש הזמני והאישי הזה עשיר ומבריק כל-כך, שהוא מבליע ומסתיר את הגרעין ההיסטורי. קשה מזו היא בחינת התנאי השני. לא אחת עברו דורות ומאות-בשנים עד שהכיר העם את נביאו שלו ועד שפרץ דברו דרך אל לבות קהלו הטבעי. ואולם בסופו של דבר אנו מגיעים לפרספקטיבה הדרושה, ואז משמשות שתי מיתודות-ההשוואה מורה-דרך נאמן.

משאנו מתעמקים בבניין הרוחני הנאדר שהקים מארפס ומפשיטים את חומר-הבניין מתכנית-הבניין; ומבקשים את הכללים הכוללים, הפנימיים, הצומחים בתורת פועל-יוצא מכל המחקר המדעי, שאפשר היו ההנחות הרוחניות הרא-שונות של ההוגה בטרם התחיל במחקרו, או אפשר שימשו דפוס פנימי שלו שלתוכו הוצקו אחר-כך בהכרח מחקריו ההיסטוריים והכלכליים-מדיניים, מת-בלטים לעינינו, בין השאר, שלושה עיקרי אמונה השולטים במארכסיזם והם מנשמת המאניפסט הקומוניסטי:

רעיון-היסוד הראשון הוא: העולם עוד יזכה לאושר. כל הצרות שבהן שקועים כיום בני-אדם סובלים יחדלו סוף-כל-סוף מקרב הארץ. זוהי אמונת-היסוד של מארכס. אמונה שלמעלה-מכוח-אנוש בעתידו המזהיר של העולם, אופטימיות שלמעלה-מן-הטבע שופעת מכל הפלטין המדעי שאותה בנה במידה מרובה כל-כך של דעת וכישרון. אין כמוהו יודע את הצרות הכל-כליות שהיו נחלת האנושות והן נחלתה עד היום, היום אולי יותר מבכל הימים. אך אל ייאוש! אפילו יתרבו וילכו הצרות, אפילו תגדל ותלך הפורענות — שיתרבו, שתגדל! הנצח לא להן הוא. יום יבוא והוא קרוב, והאנושות תפרוק מעל צווארה את עול השיעבוד ועול הצרות כאחד! זוהי הדוגמה הראשונה, האיתנה באמונתו של מארכס.

עיקר-האמונה השני הוא: אושרה של האנושות הוא בעת ובעונה אחת גם נצחוננו של הצדק הסוציאלי. לא בכך האושר האנושי בעיני מארכס, שבתוך חלק של האנושות יגדלו הצרכים ויתעדן

הטעם ויהא ביכולתו למלא בכל עת תמיד את כל חפציותיו המעודנות המת-חדשות לבקרים ולשלוח ידו אל 'צלחת השמים', בעוד חלק אחר של האנושות נטול צרכים הוא כל-עיקר או שהוא בעל צרכים ואין ידו משיגה לספקם. מה רבה שנאתו של המארכסיזם לכל אותם מתקני-עולם בורגניים, החולמים להביא אושר לאנושות מבלי לעקור את הניצול המעמדי. חלומות של גוזמה על גני-עדן של המזרח ושל ימי-הביניים הם תופתה ערוך למארכסיזם, אם לא יהא לכל בני-אדם שנשמה בקרבם חלק שווה באושר. גן-העדן שמארכס מאמין בו הוא מלכות הצדק המקוים. לא רק יחדל אביון, יחדל גם הדיכוי, יחדל אדם להיות אדון לאדם. כי כל זמן שאין צדק קיים — אין אושר קיים! זוהי הדוגמה הסוציאליסטית השנייה.

והעיקר השלישי, המוצנע עוד יותר בקפלי שיטתו, אבל אופייני הוא לה לא פחות, הוא: חוק-היסוד של הצדק הוא מאז ומעולם העורק הראשי של ההיסטוריה. כבר בתולדות-הכלכלה שעד עתה מבחין מארכס, שמעמד אחד פינה מקומו לחברו רק משלחץ אותו זמן ממושך מדי ולחץ חזק מדי, וככל שהכביד עולו, ככל שגדל עונו, קירב יותר את סופו. מתחת שבטו קפץ ונזדקף עבדו, מכשמלאה סאת ייסוריו, הדיח את המושל המעוול מכסאו וישב במקומו. וכשהוא התחיל נוהג באדנות ומדכא את האחרים, גדל בחיקו עולם חדש של סבל וענות, ועמו גדל גם כוח חדש שעתידי הוא לדרוש ממנו דין-וחשבון על פשעיו וסופו שימוטט אותו כדרך שמוטט הוא את נוגשו כשהוא היה הסובל וממילא הצודק. משום שאילי הקאפיטאליזם חיים מעמלם של אחרים, משום כך דווקא תבוא בקרוב מפלת שלטונם. ומשום שהפרוליטאריאט הוא הנלחץ ביותר מכל חלקי האנושות, משום כך דווקא נבחר הוא להיות משחררה של האנושות. עובדה זו, שהפרוליטאריאט אינו מדכא אף אינו צפוי לדכא שום אדם, נוטעת בלב מארכס את האמונה העמוקה, שהפעם לא יהא זה מעשה-נקמה יחיד של ההיסטוריה, גילוי יחיד של חוק-הצדק שלה, שיימשך רק עד שהעבד המשוחרר יפתח בסדרת דיכויים חדשים, וממילא מפלות חדשות, אלא יהא זה סיומה של שרשרת-הדיכויים כולה, ביעורם האחרון והגמור של כל עוול וסבל. מה ירעם קולו של מארכס, בזעם נביאי ובתקווה נביאית כאחת, באותן שורות נפלאות של המאניפסט, שבהן הוא מתאר את סבלות הפרוליטאריאט ואת פשעה של הבורגנות כלפיו. מאחר שהפרוליטאריאט מרבה לסבול יותר מכל שאר המעמדות, ומאחר שאין הוא מבקש לדכא את זולתו, לפיכך תהא גאולתו שלמה ונצחית.

שלושת רעיונות-יסוד אלו אינם רק כללים בעלמא של סוציאליזם. הם מעמידים את תכניתו של הבניין המארפסיסטי, ובהם נעוץ גם ההבדל שבין הסוציאליזם המדעי של מארפס לכל התכניות הסוציאליסטיות-אוטופיות וחלו-מות-המהפכה שלפני מארפס ושלאחריו. אל לברוח מן החיים מתוך ייאוש ומרירות, כדי לברוא על איזה אי גידח פינת אושר לבורחים — כל העולם יזכה באושר! אל להסתפק באושרם של המועטים הנבנה על חשבון האחרים — אין אושר במקום שאין הצדק שורר בו! ואל לו לפרוליטאריון לנצל את נצחונותיו החדשים כדי לדכא ולשעבד חלק אחר של האנושות — כל המדכא סופו שהוא עצמו ידוכא!

יסודותיהם של רעיונות אלה — כלום חידוש גמור הם בתולדות המחשבה היהודית? מי שעולם-המחשבות היהודי אינו כגון נעול בפניו יודע ועד, שהם מופיעים וחוזרים ומופיעים בעקשנות בכל עת תמיד מחדש, בלבושים חדשים ובנימוקים חדשים, והמקום המרכזי שהם תופסים דווקא באותן תנועות-מחשבה יהודיות שהעמיקו להסעיר את העולם היהודי והשקו והפרו ביותר גם את שדות הגויים. 'זהיה באחרית הימים' — פותח הנביא מקדם — ונידח כל ייאוש, גידפת כל מרירות. ודאי שהעולם שוקע עתה בטומאה ובצרה. לשוא יתארו נביאי-השקר את החיים בצבעים ורודים. לא רק היום הזה בלבד שחור הוא ומלא סכנות — יום מחר עוד ישחר ממנו ואסונות גדולים עוד יותר יביא בכנפיו, אבל כליה לא יביאו עמהם אסונות אלה, ולא לעולם ישלטו באדם. באחרית הימים צפוי להם לבני-אדם כאן, בזה העולם, אושר גדול שאין לו סוף, ואילו מוליכה ההיסטוריה כולה מתוך כורח פנימי. ואושר זה לא יהא נחלת יחידים ובחירים, והוא יעמוד לא על שמחת השררה ועל הנאת הרכיבה על גב הזולת — אלא 'ויגל כמים משפט וצדקה כנחל איתן', ו'לא ירעו ולא ישחיתו', ו'נסו יגון ואנחה'. ואושר גדול זה של הצדק המקוים יבוא לא בדרך מקרה — אלא כפועל-יצא הגיוני של חוק-היסוד הטבוע בעמקי הבריאה ואינו פוסק מלהנהיג את העולם מששת ימי בראשית. מה כוחו של אשור אם לא 'כשבט אפוי' של אלוהים לישראל שחטא? ומה חורבנה של אשור אם לא תולדה הגיונית של פשעיה בהיותה 'עיר דמים כולה, כחש פרק מלאה, לא ימיש טרף'?

רעיונות אלה, בהשפעתם נתחולל שינוי רוחני עמוק בכל תולדות המח-שבה היהודית, גיבושה של היהדות הנבואית, ושכבר אז ייחדו את הנבואה היהודית מכל עולם הקדם, כלום לא חדרו אחר-כך בכל הדת היהודית, כשהם

פושטים צורה ולובשים צורה יחד עמה ? מה דחף את האיסיים לבנות את חייהם על יסודות חדשים, אם לא הצורך הדוחק להגשים לאלתר את ממשלת הצדק והאושר לכל אדם ולהרים כל נדכא וחלכה ? וכלום אין האופטימיזם המגובש, האמונה השלמה בסוף נצחונה של מלכות אלוהים על כל עוול ודיכוי, ציפור-נפשה של אמונת-המשיח היהודית העתיקה ומקור כוחן ויניקתן של התנועות המשיחיות המתחדשות לעתים — כלום אין אלה גלגולים חדשים של ניגון עתיק לימים ?

פעם מתגלית לנו נשמת הניגון הנצחי הזה בעברית חוצבת להבות של בוקר מתקוע, ופעם היא מתגלגלת אלינו בארמית חלומית-ערפילית של מקובל מצפת, ופעם אחרת אנו חשים בהבל פיה בגרמנית מדעית של חכם כלכלה מדינית מטרייר, שבתעודת לידתו שוב לא נרשם כיהודי. כאשד-מים רחוק, המוצנע בעמקי הר מלא צוקים, קולחים הם, פלגי-הרעיונות, נפוצים על פני כל הגיאיות, מתערבים באדמת קרקעם, לובשים צורות חדשות, מחליפים גוני חופיהם, מציפים שטחים חדשים, והם-הם פלגים טהורים הנובעים מאותו מעיין-הכסף הזך, הנובע מעמקי צוקי ההר.

רעיונות יהודיים-עתיקים אלה ביסס מארכס מחדש ובדרך משלו, ומהם בנה בניין-ענק הגיוני בחריפות של עילוי תלמודי ובדיאלקטיקה של הפלפול היהודי. בקנאות יהודית ברוח ימי-הביניים מוכן הוא לקרוע כדג כל המטיל ספק בקוצו של יו"ד של הפילוסופיה שלו, ומסוגל היה להקריב את כל הקרוב והיקר לו בעד תג אחד של מסקנתו המדעית בעקשנות של הסיסמה היהודית-האדוקית הקדומה 'ייקוב הדין את ההר'. וכל-כולו — מפלפולו הדיאלקטי השנון עד לשלימות שיטתו הכוללת ומהתפעלותו מההיגיון היבש עד לעקשנותו הקדושה ולאמונתו הלוהטת באמת המושכלת, ועד לדיוקנו הרבני-הקדום ומצחו הלמדני הגבוה — כלום אין הוא מעלה על דעתנו אחד מאותם רבנים-גאונים בליטא, שאך בדור שלפניו הלך שמעם בעולם היהודי 'ממיר ועד אישישוק ומטלז ועד וולוז'ין' ?

כלום רשאי היה מארכס להוציא את עצמו מן הכלל, בעת שביקש למצוא את סימניו של הרוח הלאומי היהודי ? וכלום צריך היה להפליג לברלין ול-פראנקפורט של דורו כדי למשוך ולהעלות משם את המתעשר מקרוב, כדי לתאר על-פי מעשי-החולין של זה בלבד את אבטיפוס היהדות כולה ?

[ד]

עדות ברורה יותר מגיד העד השני, ההד שעורר דברו של מארכס בלבות יהודים.

פרוליטאריאון יהודי, כידוע, לא היה קיים עוד בימיו, ובוודאי לא בגרמניה, הטענה שהסוציאליזם מיטיב להילחם באנטישמיות יותר מכל שאר המפלגות, טענה זו, שמילאה לאחר-זמן תפקיד גדול כל-כך בהפצת הסוציאליזם בקרב היהודים, אי-אפשר שהיתה לה אז השפעה מרובה, כיוון שראש המדברים במלחמה באנטישמיות שבאותם הימים היה הליבראליזם הבורגני. במאבק זה על הגשמת האמאנסיפאציה היהודית בגרמניה עוד היה לו לסוציאליזם חלק מועט, להבדיל מן המאבקים לאמאנסיפאציה שלאחר-מכן. אף-על-פי-כן היו כבר מסובים לשולחנו של מארכס, בין ראשוני ומקורבי תלמידיו, מספר ניכר של יהודים, אמיתיים ומומרים, כולם מנוכרים ומרוחקים, שלא נעלבו כלל מהשקפתו של מארכס על היהדות, ואפשר אף הסכימו עמה, אבל כולם בני משפחות יהודיות ובני-בניהם של יהודים שלא טעמו עוד טעמה של התבוללות. ודווקא יהודים אלה הם שהפיחו בסוציאליזם את אש-הקודש, שהדליק המונים, הפך דכאים ללוחמים ותיאוריה חברתית לדת. את התעמולה הסוציאליסטית יצר פרדינאנד לאסאל, את השירים הסוציאליסטיים שר פרדינאנד פרייליגראד, ואת היסוד האנושי-נצחי בסוציאליזם חשף משה הס. ומי יודע, אפשר עובדה זו גופה, שזה דורות ממלאה האינטליגנציה היהודית המתבוללת את עולמו הרוחני של הסוציאליזם הבינלאומי, תשמש הוכחה חדשה, מה קשה ומוקשה הוא עניינה של ההתבוללות. נקל להתנער מן השם היהודי, אבל כיצד יישמר אדם מן הניצוצות היהודיים המנצנצים במעטה שם נכרי ?

אך חשוב יותר מתפקידם של יהודים בהרחבתו ובהעמקתו של הסוציאליזם הוא תפקידו של המארכסיות בהתפתחותה של היהדות גופה. לפני כמה שנים, בעצם להט-הנעורים של מפלגות-השיחרור שלנו, צייר עתון-התולים יהודי בפטרבורג קאריקאטורה, ובה מנהיגי כל המפלגות היהודיות מושכים בשולי אדרתו של מארכס. אפשר נראה הדבר נלעג מבחוץ. כל גילוי של התלהבות, כלום אינו נראה נלעג מבחוץ ? אבל תפיסתו של הליצן תפיסת-אמת היתה. כל ענפי תנועת-השיחרור היהודית, הלאומיים כסוציאליים, הזקנים כצעירים, אלו-צים היו בראשית המאה להתחשב ולהתדיין עם השיטה המארכסיסטית. אף אחד מהם לא נקה מהשפעתה, ורוב המפלגות כיבדו במארכס את מורן ומדריכין.

ארוכה ורצופה מכשולים היתה הדרך. דיבור ראשון של הסוציאליזם על היהדות היה בצורת עלילה עוינת ועולבת מאוד, שנבעה מתוך התנכרות איומה ואמונה מושרשת בחדלונה של היהדות. לאחר-מכן הוחלפה שנאה זו ברגש-חמלה להמונים היהודים הנדונים לכליה. אחרי-כן הביא רגש החמלה לידי התעניינות, וההתעניינות נתגלגלה לאט-לאט באהבה, והאהבה חידדה את הראות לסיבות המצוקה היהודית ואימצה את הלבבות למעשי-שיחרור ראדי-קאליים. לכתחילה רק השתמש הסוציאליזם למטרותיו בשפת ההמונים היהודים, לאחר-מכן ריפק אליו את השפה הזאת בחמימות, ומאוחר מזה וכבר הוא ניצב במסירות-נפש במערכה להגנת החיים היהודיים והכבוד היהודי, נושא דרישות לאומיות יהודיות, הוגה תכנית רחבה של שלטון-עצמי יהודי לאומי, ובעוד צעד אחד והוא מתחיל לטעון על כתפיו שרחבו את הגשמתו של החלום היהודי העמוק והחיוני ביותר, את גאולת העם היהודי במולדתו העתיקה החופשית. תושב קבוע נעשה מאז הסוציאליזם ביהדות המודרנית, חלק בלתי-נפרד בתרבות החיה של הדור הזה, תוליה חדשה ב'שרשרת הזהב' העתיקה שלנו.

אי שיטה נכרייה, הבאה רק מן החוץ, שהצליחה להשתזר בצורה עמוקה כזו בסבך כל בעיותינו ומשימותינו, להזדווג לנשמת מאבקינו ותקוותינו ולחדור לפני-ולפנים של היכל עמנו ? כלום אין כל זה מוכיח שהשיטה כולה לא באה לגמרי מן הנכר ?

מזעמם היוקד של נביאי ישראל כלפי מושלים ונוגשים, מצור האמונה האיתנה של קדושים יהודים ביד הצדק האלוהי, המושלת בהיסטוריה, ומן האמונה שלמעלה-מפוח-אנוש של מיסטיקאים בני ימי-הביניים בהגשמת הר-עיון המשיחי מתפתל לאטו, דרך חורבנות ועלבונות, דרך השכלה וטמיעה, שביל נסתר, המוליך אל מעיין חלומו של קארל מארכס. ומן השנאה הקפואה המדברת מתוך העלילה העוינת והנפסדת של מארכס, דרך הקדיש-דרבנן של 'איסקרא', ודרך המרתף הקר של ה'נייטראליזם' הבונדיסטי, עד למאבק-הגאולה שקוי-השמש של הפועל והשומר היהודי בארץ-ישראל מתפתל והולך השביל חזרה — מעלילתו של מארכס אל המציאות היהודית.

[תרע"ח, מאה שנה למות ק. מארכס]

פרדינאנד לאסאל היהודי הגרמני

[א]

פותרִי חִידַת לאסאל, בדורו ואחרי מותו,¹ רגילים היו לראות ביהדותו ביאור להרבה סתומות. מוכי תמהון עמדו מעריציו ומנאציו גם יחד לפני אישיותו הקוסמת והזוהרת. הן קמו לא פעם בדורו ולפני דורו עזי־רוח ועזי־מחשבה, שניבאו לשינוי מערכות החיים החברתיים ומתוך אמונתם הרבה ניסו גם ליצור את בבואתה של החברה החדשה למופת לעולם כולו — ותנועת המגשימים לא קמה. הנה יצא גם קארל מארכס אבי הסוציאליזם המדיני וכביר־המדעים, שמוחו רחב כפתחו של אולם ורוחו פיענחה את כל מצפוניהם של חיי הכל־כלה שבדור, והראה 'בעל־ל' כי גאולת העולם ודאית היא וקרובה לבוא, ואין הדבר טעון אלא הכרה וארגון של נושאיה האמיתיים הקיימים כבר כיום והמעוניינים בה ראשונה — ותנועת נושאיה לא קמה. על ידו ואתו חי ופעל פרידריך אנגלס חברו ועוזרו, אשר עין בעין ראה ענות־הפועלים וסבלות חייהם העלובים, ומתוך בירור וגילוי של מצבם האיום של פועלי אנגליה ושל כוחם האדיר של פועלי העולם קרא לארגון לכל אלה 'שאין להם מה לאבד אלא את אזיקיהם בלבד' — ואמוני האזיקים לדבריו לא שעו. ואם גם שני אלה השפיעו על חוג מצומצם של אנשי הרוח והמחשבה, ואם גם במלחמתם הפוליטית נגד שלטון העריצות חדרה השפעתם אף לחוגים של מתקדמים ופועלים והכינו את הקרקע למהפכה הפוליטית — הנה די היה ששני אלה עם אחדים מטובי תלמידיהם ירוחקו בזרוע מגרמניה, ועקבותיהם נמחו לזמן מה מלב ההמונים, כאילו לא היו. נצחון מארס חלף, הארץ ריצתה את שבתה, ואף אגודות־הפועלים המעטות הסתפקו בכך, ששמרו אמונים למתקדמי הבורגנים ואת תנועתן הן לא הקימו.

והנה יצא לאסאל. כאילו מן האופל יצא. בלי שם, בלי קשרים, בלי עמדה

¹ הרמאן אונקן, גיאורג בראנדס, אדוארד ברנשטיין, קונראד הייניש ואחרים.

בחברה. את חיי הפועלים לא חי מעולם ועל צווארו עולם לא הכביד. מעולם זר בא האיש ותורה פילוסופית חדשה לא הביא אתו. את גרעיני מחשבותיו בתורת-הכלכלה הביע לפניו בצורה מקיפה ומדויקת יותר קארל מארפס. ובהשקפת-עולמו נשאר נעוץ בתחומי מחשבת הגל שהיו מקובלים בדורו. ולא עוד, אלא בראשית צעדיו הלך האיש והסתבך במלחמות צדדיות ופרטיות, שכאילו דבר אין להן עם התפקיד העיקרי של התנועה, ושעלולות היו רק להטיל צל של חשדים על הלוחם עצמו.

ובכל זאת, אם יש אב לתנועת הפועלים המאורגנת בגרמניה — הן הוא אביה. הוא שצבר ראשונה את אבק-הפועל בארצות גרמניה וגיבש אותו לגוש מדיני, הפיח בקרבו נשמת תנועה מעמדית-פוליטית וציווה עליו את החיים.

יחידיו ועזוב יצא אל המערכה נגד שליטים ותקיפים, מאין עוזרים ותומכים, וכל כלי זינו עליו: רק אש עלומים בלב, רק כישרון לא-מצוי של הטפה וניתוח, של מלחמת-מגן, של הוכחה בשער, של הכות ארץ בשבט פיו.

ומה מתמיה האיש אף בעצם ימי המלחמה. הנה הוא מעמיס על שכמו את כל כובד הסבל של דבר המהפכה. ומה קל תנועה הוא מתחת למעמסה. נאבק עם איתנים, דורך בעוז ובשמחה מכלא למשפט, ממשפט לניצחון, מניצחון להתקפה מחודשת ושוב לכלא — ללא הרף וללא חרדה, בצחוק אמן על שפתיים. ומה הפכפך. רובץ הנהו תחת כובד המשא של מלחמת הפועלים, כולו עבד נרצע לה ומשליך נפשו וחירותו מנגד בעד נצחונה, והנה הוא פתאום מתחמק מתחת עולה, מתעלם כאילו לגמרי מן האופק, שוקע שנים במלחמה קשה ומסוכנת מאוד על כבוד אשה אצילה; שנים מספר — והנהו צולל בנבכי הפי-לוסופיה היוונית למען שפוך אור על תורתו של הראקליט האפל; עוד מעט והוא מתרומם ועולה על שיא הררי הליריקה הגרמנית, למען תת ביטוי דראמאטי לסופת-נפשו של פראנץ פון-סיקינגן, גיבור מעמד האבירים לפני שקיעתו; והנה — הוא שוב על שדה המערכה הפוליטית, מחולל תנועה, מבעיר בערה סביבו, מפיל חתיתו על שליטים ושולט על לבות רבבות הפועלים שלטון בלתי-מוגבל; ופתאום, בעצם ימי הקרב, והנהו נישא כולו בסערת אהבה אחת בת-יומה, שוכח בה את עצמו ואת כל עולמו, בוער באש — ואוכל.

מוכי תימהון עמדו לפניו בני דורו ופותרי חידת נפשו שנים רבות אחרי מותו. ובאין ביאור להם — זכרו את עם לאסאל ונתקררה דעתם. הן יהודי הוא לאסאל. 'מן המחוז הסמוך אל הגבול הסלאבי' (אנגלס), שם חונים המוני ישראל הזרים והמופלאים, רבי-הכישרון ועטופי-התעלומה. דם זה בעורקיו

ואת התרבות הגרמנית גודל — מה פלא אם תהפוכות ברוחו וכי רבות הסתו-
מות בנפשו ? כי מי תיכן עוד דרך תערוכת זאת ?

כשנפגש אתו ראשונה ריכארד ואגנר והוקסם מאישיותו, רשם עליו : 'את
איש-המעלה של העתיד לבוא ראיתי בו, את הטיפוס... היהודי-הגרמני'.
וכשקרה האסון האחרון ולאסאל נפל שדוד — כתב עליו אנגלס : 'כזאת יכול
היה לקרות רק ללאסאל, בן התערוכת המיוחדת של קלות-ראש ורגשנות, של
יהדות ומעשי-נערות'. כותבי הביוגרפיות שלו, מהרמן אונקן² ועד קונראד
הייניש³, פותרים ביהדותו של לאסאל הרבה מתהיותיהם, כלומר : הן נצר הוא
מגזע פלאי זה, ולפליאה מה זו עושה ?

אולם מה שמשמש לאלה סיום — הרי זה לנו רק פתיחה. לנו, בפנים, הן
נהירין שבילי המבוך האפל הזה של 'היהדות אשר על הגבול הסלאבי' יותר
מכל האולמים המרווחים מוצפי-האור אשר מחוצה לה. ועלינו החובה, ולנו
הצורך, לברר לעצמנו מהו היחס שבינו ובין עולם-היהודים אשר בתוכו חי
ומתוכו יצא. האם אמנם יש בו ובמפעל-חיו אף דבר מה שבא לו בירושה
מאביו ומאחי-אביו, מסביבתו ומנחלתו, לברכה לו או למארה ? והאם ידע הוא
עצמו מהירושה הזאת, החישב את חשבונה, ואיך חישב : הלשבת או לחסד,
ואם חשבון אחד חישב או רבים היו החשבונות בימי חלדו ומהו הקשר שבי-
ניהם, ולאלה שנשארו אחריו בתוך החומות — הציווה דבר-מה לפני לכתו,
ומה ציווה : הקילל, הבירך ?

[ב]

בין אבות הסוציאליזם הגרמני והעולמי אין לאסאל יהודי יחיד, וגם לא
יהודי ראשון ; רבים קדמוהו. קדמהו אף מארכס. אבל רב ההבדל שבין שייכותו
של לאסאל ליהדות ובין זו של מארכס. על-פי גילו היה אמנם מארכס קשיש
מלאסאל בשבע שנים, אבל מבחינת חלוקת-הדורות של ההיסטוריה העברית
קדם לאסאל למארכס בדור שלם. מארכס גדל על ברכי אב, שהספיק כבר
בעצמו לצאת מכלל יהודים. אביו, עורך-דין בנפות הריין, סבב את ביתו
במכירים ומקורבים שכולם נוצרים. אבי-אביו, ר' מרדכי הלוי אב"ד דק"ק
טריר, מת טרם נולד קארל ובבית לא נשאר הימנו אלא הד קלוש של זכרון-
משפחה. בילדותו התרועע מארכס עם ילדים נוצרים בלבד ובחברת יהודים

² H. Oncken, Lasalle (1904)

³ K. Haenisch, Lasalle, Mensch und Politiker (1925)

לא בא כלל. אף בגדלו לא התייחס מעולם על היהודים ולא לקח חלק ישר במלחמותיהם. מחוץ לישראל נולד. בחוץ חי ומתוך ראיית-חוץ כתב גם מה שכתב על היהודים.

כי דור שני לטמיעה היה מארכס. מה שאין כן לאסאל, שהיה דור ראשון לה, בכורה וראשית אונה. אביו, חיים וולפזון, היה עוד יהודי כפרי מנפות שלזיה אשר על גבול קהילות ישראל שבפולין. וגם אחרי שנתעשר ועבר לברסלוי ושינה את שמו להיימן ואת שם משפחתו ללאסאל — על שם הכפר לוֹסְלוֹי שממנו יצא — לא היה אלא סוחר אמיד, בעל חנות של משי ברובע-היהודים שבעיר. כמרבית היהודים האמידים שבדורו — לא דקדק אף הוא במצוות ולבו נטה אחרי בית-הכנסת החדש והמתוקן עם הנאום הגרמני בשבת ועם הסדרים החדשים בשעת התפילה. אבל היה נכנס מזמן לזמן גם לבית-הכנסת של האורתודוכסים ולבו נשבר בקרבו בשמעו את הרב הקנאי, ר' זלמן טיקטין, מספר על צרות ישראל ועל רשעות שונאיהם. בביתו של לאסאל עוד דיברו יהודית או גרמנית מיוהדת ובהיות פרדינאנד ילד — היו חיי הבית מלאים דאגות של פרעון-שטרות ופחד הבאנקרוטים ושידוכי הבת ועסקי-נדוניה, כדרך גוברין יהודאין. באי הבית היו כולם יהודים, ואפילו בגימנסיה שפרדינאנד התחנך בה — התרועע הילד לרוב עם תלמידים יהודים. בלייפציג הכניסו סהו אמנם אביו לפנסיון נוצרי, מפני שבעל הפנסיון היה מקורבו של מנהל בית-הספר למסחר אשר בתוכו למד פרדינאנד, אבל לפני הפסח הוא כותב לבנו ש'סדר' בבית-אוכל כשר, ופרדינאנד שמע בקולו, ובמכתבו אליו הוא מרגיע את רוחו כי 'סדר' כדת, כאשר הסכין בכל שנה בבית ⁴.

ובאותן השנים חי ותסס בלב גם יחס חם לכבוד ישראל ולגורלו. בפברואר 1840, בהיות הנער בן ט"ו שנה, רשם ביומנו: 'אני חושב את עצמי ליהודי נאמן מאוד, אף כי אין אני שומר מצווה... גם על הגרדום הייתי מוכן לעלות, לו יכולתי לעשות על-ידי-כך את היהודים מחדש לעם מכובד. הה, כשאני שוקע בחלומות-ילדות אלו — כובשת אותי משאת-נפשי: לקום בראש היהודים עם נשק ביד ולעשות אותם לעם חפשי'. ובמאי, אחרי שהגיעו לאוזני הנער הידיעות המחרידות מעלילת-הדם בדמשק, רשם: 'סמרו שערותי בקראי... עם שישא את זאת הן נורא הוא. עליו או לנקום או לסבול דומיה... הן גם הנוצרים מתפללים למנוחתנו, כי בחרנו עינויים ממרד וממוות על שדה-

⁴ עי' גם יומנו, 5 באפריל 1841.

הקטל. כלום העינויים שגרמו למרד השווייצים היו יותר גדולים מאלו ? האם היתה פעם מהפכה יותר צודקת מזו, לו קמו היהודים והיו מבעירים את העיר מכל קצותיה, היו שולחים באש את מגדליה והיו נופלים חלל יחד עם אויביהם ? עם מוג-לב, אין אתה ראוי לגורל אחר. הן גם הרמש הרומש על הארץ יתפתל בדרוך בו רגל, ואתה רק היכנע תיכנע יותר. אין אתה יודע למות מות-גיבורים, אין אתה יודע טעמה של נקמה... עבד אתה מלידה !⁵.

וכשדבר דמשק הכה גלים ועלילות-הדם רבו ברודוס ובלמברג ובערים שונות — צרב העלבון בלב הנער ועטו פלט דברי הנקם: 'אם אמנם מכל צד חושדים בנו כי שותים אנו דם-נוצרים, אין זאת כי באמת מתקרבת השעה שבדם נוצרים ניוושע. תושיעך זרועך ויהוה בעזרך. הפור מוכן ואין אנו חסרים אלא את המשחק בו'⁶.

ובקרב היהודים מצא העלם לאסאל גם את רבותיו הראשונים ששימשו לו למופת זמן רב ועקבות השפעתם לא נמחו. הראשון שזעזע את רוחו וביד-סתרים כאילו הראה לו ראשונה את יעודו בחיים היה — מה בלתי-צודק, שרוב הביוגרפים של לאסאל אינם מזכירים את שמו ! — אברהם גייגר. זה אבי תנועת הריפורמאציה הדתית ביהדות הגרמנית ומטובי נואמיה ואחד מאבות חכמת ישראל שבמערב — שימש אז רב בברסלוי ומשם הכריז את המלחמה בעד 'היהדות הצרופה' ובעד 'חופש המחקר והביקורת בישראל'. בראשונה הכריח האב את בנו לבוא בשבת לשמוע את נאומי הרב, שחשב את חינוך הנוער לאחד מעיקרי תעודותיו. ודי היה לו לנער לשמוע רק נאום אחד ממנו ונפשו הלכה שבי אחריו. 'הנאום שלו היה נהדר', 'החלטתי בלבי לבל לאבד אף הרצאה אחת שלו'. 'הסתכלתי בפני השומעים לראות איך פעלו דבריו'⁷, ועליו פעלו ודאי. מי שמיועד להיות אמן-הנאום וטריבון-העם שמע את הנואם הראשון בחייו ונפעם לפאתוס של המוכיח, השולט מעל הבמה. ומפי מוכיח זה שמע גם את הצלילים הראשונים של המנגינה העתידה למלא את כל חלל נפשו.

בבית לא שמע לאסאל כלום על אי-הצדק אשר בחיים הסוציאליים. ועד כמה שאפשר לשפוט על-פי דבריו שרשם ביומנו על העוזר שבחנות אביו ועל יחסו אל קרובתו המשרתת, בשעה שאמו העליבה אותה, לא היתה עוד בלבו שום הרגשה של התנגדות למצב הסוציאלי הקיים ולא חש בקרבו שום נטייה

⁵ יומנו, 21 במאי. ⁶ יומנו, 30 ביולי.

⁷ יומנו, 1 בפברואר, 5 בפברואר, 7 במארס.

לצד החלש. אך הנה מרעים גייגר בקולו והילד מתרשם ורושם דבריו ביומנו: 'התורה אומרת: זה השולחן אשר לפני יהוה. אם טהור שולחנכם, אם באמונה וביושר לבב מצאתם לכם את הלחם אשר עליו — לפני יהוה הוא. אולם אם דם אחיכם בלחם, אם סבאכם מהול דמעות עשוקים ונדכאים, איך תבואו לפני יהוה ואיך תשאו ברכה לפניו, אם את פועל ידיו עשקתם?' והרב ממשיך, ולאסאל הנפעם קולט עמוק בלב ומוסר אחר כך ביומנו את דבריו: 'רבים אומרים, אין חיים טובים מאלה. הנה פה נמקים אנשים בעוניים ושם מתענגים אחרים על כל טוב, ואלה רואים ואומרים, האח, אין טוב מחיים כאלה! ידידי, אם נסתתרה השמש מעינינו, האם הועם זיוה? הן רק לזמן-מה כיסוה העננים, עוד מעט ויבקע אורה!' עוד לא ידע הרב, כי דברי-זעם קדומים אלו ואמונת-קודש שהוא דולה פה בבית-מדרשו לעיני הקהל ממעינות-ישראל — הנה הם עתידים לפרוץ החוצה ולהצית את העולם, וכי נושא דגל ההתקוממות עומד כבר פה לפניו בין קהל שומעיו ושותה את דבריו בצמא.

ולאסאל ידע מה היה לו גייגר. עוד זמן רב אחרי-כן שמר לו אמונים. כש-התלקחה המחלוקת בברסלוי על הרבנות — הרגיש לאסאל את חובתו להתערב בדבר ולעמוד לימין רבו. וכאשר נוסדה אחר-כך בפראנקפורט אגודת 'חובבי הריפורמה' הקיצוניים ולאסאל נתן את ידו אליה, לא שכח להעיר את תשומת לב מייסדה על חשיבות הדבר: לכבוש גם את לבו של הרב גייגר ובתומתו גם חשב כי הדבר יצליח.⁸

ועוד יותר משהשפיע על רוחו גייגר, צר אחר-כך את דמותו יהודי אחר, אחיו הבכור של לאסאל בברכת-יה של כישרון אשר לו, בבוזו היוקד לשליטי-עולם, בקנאתו העזה לחופש ולטבע, בגאוות-האדם אשר בקרבו, בקלות-דעתו, ביפי-רוחו ובשפעת גוני תאוותו, הלא הוא — היינריך היינה. כבר בשבתו על ספסל בית-הספר בלייפציג הלך לבו שבי אחרי המשורר הלוחם. 'אוהב אני את היינה זה, — הוא רושם אז ביומנו; הוא — האני השני שלי'. ובבקר ראשונה את פאריז — הוא מתקשר לאלילו זה בכל סערת-נפשו, ושנים רבות הוא מתמכר כולו לעזרת המשורר החולה, שרוחו וגורלו כבשו את נפשו.

אבל גם אחרי אשר עזב את בית הוריו וסביבת היהדות שלו וצלל בנבכי החיים הגדולים והמפולשים, שאין תחומים להם, ואין אות אומה על מצחם, כשרוחו חבקה זרועות-עולם ואש-דברו ניגדה את תנועת הפועלים — אף אז,

⁸ 8 בפברואר, 1840.

⁹ מכתבו לתיאודור גרייצנך (1848), עיזבון, חלק א, מספר 13.

כשחדל להזכיר את ענייני ישראל וחלומות-הילדות נשכחו מן הלב, האם ניתן אז כל קשר בינו ובין מחשבת-הדור של יהודי ארצו ? העומדות רגליו מחוץ לתחום, או מחשבות יהודי דורו תועות עוד בעולמו וטוֹת הלאה את חוט חייהן בעילום-שם ובעילום-מוצא ?

[ג]

יהודי דורו בגרמניה היו אז שבויי שאיפה מרכזית אחת : שאיפת האמאנסי-פאציה. איחרה היא לבוא ליהודי גרמניה. כבר מנדלסון הכריז את המלחמה עליה, ותלמידיו התמכרו לה בכל לבם ונפשם. והנה עברו דורות ומשאת-הנפש לא הושגה. מבפנים היה כבר הכול מוכן לקראתה. עבודת ההתבוללות כבר בישלה את פירותיה. תארי העצמיות של כנסת ישראל בגרמניה הלכו וכלו כולם. המחיצות נהרסו, אף הדת החלה לשנות את טעמה ולהסתגל לרוחה של אומה הלוחמת על סמיצתה ורואה את שחרורה בביטולה. רק מבחוץ עוד היו השערים נעולים והגבלות ימי-הביניים עוד שררו בתוקפן.

וכל צעיר בישראל, שלבו חם בו, לטש חרבו לקרב.

מעטים היו הכוחות מבחוץ שבאו לעזרת הלוחמים. מעטים היו גם זיקי האור אשר רמזו נחמה ותקווה לעתיד. אבל לכל יד שהושטה מן החוץ — רחש הלב תודה, ואת כל זיק וזיק ידעה העין לגלות בתוך חשכת הדור. ועם המשך המלחמה נארגה גם אידיאולוגיה מיוחדת שלה, גם ערכים במדיניות הגרמנית קיבלו על ידה את הערכתם בעיני נושאייה.

אמנם, לאסאל לא היה מיוצרי אידיאולוגיה חסלנית זו, אף לא היה מנושאי-דגלה הרשמיים. הוא כבר קיבל אותה מוכנה לפניו וגודל על ברכיה. כבר בתור תלמיד-בוגר של הגימנסיה כתב לאסאל בבחינות-הגמר שלו על 'התפתחות המושג הומאניות' והמורים שפסלו את החיבור העירו על המחברת : 'שאב מדברי הסופרים החדשים, ובייחוד היהודים, ועירבב את המושג הומאניות בסובלנות ובליבראליות'. וכשם שהמשיך להיות שרוי בעולמו של הגל אף לאחר שלמד בבית-מדרשו של מארכס, כן נשאר נאמן לדעות אלו שינק ממעיני תנועת האמאנסיפאציה, אף אחרי שביסס וניהל את הפוליטיקה של תנועת הפועלים.

האמונה באמאנסיפאציה היתה תלויה קודם כל בנצחון הדימוקראטיה. העיקר של חופש האיש בלי הבדל של גזע ומעמד ומסורת, העיקר של סובלנות מוחלטת לדברים שבדת ובדיעה, העיקר של זכות כל אדם באשר הוא אדם

להיות אורח בארצו, להשתתף בחיי המדינה ולחתוך את גורלה, עיקרי יסוד הם לדימוקראטיה הכובשת. ומכאן — המלחמה בפריוויליגיות של מעמדות, בשל-טון הכנסיה, בהגבלות חופש-התנועה, במשטר העריצות — על אדני אלה הטבעה תנועת האמאנסיפאציה בישראל.

ולאיזו פסגה של פאתוס אמיתי ואש צורבת הגיע לאסאל בנבאו לעיקרי-אמונתו אלו. מי ישווה לו בין בני דורו בדברו על 'זכות הבחירה הכל-לית'. תקופות חלפו ומרעננותם של דבריו אלו לא ניטל כלום. ובאיזו קשיות עורף הדגיש וחזר והדגיש את דרישתו היסודית הזאת: 'אל תביטו לא ימינה ולא שמאלה, תהא אוזנכם אטומה בפני כל מה שאיננו זכות בחירה כללית וישרה, בפני כל מה שלא קשור בה ואינו מוביל אליה', 'כי היא היסוד, היא העיקר, היא התנאי הראשון לכל מפעלנו'. ואכן, מאז ועד היום הזה לא היתה אף מהפכה דימוקראטית אחת בשום מדינה, ולא השבר אף כיסא-עריצות אחד בעולם מבלי שיקדימו לכך דבריו המתלהמים של לאסאל, שניתרגמו לשבעים לשון והציתו לבבות מהפכניים בלי הבדל גזע ועם וכברת ארץ.

גם אחרי נצחון-מאוס של האמאנסיפאציה עוד נשארו הרבה גזירות בתוקפן. בהרבה ארצות גרמניה עוד התקיימו החוקים המגבילים את זכות הישיבה של היהודים, ועדיין חל היה האיסור להתעסק במשלחי-יד ידועים. והפטיציות של קהילות ישראל לממשלות ולאסיפות המחוקקים צעקו על כך ככרוכיה. באותה השעה פונה לאסאל 'בתשובתו הגלויה' 'לועד המרכזי לשם קריאת קונגרס הפועלים הכללי': 'איך? אתם מתכוונים עוד להתווכח על זכות התנועה? ... זכות התנועה ממקום למקום וזכות בחירת משלוח-היד אלה הם מן הדברים הנחקקים מאליהם בשתיקה ובלי אומר ודברים ... ועל כמו אלה אין מתווכחים!' וכוכב מזהיר רמז מרחוק לכל תנועת האמאנסיפאציה, והוא רעיון איחודה של גרמניה. המסורת של הארצות הבודדות וממשלותיהן היתה רוויה מושגים של הפקרות ישראל ו'שעבודם לאוצר המלך'. בכל מחוז ומחוז נרמס כבוד ישראל על-פי נוסח אחר. ביטול עריצות מושלי המדינות ויצירת גרמניה המאוחדת, החדשה — פירושם: תלישת הקיים ויצירת יש חדש לאורו של מה שצריך להיות. גרמניה מאוחדת, הכוללת את כל מדינותיה — פירושה: חברה חדשה בנויה על יסודות סובלנות רבה של שינויי דת ושינויי מסורת, פירושה: שיתוף כל הכוחות ליצירת בראשית, פירושה: הרמת המושג 'אזרח' ממעל לכל לאומים וגזעים, פירושה — הערובה היחידה והמכרעת להגשמת האמאנסי-פאציה. ובכל סערת רוחם ובכל צמאונם לפעולה הצטרפו גושאי דגל האמאנ-

סיפאציה היהודית ללוחמי רעיון האיחוד הגרמני. את כל לעגו שפך היינה על 'שלושים וששת המונארכים אשר לגרמניה' ועל 'האדים המחניקים העולים משלושים ושישה בורות הזבל שלה' — ובחמת רוחו ענה לודוויג ברנה למנא-ציו: 'דווקא מפני שנולדתי עבד — יודע אני יותר מכם לאהוב את החופש... מפני שלא ידעתי טעמה של מולדת — אני צמא-מולדת יותר מכם, ומפני שכל ארצי היה רק הרחוב היהודי בלבד, שמחוצה לו כבר התחילה אדמת הנכר — לא די לי עתה במדינה המכילה עיר אחת, מחוז אחד או ארץ אחת, רק כל מרחבי גרמניה רבה, עד כמה שצלצול שפתה הגרמנית מגיע, יכולים לשבור את רעבוני'.

גבריאל ריסר, מפקד המלחמה בעד האמאנסיפאציה היהודית, היה כבר בשנת 1849 חבר לאותה משלחת שהציעה לפרידריך וילהלם הרביעי את כתר המלוכה על כל גרמניה, ואתו יחד לחמו בפארלאמנטים על הגשמת האיחוד הגרמני: גם אדוארד לאסקר, היהודי שעמד בראש המפלגה הלאומית הליברא-לית, גם לודוויג באמברגר נושא-כליו, גם אדוארד שמשון, יהודי מומר זה שישב ראש בפארלאמנט הפראנקפורטי — כל שולף חרב במחנה לוחמי האמאנסי-פאציה, איש על דגלו. וההיסטוריה הצדיקה את מאוויים: את שיווי הזכויות של יהודי גרמניה הביאה לא המהפכה של 1848, אלא התאחדותה של גרמניה בשנות השישים.

ובאיזו הסתערות רוח ובכוח איתנים ידע לאסאל ללחום בתוך תנועת הפוע-לים בעד רעיון האיחוד של גרמניה ובעד טהרתו של הרעיון הזה. ולא עייף ולא שקט עד אשר כבש לו מקום עיקרי בתוך האידיאולוגיה הסוציאליסטית. בהוציאו מגנזיה את 'צוואתו הפוליטית של פיכטה' הזהיר וחזר והזהיר כי אין התאחדותה של גרמניה אפשרית אלא בדמות ריפובליקה אוניטארית, והדגיש: 'אם אחת מארצות גרמניה תכבוש את גרמניה — כי אז רוח מרותה של אותה הארץ היא-היא שתדכא מחדש את שבטי גרמניה והמדינה תהא לפרוסיה, לבאוואריה, לאוסטריה, אבל לא תהא גרמניה'. התאחדות של גרמניה אפשרית היא רק על 'יסוד החופש האישי הגמור', 'החופש המיוסד על שוויון כל אחד אשר בצלם אלוהים נברא'. ולרעיון-ממלכה זה אין הוא חדל לקשור כתרים המפתיעים עד היום את כותבי תולדות הרעיון הסוציאליסטי בגרמניה. הן כל המושג ממלכה היה עד לאסאל מעין זמורת-זר באידיאולוגיה הסוציאליסטית. מארכס ובית מארכס הטיפו לקוסמופוליטיות טהורה. הממלכה היתה רק 'ועדה של מעמד הרכושנים', והפרוליטאריזם היה 'בן בלי מולדת'. ולאיזה גובה של

ערך מוסרי וסוציאלי הרים לאסאל את המושג ממלכה ב'פרוגראמת הפועלים' שלו, 'במכתבו הגלוי' ובכל מה שכתב בסוף ימיו, בערב התגשמותה של התאחדות גרמניה. 'אני שואל: של מי היא הממלכה? ואתם כבר יודעים את התשובה... שלכם היא... האסוציאציה הגדולה של המעמדות העניים, זאת היא הממלכה'. 'הממלכה היא העלאתם של היחידים ליחידה מוסרית'. תפקידה: 'לתת לכל יחיד ויחיד שבקרבה את האפשרות לעלות למדרגה גבוהה כזאת של חיים, ולרכוש לו מידה כזו של השכלה, כוח וחופש, שבכוחותיו בלבד לא יכול מעולם להשיג'. ושליחותו ההיסטורית של מעמד הפועלים היא 'להעניק על-ידי הממלכה לכל פרט ופרט שפע של אושר, השכלה, נחת וחופש, שעדיין לא היה דוגמתו בתולדות עולם'. לחינם היללו השוביניסטים בגרמניה את לאומיותו של לאסאל והרימו אותו למופת לתלמידיו ששכחו תורת רבם. ולחינם היסס לא פעם אחרי-כן לבם של מעריציו הסוציאליסטים על 'לאומיות' רבם. בנאומו המצוין על פייכטה, זאת מגילת-המופת של מלחמת האיחוד בגרמניה, הוא יודע גם להסביר את צמאוננו זה לאיחוד, ובהסברתו זאת הוא משמש מבוע לכל אשר התרחש בלב כל שואפי האמאנסיפאציה בהילחמם על רעיון האיחוד: 'לאומה הגרמנית אין טריטוריה גרמנית! כנשמה ערטילאית היא תועה: האומה הגרמנית מתקיימת רק ברוח ועורגת למציאות, היא כולה רק חזון העתיד... לאומה המיטאפיסית הזאת ניצבה התעודה המיטאפיסית ליצור יש מהרוח וממה שאין עוד במציאות... אלו מעשי בראשית הם. כזאת עוד לא ידעה ההיסטוריה. רק מישותה הרוחנית בלבד, שאין עליה כל מעמסה של היסטוריה ושל טבע ושל הרגלים מבדילים, תיווצר הישות המדינית שלה. ובהכרח תהא היא אז בצלמה ובדמותה של המחשבה המזוקקת עצמה. ומאליה תשיג אז המדינה את החופש והרוח המשוכלל והגמור'. ומשום כך לא יקר בעיניו כל מחיר, ומשום כך השלים בלבו גם עם ביסמארק. ולשוא יתפלאו הביוגראפים שלו: איך לא חזה מראש יוצר התנועה הסוציאליסטית, כי איחודה של גרמניה יביא גם לשלטון הריאקציה. לא הרגישו אלו כי מעוד מעין אחד ינק רוחו של לאסאל בעודו באיבו — ממעין המחשבה והחלום של לוחמי האמאנסיפאציה בישראל.

ולשוא גם יתפלאו: איך זה השיאו לבו באמצע המלחמה הסוציאליסטית שלו לכתוב מסה מיוחדת מלאה הערצה על לסינג, שהן גם בתור משורר גם בתור פילוסוף לא היה מגדולי דורו, ולא עוד אלא חשוד היה בעוון הדיאיזם ודבר לא היה לו עם תנועת הפועלים — לחינם התפלאו: ברית עולם היתה כרותה

בין שואפי האמאנסיפאציה ובין 'חסיד זה מאומות העולם'. נביא ההשכלה בגרמניה היה, שדברי-ההגנה שלו על היהדות האירו ככוכבים בחשכת דורו. ולאסאל עצמו רשם ביומנו (עשרים ביולי 1840) בעודו נער: 'היום קראתי את העידית של לסינג 'נתן החכם'. אפשר לתאר מה היה לי בקראי. באיזה כשרון נשגב מגן האמן הגדול הזה על עמי. מאה פעמים קראתיו'. אמנם, האיש לאסאל עובר במחברתו בשתיקה על פרשה זו ביצירת לסינג, שכל כך סיערה פעם את נפש הנער. אבל הן גם הנער וגם האיש — רק אחד הוא, אותו פרדינאנד לאסאל.

[ד]

אולם איש כלאסאל יישקל ויזכר לא על-פי דעותיו בלבד, אלא קודם כל על-פי כוחות הנפש שלו. אם עיקר חשיבותו של מארכס במארכסיות שלו — הנה עיקר חשיבותה של הלאסאליות בלאסאל שבה. על דעותיו ושיטותיו בכלכלה ובמדיניות יש שאפשר להמליץ את אשר חרתו ידידיו על קבר גוויתו: פ"נ מה שהוא בן-תמותה בפרדינאנד לאסאל. ההשפעה העצומה שנבעה ממנו על דורו ושזכרה לא יסוף מקרב תנועת השחרור האנושי — מקורה לא בתורתו אלא באישיותו, בשיא כשרונו, בכוחות רוחו ובתכונות נפשו. ובאלה, עוד יותר מאשר בדעותיו ובתורתו, טבועה החותמת של יהדותו ותקופתו. מלחמת האמאנסיפאציה, בתור מלחמת-הכלל על שחרורו של הכלל — עוד רחוקה היתה מנצחונה. ומעמסתה היתה מוטלת אז על כל פרט לחוד. עוד רבו הסוללות האנטי-יהודיות בחוץ, ותעודתו של כל יהודי שוחר חירות היתה להסתער עליהן בכוחותיו הוא — בכשרונותיו, במרצו, בציפורניו ובכל אשר חננו אלוהים, לפרוץ לו דרך ולחדור. החדירה לתוך חיי גרמניה המדינה, למסחרה ולתרבותה, לספרותה ולמדעה, לזרמיה ולתנועותיה, חדירה עמוקה ונוקבת, שאינה יודעת קצב והכופרת בכל גבול — נעשתה לצו התקופה, למשאת-הלב ולתכונת-הנפש של כל אשר שאר-רוח לו בדור. וכל המרבה לפרוץ, וכל המעמיק לחדור, הריהו על-ידי כך גופא גם מקל על המלחמה, שם לאל עלילות ודיבות משובשות, ומראה בעליל את כל אפסותם וזדונם של חוקי-ההגבלה עצמם. אמנם, לא כל עין זרה יכולה להתענג על התמונה. היו מי שראו בהם מתפרצים יהירים, חסרי חינוך ושוכחי טאקט, שעינם לעמדתם. אולם העניות והצניעות לא היתה באותה שעה אלא הרכנת הראש בפני הזדון והצדקת הדין. וכל המעטת הדמות וכבישת היצר יכולה

היתה להשליך את המתפרץ אחורנית מעבר לחומה, ולנעול מחדש בפניו ובפני אחיו אחריה את השער לעולמים.

ואכן: עדת נשרים פרצה אז מתוך הקן היהודי המתפורר, ובמוטות כנפיהם הבריחו כל צרים ומפגיעים ובכוח איתנים כבשו להם את שרביט הזהב — באמנות ובספרות ובמדע, במסחר ובתעשייה, בחברה ובמדיניות.

ובין טובי המעפילים — פרדינאנד לאסאל. בו כאילו נתלכדו יחד כל תכונות הנפש של בן התקופה ההיא בישראל: הכישרון המבורך והביטחון בכישרון, שלטון היצר והאינטנסיביות של הרצון, האהבה העצמית, התאוה לניצחון ואי־הבחנה באמצעים וערגת הקרב, סייפנות ההגנה וקלות התנועה, והגאוה וקשיות־העורף, ושנאה לשליטים ואמונה באושר — זה לאסאל, גידולה וסמלה של אחרית תקופת המלחמה לאמאנסיפאציה ביהדות הגרמנית.

ולכל לראש — זה יסוד ההתקוממות שבלב. כאלו כל שפלות־הברך, כל עקימת הגו, כל אמנות־הוויתורים, כל כיבוש היצר וכל נשיקת השוט, שנערמו מדורות בנבכי הגולה, נועדו יחד לחוג את נצחונם על עצמם בנפש לאסאל.

ואחות־תאומים לביצוע האמאנסיפאציה היתה דבקתו של לאסאל בתנועת הפועלים ושיא ערכו בשבילה. כי לא כלכת אל חלכאים ונעלבים הלך לאסאל אל מעמד הפועלים, ולא את מידת הרחמים עורר עת נלחם את מלחמתם בשער — כלכת אל מורדים הלך ואל מחנה כובשי ארץ. 'אתם הצור, אשר עליו תיכון כנסיית ההווה'. הוא שטיפח את רגש גאוות המעמד והרים על גס את רום שליחותו, והוא 'שנתן חרבות בידיהם' לצאת לקרב אחרון.

ומכאן גם שנאתו ל'יהדות' זמנו, לחרפת הגולה, לעם למוד השוט, לעבד ישראל. כי ה א י ש לאסאל לא שכח את ישראל וצרכיו גם בסערת מלחמתו הסוציאליסטית, אלא שנא אותו. עוד לאסאל הנער בחלמו על הנשק שבו יתייצב בראש עם היהודים, נשא נפשו אל אחת: 'לעשות את היהודים מחדש לעם מכובד'. וכבר באותה השנה ידע כי 'עם מוג לב ישראל... עבד מלידה'. וכל אשר בא אחר כך, ההסתגלות המתמדת של ההמונים והאפולוגיה המסולסלת של המנהיגים, לא היה מסוגל להוציא מלבו את ההכרה הזאת. שנים אחדות אחרי זה, בהיותו שבוי ברשת הדיאלקטיקה של הגל, ביטא לאסאל במכתבו לאמו את יחסו זה בשפה מורכבת יותר: 'אפשר להגיד, ובצדק, כי עולמו של עם היהודים מתאר לנו את הכיעור בשלימותו, את ההכנעה החיצונית של האדם לפני האלוהים, ואת הקרע הפנימי וחוסר כל בסיס, כלומר ההתנכרות הגמורה של הרוח לעצמו... כאן איבד הרוח כל סייג והוא מתפתל ומתעקם

פרדינאנד לאסאל היהודי הגרמני

כתולעת בעפר לפני אל נאצל... וכשם שערטילאיות זו וביטול היש עוברים כחוט השני את תולדות רוחו של העם, כך עובר על פני כל תולדות חייו — האסון — גלויות לפנים ושעבודים אחרי כן...

אין עוד אומה בעולם שתהא כל כך נרדפת ונרמסת כעם היהודים, מפני טעם יחיד זה בלבד, שהבחינה הרוחנית אשר נתגשמה ביהדות ושנגדה לוחם העולם — היא בחינת הקרע הנפשי, העבדות, האסון... 'הכיעור האס-תטי'¹⁰. ואכן, כעבור עשר שנים, בכתבו את 'וידויו' המפורסם לאהובתו הרוסית סוניה סונצב, הוא אומר — דרך אגב — ברורות: 'אין אני אוהב את היהודים. אני גם שונא אותם. אנו רואים בהם בני עבר גדול ורחוק, שהתנוונו. מדורות שעבודם קיבלו האנשים האלה את כל תכונות העבדים... הנה משום כן אין לי שום קשר אליהם' —

ובאוסף המכתבים של לאסאל יש עוד מכתב אחד, כתוב אל אביו מהכלא אשר בקלן¹¹. הימים היו זמן-מה לפני נשאו את נאום-ההגנה שלו במשפט האסיזי, זה נאומו הגא והמפואר שעשה לו שם עולם והרימהו לאליל המהפכה. באותם הימים כתב לו אביו מכתב מלא חרדה לגורלו, וכדרך יהודי שאין לו בעולמו אלא שלום בנו יחידו בלבד, יעץ לו את העצה היהודית הבדוקה והמנוסה בשעת כל סכנה — לבל הרגיו את השופטים ולבל נבל את העדים, ולא להיות 'מחוצף' בדבריו, כי בנפשו הוא. ואיזה גל של בוז פרץ אז מלבו של לאסאל לאביו, אף-על-פי שדאג תמיד לדקדק בכבודו. פתאום כאילו פערה את כל פיה התהום המפרידה בין פחדנות הגלותיות ובין נביא ההתקוממות.

לא רק לאביו בלבד נכתב מכתב הבוז הזה, ספר כריתות הוא לכל רחוב היהודים אשר בברסלוי ומחוצה לה, לסביבתו ולנחלתו, לעם הגולה כולו. כך נחתך הגורל. אלה הדברים הראשונים שפלטה ההתקוממות נגד חולשת שפלותנו. לדורם — הם: סופה של בגידה, לדורות — ראשית המרד.

ימים רבים יחלופו, כוחות חדשים יפרוצו, והסאה תמלא ותגדש יפה-יפה — עד אשר התקוממות זאת שגירשה את האיש לאסאל ממחנה ישראל תשוב ותזוכך בכור הדורות ותיהפך לאותה חרב חדה במלחמת ישראל על כבודו, אשר אליה ערג בדמי ימיו לאסאל הנער.

[תרפ"ו, למלאת מאה שנה להולדתו]

¹¹ עיזבון, חלק א, עמ' 355.

¹⁰ מכתבו אל אמו מיום 30 ביולי, 1844, עיזבון, חלק א, עמ' 109.

בין משה הם לקארל מארכס

כדי לרדת לעומקו של הספר 'רומא וירושלים' יש לזכור לא רק בעד מי כתבו הם, אלא גם נגד מי.

הם — על אף חינוכו היהודי ועל אף הערצתו את סבו שהיה רב שלא שימש ברבנות, אבל היה כל כולו מלא וגדוש תורת ישראל ותרבות היהדות — עשה את כל חייו, עד לימי זקנותו, לא בסביבה של קהילה יהודית. הוא חי בסביבתם של אינטליגנטים גרמנים, ואחר-כך צרפתים, ברובם ממוצא יהודי, שהתרחקו מרצונם מן היהדות והיו את הצמרת של האינטרנציונאל הסוציאליסטי.

שלושת אבות הסוציאליזם הבינלאומי, שצמחו כולם מן הסוציאליזם הגרמני (או כפי שקראו אז לעצמם: הקומוניזם הגרמני), היו: מארכס, הם ולאסאל. הוא, הם, היה האיש אשר בתקופה מסוימת הוטל עליו לחבר את הטיוטה ל"מאניפסט הקומוניסטי". בלעדי הם אי-אפשר היה אז לכלכל שום במה ספרותית חשובה של המחשבה הסוציאליסטית; ספרי הם היו לספרי-יסוד באגף השמאלי של הפילוסופיה הראדיקאלית, בתוך גרמניה ובימי הגירוש — מחוץ לגרמניה. הוא, הם, כבש את לבו ומוחו של פרידריך אנגלס והכניסו לתוך התנועה הסוציאליסטית, והוא שארחה לחברה את פרדיננד לאסאל בכל מערכותיו בתוך התנועה, והוא שנשאר נאמן למארכס גם בשנים שמארכס לא גילה כל אהבה אל הם ואל מרעיו. לא לשוא אנו יכולים עוד היום לקרוא בבית-הקברות של כינרת על האבן שהקימו חבריו מבזן על קברו בקלן לאמור: 'הם, אבי הסוציאל-דימוקראטיה הגרמנית'.

ורבו ורעו של הם, קארל מארכס שהיה עצמו בן לעורך-דין יהודי גרמני שהתנצר, אבל סבו ר' מרדכי היה רב אורתודוכסי מפורסם בטריר, ודודו ר' שמואל היה רב ופוסק נודע בכל אשכנז, לא שכח מעולם את מוצאו היהודי. והוא שהנחיל לתנועה הסוציאליסטית העולמית במסתו הידועה את תורת שנאת היהודים על טהרת הסוציאליזם. הפאראדוקס ההיסטורי הוא שמארכס כתב את מסתו זאת לפי דרישת הלוחמים בעד האמאנסיפציה של היהודים בתקופה

שקדמה למהפכת 1848. אנשי גבריאלי ריסר שידעו יפה את משקלו הרב של ק. מארכס בעיני הראדיקאלים הגרמנים ביקשו ממנו להגן על מתן זכויות שוות לאזרחים היהודים. והוא נענה לבקשתם וכתב מה שכתב מתוך הנחה, שהוא בדרך זאת מגן על פרינציפ דימוקראטי זה — של מתן זכויות לכל אזרח. אבל תוך כדי ביסוס 'הגנתו' זו ניתח כדרכו את מהותה של היהדות בימיו מתוך השקפת הראות המעמדית-היסטורית שלו, והדביק עליה את התו של הבורגנות הקלאסית ('אלוהי היהדות הוא השטר'; היכל היהדות היא הבורסה, אתם רוצים באמאנסיפאציה של היהדות בתוך העולם, ויש צורך באמאנסיפאציה של העולם מן היהדות'). ודווקא מסה זו הנחשבת כ'יוצאת דופן' בעיני היסטוריונים של המחשבה הסוציאליסטית הגרמנית, היא שהכתה שורשים עמוקים במחשבת המוני הסוציאליסטים לדורותם, מקרוב ומרחוק, ועד היום עדיין ניכרת השפעתה בקרב התלמידים ששתו את המים הרעים האלה יחד עם היין. ואין פלא, כי עם כל הערצתו של הס את מארכס, מסה מסלפת ומסוכנת זאת הסעירה את רוחו הנאמנה. הס חש כי אם לא יסתייג הימנה — יהיה הוא שותף לאחריות לה. אבל הוא ידע כי בהסתייגות בלבד הוא רק יציל את נפשו, אך עליו מוטל לעשות משהו שיעקור מלב רעיו את כל הרעל הזה שנזרע במחיצתו. והוא לקח על עצמו לקעקע את כל בניין השוא והמדוחים הזה, לא על-ידי ויכוח כי אם על-ידי הקמת בניין חדש ואחר במקומו: והוא הקים כמו רמים את החיבור הזה, לפי מיטב ידיעתו את היהדות ממקורות ראשונים ומחיי ההווה, כפי שזרחו בלבבו עוד מימי נעורים, כדי לגלות לעולם כולו את האור הסוציאליסטי הרב, הבוקע מן היהדות הנצחית ומאורח החיים שלה.

מארכס בדברו על היהדות שיווה לנגדו את הבנקאים הגדולים שצצו ביהדות המערב בראשית פריחת הקאפיטאליזם, והס בדברו על היהדות שיווה לנגד עיניו את הנבואה היהודית הקלאסית ואת מלחמתה לצדק ולשלום עמים; מארכס ראה בהזדהות של היהדות עם הקאפיטאליזם בדורו הזדהות טבעית של מין במינו, והעמיד כנגד שניהם את הסוציאליזם אשר עתיד להרוס את שניהם ולהיבנות על חורבנם; הס ראה את ההזדהות הזאת — שאף הוא הכיר בה — כעובדה גלותית, כפרי האנומאליה של העם הנתון בנכר, והעמיד כנגדה את העצמאות העברית שעתידה להיבנות בירושלים המשוחררת. לא נגד היהדות מצווה הסוציאליסט להילחם, הורה הס בניגוד למארכס (וגם בניגוד ללאסאל שזיהה את היהדות עם הסוחר הזעיר בפרסלוי, הפחדן והסתגלן

וקטן-הנפש), אלא נגד המצב האומלל של העם היהודי, שסילף את דמותו וגימד את קומתו. אל תדונו את היהדות — כאילו דורש הם — לפי דרגת השפל שלה היום, בהיותה דת של עם מפוזר ונטול חירות, אלא דונו אותה לפי עברה הקלאסי בימי קדם, ולפי כמיהותיה הנשגבות בימי-הביניים ולפי חזונותיה המשיחיים לעתיד לבוא. לא רק למתן זכויות אזרחיות ליהודים בנכר צריך הסוציאליזם העולמי להילחם, כי אם לגאולתה של היהדות, העתידה להיות דת של הסוציאליזם בעולם.

שיר-מזמור סוציאליסטי ליהדות בעבר ובעתיד הנהו הספר 'רומא וירושלים' של הם. כל פרק ופרק שבו הוא מכתב הלל ותשבחה: לספרות הנבואה בישראל, לתחיקת התורה על היובל ועל השמיטה, לחיי המשפחה בימי-הביניים, למנוחת השבת והמועדים, לאמהות היהודיות ולתנועת החסידות בישראל, והעיקר — לתקוות אחרית הימים שלא דעכו בקרב האומה הנאמנה, ולכיסופי הדורות להקמת מלכות הצדק והשוויון ואחוות העמים עלי אדמות. ואין להשתחרר מן הרושם, כי כל הספר הוא הטחה נחרצת נגד כל המתבטלים וממעטי-הדמות אשר בקרב האינטליגנציה היהודית והלא-יהודית אשר סביבו, וקודם-כל משקל-שכנגד לכל הקטרוג האנטי-יהודי של מארכס במחברתו 'שאלת היהודים'. אבן מאסו מארכס ומרעיו היתה לו לראש-פינה. נודה לזכרו של הם, כי פדה את הסוציאליזם היהודי משנאת עצמם של רבותיו.

כחמש-עשרה שנה עברו מאז כתב-הקטגוריה של מארכס ועד מסכת הסני-גוריה של הם. אבל במשך כל השנים הללו אש העלבון הצורב לא עוממה בלבו של הם, והפאתוס הפולמוסי שלו עדיין פועם בספר, אף-על-פי שהוא בכל הספר כולו אינו מזכיר כלל לא את מארכס ולא את מסתו.

ובינתיים שונו פני אירופה. המאורעות בפולין ושחרורה של איטליה הכינו את הקרקע להבנת הערך של שחרור עם 'קטן' ושל תחיית תרבות אנושית קדומה. בעקבותיהם יצא הם המדינאי לא רק לגזל את החרפה שהעטו חבריו על תרבות עמו, כי אם גם להאציל מרוח המדיניות של הזמן על התקווה המשיחית הקדומה של עמו. אשר היתה 'מדינת היהודים' של הרצל בסוף המאה הי"ט, צריכה היתה להיות 'רומא וירושלים' של משה הם באמצעותה. האנטישמיות כמעט אינה תופסת מקום רב בביסוס 'ציונותו' של הם, שלא כמו במחברתו של הרצל. אולם במקומה נסוכה על פני כל הספר הראשוני הזה הגאווה המוסרית על היהדות ועל ערכיה, וממנה כל הרוממות הלאומית והשירית והחינוכית אשר לו.

וכשם שעיתונותו של הרצל, ואף ה'נויה פרייה פרסה' שלו, שהתגאתה בו כל השנים, דנה את המחברת המהפכנית של הרצל 'מדינת היהודים' בהשתקה, כן דנה העיתונות הסוציאליסטית, שטופחה על-ידי הס, את המחברת 'רומא וירושלים' שלו בדומיה, כאילו לא הכירה את המחבר כלל. עכשיו כאשר איגרות הס ניתנו לנו על-ידי ג. קרסל מפורשות ומבוארות יפה, ועכשיו גם כל פרטי חייו שלו גלויים לפנינו בספרו הביוגרפי החדש של פרופ' זילברנר, נעשית מובנת יותר ומזעזעת יותר גם מהות פופולאריותו של הס בתוך התנועה הסוציאליסטית בשלביה השונים, וגם בדידותו האיומה בקרבה בימי 'רומא וירושלים'.

וכך היתה גם בדידותו בקרב היהדות הגרמנית המבוהלת והמופתעת. אחת ומיוחדת היתה היד הגדולה שהושטה לו מלב היהדות, הלא היא ידו החמה של ההיסטוריון היהודי הגדול בזמנו — של היינריך גרץ. ונדמה כי אז נכרתה הברית הגדולה בין התנועה הציונית הסוציאליסטית לבין חקר ההיסטוריה היהודית, ברית-אמת שלא הופרה.

ולא רק הס, שהיה רגיל להיות גם מבריק בהופעותיו וגם רצוי מאוד לרוב חבריו, נשאר בודד במועדיו, אלא גם ספרו 'רומא וירושלים' עצמו נידון לשכחה שנים רבות. כשלושים שנה ומעלה עברו מאז יציאתו לאור ועד תחילת התוודעותו אל קוראיו הטבעיים. רק בסוף שנות התשעים, אחרי שהרצל הקים את התנועה הציונית, גילה תלמידו הנאמן, איש קלן אף הוא, בן עיר קבורתו של הס ואחר כך הדירקטור של קרן הקיימת וחסידי של הלאמת הקרקע, ד"ר מ. בודנהיימר, את המחברת הציונית הסוציאליסטית הזאת ופרסמה בין חבריו. והרצל שלא ידע קודם את שמו של הס, בלע אותה באחת מנסיעותיו, והספר החל להכות גלים בקרב התנועה הציונית הראדיקאלית, שחיפשה את אבותיה ומבשריה. עובדה כמעט סמלית היא, כי ד"ר נחמן סירקין כשקרא ב-1898 בציריך בפני קומץ חבריו את הרצאתו הראשונה על רעיון 'מדינת היהודים הסוציאליסטית', שעליה כתב בירחונו הסוציאליסטי של פרנסטורפר, קרא אותה באולם אגודה סטודנטית, שנשאה את השם 'הַסִּיאָנָה', ובה כאילו נפתחה ההיסטוריה של התעמולה הציונית הסוציאליסטית ברבים, עד שקם ת. זלוציסטי, בראשית המאה העשרים, וגאל את מבחר כתביו היהודיים והסוציאליסטיים.

[תש"ל]

ביכורים

פתח-דבר לשלושת נאומיו של אדוארד גאנו
באגודה לתרבות ולמדע של היהודים, 21—1818

ביכורי התרוקנותה הלאומית של היהדות היו האקדמאים והמשכילים הצעירים, שייסדו בשנת 1819 'אגודה למדע ולתרבות של היהודים'. הרווחה הכלכלית, שפתחה את מהלך הטמיעה, תחילתה בזמן מלחמת השחרור הגרמנית, ולא יצאו מאז אלא שנים מספר. רוח ההתנכרות השתלטה בקרב ראשי יהדות אשכנז, ואילו חוגיה הרחבים עדיין החזיקו בשיירי הצורות הישנות. היו עוד קהילות גדולות, שבראשן עמדו רבנים מהוללים, ובחוריי-ישיבה עדיין נהרו מקרוב ומרחוק לליטא, לפוזנא, לפרנקפורט-דמיין. בערי-השדה עדיין למדו ילדי היהודים בחדר. הלשון השגורה בבית היתה עוד על-פי-רוב אידית. גם הנאורים שבהם, שהתכתבו זה עם זה בגרמנית, עדיין השתמשו בכתב העברי. צונץ שהיה ממייסדי האגודה, היה הנער היחיד בוולפנביטל שלמד בגימנסיה. כיוצא בזה אומרים גם על יוסט בפראנקפורט-דמיין, שגם הוא היה מאנשי החוג הזה. הוריהם של אלו מקצתם עדיין אורח-חייהם של אבותיהם ואבות-אבותיהם בידיהם, אלא שלא מצאו עוד חפץ בו, והציבור הזר, שכמדומה נפתח לפניהם, משך את לבם והיה בעיניהם המשובח והרצוי. ומתוך שהחזיקו בדעה זו הביאו את בניהם לבתי-ספר לא-יהודיים, אצל מורים לא-יהודים, כדי שציבור זה יהא מתחילה שלהם. הבנים הללו לא היו, אם כן, אלא הדור הראשון של עקירת היהדות בפועל.

ואף-על-פי-כן מיצה הדור הזה את טעמה של טמיעה עד תומה. עד-מהרה ניצח בית-הספר את בית המשפחה, שנוח היה לו בכניעה. הצעירים רוחם ניזון ממקורות גרמניים, הם דבקו בכל נפשם בחיי המחשבה הגרמנית, והתעתדו להיות עושים לימים בעסקיהם בתוך סביבה גרמנית. בשבילם לא היתה עוד הטמיעה דבר שבחזון אלא מציאות, ועל כן לא היה עוד עליה חן החזון כפי שהיה בעיני הוריהם. וכמדומה היתה שעה אחת, שגם עולם-הרוח הגרמני דעתו

ביכורים

נוחה מן ההרחבה, שהביאו לו כוחות חדשים אלו, שהיו כמבטיחים דבר. ההורים והמורים היו יכולים להיות שמחים; פועלם הצליח בידם, והביכורים עלו בכול, כפי תקוות הזורעים.

והנה באה התסוגה המדינית של שנת 1815. 'הברית הקדושה' ותורת-המדינה הנוצרית ביערו כל שיירי החירות שהנחילה המהפכה הצרפתית. הניסויים המועטים של מתן שיווי זכויות ליהודים בפרוסיה, בפראנקפורט-דמיין ובערי-האנזה, חזרו וביטלו בגסות. ברחובות ברלין ופראנקפורט פרצו הפגנות גלויות של שנאת ישראל. עמלו של דור תמים, שעורר תקוות גדולות, דומה היה שהוא קרוב להתמוטטות. הקשישים שבדור, שעדיין מושרשים היו ביהדות, והטמיעה נצטיירה להם כדבר שבחזון, להם היה כישלון-פתע זה ראייה לכך, שלא הספיקו הוויתורים שנעשו, וזירזו להמשיך בדרך שהחזיקו בה ביתר עקביות. אם לא הספיק הוויתור על ייחוד הלשון, הרי יש להטיל שינויים גם בדת; אם לא הספיק הוויתור על רשות הקהילה היהודית, הרי יש לנטוש גם את התקווה לגאולה לאומית לעתיד לבוא. וכשדבקה דעת-הקהל שאינה יהודית בשיטת המדינה של דת אחת, ערב את לבו אחד מנביאי הדור הזה לדון עם אחד כומר פרוטסטאנטי גם בעניין הדת הנוצרית כמניח מקום לויתורים. ולא כן היתה פעולת הפורענות על הדור הצעיר, שכבר קם בתוך הטמיעה ומעולם לא פיעמו חזון מלחמתה. המדינה שהם התקינו עצמם להתקדש לה טבעה עליהם חותם של זרים ופחותי-ערך. פרופסורים ואקדמאים, שהיו בעיניהם כרבותיהם וכחבריהם-לנשק, הכריזו עליהם מלחמה גלויה. ואף-על-פי ששווים הם בזכויותיהם לחבריהם ננעל בפניהם עולם התרבות שאינה יהודית, שאותו ראו כעולמם; מהם דורשים 'כרטיס-כניסה', זו ההתכחשות לדת אבות, וגדולה מזו: אף ההודיה בדת אחרת. זאת דורשים מהם, שהם כופרים באלוהים וחופשים בדעות, שבאמת אין בידם כל דת, שהיו יכולים לוותר עליה, ואף אין בידם להודות בדת חדשה בלתי אם במרמה. ועולמה של תרבות זו, שזו הפעם הראשונה שהראה להם פנים של איבה ונכר, מה צורך יש לו בשקר מנוול זה? כלום אין חשוב בעיניו אלא תחפושת של עין בלבד? מה הוא מצפה מן הדבר הזה? ומה טיבו של הדבר הנתבע כמחיר, שדורשים את נטישתו? ושמא אין תביעה זו אלא עובדה חולפת, שאין להירתע מפניה, אבל גופה של טעות זו כיצד נולדה? מה טיבה של יהדות ומה יחסה לתרבות אירופה? מה פשר דבר זה, שאדם אחד הוא גם יהודי וגם אירופי בבת-אחת? כלום שני עולמות הם, שזה היפוכו של זה? וכלום שני הפכים הם או נבדלים בלבד זה מזה? וכיצד

ביכורים

מקשרים אותם זה בזה ? כיצד רוח אחת סובלת את שניהם ? וכיסופי יצירה לליבון דבר, לאמת שבדבר אחזו את הנוער הטהור והאידיאליסטי, שלא יכול לרדוף אחרי שום מטרות אלא אחרי האמת, ושלא רצה למצוא הצלה בכזב ובהתכחשות לנפשו למען איש. וכך קמה אגודה זו.

הזקנים כגון פרידלנדר, בן-דויד, יעקובסון ועוד, שהיו שמחים בכל חברה יהודית נאורה, וכן הצעירים שבמתקנים מהמבורג, כגון אוארבך, סולומון וקליי, שהחזיקו בדרך הזקנים ואפילו בשינוי-צורה, נצטרפו עד מהרה לחבורה צעירה זו. אבל באמת היו מעולם אחר ועיכבו את חיתוך דמותם האמיתית של ביכורי חשבון-הנפש הללו.

העיקרון הראשון של האגודה היה : שום חבר אינו רשאי להיטבל לנצרות. בפני העיקשות הקישחת של דעת-הקהל שאינה יהודית דווקא בתביעת-ההמרה ובפני המונם העצום של הנטבלים בקרב המשכילים חסרי חוסן שבכרכים ויהודי הממון, היתה החלטה זו התקוממות אדירה של דור הזועם מצער עלבו-נו. ופועלה החשוב היה : הנחת יסודות לתלמודו של מדע חדש, שהעודתו לרדת לסוף תוכה האמיתי של היהדות, והיא המתנה היקרה ביותר שנתנה יהדות הדור ההוא באשכנז לכלל ישראל.

על-ידי ההרצאות המדעיות והוויכוחים שערכו בוועודיהם לעתים מזומנות בהנהגת ד"ר ליאופולד צונץ, שהיה הגדול שבהם לאין-ערוך כאיש המדע, ביקשו למשוך להם את ההכרה הנכספת. על-ידי כתב-העת שייסדו, שהוא באמת כתב-העת המדעי היהודי הראשון בשפה הגרמנית, השתדלו להפיץ ברבים את תוצאות מחקריהם ואת ההגיונות החדשים, שצמחו בקרבם, כדי לאצול מרוחם על הציבור. על-ידי בית-הספר שייסדו ביקשו לחנך דור חדש, שלא יהא יודע כלל את השניות הפנימית הזאת ולא יהא אנוס להפקיר את עצמו לדרישותיה של המציאות הגסה.

זו דרכו של הניסוי הראשון בחשבון-נפשו של דור-משכילים באשכנז לאחר שנתלש מן היהדות. בעתים של ייאוש שלפני יצירה ושל חיפוש בלב שלם, פעמים אורה באה עליהם ופעמים נגלה להם מה שנתכסה מעיניהם של בני-זמנם ואף של צאצאיהם. אבל לא אחד מגילויים אלו הביאם לידי מעשים של הפיכה. כוחו של חשבון-הנפש היה בו כדי לקוט בתוצאותיה של מציאות התלושה מן היהדות. אבל עמוקה היתה תלישות זו מכדי כוחו של חשבון-הנפש לחדש את פני המציאות. מה שהיה דומה עליהם כזימון היה קיומה של משימה כפולה : אין לוותר על החיים כמוחזק שבידיהם, ואף-על-פי-כן יש

ביכורים

להימלט מגזירת תוצאותיהם; התערבות המציאות היהודית בגרמניה, הואיל וכבר התחילה, יש להמשיך בה ויחד עם זה לשמור את חטיבתם של שני העו-למות הללו. והרי זה כאומר: פסוק ראשו ולא ימות. וראה זו תמיהה גדולה: מה שמשך את לבם כדרך, ומה שהרעיף להם ניחומים הרי זו אמונתם, שכיבוש מדעי-אובייקטיבי של שני העולמות הללו בידיהם עתיד יהיה להביא להם את חסד הגבורה לעשות את הפלא הזה, להכיר בדעה ברורה את המזיגה, שכבר הרגישו בה קודם בלבם, ויחד עם זאת לעשותה קניין-נצח בשני העולמות שנתפייסו זה לזה.

כחמש שנים נמשכו הלבטים הללו למצוא פיתרון למה שאין לו פיתרון. כל כוחות הרוח של אישיותם הוציאו אידיאליסטים צעירים אלו למלחמתה של משאת-נפשם, בפני חירופים מחוץ ואדישות מבית, עד שהכירו ברור את קוצר-ידם. הגילוי הרוחני העליון, שעתיד היה לבשר את השלום העליון, לא בא, ובמלכות המציאות גברה המערכה. עולם-החוץ תביעותיו החציפו והלכו, ועו-לם-הפנים דלותו גברה והלכה, ודרכי ההשפעה על שניהם סיכוייהם בטלים והולכים. באלם קול, יגעים ומיואשים הניחו את נשקם. ועד שלא יצאה שנה מיום ששקעה האגודה, כבר עמד בשנת 1825 אדוארד גאנז, מנהיגה המוחזק והגלהב, והתכחש לאב-העיקרון של האגודה ופינה לעצמו דרך אל קתדרה באוניברסיטה של ברלין. היינריך היינה, גם הוא חבר נאמן לחוג זה, אמנם שילם לו לגאנז על המעשה הזה בכינוי נבל; אבל הוא עצמו עשה כמוהו ונעשה היינה. בעקבות הללו יצאו גרוריהם, ששילמו אותו מחיר עצמו, אלא מה שקנו להם כתמורתו היה הרבה פחות מזה.

המתעצמים בשמירת אמונים לעמם על-כורחם בגדו במגמותיה של אגודתם. במקום לעזור לנתוץ את החיץ המבדיל בין יהודים ללא-יהודים (גאנז) הקים צונץ ברוב חכמה מתולדות הענות היהודית חומה חדשה, שתוסיף להבדיל עוד בין שני העולמות הללו. ותחת לחיות מכאן ולהבא 'כמו נהר שלכאורה נפל ושקע בים' (גאנז), בישר מרדכי-עמנואל נח, שגם הוא עמד בחליפת-מכתבים עם אנשי החוג הזה, בחוש עילויי את רעיון העצמאות היהודית האר-צית, שעתיד היה להעיר את רוח היהודי הצעיר במאה הסמוכה. הניסיון נכשל.

דבר זה הכול יודעים אותו, גם הצדדים שבו וגם כותבי קורותיהם שאחריהם. ואין הדעות חלוקות אלא בסיבות הכישלון. הצדדים שבדבר אינם רואים את עצמם אשמים אלא היהדות עצמה בלבד היא האשמה; בעיני היינה היו חברי

ביכורים

האגודה 'אנשים בעלי כישרון הרוח והגות הלב', אלא 'שביקשו להציל דבר שהיה אבוד זה כבר'. מוזר מדבר במרירות ובכעס על יהודים, שאינם ראויים לכך, שיהיו המעולים נהרגים עליהם, ואפילו ליאופולד צונץ מיידה אבן ברוח-רפאים זו ששמה תחייתה של יהדות — 'שנעשתה שלל למטמוני הכסף, לשוטים, לפרנסים ולטיפשים'. כנגד זה מאשימים ההיסטוריונים פה אחד את הצדדים עצמם. היינריך גרץ, שהרבה פעמים תגובתו קרובה לרגש הלב ולא לדעה המיזשבת, ראה בפחי נפש את המרתם של כמה ממנהיגי האגודה וקנאתו בערה בו וקילל תחת לחקור דבר. ושוב ברור מכאן, שהיסטוריון זה יותר משהיו נהירים לו שבילי-משוטטים המפותלים, ומבואות סתומים שבתולדות היהודים, נגלתה לו דרך המלך העוברת בהן. לדעת גרץ היו חברי האגודה 'אנשים עלובים ובעלי רוח גבוהה', שנתעו בתוך 'המבוך של המהומה ההגל-אית', ומפני 'העמעום' שבהם ומפני 'עקמומית שבלב' ניטל מהם כל כוח של עשייה יוצרנית העושה פירות. גוסטאב קארפלס תלה את כישלון האגודה בזה בלבד, שחבריה לא החשיבו את דת ישראל.

אבל דומה, שהמציאות אינה מקבלת לא את דעת הצדדים ולא את דעת השופטים בפירושו של הכישלון. כולנו היום עדים לכך, שהעניין היהודי לא היה עוד דבר שעבר ובטל ותחיית העם אינה דבר שבגדר חזיון-שוא. אבל כנגד זה כלום אפשר לשלול מחברי האגודה כל מידה של כוח היוצר ? כלום אפשר לרנן אחר איש כהיינה, שלקה בעמעום ובעקמומית עקרים ? ואפילו האיש גאנז, כלום לא היה בתחום המשפטנות הגרמנית פורץ דרכים חדשות ? ומה חסרון הדת עושה כאן ? כלום עיכב דבר זה ביד ליאופולד צונץ להיות מייסדה של חכמת ישראל וראש גדוליה ? וכלום כל העומד וקיים ועושה פירות שב-תרבות היהודית החדשה אינו מעשה-ידיהם של אנשים, שהיו מונים אותם בחסרון כיבוד דת ישראל ? וכלום כישלון זה אין יסודו בשניותה של המשימה עצמה, שמוציאה אותה מכלל פיתרון ? וכלום לא גזירה היא, שכל היוצא בדרך זו, אפילו מפעמתו העזה ושמחת חיים ותקווה, סופו שהוא מגיע אל עברי פי תהום ?

קוצר המקורות היה למכשול בחקר שרשיו של זרם רוחני זה. נאומיו ודי-ווחיו של ד"ר אדוארד גאנז, שאנו מביאים כאן, דברי נשיאה הקבוע של האגודה, הם מן התעודות החשובות ביותר, המגלות את מטרותיה של האגודה, את הרכבה ואת עסקיה. הדברים נאמרו בשנים 1821 — 1823, ואחר כך נדפסו בטופסים מספר לשם שימושם של חברי האגודה עצמם. כמדומה שהראשון

ביכורים

והיחיד, שעשה בהם שימוש מרובה, היה החוקר שטרװטמן שאינו יהודי, שתיאר בשנות השבעים של המאה הקודמת את תולדות האגודה אגב עיסוק בביור-גראפיה של היינה. הוא קיבל לשם זה את הנאומים הללו מידו של אחד מידידיו של היינה ופירסם כמה קטעים מהם בספרו. אבל הוא היה עומד במרחק ולא נתקרב. וההיסטוריונים היהודיים מגרץ ועד דובנוב, שכתבו את דבריהם אחריו, על-כורחם סמכו עליו בשופי. ומפני שתעודות אלו לא היו בהישג-יד, שכן נעשו בינתיים דבר ביבליוגראפי יקר-המציאות, היו כמה חוקרים אנוסים לסייע לדעותיהם בפסוקים שנטלו מן הקטעים ההם. אולי יימצאו אנשים, שפירסומן המלא של תעודות אלו יביאם לבדיקת הדעות המקובלות.

אבל ההתבוננות בגופי הגיונותיו ובדרכי גורלו של זרם רוחני זה אינה משימה וחובה, המוטלת על ההיסטוריון בלבד; אלא צורך נפש היא לכל המשכילים הצעירים היהודים, המרגישים עצמם מושרשים בתוך תרבות לא-יהודית ונכספים להכרעה יהודית, הרואים עצמם עומדים בפני מבחן כיוצא בזה: להם יתגלו ביתר שאת הכוחות המניעים הפנימיים של ניסיון ראשון זה בחשבון-הנפש של אקדמאים התלושים מן היהדות, כי גם בהם הווייתו של לא-יהודי היא מציאות, והווייתו של יהודי — רצון, ויצירת המזיגה של השניים צו השעה. ולוואי ויהא להם לאלו כשלון נסיונם, כשלונם בחשבון-הנפש, של אלה שהיו ביכורי עקירת היהדות, עזר לדבר, תביעה ואזהרה בבת-ראש.

נאום ראשון של אדוארד גאנז

לרגל התחדשות ישיבותיה של האגודה לתרבות ולמדע של היהודים

נישא ביום 28 לאוקטובר 1821

רבותי וידידי!

במקום שהדברים אמורים בכבודו של אדם או בקלוננו, בערכו או באפס ערכו, במקום שיש חפץ לעמוד בסוד חייו ורשותו, הרי מי שבא להוציא דבר כגון זה בשאלה על-כורחו אינו שואל אלא כך: פלוני זה מה תכלית שאיפתו? או אם חייו המיוחדים כבר שבו אל הכולל, שמהם יצאו, הרי זו שאלה אחרונה המוטלת על מסורת של מה שהיה: פלוני זה מה היתה תכלית שאיפתו? ואילו היה כל אדם נתבע להשיב בעצמו על שאלה זו, ואילו היו התשובות באות מפי אנשים חיים, הרי היו המון השאיפות המדומות נראות לאין-ספור כחול שעל שפת הים; אבל אילו היו הללו נבדקות לאור הנר, מיד היו נמוגות ומתקבצות

ועומדות על מועטות ; ואפילו מה שרבים כינו בשם חפצם הרוחני, סופי סופו להתגלגל בזה, שיהא גופן ניזון ומטופח יפה ומשמין, ואין כל עצמו של סוד חייהם שלפני-ולפנים אלא זה, שיהיו תמיד עומדים על משמר עצמם שלא יגוועו מרעב ולא יקפאו מקור, שלא יסופו מצמא ולא מעוני. אך אם בנפטרים הדברים אמורים והמסורת משיבה במקומם, כלום חייבת היא להכיר את שירותו של משמר-ברזל זה כשירות-אמת של מלחמה וכשאיפה כל עיקר ? והואיל וכל השתדלותם היתה מכוונת כנגד גופן, שיתקיים ויישאר, כלום זו בכלל המניין לאחר שזה לא נשאר בכל זאת ? לאו, אלא זו תהא התשובה המפורשת : הללו כל תכלית שאיפה לא היתה להם. רבותי וידידי ! היכן בקר-בכם האיש, שאינו מאמין באמונה השלמה, שבה הוא מחזיק במציאות עצמו, גם בזה, שמציאות זו אינה מיועדת אלא להגיע לידי היוודעות עמוקה בשורש, שבו אנו תלויים באלוהים, עד שכל פעולתנו ועשייתנו אינה בשום פנים אלא דפוס וצורה של היוודעות זו ? ומי ששיקע עצמו, אם כן, בעומקה של אמת לעצמה והניח את השקר שמימינו וכן השקר שמשמאלו ; מי שידע, אם כן, לאחוז בחלק האלוהי שלו, ואם אגיד את הדבר במלים אחרות, שאין משמעותן אלא זו עצמה, אני אומר : מי שהכיר את ייעודו אינו עוד כמגשש באפלה ונוטל כדבר של אמת מה שתפסה ידו דרך מקרה, הוא לא יחבק עוד כאיד המתנודד אנה ואנה, פעמים את זה ופעמים את זה ; בשבילו אין עוד עולם של אחיזת-עיניים, שפניה מרובות, כפי שהולידון במראות כזביהן הדעה הטרופה והאמונה התפלה ; בשבילו אין עוד אמת זו או זו, שכוז כן זו ביציאתן מגלגל המזל הריהי מזומנת לך ללכת אחריה. בשבילו אין אלא אחד שבנמצא ; אין אלא אחד, שיש בידו ללכת אחריו, וכל הדרכים והאופנים, שהוא מחזיק בהם בכל עת, וכל השאיפות שהוא דבק בהן בכל עת למראית-עין, הללו אינם אלא אמצעים למטרה זו האחת, אינם אלא משרתים לתכלית זו, שיחידה היא.

רבותי וידידי ! אנו הנאספים כאן ההשגחה האלוהית יצרה אותנו כבני שבט, שקיפח את עצמאותו, בכל מקום שפנה שמה, בכל דרך שביקש להשכיל ולראות שמחה בחייו, תמיד נהגו בו בתולדות העמים כבן-חורג שיצא שמו לשמצה משומצת. לאחר שהניחו לו לבוא במדינות בדלת האחורית, נפתחה הרבה פעמים הקדמית שבהן לגרשו מהן כלה ; והואיל ובמשך אלפי שנים חלקו לו מעונות מרתפים טחובים, זו היתה נחלתו הצנועה, כמעט היה בכך כדי לגווע מרוב התפלאות והשתוממות למראה מנהגם של אלו, כמה איטר הוא, לאחר שהושלכו מתוך חוריהם שמתחת לפני האדמה, שפרצים ניבעו בהם, והללו

ביכורים

ראו פתאום את אור השמש והביטו תפארת שלא פיללו לראותה והיו עומדים ומכסים את עיניהם. ואכן, כסות-עיניים זו היתה הרבה פעמים טענה שנונה מאוד, שגרמה להחזרתם של מסונוורים אלו לתחתיות מערותיהם, שהרי חנו-טים חיים הם ואף לא נוצרו לכך להביט אור. וכלום באתי, רבותי וידידי, בדברים מועטים אלו, שאני אומר בפניכם, להיות כותב תולדותיו של שבט משונה זה ? כלום באתי לספר דברים שחזרו ונודעו מאה פעמים, כיצד טרפה קנאות שוחרת-דמים את גוויותיה, ואת רוחותיה חכמת מדינה הרבה יותר מושחתת מזו ? כלום באתי לרדת לקברות ימי-הביניים ולהעלות את עוונותיהם של מאות שנים שהלכו לעולמם ? אתם חושכים מגפשי משימה, שביד זכרונם של כל הנאספים כאן לפותרה להם.

אבל גם זו נתנה לנו הגזירה האלוהית, שקצבה את זמן הולדתנו בעת, שבה נשתנו פני הדברים ; בעת שאור השמים הרך מאיר באהבה ושולח קרן מחממת ומאירה גם על בני דתנו, בעת שלא כל הרחבה רוחנית, לא כל מעשה משובח ולא כל התעוררות חיים מותר ויש לקפחם, לעת שיש בעולם פעולה חופשית ששעריה נפתחים למי שאינו חושך את עמל הפתיחה. ואתם, רבותי וידידי, אל תיתפסו לטעות על-ידי חולגיותה, על-ידי רפיונה, פירכוסה וכפיונה של העת האחרונה ; אל תיתפסו לטעות על-ידי עבודת הבעל, שבה הם כורעים לפני מזבחות ימי-הביניים ויחפי-רגליים אבל עטופי-ראש הם עוסקים בעבודה זרה ; אל תיתפסו לטעות על-ידי מאת אלף לשונות, המזומנות ללקק כל חלודה שמימי-הביניים באשר היא שם, לזמר באלף קולות תהילות על האפיפיוריות, על סדרי האגודות, על רוח הכיתות ועל האהבה לבדלנות. כשם שהיחיד מתרומם בטבע במעלת המין וזה עולה ובטל בעולם, כך מצווה מין האדם להתרומם ולהפליג תמיד מן המיוחד אל הכולל, שהוא קץ שלימותו של מין האדם ותכלית גבולו. וכשם שהעין רואה את השמש מפציע מן המזרח כאור קטן והוא שואף אל אמצעו של האופק עד שהוא מאיר את חצי כדור הארץ ; כך גם מין האדם שבמזרח, שם תראהו בייחוד ילדותו, בצורת הניצה שגביעה סגור, עד שלא נפתח והוציא לאור את זרעיו ועל-יד על-יד הוא נפרס ויוצא לפרח גדול. אבל הללו, עבדי הרפיון והחולניות, הם אמרו להכניס יד מעכבת בחישורי גלגל העולם, והדפיקה והחריקה לא תמותתם ? הם אמרו לעבור חוק שאינו עובר, שעל-פיו מתפתחים הטבע וההיסטוריה, ואינם משיבים אל לבם, שבדוחק הם מתפנים להתבונן בו. רבותי וידידי, אל תניחו שיטעוכם חזיונות תעתועים של זמן, שסימנים חולניים עולים בו לעתים קרובות. יש

ביכורים

לנו מולדת, ויכולים אנו לשמוח במולדת זו. אנו אזרחיה של מדינה חכמה, נתיניו של שליט רחמן, ויכולים אנו לשמוח בזה. ועם שאנו נאספים כאן חייבים אנו להחזיק טובה למוסדות ההשכלה, לסדריה ולתקנותיה הנדיבים של מולדת זו שלנו על מידת הבינה, שקנינו לנו, ועל אותן הידיעות שרכשנו לנו; וכך חרותה על לוח לבנו באש שלא תכבה המצוה הגדולה של נאמנות והודיה למולדתנו זו ולשליטיה.

אבל אנו מביטים סביבנו ורואים, שלרוב בני דתנו לא האיר המקרה פנים כמו לנו; מסיבות קשות שמו אותם במאסף המחנה, או אם אחזיק בציור, שכבר השתמשתי בו, אגיד שעדיין הם מכסים את עיניהם, עדיין הם מסונוורים. ובדומה לאותו זקן, שנמק בכלא משך יובל שנים, ולאחר שהוסרו בריחיהם של שערי כלאו קילל את החופש שניתן לו להתענג עליו בלא מורה ודרך ובלא ידיד-נפש, ובגעגועים רבים הביט לימים עברו ולכלאו שנתחבב עליו; וכך עומדים רבים מבני דתנו ללא ידיד וללא מנהיג, ונושאים את עיניהם בגעגועים מן המולדת החדשה אל הישנה, במקום שהיה להם עוד משען שניטל מהם כאן לחלוטין.

וכך, רבותי וידידי, חזרתי אל המקום, שבו פתחתי, ושאליו נתכוונתי לחזור. שהרי פתחתי בזה, שאם יבוא אדם לדון בעסקי כבוד וקלון, ראוי לשאול: פלוני זה מה היתה תכלית שאיפתו? ואותה שאלה עצמה אנו מטילים על עצמנו, על אלו הנאספים כאן, אנו שואלים אותה בשינוי-מה בגופנו: לעת כזאת, אנו שגולדנו במסיבות וביחסים כאלה, מה צריכה להיות תכלית שאי-פתנו? וכך אנו משיבים על שאלה זו: לידה, קורבה, חינוך, יחסי ידידות והקשרים, שהם הטווים את רשמי זכרונות הילדות הרכים, שאדם אציל מרבים אינו מאבדם לעולם בלא שפסק להיות אציל מרבים, כל אלו קושרים אותנו בבני דתנו; דרישת טובה הטבעית, שכל קבוצת אנשים עזובה דרך כלל והאח העזוב יותר מכולם תובעים לעצמם, קושרת אותנו בבני דתנו. החזקת טובה על חסדי חינוכנו ועל ליצירת האדם המשובח שבנו, החזקת טובה על מקום עמידתנו, שהורשינו לעמוד בו, קושרת אותנו במולדת. כלום אהבה ונטייה כפולה זו סתירה בה וזו היפוכה של זו? או שמא לא זו בלבד שמיושבת היא אלא אותה אהבה אמיתית עצמה, הנמשכת בעומק ובחוזק השווה אחר כל מה שנראה לה ראוי לאהבה? וכשם שהאזרח הנאמן והנכנע בתומת ישרים לחובתו הוא כמעט תמיד גם אב טוב וחביב יותר לבני-ביתו; כשם שקנאת-הלב ומסירות-הנפש למדינה, שהיא לו לאדם המשפחה הגדולה, אין בה כדי לבטל

ביכורים

את האהבה לרעיה ולילדים וכל טובת-יחיד ; וכשם שהתלהבות לכולל יסודה באהבת המיוחד ולהיפך, כך אין אנו ראויים לשם בנים אמיתיים למולדת. אזרחים נאמנים למדינה, אלא אם לא נעלנו את הלב בפני האהבה לבני דתנו המפגרים הרבה אחרינו ; אלא אם כן השתדלנו לעשות את המולדת החדשה שקנינו לנו לארץ משכן כיסופיהם, וכנגד זה להוסיף למדינה מספר לא-מועט של אזרחים נאמנים ונתינים ישרים, גם מצד שיעורה של בגרותם הפנימית והשכלתם. לא על-ידי עריקה פחדנית ועל-ידי בריחה שטחנית אל הצד השני מפני תענוגות-בשרים, לא על-ידי נדיבות הבאה בביזוי האנשים, שהלידה צירפה אותנו לחבורתם, נהיה אנשים יראי-שמים ויראי-חטא ושומרי-חובה ; לא כן, אלא על-ידי עמידה נאמנה עם אלו, שבקרבתם אנו יכולים לפעול לעזרתם ולישועתם, שם אנו שומרים את יעודנו העליון ומתרוממים למעלה קיומנו.

ואם זו הדעה, שאנו מחזיקים בה, מה המעשה ההולם את הדעה הזאת ? והרי התשובה על שאלה זו, רבותי וידידי הנדיבים, אני מוצאה בקיומה של האסיפה המכובדת, שבאושרי אני עומד עתה ומדבר אליה ; אני מוצאה ברעיון האגודה, שאתם הוצאתם אותו אל הפועל, שבראשה אני עומד זו הפעם השנית מיד האמון שנחתם בי ; אני מוצאה בקשרי ידידות ואחוה ללא התרשקשרתם יחד לשם טובת האנושות, המולדת וכל אדם כאחד ; אני מוצאה בברכות המדע, שאתם מפיצים, בצדקות הלימוד, שאתם נותנים, בכל האמצעים נדיבי-הרוח, שאף אחד מהם לא הורחק מכלל שיקולי דעתכם ובירורי שיחתכם, אם יש בו כדי להיות לטובת האחים הפקודים לסעדכם. וכך אני עושה אלא מה שמוטל עלי, אם אני מונה היום בחידוש ישיבותינו כפי השורה את תוצאות עמלכם במשך מחצית השנה שיצאה.

במחצית השנה שיצאה, שמן 23 במארכ השנה ועד היום נתכנסה האגודה לארבעה-עשרה ישיבות שמן המניין ולשלוש שלא-מן-המניין. ההרחבה או השינויים שנעשו ביד המליאה, זה עניינם, שהחברים שאין ידם משגת פטורים מכל מס לאחר שנבדק הדבר ביד הנשיאות ; כנגד זה חייבים חברי-חוץ שמן המניין בתשלום מס בשיעור של הנוכחים. הוועדה שהיתה פועלת לפי התקנון עד 17 ביוני בטלה ביום זה בתוקף חידוש, עד שכל זמן שמספר החברים הנוכחים אינו עולה על עשרה יש להחליפה על-ידי שלושה שליחים, תמיד בהשגחת הנשיאות, אלא שהם חייבים לתת דין-וחשבון לפני האגודה.

כל חבר של האגודה רשאי להיות נוכח בישיבות המכון כמקשיב. וביחסי-חוץ של האגודה היה לה ריווח ניכר על-ידי זה, שביום 19 באוגוסט השנה

ביכורים

הזכירה את עצמה לממשלה מלכותית ; ולאחר שזו נענתה לה ברוח הנועם ביום 24 בספטמבר השנה, מצאה מקום לבקש לעצמה זכות אחרת. עסקי הכס-פים של האגודה לפי שעה אינם נוחים מאין כל תמיכה מן החוץ, והרבה תכניות ועניינים מדעיים של האגודה אין להם אלא לצפות לשעה כשרה מזו מן הצד הזה. כנגד זה נתעשרה האגודה השנה בחברים משובחים ורבים. בישיבה של יום 24 ביוני השנה נרכש לאגודה חבר-כבוד מצוין, חבר כתב שלא-מן-המניין, הלא הוא האיש מורה-הדת הדני המלכותי האדון י. נ. מאנהיימר ; האדון מאנהיימר הוצג לפני האגודה ביום 9 ביולי בעת נוכחותו בברלין. חברים מן המניין נתמנו ביום 5 ביולי מר שנברג במקום, ביום 23 בספטמבר הזקן שביקירי בני דתנו, האדון יועץ-העיר פרידלנדר משארלוטנבורג, וכן האנשים המצוינים ד"ר א. קליי, האדון ד"ר ג. סלומון, האדון מימון פרנקל, האדון ס. י. פרנקל, האדון ד"ר מד. ליאו וולף, הנוטאריון האדון מ. י. ברסלאו והאדון ג. ג. כהן בהמבורג, האדון ד"ר גינזבורג בברסלאו והאדון ל. הלויץ בוורל. וכבר נתמנו ביום 29 באפריל חברים שלא-מן-המניין של האגודה פרקליט בית-משפט החצר האדון ד"ר נוישטטל בהאנאו, הד"ר פינחס בקאסל והד"ר וולף בקארלסרוה. האדון ד"ר היילברון, האדון פאמברגר והאדון יעקובסון נכנסו לסוג חברי-חוץ. מה שנוגע למוסדות האגודה וסעיפיה לפרטיהם, הרי עתידה לצאת החוברת הראשונה של כתב-העת במשך החודש יאנואר. במכון למדע היהדות נתכנסו, כפי שאני למד מתוך דין-וחשבון של העומד בראש, לשתיים-עשרה ישיבות, שבהן היו שלוש הרצאות מדעיות בהמשכים של ד"ר צונץ על הסטאטיסטיקה של היהודים, של מזר על ההיסטוריה החיצונית של היהודים בארצות המערב ושל גאנז על היסטוריה של היהודים באנגליה. מה שנוגע למוסד להוראת לימודים, שיש לראות את הרחבתו מיום ליום, הרי קראו הרגילים בלאטינית את נאומיו של קיקרו, סאלוסטיוס ואיינאס, וביוונית — את לוקיאנוס ואיליאס, וכן נעשו תרגילי תרגום בשתי הלשונות הללו. במאתימאטיקה עברנו על שלושת הספרים הראשונים של אבקלידס, והגענו באלגברה עד משוואות של חזקה שלישית ; וכן עברו קורס שלם של דקדוק הלשון הגרמנית. אף יש להביא הצעה בישיבה הסמוכה של האגודה בדבר תכנית שלמה לעריכת הוראה בכל לימודי בית-הספר לפי מחלקות, אגב התחשבות בהשכלתו של כל איש ואיש. מכל עסקי המעשה המסתעפים מן האגודה טבע הדבר הוא הנותן, שהשלמת ארכיון האיגרות תובעת זמן יותר מכולם.

ואלו היו פקידי האגודה : הנשיא ד"ר גאנז והמזכיר האדון וולף ; גזבר —

ביכורים

האדון מזור, ראש המכון המדעי והמיועד להיות עורך כתב־העת האדון ד"ר צונץ. מועד הישיבות היה יום ראשון בשבוע, בשעות 11 — 1.

ועתה נאה לי לומר דבר בנוגע לעתיד; ראוי שארים קולי בדיבור של כובד־ראש כמזהיר בטרם נחזור לשורת עמלנו. לפני חצי שנה דיברתי במקום זה על פרשת דרכים, שאנו עומדים בה, בין החפץ ובין המעשה; ואמרתי, שאם ניכשל בזה, ותחת תהילת המעשה שהושלם ננחל את כלימת הכישלון, אל נדמה בנפשנו אותה שעה, שאנו ידענו את הנכון ובו חפצנו, ולא עיכב בידינו ולא היה לנו למכשול אלא סרבנות חיצונית שאינה תלויה בנו ונבצר מאתנו לכובשה, אלא קרובה תהיה אותה שעה ההוכחה, שלא ידענו את הנכון ולא בו חפצנו, ובלשון אחר: שלא ירדנו לתוכו של דבר באופן הנכון. ועתה, בשעה שפרשת דרכים זו היא מאחר גבנו, ואנו יצאנו לעבודה כעובדים מאוששים, אני מבקש לחזור על קול זה, ובכל מקום שאני מביט אחד יושב ונח בטרם זמן אני חפץ לומר לו: לא עת היא להתענג על המנוחה, ואני חפץ להראות לו את המלאכה, שעדיין לא נגמרה, וחלקו בה, שעדיין בניינו עליו, ואני חפץ לה־עמיד בפניו ראי תמיד, שבו יראה כמה מכוער הדבר לעזוב מה שהוחל ולחדול ממה שנצרך.

רבותי וידידי הנדיבים, בחוגנו זה, שנועד למטרה נדיבה, שבו אין מקום אלא למה שהוא קדוש וטהור, הרי זו ראשית זהירות המוטלת עלינו, שלא יהא באיש מאתנו חלק להפכנות חולנית, לזדון־הלב ולעיקשות־הלב, אלו צורריה בנפש של כל שאיפה משובחת. תהא הדעה הנקייה, המתלבשת בכל אחווה מוסרית, ויותר מכל במדינה, תהא היא בת־בית בלבבכם. אין עוד עמוד־אש להאיר את הלילה בישראל, אבל הרבה עננים ביום. פזרו את העננים. בדור שתקף רפיון את העם, שלא ראו עוד את דרך השאיפה אל על, פעמים כוח התועה מימים עברו, במקום שעוד הרגישה בו העין, אף הוא נגע אל לבבות פיוטיים. על־פי זה העריצו את נוסעי הצלב ואת יורשיו הראשונים של מוחמד; שכל הללו קיבלו על עצמם ייסורים לשם חזון, שאיש מן המעריצים לא השיגו. אנו בחרנו את החלק הטוב; אנו מפארים את המחשבה, שאין טהורה ולא מעולה ממנה בלא האמצעים המחללים אותה. הבו אפוא כל נדיבי הרוח, הבו כל מי שמאה כבלים וגדודותיהם לא יכלו להם לעשותם כבולים; הבו אתם, שמדע ואהבה לכל שעמכם ודרישת טובה יקר לכם מכול, הבו ותנו יד לאגודה נדיבה זו. ואני רואה באחוותם האמיצה של טובים כאלה ראשית אחרית הימים, שעליה ניבאו הנביאים, ולא עשוה אגדה אלא שחיתותו של כל דור ודור.

ביכורים

נאום שני של אדוארד גאנז

נישא ביום 28 לאוקטובר 1822

רבותי וידידי!

גם מי שבא לדבר אל אנשי-שלומו ואל קהל ידידיו ובחירת העניין רשות בידו, גם הוא הרבה פעמים כמבוכה שרויה בלבו ואינו יודע מה הראוי ומה היפה למקום, לאסיפה, לשעה; אלא שבעמידתי לפניכם היום אני נקי ממבוכה זו, לאחר שהוטל עלי לעסוק בעניין מסוים, וזו עשייתכם בעונת-הלימודים האחרונה. והרי זו שאלה גדולה: כלום אינו קשה מזה המכשול האחר שבדבר, והיא מה מלוא הדיבור שיש בו כדי להספיק לשפעת העשייה, כדי שייראה כל פרט ערוך בתוך כללו כפי שעלה במחשבה, עד שיוכח יסודה הכולל של כל מגמה בייחודה, ועד שיעלה בסופו של דבר מתוך מה שנעשה וממה שהושג מה צורך יש להשיג עוד; ומשער אני, ששאלה זו קרובה תשובתה לבוא מגופו של הפתרון ולא מהערכה שקדמה לו. ומה שמקל על כל פנים כל דבר הקשה ומסיח את הדעת ממנו, הרי זה רתיונכם הידוע לי, שהרבה פעמים נהג בי, ולא אחסר אותו עתה, שעה שאני נצרך לו מאוד.

והמשימה המוטלת עלי לציין את הרעיון שבעשייתכם כהתפרטותה בחיים, הכולל שבה החוזר בכל פרט, כיצד יכולתי לצאת ידי חובתה בדרך הטובה יותר מהעברת קורותיה של אגודתנו זו? ותכליתו של דבר זה, שהוא להעתיק למחיצת התודעה הברורה ואחדות המחשבה במידה שלא הגיע עוד אליה מה שכולכם מרגישים עמוק בלהטו של לב חם, מה שכולכם כבר עשיתם בפועל בעמידה איתנה וברצון עז; אני אומר, מה יש בו כדי להועיל יותר לתכלית זו מציון המקום ההיסטורי-עולמי, שבזכותו נולדה אגודתכם, שהוא היה ראשי-תה, וכיצד הגיעה בהכרח לידי צורה זו, שהיא לובשת עתה? אבל לא אליכם בלבד אני מדבר, שאתם מסכימים לכל מה שאנו רוצים ופועלים, שאתם אחזתם במטרותינו בהתלהבות ועשיתם אותן לגופי מטרות חייכם; גם לאחרים הרבים אני מדבר, המפרשים לרעה כל רעיון טוב באשר ירחש בכל אופן שהוא, ובמקום שאינם יכולים לפרש לרעה, הם מלשינים; גם לאלו, שכל אימת שאין מקום לשקר כסבורים הם שדי להשיב תשובה המספקת במשיכת כתפיים ובמנוד ראש, לכל אלו שדומייתם מכחישה אותם. ואין אנו יכולים להתעלם מכך, שכבר קמו לאגודתנו חולקים כאלה; אין אנו יכולים להטיל ספק בכך, שעוד עתידים לקום לה כאלה. ואוי לה, אילו לא קמו לה. שהרי זו דרכו וזה גורלו של כל רעיון, שהוא עצמו מדמה ומעמיד את זה שכנגדו, כדי שיזרוז

ביכורים

להתנגדות בהליכתו במעגל חייו. התנגדות זו היא הנותנת לו את חינוכו ואת קיומו המוצק; היא מחזקתו ואין היא צורתו אלא למראית-עין, באמת היא לו מגן אדיר. אבל אני מדבר גם לאלה, המזומנים לקבל בלב נדיב ובדעה נקייה את פני כל שאיפה טהורה; המסייעים ומגינים בנפש חפצה בכל מקום שהם מרגישים את טובת הכלל; השמחים כל אימת שהם רואים תועלת האיש ורדיפת טובתו בטלה מפני שאיפתה של טובת הציבור; לרבים שבכל עם ובכל קהל דתי אני מדבר, שלא יזלזלו ברצוננו, אף-על-פי שקשה להתחלה וראשיתה אין לה ערך; השוקלים את המעשה במאזני הכוונה ואת התכנית במאזני הרעיון; היודעים לכבד לא את הנולד דרך מקרה, אלא את כוחו של הרוצה. מטרתו של דין-וחשבון זה ותכלית כוונתו זו הצעת הרעיון, המחייה את אגודתכם, לעיניהם של כל אלה, גלוי ופרור לכול, בלא עקיפין ובלא מארבים; שהרי מה שאנו חפצים אל. יהא נעלם מאיש, שכן הישר אין פחד לנגדו, אינו חושש להתגלות, והאמת לעולם אינה באה בגניבה ובסתור.

אבל מי שאומר להציב בהצלחה את רעיון אגודתנו ולעשותו עניין להבנה ברורה, על-כורחו יחזור וירד לעומקן של השאלות הראשונות, שעל-פיהן נתפס יסוד פעילותנו. ושתיים הן שאלות ראשונות הללו. מה טיבה של אירופה כיום הזה? ומה היהודים? אני אומר בכוונת-מכוון 'מה הם', שהרי כל אלה, שעסקו בעניין זה קודם, היו מבקשים תשובה על השאלה 'איך הם', וכאן היה שורש הטעות שבפתרון. מי מכם, רבותי וידידי, אינו זוכר את המשחק המשו-עמם של בעד ונגד, שבו דבקה תמיד המחשבה החד-צדדית בחצי העשור מאז סוף מלחמת-השחרור, מתוך דמיון-שווא, שאין נכון אלא בעד או נגד ובאחד משני הקצוות שם משכן החכמה. לשם הוכחתו של כנגד זה העלתה הריתחה את קצף רירה והשנאה שפכה את מררתה מתוך תקווה, שיש בשטפו של לוע כזה די גבורה להציף ולדכא דור מושחת שאין לו תקנה. כנגד שאיפה זו (שהרבה פעמים כינו לה בשם פילוסופיה, אף-על-פי שלא היה כאן זכר להגות) קמה אחרת, שהרבה השתדלה לקיים את הדרך בעד; ואף-על-פי שמנהגה היה הרבה יותר שקט, כפי שנותן טבע הדבר, הרי באמת מה שגילתה רדידותו לא היתה פחותה משל חברתה. בזמן ששם השתוללו חרון ושצף, הרי ישבו כאן ושקלו בדעה ברורה, וכמעט בחשבון מדויקדק, ומנו מה שמכונה המעלות של זרע היהודים, וערכו טבלאות גדולות, שבהן יסקור הרואה בריווח גם את יתרו-נותיהם של היהודים על פני כל המין האנושי. הטעות שבעסקיהם משני הסוגים הללו יסודה בעיקר ההשקפה, שההיסטוריה של העולם יוצאת לפי מידת חירותו

ביכורים

של היחיד ; כאילו גם עליה ייאמר ; שמצווה עליה לקיים את הטוב ולהיזהר מן הרע ; וזו טעות שביד השכל הפשוט, שאין צורה אחרת של הערכה אלא זו שבח וגנאי. מעטים ראשי המדברים בעניין זה, שעיקפו את הצוקים האמורים עתה זה ; אבל המעטים שדבר זה עלה בידם, הללו זכו לתהילה של בינה. גם אנו מבקשים לצאת בעקביהם כדי להבין את עניינה של פעילותנו, לא כדי לחתום על כתב-אישום כנגד ההיסטוריה של העולם ; אמנם אנו צד, אבל בלא פנייה לצד.

וזה גופו של עניין. כפי שאנו רואים היום את אירופה, אין זו מפעלה ולא תולדתה של הטלה מקרית, שאפשר לה להיות גם אחרת, טובה מזו או רעה ממנה ; אלא זוהי תוצאה הכרחית של יגיעה שנתייגע במשך אלפי שנים רוח של בינה המתגלה בהיסטוריה של העולם. וכשאנו מסתכלים במושגו של זה מקרוב, זרי בלשון מופשטת אין הוא אלא זה של ריבוי, שאחדותו אינה אלא בכללו. ודבר זה עלינו לבארו עתה. כשאנו נותנים את דעתנו על ייחודה של אירופה כיום, הרי עיקר יסודו : גוף שמרובים פילוגי איבריו. וכאן אין רעיון שלא הגיע לידי מציאותו ולידי צורתו ; אין כאן כל מגמה ולא כל פעילות שלא לבשה את ממדיה. בכל מקום אתה רואה שפעת שוני פוריה של מעמדות ויחסים, זה פעלו של רוח המתקרב לתכלית שלימותו. כל אחד ממעמדות אלה הוא כלל מושלם וסגור בתוך עצמו ; ואף-על-פי-כן ערכו לא מעצמו בא לו, אלא מידי האחר. כל איבר חיים לו לעצמו, ואף-על-פי-כן אין הוא חי אלא בכלל הגוף כולו. כל מה שיש במעמד אחד, מידי הכול יש בו ; כל מה שיש בכולם מידי הכלל יש בהם. על כן אין גבול חתוך בין מעמד למעמד ובין יחס ליחס, אלא כולם מעברים נוחים ביניהם. האומרים גם שינוי וגם אחדות. ליצי-רתה של כוליות זו תרם המזרח את המונותיאיזם שלו, יוון את יפיותה וחזון החירות, העולם הרומאי את כבוד המדינה בפני היחיד, הנצרות את אוצרותיהם של חיי כלל-אדם, ימי-הביניים את פילוגיהם וגבוליהם החתוכים של מעמדות וכיתות, העולם החדש את שאיפותיו הפילוסופיות, על מנת שיהיו כולם חוזרים ומשמשים כצדדים לאחר שחלף זמן שלטונם בכיפה בשעתם. וזה כלל פריים של החיים במשך אלפי שנים הרבה, שציוותה אירופה של היום לחציו השני של כדור הארץ, אבל בלא פיגומי ההיסטוריה של עצמה ; וכדי שיהא קץ הניגודים באסיה, ניתן לה עוד היום לזכור את עריסתה, אשרי הדור שככה לו ! זה אושרו וזה ערכו של האדם האירופי, שרשאי הוא לבחור לעצמו לרצונו את מעמדו בתוך המעמדות השונים של החברה האזרחית, שיודע הוא ומרגיש את

ביכורים

שאר מעמדותיה של החברה בזה שבחר לו. מי ששומט חירות זו — את יסודו הוא שומט ואת מושגו. כאלה הם חיי אירופה.

לעומתם נציב את היהודים ואת חייהם. ואם כינינו להם לאלו בשם הריבוי על דרך המופשט, וכל אחדותם עיקרה בכלל, הרי אפשר לומר בדין באלו כדבר הזה: זוהי אחדות שעדיין לא הגיעה לידי ריבוי כל עיקר. לאחר שהופקדו לשומרי רעיון אחדות האל בשחר הדורות, אף לא היו זקוקים לרעיון זה, כדי לשוות צורה של דבר השווה ובלא כל הבדל גם למדינה, למנהג, לחוק ולדת. שהרי בדבר זה לא נבדלו היהודים מכל עם אחר שבמזרח. ומה שהבדיל אותם הרי זו הגמישות הפוריה, שבה הולידו מקרבם עולם חדש בלא שהיה להם חלק בו. כשחרבה מדינתם כבשו להם מעמד אחר, זה מעמד המסחר, כדי להחזיק במושגה של אחדות זו. אבל בו היתה טמונה בצד האחדות, שהוא מניח לה מקום, גם אפשרות של התפתחות, היוצאת לכל שאר מעמדותיה של החברה. והטעם לכך נתמהמה לבוא משך אלפי שנים יש לראות תחילה בכך, שהחברה עצמה טרם הגיעה לידי התפתחות מלאה, שייחוד זה כמעט שלא היה ניכר במקום שהיו המונים מרובים כל-כך שעדיין לא באו לידי הסכמה. על כן כמנודים וכמנדים התהלכו, היסטוריה לעצמה, במקביל להיסטוריה של העולם, נתקיימו גם על-ידי התערבות מחוכמת של חייהם הביתיים, המדיניים והדתיים ועל-ידי התפרדותם של כל שאר מעמדות החברה.

ומה שעשה את עניין היהודים חומר לשיחה בעשורים האחרונים ושיווה לו פנים של חשיבות מיוחדת, דבר זה פתרונו עולה מתוך מושגה של אירופה כיום הזה כפי ששמענו לעיל. שהרי עוצמתה ויכולתה של זו הנחונה בעשירותם ובשפעתם של הייחודים והצורות המרובים, שעם כל זה כולם מחזיקים באחדותם על-ידי ההרמוניה של הכלל. וככל שמתמעטים הפרטים, שלא הגיעו עוד לידי הסכמה, כן מרובה טרדתם של המועטים, ואין לדחות את דוחקו של הדור להביא גם את הצורות ההן בגבול ההתאמה. במקום שהגוף תובע קו של גל, שם הקו הישר הוא בגדר זוועה. ותביעת אירופה היום הזה, שייבלעו היהודים בגופה, יוצאת בהכרח ממושגה של זו. ואלמלא שבאה בתביעה זו, היתה מתכחשת לעצמה ולמושגה. הגיעה שעתה של תביעה זו ותשלומה. לפיכך מה שנראה לרבים, שאינם עוברים את גבול שטחיותם של מראות יום-יום, כתקופה של שנאה החוזרת ואין להבינה, כתקופה שבה עלתה ידה של בריונות, באמת אין זו אלא הבעה של מלחמה, הבאה מצורך האיחוד וביאתו קודמת בהכרח לאיחוד זה. והרי אין זה אלא ניצחון אמת של התפתחות היסטורית עולמית

ביכורים

כפי צורכה, שהללו המדמים בנפשם שיש בידם לעכבה או אף לבטלה מסייעים למהלך המאורעות שאין לשנותו לא פחות מאלה הקרויים מקדמים, משום שהחירות אינה חפצה אלא דבר שהוא הכרח, ומפני שמידת החירות שבהכרח אינה פחותה מזו.

אבל כיצד יש לדמות בליעה כזאת, שהעולם היהודי נבלע בתוך האירופי, גם דבר זה למד מן המושג האמור לעיל. אין לבטל אלא את העצמאות המפרעת, זו שאינה מעמידה אלא על עצמה בלבד ; בשמשו את הכוליות אינו חייב לקפה את העצמי שלו. הדבר שבו הוא נבלע, בדין שיוסיף כפי המובלע בו ולא זה בלבד שימעט כפי ביטול הניגוד. ומלבד זה הרי לא יתיישב הדבר עם מושגיה של אירופה כיום הזה כפי שאמרנו ; שכן זה היה צד היכר שבה, שתוכה מלא וגדוש ייחודים מייחודים שונים. והרי דבר זה, שהוא כוחה, אינה יכולה לזלזל בו ולא לשבעו. שום ייחוד אינו מזיק לה ; אלא רשותו היחידה וזכותו הלבדית היא צריכה לחדול ; יהא צד אחד מרבים ותלוי כמותם. מי שאינו כל אמצעי בין חורבן ובין התוויה הניכרת, לא הבין את הזמן ולא את הבעיה מעיקרה כראוי ; כוח הנושא של הרעיון הנצחי בעיניהם הוא חדל יותר מזה של החומר ; הללו אינם מבחינים בכל פרט את אמיתו של הכלל, ולא בכלל את אמיתו של כל פרט, אלא בכל מקום שהם עצמם עומדים הוא המוחלט בעיניהם, והאחר כזב. וזו תורת הנחמה של כל היסטוריה שהובנה כראוי, שהכול חולף אבל אינו בטל, ושהכול נשאר בזמן שאומרים זה כבר חלף. על כן אי-אפשר שיאבדו היהודים ולא שתתפרד היהדות ; אבל עתידה היא להיות כבטלה בתנועתה הגדולה של הכלל ואף-על-פי-כן נשארת, כנהר הזה הנשאר באוקיינוס. זכרו, רבותי וידידי, זכרו בשעה זו את דבריו של אחד מן האנשים היקרים ביותר של המולדת הגרמנית, אחד מחכמיה האלוהיים וממשורריה, והם אומרים בקי-צור מה שאמרתי באריכות : 'יש יום ולא ישאלו עוד באירופה מי יהודי ומי נוצרי'.

וזו המשימה, רבותי, שנטלתם על עצמכם על-ידי אגודתכם : להחיש את ביאתו של יום זה, השואף לבוא מאליו, להביאו בכל הכוח ובכל ההשתדלות שבידכם. מה שאמרתי עד כאן לא היה אלא הרחבת דיבורו של מה שנאמר בסעיף הראשון של תקנות האגודה. הבה ואחזור על הדבר : אתם רוצים לעזור להרוס את המחיצה המבדלת בין יהודים לנוצרים ומפרדת בין העולם היהודי לאירופי ; אתם מבקשים להטות כל ייחוד חריף אל דרך הכולל ; אתם מבקשים להביא לידי פיוס וזיווג זה עם זה מה שהיה מהלך משך אלפי שנים זה בצד

זה בלא כל משא-ומתן זה עם זה. יימצאו אנשים, שמאין להם לטעון דבר ברעיון שבאגודתכם, יעמדו וישאלו, הכול כמנהגו של עולם במקרה כזה, מה ההמצאה שאתכם ומה תעודת האומנות שבידכם. כלום חפצים אתם להשיב לנשמות הקטנות, השואלות לסמכות במקום שהדבר נוגע לגופו של עניין; לאלו שעדיין לא הספיקו בידם להבקיע את שכבת הקרח של פנייתם האישית במקום שהתלהבות כללית מסעת אל עבר מטרה נכספת? מה שאתם עושים חייבים אתם לעשות כאנשים לאנושות, כאחים לבני דתכם, וכאזרחים למלככם ולמולדתכם; את חובם של מחזיקי טובה אתם פורעים.

בסמוך לסוף שנת 1819 נאספנו בפעם הראשונה. בערים רבות של המולדת הגרמנית חלו מאורעות נוראים, שהביאו רבים לשער שיבת-פתאום של ימי-הביניים. נאספנו כדי לעזור במקום הצורך, כדי לטכס עצה בדבר האמצעים הטובים ביותר כיצד לסלק את הנזק שנגע אל השורש. לא היתה בידינו כל כוונה בנוגע לפרטים. עמדנו אותה שעה בתחילת שאיפתנו, וחלקנו היה כל עשירות וכל עגיות הבאה תמיד בשעת התחלה: עשירות, לפי שבה שמורה וגנוזה עוד כל התפתחות העתידה לבוא; ועניות, לפי שעדיין אין אחת שבאה לידי מציאות שבעין. וכטבעה של כל ילדות קדמה ההתבוננות שעה ארוכה לפעילות המעשה והשימוש. מה חפצנו לחבוק את כל החיים כולם ברוב פניו; כל עשייה בפרט גרמה לנו צער, לפי שגדמה היה לנו שעל-ידי זה אנו מוותרים על הרבה דברים אחרים. הבנה יתירה לימדה, שאין לך מתקן חזק את הכלל כמתקן את הפרט. משעה שאתה קובע גבול לעצמך אתה קונה לך חטיבה, שהיית חסר קודם. אף אגודתנו לא קמה אלא משעת הגבלה זו.

אבל בהגבלה זו היתה השקפה פילוסופית אמיתית מורה לנו את הדרך. ואם הרגשנו לאלתר, שלפי רוב הכוח והאמצעים שבידינו לפי שעה אין דבר שנוכל להתעסק בו בהצלחה אלא המדע, הרי לא השכיחה חדצדדיות זו מלבנו את שאר המגמות המרובות שבחיים. מעולם לא חדלנו מלשמור את כוליותם של חזיונות החיים כיסוד-מוסד. וכשם שאיכר טוב אינו מוותר על שום חלק מאדמתו משום שאינו יכול לעמוד בכל חלקיה בבת-אחת, כך אין אנו מוחלים על שום רחש של פעילות משום שאין אנו יכולים להתחיל בכולם בבת-אחת. ואיני אומר כאן אלא מה שאפשר ללמוד מן ההקדמה הכתובה בראש תקנות האגודה. ברשותכם אשתדל לערוך את ראשי הרעיונות של פעילותנו המדעית, כפי השורה שזו עצמה היא הנותנת, ולמצוא את מקומו של כל פרק שבה.

פרקו של המדע הכולל את השאיפות הדתיות, ההיסטוריות והפילוסופיות

של היהודים לפי דרך העיסוק שהיה נוהג בו עד היום, ניטלה ממנו או החירות או העצמאות. רבנים בוערים, שהיו שבויים מראש ביד זה, שהיו באים לחקור אותו, שלא ראו את היהדות כחלק מכלל גדול, אלא הגו ועסקו בה כעושים במדע מובדל ומבודד ללא כל חיבור לענפים האחרים, הם לא הכינו מלאכה נאמנה, אף לא היה אפשר לצפות מהם דבר זה לאחר שלא היתה בידיהם כל בחינה שבדבר אלא התחום הדורש עיבוד. כל חלק טוב ומהימן, שאנו מוצאים כאן, על-פי-רוב הוא פריים של מלומדים נוצרים. אבל כשם שהללו היו חסרים חירות, כך קיפחו הללו הרבה פעמים את מדע היהדות מצד העצמאות הדרושה: פעמים הרבה לא שימש מדע היהדות אלא שפחת התיאולוגיה הנוצרית, לא למדו ולא עסקו בדבר זה אלא תמיד לפי בחינה זו. אנו זה הדבר שיש לתת עליו את דעתנו לכל-לראש, שיגיע לידי עיבודו חלק זה של המדע בלא כל דעה קדומה, בחירות גמורה הראויה למחקר וגם במידה של העצמאות, הראויה לכל חלק לעצמו בתוך הכלל. קיימנו את הרעיון הזה על-ידי הקמת מכון, שחבריו מעבדים את פרקיו השונים של מדע זה לפי תכנית כוללת, שאינה מקפחת את חירותו של האיש. ובזה קבעתי את מושגו של המכון למדע היהודים.

ולא פחות מזה היה הצורך הקרוב לפרסם את הדבר ברבים, מה שהושג קצתו בדרך זו וקצתו בזה, הכול לפי ההולם. אין לך חי נכונה כפי כוחו אלא אם כן ביקש ומצא את הכלים החיצוניים הדרושים לחייו. כלי חיצון זה שביד עיבודה המדעי של היהדות, שאנו התקנו אותו, הרי זה כתב-העת, שאנו מוציאים אותו. הוא נבדל מן המכון שלנו בזה בלבד, שהוא מבקש ומצפה גם למשתתפים מן החוץ, ושאינו לנגדו המדע המדויק בלבד, אלא גם צורכו של העם.

בצד ההתקנות האמורות לשם חקר המדע הגבוה ולהפצתו היה צורך אחר גלוי כל-כך לעין, שלא יצויר כלל להתעלם ממנו. שנה-שנה באים אלינו מפולין ומן המחוזות הסמוכים אליה המוני נערים ובחורים למצוא כאן את השכלתם ואת פרנסתם. שום לשון אין הם יודעים, ואף לא לימודים שבני-האדם רגילים לקנות לעצמם לעתים קרובות גם בלא הוראה, ולפיכך יש שחסרים הם האמצעים לבקר באחד המכונים שנוסדו וכן יש מניעות אחרות. אבל גם הביקור במכונים כאלה אין תקווה להצלחתו, משום שיש כאן לבער תחילה את המושגים המגושמים, והוא הקודם לכל מחשבה אחרת. אבל המכונים הללו, שרא-שיתם בהנחות אחרות לחלוטין ושנוסדו בשביל דרגה של השכלה, שכולה

אחרת, אי-אפשר להטיל עליהם להתעסק בחניכים כאלה, לדאוג להם ולטפל בהם באופן המיוחד כפי שהם לעצמם. שהרי לפעמים הריחוק המופלג שבין תלמיד לתלמיד ובין השכלתם עלול להביא לידי דברים, שאין מהם טובה לא למידות הלב ולא להשתלמות השלווה. וכדי להקדים את פני הדברים ולתקן במקום הצורך שיתעורר הוסדר על-ידנו, שכל צעיר השייך לאחת המחלקות ואין בידו בשום פנים לבקר בית-ספר, אבל יש את נפשו להתקין עצמו ללימודים, למקצוע, לאמנות או לאומנות משובחת, חוץ ממסחר, יכול לקבל הוראת-חינם מידי חברה של האגודה בכל הלימודים הדרושים לו לשם הכנה זו. מכון זה, שבו ניתנת הוראה זו לפי תכנית הערוכה יפה ומקיפה את כל הלימודים, הוא המכונה בספר התקנות בשם מוסד ההוראה של האגודה.

על-פי תיאורם של שלושת המכונים של אגודתנו, שכל כוונתם כולה אינה אלא ההכנה למדעים הגבוהים והנמוכים, תוכלו לראות ברור, היכן אפשר למצוא את מקום הקשר, המחבר אותנו עם כלל חייהם של בני דתנו, שכן לא ויתרנו בשום פנים על חלקנו החי בכל שאר השאיפות והגילויים של החיים היהודיים, אף-על-פי שאנו נאמנים לתכנית ההגבלה הזמנית להחזיק בצד המדעי בלבד. ומי שימצא חיבור כזה שוב לא ימצא אלא שיש לעשות את כלל חייו של העם כולו חומר למערכה מדעית דרך שיטה. וזה הרעיון המונח ביסוד הארכיון למכתבים. על-ידו אנו עומדים תמיד ברומנו של הזמן. בידינו מונח מידעו של כל מה שהוא צורך השעה, כל מה שהספיקו לעשות ומה שיש עוד להספיק. אפשר להחיש עזרה, אך ניתנה הזדמנות לכך.

הבה נעבור לתיאור, מה שפעלו במכונים האמורים במשך מחצית השנה של החורף שחלף. במכון למדע היהדות נערכו אחת-עשרה ישיבות וכמספר הזה נשמעו הרצאות, מקצתן מן המניין ומקצתן שלא-מן-המניין. האדון ד"ר צונץ הרצה בשלוש סוגיות, האחת תרשים סטטיסטיקה של היהודים (המשך של מאמר אחר), השנית על אותיות השטף בלשון העברית, ובייחוד רי"ש, והשלישית על שמות מקומות בכתבים יהודיים-עבריים — וזו נדפסה בכתב העת. האדון מוזר הרצה עד עכשיו הרצאה אחת בעניין השפעת הנצרות על היהדות. האדון וולף הרצה שתי הרצאות: האחת על מושגו של מדע היהדות (הועבר לכתב-העת) ועל היהדות בהווה. גאנז הרצה חמש הרצאות על תחיקת היהודים ברומא, המבוא ומקצת ההתחלה נמסרו עד עכשיו לכתב-העת. שני חברים מן המניין של האגודה, שהם האדון מימון פרנקל בהמבורג והאדון ד"ר למשפטים רובין, שבעיר, המכון הכניס אותם במניין חבריו. חבר האגודה שמן

המניין, האדון ד"ר לרפואה קירשבאום הביא ביום העשרים ליאנואר לפני המכון את מחקרו 'הלכות ימות המשיח', הכתוב עברית ונתפרסם עתה בדפוס. בתחילת חודש מארס יצאה החוברת הראשונה של כתב-העת. המאמרים הפלולים בה, שקצתם הם פרקים ראשונים של מחקרים גדולים יותר, לא לי נאה לדון עליהם, יראה הקהל שהדברים מוצעים לפניו, ולו נאה לשפוט. נסתפק, אם כן, בהודעה על חוברת שנית, שתצא בחודש יולי השנה. נעשתה התחלה לתת צורה לתקנות של כתב-העת.

בעונת-הלימודים שחלפה למדו במוסד ההוראה שנים-עשר תלמידים אצל תשעה מורים וקיבלו הוראת חינוך בלאטינית, ביוונית, בגרמנית, בעברית, בצרפתית, בהיסטוריה וגיאוגרפיה, בגיאומטריה ובאריתמטיקה. ברוב הלימודים לא היה צורך להקים אלא שתי כיתות. ומה שיש בו כדי למלא את לבנו שמחה של אמת הרי זו ההתקדמות שראינו במקצת החניכים, שהם בעלי כשרונות, במשך הזמן של עונה זו. אבל ראשית לכול עלינו להחזיק טובה לאדון ד"ר צונץ על הקפדנות ועל השקדנות, שבה ניהל את העניינים בכל מקום, וגדולים החסדים שעשה המלומד עם האגודה.

גם ארכיון המכתבים, שסדריו הפנימיים הותקנו לו גם כן במחצית השנה האחרונה, נתעשר בתעודות מעניינות שונות, שלא כאן המקום למנותן. האדון ל. הלויץ מוורל מילא את חובתו ככל דקדוקה ואחריותה בדין-וחשבון שהגיש בדבר עסקי היהודים במחוזו, ואני מודה לו בזה ברבים בשם האגודה.

על מוסדות האגודה שנמנו כאן נוספו במחצית שנה זו עוד שניים אחרים, שעיקרם בעלי אופי מקומי. העניין האחד היא החלטה בדבר איסופה וייסודה של ספרייה למדע היהדות קימעה-קימעה, שגדרי עסקיה בפרטים שמורים לעונה הסמוכה. אבל בינתיים כבר הגיעו כמה מתנות ספרים, שאינן חשובות מאוד. המוסד האחר בא לעולם בגלל צורך שהורגש ברור בעיר. מעשי הצדקה של היהודים היושבים בברלין כוללים גם מתן סיוע לתלמידים הלומדים באוניברסיטה. לשם ניהולו של סיוע זה, שלא יהיו אנשים שאינם מהוגנים ובורים נשפרים על חשבון נותני תקווה וחניכי מדע, קמה ועדת פיקוח מתוך האגודה, וחבריה הם האדונים יועץ-העיר פרידלנדר, ד"ר רובין, ד"ר צונץ, מוזר וד"ר גאנז, וכבר התחילו בפעולתם לאחר שנצטרפו אליהם הרבה אישים, אבות לבתים נכבדים של עיר זו.

ובזמן שכל אחד ממוסדות אגודתנו שמר את עסקו המיוחד לו, ניגשה המליאה להשיח על כל הסעיפים הללו ולקבוע את גדרם הכולל, ואף היא לא

ביכורים

נתרשלה במלאכתה. היא נתכנסה בעשרים ושלוש ישיבות שמן המניין ובשתיים שלא-מן-המניין. מלבד זה הוחלטו בהן תוספות אלה לתקנות הכלליות.

(א) בכל עיר שיש בה יותר מחמישה חברים מן המניין עושים אגודה מיוחדת (24 בנובמבר 1822);

(ב) בכל מקום שיש חמישה חברים שמן המניין יש לבקש את קולותיהם ולצרפם למניין בשעת ההצבעה על מועמדים של אותו מקום (16 בפברואר 1822);

(ג) כל חבר שלא-מן-המניין שבאגודה דיו בהודעה, שהוא מבקש להיות חבר המניין כדי להיחשב על-סוג זה (16 במארס 1822);

(ד) תרומותיו של חבר שמן המניין באגודה לשנה מירבן נקבע לעשרה טאלרים לפי השער הפרוסי (?) (26 ביאנואר 1822).

וכן רכשה האגודה במשך מחצית השנה הזאת מספר ניכר של חברים זרים. נתמנו חברים שמן המניין האדון גורמאן, בעל אחוזה בלפין שבפומרן, ב-28 לאוקטובר 1821; האדון מרכוס, ב-17 לנובמבר; האדון ד"ר מד. קירשבאום, ב-24 לנובמבר; האדון י. לוי, ב-29 לדצמבר; האדון ד"ר יור. רובו, ב-5 ליאנואר 1822; האדון ה. י. שיף באלטונה, ב-2 לפברואר; האדון מאגנוס בהמבורג, ב-9 לפברואר; האדון י. מָרְטֶנְס בהמבורג, ב-16 לפברואר; האדון ל. לאזארוס בברסלאו, באותו היום; האדון י. מוזר בליפיהן שבנוימארק, ב-9 למרץ; והאדון ד. י. כאן, ב-23 למרץ. לחברים שלא מן המניין נתמנו האדון מרדכי נח בגליל מרילנד שבארצות-הברית של אמריקה הצפונית, ב-5 ליאנואר 1822; האדון פרל מטארנופול שבגאליציה, ב-2 לפברואר; האדונים יועץ-סתרים לכספים יעקובסון, כאן, גוטליב אויכל בקופנהאגן, מפקח ארנברג בוולפנביטל, מטיף י. וולף בדסאן, ד"ר הס, ד"ר וייל, יוסף פראנק בפרנק-פורט-דמיין, ב-23 לפברואר; האדון יולסון בפראנקפורט-דמיין, ב-3 למרץ; האדון פרנקל בדסאי ועוזר לרב רוזנבאך בהלברשטאט, ב-30 למרץ.

נפרד מאתנו האדון ליסט. חזר אלינו מחוץ-לארץ האדון ד"ר יעקובסון. מה שנוגע למצב ההכנסות וההוצאות של האגודה, הרי תראהו מן המאזן שמציע לפניכם היום האדון מוזר בצד דין-וחשבון זה. ועוד אמצא להלן מקום למשאלות-לב בדבר תיקון עסקי הכספים שלנו.

פקידי האגודה היו כמו בעונת הקיץ 1821. הנהלת ההוראה עברה לידי ד"ר צונץ, ושל כתב-העת לידי האדון שנברג. מועד הישיבות היה מוצאי שבת בשעות 7—9.

העברתי לפניכם תיאור קצר של פעולתנו במחצית השנה שחלפה, ובוה עשיתי את חובתי. מה שנותר לי לעשות אינו אלא להביע את תקוותי לעתיד ולהעיר על חסרונות שיש למלאם. אבל מה שיש לי לומר מצד זה אינו נוגע לעניין בלבד, אלא גם לחברי אגודה זו וגם לרבים אחרים, שהיו יכולים לסייע לשאיפתנו במישרין ובעקיפין; להם אני מבקש לומר מספר מלים של זיכרון ומספר מלים של חסד ועידוד.

מה שנוגע לחסרונות אגודתנו, הרי חסרים אנו כלה מוסדות לחקלאות, לאו-מנויות הנמוכות. אמנם עד עתה צמצמנו את עצמנו בגבול המדעי בלבד, אבל כלום יש לשמור הגבלה זו לעולם? וכלום אין לעשות גם כמה הכנות לפי שעה גם במחלקות אלו, אף-על-פי שיש להניח את גמר המלאכה לזמנים מאוחרים? בייחוד אני מבקש לצוות הערה זו לחברינו שבחוץ, ולכל-לראש במקומות, שיש בהם מספר חברים יחד. כאן ניתן להם כר נרחב לפעולתם הנב-דלת; יש בידם להצטרף אלינו מצד זה ולהביא לנו ברכה והצלחה שאין ערוך לה. ודבר זה מביאני לדבר שהוא צורך כולל יותר, לעסקי הכספים שלנו. עד היום על-כורחנו פרנסנו את כל מחסורנו כולו, שהוא ניכר, מתרומות החברים, שמי-עוטם בעלי הון. מכל בני-דתנו האחרים והעשירים שבהם לא היה איש, אפילו דעתו היתה נוחה משאיפתנו, ואפילו לא הסתיר את התלהבותו לכל מה שיצא מתחת ידו, לא היה איש שתרם מרצון לאגודתנו או למוסדותיה, בין למטרה מסוימת בין שאינה מסוימת. חסרונה של נתינת-יד או של תשומת-לב זו הוא שמנע אותנו מכל מחשבה של הרחבת התכניות המדעיות. והרי היה חשוב להציע פרסי-מחקר בכמה צדדים עמומים בתחום המדע שלנו, או לערוך נסיעות למטרות כלליות או מיוחדות, אלא שמפני הפישור האמור על-כורחנו חדלנו. ואין לנו אלא להביע את תקוותנו, שמצד זה תשתנה הבשורה לטובה בדינים-וחשבונות שיבואו.

ועתה אני פונה אליכם, ידידי הנאספים כאן, ולחברי אגודתנו שבגבולות מולדתנו הגרמנית ומחוצה לה. בתפיסת הרעיון של אגודתנו עלה רעיון גדול, ובו גנוזה האפשרות של תולדות גדולות לעתיד פורה. אבל לא לידתו ערכו: הזמן הולידו והצורך; ועתה הוא תובע: אל תרפו, החזיקו בכל חיותו של כוח-נעורים, בכל הרצינות האיתנה של תקיפות הגבר. אם אין בכם כדי כוח זה, אם ערב אתכם לבכם להשליך על עצלות התרדמה של חיים רגילים כל מה שבא עליהם כתביעה שאינה בדיחוי, כל מה שאחזתם בו בלהט הלב והנפש — כי אז נוח לכם שמעולם לא תפסתם רעיון זה! ולוואי והיתה הרצינות, שנהגה בכם עד

ביכורים

היום, ולוואי והיתה האהבה ומסירות־הנפש, שבה כלכלתם עד היום את עניין אגודתנו כדבר שאין למעלה ממנו בחייכם, ולוואי והיתה לי זאת ערובה לימים רחוקים. אבל גם לכם בני דתנו שמחוץ לאגודה, גם לכם ראשי קהילות ישראל שבמולדת הגרמנית מלים מספר של אהבה ועידוד. אנו הידידים הנאספים כאן אין בידינו אלא להעיר את רוחכם; אבל כדי שהדברים המועדים ישגו ויפרחו ויעשו פרי, לשם זה אנו צריכים להושטת ידכם בחיל. שכחו את הריב המבדיל ואת הפירוד האיש. זכרו את הכולל, הבו ונשאף יחד למטרה אחת, לברכת האנושות ולישועת המולדת.

גם אתם, אזרחים חברים נוצרים, שאתם זוכרים היום את הלאס הכבולה ממרחקים, ומבקשים לשים קץ לשלטון של אונס המשחית את צלם האדם, גם אנו היושבים בקרבכם זכאים אנו לאהבתכם בלא כל תנאי. ברצון היינו מקבלים גם פניכם כחבריה של אגודה זו, אם אינכם בזים להצטרף אלינו. לעצמכם אתם עושים אם אתם טורחים לשיפורו של זרע ישראל. בואו אל שורותינו; נעמיד יחד את הדוגמה הנאה, שהדעה הקדומה כלה במקום שעולה האנושי הנקי.

גם אתם, נסיכים, אספות מחוקקות, סינאטים, עיריות שבמולדת הגרמנית, ואתם האמפיקטיונים השומרים את בריתה! מה היינו אנו הנאספים כאן היום בלא ידכם המגינה ובלא חמלתכם עלינו כאהבת אב? זכרו גם אתם, שיש לחנך ולהפוך מתיישבים חסרי בית לנתינים הנאמנים לכם ולאזרחים אוהבי מולדתם; זכרו כמה טוב לבטוח על רגש ההודיה של מעמד אנשים שקנו את אושרם מאשר בלב עיקש של עבדים חסרי כבוד ומלאי יאוש. סייעו לעבודת האסיפה הזאת, שפירותיה סופם שאתם תקצרום.

ולסוף שאו תודתי, ידידי הנאספים, שוב בחרתם בי לשנת ההנהלה הסמוכה לעמוד בראשכם, ואני מכיר בכיבוד זה כראוי לו. כל אחריות שאתם מטילים עלי במעשה זה, כל שגדולה החובה, שאתם תובעים ממני, אני תקווה, שאהבה בלא מצרים אליכם ולרעיון המאחד אתכם זו תסייע בידי לשאת את זו. רבים אני רואה באסיפה זו שהניסיון ודעת החיים הם בני־לוויתם, ויש שאני מביט, שבלא קנאה אני מרגיש עצמי הרבה למטה ממנו בגלל רוב הדעת ולא בגלל עומק ההכרה שבו; אבל אם מרגוע לרוחכם הדבר, שאיש לא תהא שמחתו גדולה משלי לפעול למענכם, הרי רשאי גם אני להבטיח לכם דבר זה.

הבו, רבותי וידידי, נעשה־נא יחד באופן כזה, שלעולם לא נהא חוזרים ותוהים על מעשים ראשונים בכל חליפות העתים.

ביכורים

נאום שלישי של אדוארד גאנז

נישא ביום 4 למאי 1823

רבותי וידידי!

המשימה המוטלת על כותב תולדותיו של כל מעשה שהיה, אפשר להביעה במלים מועטות ודרך שנינות ולומר: עליו לתרגם פעולה למלה. ואם למש- מעותה של משימה זו אתה שואל, הרי זה הדבר, שלא יקום בין מה שאירע ובין תיאורו במלים משהו ממצע, שעל-ידי מתן עירוב זר לתיאור הוא חוזר ונותנו גם בפעולה; אלא זו קצה תכלית התביעה, שנתבע כותב ההיסטוריה, לכלות עצמו ולוותר על עצמו, לראות עצמו ככלי מלאכה המשמש את העלילה, שחפצה להיות למלה, ועוזר לה לעבור דרך תחום שאינו מתערב; קיצורו של דבר: עליו למצוא כיצד יכול המעשה שהיה לעצמו למצוא את המבע ההולמו בלא סיוע אחר.

ואם תשאלו, פתיחה זו, המבארת את חובותיו של כותב היסטוריה, לשם מה? כלום דין-וחשבון זה, שיבוא היום, יהא דומה עליכם כצריך לביאור זה בראשו כדי לפרנס את חציפותו להתראות כיצירה של היסטוריה? או שמא פעולתה השקטה והצנועה של אגודה זו היא עצמה צריכה פתיחה מהודרת כזאת גם בשעה שהיא באה להתוודע לחבריה שלה? לצערי הייתי חפץ לראות במתן הסבר אחר לבחירתה של פתיחה כזאת: דברים קשים היום בפי להגיד באוז- ניכם, ואני האיש המגיד זאת; עלי לחשוף את העילות הראשונות של חיי צמח עלובים, ואני האיש החושף זאת, עלי הסיפור על חולשה ועניות ברוח, על פושרות וצוננות; ואדיר-חפצי שיהא בידי לספר על הרבה מעלות טובות שכנגדן. אבל גופו של עניין הוא המשליט את קשיחותו הצפודה, ודומה הוא, שכל מקום שהוא מבקש את מבעו אין דעתו מתקררת אלא בדיבור הצפוד. ולוואי והיה בידי לנעול את הדלת בפני גופו של עניין, אלא אם כן ראה להתגלות בלבוש אחר! זמן רב ניסיתי דבר זה, נאבקתי עמו ועיכבתי את כניסתו, אבל לסוף גברה ידו, והיא התובעת את השליטה.

אבל מרגיש אני, שגדולה ההשתוממות על הביאור מזו שיש לעוררה ביד המבואר עצמו. ושומע אני שואלים: כלום אנו חברי אגודה זו הם האנשים, שאליהם מתייחסים דברי אשמה חריפים אלו? כלום כלפינו, המסורים בלב ונפש למטרה המשותפת, מוטח מטענה של תרעומת קשה זו? כלום זו יגיעה

רצופה בלא ליאות וזה שכרה, שעל סף השנה החדשה מקבל את פנינו חץ שנון ? ואני משיב : לא אתם האנשים, שאני מתכוון אליהם. ואפילו מקום רחב הניחו לחפץ המעשה שייעשה עוד, או שייטיבו לעשות ממה שעשו עד היום, ואפילו גדול החיסרון בדברים של עיקר, המורגש ברבים של חברי האגודה, כאיש עוולה הייתי דומה עלי אילו באתי עליהם בתרעומת כזאת. ואף-על-פי-כן היה הצער פחות הרבה, אילו היה הזעם, שעל-כורחו התפרק, חל על חוג האסיפה הזאת בלבד ; כאן היה מובטח אף לו קיבול בסבר פנים יפות ונתינת דעת הראויה לשבח : כאן לא היה משמש אלא לשם חיוק המעשה, למרבה הזריזות. סלף העסקים, שאני בא לתארו היום בקווים מועטים, ושלשם ציורו אינו צריך אלא לקווים מועטים אלו, הוא ראה לעצמו כר נרחב יותר להת-פתחותו. הקרקע, שבה נעוצים שורשיו, לצערנו הם חייהם של בני דתנו דרך כלל ; ואני רשאי, אני חייב לדבר בזה, משום שגם אנחנו פעילותנו ותכלית השתדלותנו נתונה לעיבודה של קרקע זו, משום שגם אנו מייחלים מתכונתה ומכושר קליטתה לראשית הצלחתן של יגיעות ושאיפות מרובות כל-כך !

הרבה פעמים כבר דיברתי במקום זה ובהזדמנות זו על רעיון האגודה דרך כלל ועל גילויי מעשיה דרך פרט. וכמעט דומה הדבר כחזרה ללא צורך אם אתה שב תמיד לאותם הדברים עצמם ; ואף-על-פי-כן מי יכול לומר במידה של ודאות, שאכן מצאנו הבנה ? ואפילו אודה ברצון, שרעיון האגודה, כיוון שרעיון הוא, לא הוכשר להיות מובן להמון, שאינו תופס אלא דבר חסר מחשבה, הריני בא ושואל שנית : כלום אלו, המכנים לעצמם בשם משובחים ומיומנים, אלו החפצים להגיד על המחשבה ועל כל המורם שבאדם, שהם, כביכול, אומנותם, כלום הביאו הללו הוכחות בפועל להבנתם ? אני לפחות איני זוכר שמצאתין. היום כמו תמול שלשום אני רואה את עצמי אנוס לומר, מה רצונה של אגודה זו, בזמן שאני מצדי הייתי מעדיף ללכת אצל העושר המוחש והמוצק של ההוצאה לפועל תחת התיאור המופשט, כדי להגיד כיצד היה הרצוי לממש. וצר לי, שעושר ממין אחר הוא היום, שעלי להתעסק בו, זה עושר המכשולים, המתייצבים בפנינו, ולא לתארם בלבד באתי, אלא גם לבארם.

וכבר תיארתי הרבה פעמים אגודה זו כדבר, שהוא רצונה וצורכה של העת, שלא שרירות-לב מקיימתו אלא ההכרח מצמיחו. ואם תשאלוני מה הדבר, שהעת חפצה בו, הריני מחזיר : היא רוצה לקנות את דעת עצמה, היא אינה רוצה להיות בלבד, אלא גם לדעת את עצמה. אין לטעום כל טעם של חיים, שאין היא יודעת ברור את צורכם, ולא ייראה כל חיזיון אלא כל שהוא ודאי,

שנראה כפי שהוא יכול ולא באופן אחר. והואיל ושאיפת העת היא המדרגה הגבוהה ביותר, שביד האדם להגיע אליה, הריהי גם מקור המרגוע והפיוס שאין למעלה מהם. שוב אין התודעה ניצבת מול חזיונות החיים כאויב שומר עברה, מוכנה ומזומנת תמיד להוכיחם ולקטרג עליהם, אלא כבן־בית היא מתהלכת עם חזיונות החיים כשם שהללו מוצאים בה את צידוקם ואת ביאורם. כל מקום שברית־שלום זו כרותה בין התודעה לבין הדברים, שם ברית זו תוצאותיה חשובות ביותר בשביל ההיסטוריה של המין האנושי.

הואיל ונתפייסה התודעה לדברים ושרויה אתם באחדות, הריהי דוחקת ביתר כוח מקודם לקראת צידוקם ואחריותם של הדברים לפני כס משפטה: היא רוצה לפולשם, לדעת את עצמה בתוכם, ואין בין דרכו של פילוש זה לבין זכות זו ולא־כלום. ואם יש שם חזיון שאינה יכולה לפולשו, אינה יכולה לדעת עצמה בו, וי לו לאותו חזיון, שיצא דינו למיתה, אין בו כל ממש, אלא קיומו שעה אחת, חולפת, כאפס וכאין.

וזו תביעת העת, שאין לדחותה, אם אבוא לעשות בה שימוש לעניין אגודתנו, הרי זו המשימה שעליה מראשיתה ועד היום, להביא לכלל תודעה את היהדות, זה המושא שהוא לבדו מפרנס את האגודה, להביא את העולם היהודי לידי דימוי עצמו. אין לגמול מעשה חסד זה או זה, אין להפיק תועלת זו או זו: אין לנו כל עסק עם מעשה פרט ונפרד שממין זה, אלא כל הגילויים המרובים הנראים עוד בחייו של צמח, שעדיין לא נפתח, כל מה שקמל וגווע מחמת בדילותו, לזה אנו רוצים לתת מרכז, ששמה יכוון את דרך חייו ושם הוא יכול למצוא שוב את מקורו: אחדות עליונה זו היא שהיתה לנגדנו, לא שום דבר כזה וכזה, כל מה שביקשו להטעין עלינו. והנה אחדות זו היא תודעתו של כל מה שנעשה ולובש צורת חזיון, ידיעת היהדות והיהודים.

ואם חושב אני, שאכן ביארתי על שום מה פעילותכם אינה אלא מדעית, ועל שום מה לא ייתכן שיהא לפעילותכם עיקרון אחר אלא המדע, שהוא תודעתם הטהורה של הדברים, הרי פירשתי את גבולות פעילותכם למעשה. כל דבר שאינו יכול לצדק עצמו ולערוב לפני התודעה הוגדר לעיל כאין וכבטל, העת מרחקתו מעל עצמה. כל מה שיש ביהדות ואינו יכול לצדק עצמו בפני המדע בצורה שלבש היום שוב אינו צריך לנפילה ולא להדיפה מיוחדת לשם כך, אלא כבר נפול הוא והדוף על־ידי דבר זה, שאינו יכול לקיים את ערבותו בפני המדע. אם אתם מודים בהווה לעצמו ומכבדים אותו, כלה הלך לו כל חזיון גדור ויצא מכלל מעגל החיים, ואף הוא אינו תובע לעצמו הודיה זו.

ביכורים

נמצא, אין בין הצד המדעי שבידכם ובין הצד המעשי ולא כלום. מה שאין לו עמידה כלה כעשן, אך אתם בודקים אותו לאור לפיד ההכרה; אבל מה שקיומו לא היה קודם דבר הגלוי לעין עתה הוא מתרחב בצעדי ענק וקם כבניין אדיר, שכן עומדים לו המדע וההכרה.

שוב הרהבתי עוז בנפשי לחלוק לרצונכם תיאור מופשט. מעתה עלי לדבר על המכשולים, שהתייצבו בפני הרצון הזה, שמקצתם הביאו לידי כך, שפעם-לותכם עדיין לא היתה בידה להגיע למידת ההסתעפות, כפי שאמנם היתה רצויה. מכשולים אלו לא היו ממין מלחמת רעיון ברעיון, שהרי בספירה אמי-תית זו, אפילו גדולה רתחת המחלוקת עד מהרה ייפתח אמצע הפיוס, שבו ימצא כל צד את צדקתו ואת אמתו. אותם מכשולים לא היו אלא מה שהוכח מעולם כאויבו בנפש של הרעיון, משום שהוא הדבר הריק מכל רעיון, וזה הדבר שכולו חיצוני וחומרי, חיי חול ותרדמה טפושה. ובזמן שהוא עצמו ריק ממחשבה וכורע בלא כוח ונופל לפני התאוה ומראית העין, אינו קם חמוש ומזומן לקרב אלא במקום שהוא חושש, שמא יחרידוהו מספירה זו, שבה הוא מוצא לו מרבץ ומחבוא נעים וחמים, ושמא יטרידוהו משלומו וממבטחו. ומאיזה בחינה האויב הקדמון הזה של כל מחשבה הוא השם מכשולים גם בדרך התקד-מותנו אנו, דבר זה אשתדל לתארו בקווים מועטים.

כל הנמצא כפל-טבע יש בו, כלל ופרט; האחד הוא מינו, שאליו הוא שייך, האחר הוא אחד מאישי המין הזה. האדם אינו זה בלבד מה שהוא אדם, אלא גם מה שהוא אדם זה, אני מסוים זה. אם אני עושה שימוש בדבר זה באגודתנו, הרי גם היא טבעה כפול. ואפילו תאמר, שיסודה הכלל, והיא הספירה שבה היא מוציאה לפועל את מעשיה, ואפילו היא פחות מכול משועבדת לרגבי אדמתה ותלויה בה, הרי מצד אחר מציאותה המיוחדת עיניה אל הקרקע, שממנה צמחה ושעליה עודנה עומדת. זיקה זו אין בידה לדחותה כולה; והרי היא לא נעדרה השפעתה על השגשוג החיצוני והפנימי, על הצמיחה ועל ההתפתחות. על כן, אם אני אומר מכשולים, שהיו למפגע להתקדמותה של האגודה, הרי אפשר לצמצמם ולהעמידם על שאלות אלו: מה טיבם של העיכובים הבאים לאגודה מיד מצבם המיוחד של בני דתנו, שבקרבתם אנו שרויים? וזו השאלה, שאני חייב להשיב עליה.

בידוע היטב ולא נעלם הדבר מאיש מן החברים, בין הנאספים פה בין שאינם בנאספים עמנו, שכלפני חמישים שנה זרח מברלין על יהודי גרמניה אורה של תרבות משובחת, ותוצאותיה שקצתן מיטיבות היו עודן מורגשות היום.

התערובת הרעה של אורח חיים, שחציו מזרחי וחציו בינימי, היא נפרצה; במקום השכלה, שכולה זרה, עלה שחרו של חינוך משובח, ומה שהחזיק עד אז בהחלט בהתבדלות גמורה חזר ונטה למגמה כללית יותר. פריצה זו במערכת החיים היהודית המוצקה המסורה, שעיקרה מידי מנדלסון באה ותלמידיו שבאו אחריו היו מפיציה הסמוכים אליו, על-כורחה זו היתה פעולתה, שיוצאי ציבור מוצק ונלבב זה לא ביקשו לסמוך אלא על עצמם בלבד, מה שאינו אלא שלילה גמורה של המצב שהיה ולא ערך אחר לו אלא היותו דבר שלילי זה. העמדה זו על דעת עצמו, שאם אתה עוקב אחריה במה שבא אחר כך, אתה רואה שהיא מאופיו של הדור, או מגופו של הדבר המכונה בשם השכלה, עמידה זו גם צורך היתה וגם מרפא; שהרי הרוח הסובייקטיבי שנתפרק מכבליו, זה האיש היחיד, זמן רב היה עליו לשהות ביחידותו ובמנהגו השלילי כדי לקנות את הכוח שיש בו כדי להניעו לשיבה לא מאונס אלא מרצון. שיבה זו היא הדבר הנחשב. גרגר הזרע הנפלט מגביע הצמח חוזר ונעשה יסוד לצמח חדש: היחיד שגדל ויצא ממשפחתו חוזר ונעשה הוא עצמו אב למשפחה חדשה; מה שיצא לחירות אמת ועומד לעצמו באמת, זה חג חירותו שהוא חוזר ומתקשר, חוזר אל העצם שממנו נפרד. אבל מי שאינו חוזר לאחר שנתעצמה אישיותו, הוא שוקע ביחידותו, עליו נגזרה מיתה, השמדה של חיצוניות: משל לרווק זקן, שאמנם קיים בידו את אישיותו זמן רב וברוב אומץ, אבל הולך הוא לבית-עולמו באין חומל ולא בוכה עליו, בלא זכר לשמו. וכך פירשתי את העיקרון, שבאתי לתארו, ובאמת אין הולמו יותר מן הציור שבחרתי בו עתה זה. ואילו באתי לאמרו במלים יבשות, הרי זה עניינו בקיצור: אמנם בא ונהיה הפירוד מן הנלבבות של ההווה הישנה, אבל שיבה עמוקה יותר לנלבבות זו לא נתקיימה. התלהבותה של האמונה, מוצקותן של הזיקות הישנות כלו להן; אבל התלהבות חדשה לא קמה, זיקה חדשה לא נבנתה. לא נותרה אלא אותה השכלה שלילית, שתוכה בוז וביסוס לכל מה שהיה קודם, בלא כל השתדלות למלא אותה הפשטה תוכן אחר. מה שהיה ראוי לשבח ולתהילה בימי היציאה מן הדרך הישנה, זו ההתעקשות על עצמו ועל גבורת בינתו, המסרבת לכל דבר אחר, הרי עתה לאחר שהיא תובעת לעצמה מעלה שאין אחריה כלום, אינה אלא יהירות, שאין נלעגת ממנה ואין להניח לה להרים ראש; והמלה השכלה, שבדין מרננים אחריה ושעדיין מתקשטים בה כל אימת שחוששים לפגיעתה של מחלוקת, יש לדחותה כקמיע שאינו מספיק בכל מקום שלא הוכח שיש עמה מידה של עמקות.

ביכורים

ושמא מוטב, שאחשוך מכם את הצער, שעל-כורחו יגיעכם מתיאורו של המצב ? צר לי, שלא אוכל לעשות כך, שכן דבר זה משמש בידי היום סיבה מבארת להתקדמות האטית, שבה עדיין שרויה אגודה זו. נסתכל במצב זה מקרוב: הריהו דבר של התפרקות גמורה. נביט, למשל, לאחדותם ולנלבבותם של עסקי הקהילה, והרי אין כאן מחסה מפני התקפות מן החוץ ולא תושיה ועצה במינהל פנימי. נסתכל בחברי הקהילה עצמם, והריהם חלקיקים מפורדים לשם השגת תכליות גדולות אין-ספור, חלוקים ופרוקים; איש-איש מעמיד על עצמו, הוא העליון בפני עצמו. אין כאן נלבבות אחת, המחברתם יחד, אלא כמידה של פחד, אין כאן עניין מורם, שלטובתו היו יכולים לוותר על משהו מקניניהם הזמניים, אלא כמידה של רחמנות: זו המידה, שבדגלה נשבעו, משום שהיא המידה החושנית ביותר. כל מקום שתוקפים אותם, מידה זו נקראת להתערב; ואם מסיחים כנגדם, שאין להם בתי-ספר ציבוריים ולא זכויות של השכלה רוחנית בידיהם, הרי יש בית-החולים של הקהילה, שעליו הסגוריה. ואם להשכלת היחיד נביט — היכן אנשי המדע, היכן המשכילים בטעם הזמן, העומדים בראש המינהל ? ובכלל היכן האנשים הראויים לשמש בייצוג ? מה שנקנה מן ההשכלה האירופית אינו מן המוצקות האמיתית שבה, אלא אותו הצד החיצוני, הרדוד והריק, אותה ראוונות של צורות ומוסכמות שבחיים, ההולכות ונעשות כבדות מנשוא ככל שמתמעטת ההבחנה בדבר של תוכן. וכדי שבניין זה, שכולו רעוע מבפנים, יהא נראה מקושט קצת מבחוץ, נהגו למן הימים הראשונים והטובים ליטול את שלט ההשכלה, והיו תולים אותו גלוי לעין, שיהא מעיד לפחות על שם העסק, שאומרים להשתמש בו גם להבא במשא-ומתן.

זו הקרקע, שעליה קמה אגודתנו, אף-על-פי שרוב חבריה אינם ילידי המקום. תהא קרקע זו כפרה על כל מה שלא נעשה ואפשר היה לעשותו. ואם יש מקצת מיקירי אזורחיה של עיר זו שנצטרפו אלינו ואל שאיפותינו, הרי הוכיחו על עצמם מדעתם, שהם יוצאים מגדר זה מה שתיארנוהו כאן ככללו של דבר. ועתה כשאני ניגש לתיאור עבודתנו אני שומר לעצמי מספר דברים לסיים בהם.

א. מליאת האגודה

בשנה זו נתכנסנו לשלושים-ותשע ישיבות שמן המניין ולשלוש שלא-מן-המניין, אחת מהן בשבעה בנובמבר לרגל חגיגת הייסוד של האגודה. ואלו החברים שנבחרו:

ביכורים

(1) חברים שמן המניין: האדונים יעקב אהרנס, מ. וולפסון, יוליוס אופנ-היימר בהמבורג ור. שיף באלטונה, ב-28 לאפריל 1822; האדון אברהם פייט, ב-23 ליוני; הפרופסור לרפואה, האדון ד"ר היינדורף במינסטר והאדון מארקס בהם, ב-7 ליולי; האדון ד"ר י. ריס והאדון ה. היינה בברלין, ב-4 לאוגוסט; האדונים ברלין וי. מייאר באלטונה, מ. ה. שוואבה, יעקב מאגנוס, מ. מ. הארבלייכר, ו. אופנהיים, לויזון, א. מיכאליס בהמבורג, ב-25 לאוגוסט; האדון סימון פון-גלדרן בדיסלדורף ב-7 לנובמבר, האדון ד"ר מד. וולפרס, האדון היינריך מירז בברסלאו, האדון ס. ד. אופנהיים בפראנקפורט-דמיין, ב-5 ליאנואר 1823; האדון מוריץ אולמן והאדון י. להמן בברלין, ב-12 ליאנואר השנה.

(2) חברים שלא-מן-המניין: מנהל בית-הספר החופשי כאן, האדון ד"ר לאזארוס בנדויד; פרקליט בית-משפט החצר, האדון מוריץ בריידנבאך בדארמ-שטאט, ב-2 ליוני 1822; הצנזור מטעם הקיסר, האדון הרצפלד בווינה, ב-16 ליולי; פרופ' וולפסון בבאמברג, ב-23 ליוני; המטיף האדון פראנקולם בקניגס-ברג (פרוסיה), ב-30 ליוני, והאדון ד"ר פיל. מ. בונדי בדרזדן, ב-29 ליוני.

לסוג חברי חוץ שמן המניין נכנסו האדונים ד"ר מד. קירשבאום, אד. גורמן ועמנואל וולויל.

בתקנות הכלליות חלו מוספים ושינויים הללו:

- (1) חמישה חברים מן המניין, שמקום מגוריהם בברלין, עושים ישיבה שהחלטותיה כשרות.
  - (2) כל החברים שנתקבלו במשך עונה אחת חייבים בתשלום דמי חבר של חצי שנה ולא חשוב יום קבלתם.
  - (3) הנספח לפיסקה 2 של סעיף 6 של התקנות בטל.
  - (4) הנשיא חייב ליתן אחת לחודש סקירה על הנכנס.
  - (5) המזכיר נבחר אף הוא למשך שנה.
- כתב-העת, הספרייה וכן היחס לאגודות המיוחדות גם להם נקבעו תקנות לעצמם.
- פקידים: נשיא, ד"ר גאנו; סגן נשיא, ד"ר צונץ; מזכיר, מוזר; סגן-מזכיר, ד"ר יעקבסון; גזבר, ד. י. וולף. מועד הישיבה: יום ראשון בשבוע, השעות 9—11.

ב. אגודות מיוחדות

ביום 18 ליולי השנה קבעו החברים בהמבורג אגודה מיוחדת לעצמם. אבל

ביכורים

עד יום הדיווח הזה עדיין לא הודיעה אגודה זו על הפעילות המיוחדת, שהיא אומרת להשתדל בה.

פקידים: נשיא, ד"ר סלומון (קודם ד"ר קליי); סגן נשיא, ד"ר קליי (קודם ד"ר סלומון); מזכיר, מ. פרנקל; סגן מזכיר, קודם מ. ברסלאו, אחר כך בטל; גזבר, ג. ג. כהן; מיופה-כוח לאגודה המרכזית, עמנואל וולויל.

ג. מכונים מיוחדים

(1) כתב-עת. בשנה זו יצאה החוברת השנית. השלישית, שבה יסתיים הכרך הראשון, נמצאת תחת מכבש הדפוס ותהא מזומנת לנו בעוד שבועות מספר. ומאוד רצוי, שהחברים מצדם יוסיפו קצת נתינת יד למפעל זה.

(2) המכון המדעי. המכון זימן בשנה שחלפה 17 ישיבות. האדון ד"ר צונץ הרצה פעמיים על סטאטיסטיקה יהודית, ד"ר גאנז שלוש פעמים על תחיקת היהודים ברומא, פעם אחת על משפט הירושה בתורה ובתלמוד, והרצאה שלא-מן-המניין על ביטול הקהל בפולין. האדון מרכוס נשא שלוש הרצאות על החקלאות של היהודים בארץ-ישראל ועל כניסה למצוות בישראל. האדון ד"ר רובו הרצה על תקנות של קהילות בישראל, והאדון מוזר המשיך בהרצאת מחקרו על העיקרון בהיסטוריה היהודית. האדון מ. פרנקל שיגר מאמר על ההיסטוריה היהודית החדשה. אגב, המכון מסר לאגודה דין-וחשבון על הוצאת כתבי מנדלסון.

נתמנו חברי מכון מן המניין: האדון לודוויג מרכוס, האדון ה. היינה, כאן, והאדון ד"ר קליי בהמבורג; חבר הכבוד: האדון ד"ר בנדויד, כאן.

(3) מוסד להוראה. ארבעה-עשר תלמידים קיבלו השנה הוראה מיד שנים-עשר מורים בלימודי יוונית, לאטינית, צרפתית, גרמנית, עברית, גיאומטריה ואריתמטיקה, היסטוריה, גיאוגרפיה ודקלום. מקבלי הטבות של מוסד המלגות אף הם עסקו בהוראה. לפי שעה נעשו מספר דברים לשם מיזוג מוסד ההוראה עם בית-הספר החופשי שבכאן, אבל לא נוכל לשמוע את הפועל-היוצא מזה אלא בדין-וחשבון שיבוא אחר זה.

(4) ארכיון לכתבים. תיקיו של זה נתרבו. בייחוד גדולה כאן זכותו של המטיף האדון ד"ר וולף בקארלסרוה על-ידי תיאורים מפורטים, ואני מודה לו בזה בשם האגודה בפני רבים.

(5) ספרייה. אף היא גדלה, ולו גם מעט. מתוך תקנותיה יש להביא כאן לידיעת החברים, שכל חבר באגודה, בין מן המניין בין שלא-מן-המניין, חייב

ביכורים

לתת לספריית האגודה שני טפסים מכל חיבור שפירסם, ולא חשוב מה תוכנו של זה.

(6) ועדה לבדיקתם ולתמיכתם של תלמידים יהודיים. היא תמכה במשך השנה בשבעה תלמידים לאחר בדיקה ובארבעה בלא בדיקה, משום שלא היה צורך בכך. מלבד זה סיפקה לאחר את דמי ההוצאות של גמר לימודיו. למטרות אלו הוציאה כשש-מאות טאלר, ודבר זה ניתן לה לעשות על-ידי נדבותיהם של אזרחים מכובדים יושבי העיר הזאת.

(7) ועדת חקלאות. יש לפי שעה התחלה ראשונה בעבודתה, וזו ההחלטה לערוך רשימה של כל הכלכלנים היהודיים בדרך ההתכתבות הרשמית.

ד. כספים

האגודה ראתה עצמה אנוסה ללוות סכום קטן מחבריה, הואיל והוצאותיה היו מרובות מהכנסותיה; ויש לקוות, שנוכל לסלק את הסכום הנ"ל בשנה הבאה. אנו מצרפים לדין-וחשבון זה מאזן קטן: אבל עשינו את ההכנה הדרושה, שכל חבר מן המניין המשלם את המס יוכל לקבל חשבון מפורט יותר לפי בקשתו. המס היה בשנה זו 8 טאלרים ושמונה גרושים. האדון הלוויץ בוורל הוא לבדו נתן לקופה תרומה שאינה רגילה, ובזה נתונה לו תודתי בשם האגודה. ובזמן שאני מסיים בזה את תיאור הדברים שנעשו במשך השנה איני יכול להימנע מלומר, שלא כל חברי האגודה פעלו מה שהיה אפשר לצפות בדין מלהטם. ובייחוד רבים מבאי אסיפה זו שמן החוץ אף הם עדיין לא עמדו על זה, שהוא עיקר כאן, ותלו לנו פנייה זו או זו, תועלת זו או זו. אבל עלינו להתרומם מעל לכל פנייה וכל תועלת כגון זו. יהא הרעיון המצמיח את כל הפילוגים והייחודים המרובים, שבהם הוא מתגדר ומתגלה; ובמקום שהוא המוליד, שם יש לשמור ולטפח את הילוד כגילוי, אבל אין זה בכלל רצוננו למשש סתם בלא טעם בעולם החזיונות שבעין, לפעול בפרטים בלא דעת מעשה זה לשם מה הוא בא. לשם הרציפות שיסודה ברעיון נלחמנו ואף נילחם; אבל מי שאינו תופס בשום פנים, כיצד מחזיקים ברעיון וכיצד לוחמים את מלחמתו, מוטב לו לפרוש ולחזור לעולם פניותיו ועסקי התועלת.

אבל אם אינכם רוצים ללכת לפי הרעיון המופשט אלא לפי גילוי המוחש, הבו לכם, והרי מזומן לכם כר לפעולתכם ולעשייתכם.

חברים שלא-מן-המניין העומדים אתנו באסיפה זו! ציפינו מכם תרומות לארכיון שלנו, ידיעות בשביל המכון וכתב-העת, שקידה בכתבות על עסקי

ביכורים

בית, הפצת שאיפתנו במולדתכם. כמה מכם יכולים להעיד על עצמם, שנענו לתביעות אלו ?

חברים שמן המניין באגודתנו ! ייחלנו מכם נלבבות והתקשרות גדולה הרבה יותר. כמה מכם מילאו תוחלת זו ?

אפילו תרומות הכסף, שבהן האגודה מפרנסת את צרכיה הגשמיים, לא תמיד נשלחו בדקדוק ובאחריות כראוי. ואין הרבה דוגמאות של שיתוף מופלג מזה בקרב חברים שמן החוץ.

ולוואי ותהא השנה הבאה עדות על התלהבות העולה ועל פעולה המתרחבת ; ולוואי ויהיו ההוכחות הניכרות של פעולה זו הן עצמן מעוררות את המדוות להחליף את קולו, את קול היגון, הצער והתרעומת, בקול הרינה, השמחה והתודה.

[תרע"ט]

הקתדרה לחכמת ישראל

כל מה שיישאר ממי המבול הזה ללא חלוף, הרי זו חכמת ישראל לבדה — כך ניחם ליאופולד צונץ את עצמו ואת ידידיו בסוף הרבע הראשון של המאה הי"ט לאחר שלא ראה כל סיכוי של הצלחה לניסוי התחייה היהודית. משוד המגמות המהרסות של התקופה הממשמשת ובאה אין להציל עוד דבר. לשון, ספרות, בית-ספר, הנהגה עצמית, אורח-חיים, כל מה שהיה מבעו החי של כוח הייחוד, השוכן ביהדות וטובע דפוסים, כל זה הגיעה שעת נטישתו. אף לא האמין עוד בסם המרפא של תיקונים בדת. ואותה שעה כתב במפורש: 'וכבר הגעתי לכלל זה, שניטלה ממני כל אמונה בתיקוני הדת היהודית; ואין לנו אלא ליידות אבן ברוח רפאים זו ולגרשה'. הדבר היחיד, שעתיד הוא לשגשג עוד ולפרוח, שאפשר ישמש לתרבותנו מבצר חדש, שיהא בו כדי תמורתם של כל המבצרים שננטשו, הרי זו החקירה המדעית היורדת לסוף העבר הגדול; באבוקות אור של הביקורת והתבונה, שקנינו באולמי האומות, יש להאיר את נבכייה של 'הענות וההגות' היהודית ולהציגן בפני העולם ובפני עצמנו כדמותן האמתית. חלף האמונה האבודה ביום-מחר היהודי, תמורת היום-הזה היהודי, שנעשה דבר הנמנע, תבוא הכרת התמול היהודי. לשם זה נתבעת האינטליגנציה היהודית לייחד את כוחותיה למדעים אלה, והעולם החיצון, ולכל לראש הרשויות האקדמיות, נתבעות לתת למדע זה את הכרת הזכויות השוות, לקבלו בעדת הלימודים המדעיים כאחד ממינם על-ידי זה, שיקצו לו קתדרה לעצמו באוניברסיטאות. ואף כסבור היה צונץ, שאמאנ-סיפאציה של חכמת ישראל קודמת לאמאנסיפאציה של היהודים עצמם, ואפשר שזו תגרור את זו.

חלום הקתדרה לא בא אז ולא נהיה, לא קודם לאמאנסיפאציה ולא לאחריה. ודומה, חוץ מזה נתקיימה נבואתו של צונץ; ודאי כפי ייאושו, אבל גם כפי נחמתו. דווקא בימי גדלותה של הטמיעה נעשתה גרמניה מכורתו של ידע יהודי, ומתחת לעטם של חוקריה היהודים נגול דף אחר דף ממסכת העבר היהודי ונוספו ברוב יומרה וכישרון דברים באמיתם. אמנם, היו שגבולות חכמה

הקתדרה לחכמת ישראל

זו היו צרים להם, ואפשר עיסוקה חדגוני מדי ; אבל ההצלחה היתה מפליאה וערכה קיים. בלא כוונה תחילה חזרה אחר כך החשיבה המדעית והפרתה את שדות ההגות היהודית. אחד-עשר כרכיו של גרץ, גם במקורם וגם בתרגומיהם, אפשר שפעלו בבחינות הרבה יותר מכל ספר אחר לתחיית המחשבה הלאומית. קמעא קמעא התחילו שורותיהם של מאורות המדע שבמערב מידלדלות והולכות. כל מלומד שהלך לעולמו הניח אחריו פירצה, שאיש לא גדרה. ספרי-יסוד חדשים נעשו נדירים, בעיות שעומק להן והיקף להן כמעט שאין עוד דורש להן. אף נתברר, כי חכמת ישראל באה לעולם לא בזכות 'המבול' הזר בלבד, אלא גם במידה לא פחותה מזו גם בזכות הקרקע הברוכה של החוף היהודי, שחולחלה והופרתה על-ידי נחשוליו של מבול מתפרץ זה. בעם היהודי היו מקורות הספרות היהודית קניין הכלל. בגרמניה הגיעו שיטות החקירה של המדע ההיסטורי למרום יכולתן. מתוך מגעם של שני הכוחות הללו נולדה חכמת ישראל. כל זמן שהספיקו אוצרות אלה 'שמלפני המבול', הרי כל דכי נחשול של המבול פעל פעולת הפראה והבשיל חכמים כפראנקל וגרץ, באכר ושכטר. אבל כשנתייבשה אדמה זו וכשגדל וקם דור, שנתחנך על יסודות המצויים במערב, והם נטו ליהדות, פסק כוחו המפרה של המבול, ועל חכמת ישראל נגזרה גזירת עקרות.

והיבט צונץ, שהבטיחה הרבה, על-כורחה לא נמלטה אף היא מפורענויותיו של המבול ונטלה מנת חלקה עם שאר כל פינות התרבות היהודית החיה. וכלום היה מקום למוצא אחר ? אם לא נשאר לו למעשה ליהודי של היום אלא המלחמה באנטישמיות, עסקי צדקה ואולי גם שמירתן של מספר מצוות שבתורה, אם כל התמול היהודי אינו פועל על הדור הצעיר אלא כעולם של צללים עמום, שהלך וחלף לו ועקבותיו לא נודעו, מאין תבוא כאן זיקה עמוקה יותר לכל אותן הבעיות המרובות והססגוניות, שהרטיטו אותה שעה את העם ? אם ננעלו לחלוטין מעינות היצירה היהודית ואפילו המפתח שלהם, זו הלשון העברית, אין עוד חניכיהם של בתי-הספר הזרים מצויים אצלה, מה כוחו של אדם לתת חלקו לפתרונה של בעיה זו, ואפילו הוא אחד מאלה, שעניין לו בכך ? אמאנסיפאציה זו של חכמת ישראל, בין זו שהיתה הנכספת לפנינו בין זו החוזרת ונתבעת עכשיו, כפי שאנו רואים ממאמרו של פרופסור שטרק¹, כלום יש בה כדי למלט את מדע היהדות מן הסכנות הללו ?

¹ "Das Judentum als wissenschaftliches Problem", von W. Staerk, "Der neue Merkur", II. Jahrgang, 10. Heft, 1916.

אין ספק, היה זמן שאמאנסיפאציה של חכמת ישראל עשויה היתה להיות בעלת משמעות יתירה לגביה וכן לגבי קצת מקצועות אחרים, הקרובים אליה ועיסוקם מקביל לעיסוקה. העובדה שעד היום הזה נקיות רוב האוניברסיטאות מיהדות, נטלה מן האומן המובהק ומן הפועל ההדיוט בלימודים המנוודים הללו את היכולת להפיץ את כוחותיהם חוצה בהצלחה הרצויה, הם היו אנוסים להצטמצם בהשפעתם כדרך המלומד הספון בד' אמותיו. בתי-המדרש לרבנים תכליתם היתה לחנך מנהיגים רוחניים לקהילות, ולפיכך על-כורחם היו משוע-בדים למגמותיהם המדיניות והדתיות של פרנסי הקהילות, ולא יכלו לעמוד במקומו של הבית האקדמי למדע אובייקטיבי. וכך אירע הדבר, שמדע המקרא, זה ראש וראשון ועיקר בחכמת ישראל, המקיף כשליש מכלל תולדות ישראל, — הוא החלק היקר והמיוחד שבהן ומרום היצירה הלאומית — שמדע זה קם והיה כמעט כולו מחוץ לעולמם של חכמי ישראל. כל המחקרים הללו מופקדים בגרמניה בפאקולטות התיאולוגיות, מקום שמלבד כל מיני מעצורים פנימיים בהם, הרי יהודים אינם מורשים להתקבל כתלמידים ולהיסמך. לפיכך עמדה חכמת ישראל על כורחה מנגד ולא נטלה חלק בכל עבודת הרוח הזאת, שאין ערוך לה, משקיפה אין אונים כיצד 'נחלתנו נהפכה לזרים' — נזק למדע עצמו וביזיון ליהודים. וכן אירע הדבר, שתולדות הגלות הארוכה כל כך שפניהן מרובות ולקחן עמוק עמוק, לא זכו אלא לעיסוק אקדמי זעום כל כך. ואין לך דבר, שמעכב את היהודי בזמננו במעשה שמירת עצמו בקרב ההשפעות המהרסות של הנכר, כבורותו זו בניסיון ההיסטורי העשיר של הגלות. ואילו בבעיות אלו כשלעצמן אין לעולם הנוצרי כל חפץ, שלא כתקופה העתיקה בתולדות ישראל, שלפחות התיאולוגיה הנוצרית אספה אותה אל ביתה. והיה אם יבוא היום איש יהודי, שבידו ידיעת-מקורות מספקת, והוא מבקש לעשות שימוש במה שבידו לשם חקירה היסטורית בין כותלי אוניברסיטה בתחום ימי-הביניים או העת החדשה, הרי ספק אם ימצא בגרמניה פרופסור להיס-טוריה בעל שיעור-קומה, שהדבר ימשוך את לבו ושיש בידו ההשכלה העברית הדרושה לשם בדיקת המקורות והדרכת המחקר כדין וכראוי. וכך אירע ובא הדבר, שחכמת ישראל שתחילה היתה מדע היסטורי מובהק, נצטמצמה לאט לאט במחקרים פילולוגיים, משום שבמקרה הלשון העברית לבדה זכתה לגדו-לתה של קתדרה אקדמית בפאקולטה שאינה נוגעת בעסקי אמונה, ועל כן היתה פתוחה גם בפני יהודים; שכן לשון זו חשובה לפילולוגיה השמית, ועל כן מצאו בה חפץ גם סמיטולוגים שאינם יהודים.

הקתדרה לחכמת ישראל

ועתה, בזמן שחלפה עת פריחתה של חכמת ישראל במערב, בזמן שהנוער היהודי מתחנך בבתי-ספר נכרים בלא ראשית השכלה יהודית, בזמן שלשונה של ספרות יהודית בת אלפי שנים ורוח עולמם של יוצריה ושומריה כזרים נחשבים בעיני נוער זה; בשעה זו, — כלום יש במתן מקום לקתדרה יהודית באחת מן האוניברסיטאות כדי לשנות הרבה? כלום לא יהא קיומו של חלום ישן זה דבר שאחר זמנו?

ושמא אין בכלל דבר שאחר זמנו לגבי קורות עם, שבו אבות-העילות של כמישתו נסתרים כשם שלא יימצאו הסיבות הראשונות לחידוש נעוריו לפתע פתאום.

אבל דבר אחד ברור וודאי: אמאנסיפאציה חיצונית בלבד אינה מספקת כדי לתת לחכמת ישראל כוח של חיות, אלא אם כן תצטרף אליה אמאנסי-פאציה פנימית. לא 'ממיהמבול' תקום ללא חלוף חכמת ישראל, אלא מתוך שורות היהודים, היודעים לעמוד על נפשם בפנימיהמבול. ולא ערך 'חכמת ישראל לבדה' כתמורה לכל שאר ערכי העולם הרוחני היהודי, אלא היא והם עושים יחד תמיד, שכן מאלו ומאלו היא מורכבת מטבעה. היהודי שחידש את נעוריו, המאמין בעתיד היהודי, וההווה היהודי הוא לו צורך-נפש, לפניו בלבד יתחדש ויתגלה גם העבר היהודי.

[תרע"ח]

בצאת הירדן מן הכינרת

חכמת ישראל כחכמת הגאולה

מאז זינקה גאוניות ישראל מתוך מסגרתה-לא-מסגרת שסימנה האומה לחייה על אדמת נכר בגולה, ומאז המריאה לחופשי אל שיאי הרוח של המדע האירופי, לשלוט במכמניו ולכבוש עם כל כובשיו בכל חזיתותיו, ייחדה לה רשות מצומצמת לנפשה: רשות לא-גדורה ולא-מטופחה, אולם רבת הידורים ועתירת חידות וצפונות — הלא היא הרשות לחקור בכלי המחקר המדעי הזה את מהות נושאה עצמו, את רוחו וגורלו, אורחו ורבעו, יחסיו אל אחרים ויחסי אחרים אליו, יצירתו לעצמו ומורשתו לזולתו, דתו וספרותו וכלכלתו וכל פגעי טלטוליו ויסוריו מאז היותו ועד עתה. ולרשות הזאת קראה: חכמת ישראל.

לא מיטב החכמה, שהתברך בה ישראל במשך כל מאה ועשרים וחמש השנים המבורכות מאז החלה 'רשמית' פעולתה של חכמת ישראל, שוקע ברשות המיוחדת הזאת. ולא רק בחירי המחוננים אשר בקרב גדולי בני ישראל הקדישו לה את עיקר מעינם. עיקר הכישרון ותמצית סגולת המחקר של הגדולים באמת אשר בהם הצטיין ישראל בדורות היצירה האלה היו קודש לשולחן הגדול של החקר הכללי שהיה שופע תפקידים וכיבושים ויעודים ופרסום מזון אל זון, או ליצירה הצנועה והמגוונת בתוך האוהל פנימה, שבו עוד הסתופפו המוני בית ישראל ותבעו את מילוי צרכיהם. כאלה כן אלה סיפקו רק חומר נוסף ונושאים חדשים לחקר ההוא, אשר לו הוקדשה הרשות המדעית המיוחדת הזאת. אבל גם זאת התרומה הלא-רוחמה שתרמה הרוח המדעית בישראל לחקר עצמה ולפענוח מקור מחצבתה, במשך הדורות האלה, מאז צונץ ועד היום, גילתה רבות ונצורות והקימה בנייני מדע לתלפיות שמהם יתד ופינה לכל דרכי התחדשותנו היום.

ישנה מסה מפורסמת שנכתבה אז בידי ר' י"ט ליפמן צונץ זה, אבי חכמת ישראל המודרנית ומתווה גורלה; ולמחברת הזאת שם מוזר וצנוע מאוד ('עטוואס איבער די ראבינישע ליטעראטור וכו', 1818) ובדיעבד היתה המח-

ברת כאילו פרוגראמה — לא רשמית ולא מוכתרת — של כל פעולת גדולי יוצריה של חכמת ישראל לכל חדרי מחקריה ולכל השפות אשר משכילי ישראל השתמשו בהן מאז ועד עתה. עלעלו בה היום ותיווכחו: אמנם כמעט באף אחד מכל הסעיפים אשר סומנו בפרוגראמה הבלתי-מוכרת ההיא, לא גדלה עוד התפקיד כולו ולא הושגה המטרה בשלימותה, אולם אין אף סעיף אחד מכל סעיפי התכנית העשירה הזאת שלא נתכנו בו עלילות גדולות ולא עברנו בו כברת דרך רחוקה מאוד, ולא גידלנו בו גידולים רבי ענפים ופרי.

יש ודעות-חלוקה, בנות-מקומן ובנות-זמנן, האפילו על מחפשי האמת לא-מיתה וחסמו דרכי מדע; יש והאוזן הנכספת היטיבה מדי להאזין לצלילי לווי ואטמה משמוע קולות-יסוד; יש ודעות נפסדות עלינו ועל מורשתנו שהיו רווחות בקרב מנאצינו ומנדינו, הבקיעו להן שבילים, אף בלי יודעים, לתוך לבות חוקרינו וסרסו את מבטם; יש והתלישות המרובות ממציאות ישראל ותקוות המוני הרחיקה את לב החוקרים ועינם מחפש נכוחה ומלהבחין נאמנה את אשר גילו; יש ופרשיות שלמות ונשגבות של חיי העם ושאיפותיו הסוערות, של יצירות רוחו והמיות נפשו נעלמו כליל מעיני המחפשים ולא זכו לתשומת-לב או, מה שרע יותר — זכו לתשומת לב קשוח ומסלף. ויש — ובייחוד בדורות האחרים — ולקו המאורות והמקורות נשכחו והחוקרים ניזונו מכלי שני ושלישי ודנו על גופי העניינים לפי צלליהם וזכר צלליהם. ויש אשר רבו התלמידים אשר לא שימשו, והם עירבבו עיקר בטפל, ונסתבכו בפרטי-פרטים ותעו בין קוצים של יודים ואיבדו ערך.

אולם על אף כל אלה ועל אף כל דכוותם, אין כל אפשרות היום לתאר לנו את התפתחות הכרתנו הלאומית בלעדי תנובתה הפלאית של 'חכמת ישראל' זאת, שהאירה לפנינו את מחשכי עברנו וסתרי הוונו באור יקרות שהיה נישא ברמה על-ידי גדולי חוקרי ישראל שזיווגו בקרבם את מקוריות רוחנו עם ברכת שיטות המחקר והביקורת של חכמת המדע האירופי והעולמי, וגוללו אבן אחרי אבן מעל פיות בארותינו הסתומות.

'לגלות ולתאר את המציאות כמו שהיתה', זה הייעוד של המדע ההיסטורי הכללי כפי שנוסח על-ידי ההיסטוריון הקלאסי של המאה הי"ט, היה ודאי מייעודם של טובי אבות חכמת ישראל וכוהני הצדק שלה. המטרה הסובייקטיבית היתה חיפוש האמת האובייקטיבית. אבל אם איש דורנו יסכם היום את מפעלי הרוח הכבירים של דורות דעה אלה, על רבותיהם ותלמידי-תלמידיהם, ישא לתעיותיהם ויתעלם מחילופי נפתוליהם ויפלס דרכו בין נכסי-הברי אשר

נערמו למכביר בכל הבתים המהוללים שהוקמו לחכמה זו בכל מרכזי גלויותינו ועל כל הבמות הכבודות אשר הוקדשו לחדרי מדע זה בכל שפות פזורינו וישאל: תורה מפוארה ועשירה זו; את מי היא שימשה? מה היה הצורך החיוני ההיסטורי של האומה אשר גידל את כל העושר הרוחני הזה, מה עמד מאחורי המעשרים עצמם ושם ברוחם את אנך הבניין להבחין במה לבחור וממה להתעלם, מה להקדים ומה לאחר, מה להדגיש ומה להבליע בנעימה ועל מה לדרוש תלי-תלים? בדוק ותיווכח: היה זה הצורך ההיסטורי לשבת בקרב העמים. לשבת ישיבה איתנה ומכובדת, כשבת כל יושבי המדינה מסביב לפי כל מידת האפשר; לשבת ישיבה נבדלת וממשיכה מורשת, כשבת כל דורות ישראל בנכר לפנים, לפי כל מידת האפשר. לשבת בקרב כל העמים, על אף כל גלגולי תרבותם ושינויי דתיהם וחילופי כלכלתם והבדלי זרמים, מדיניים ורוחניים, מעמדיים ואתניים שבקרבתם ולשבת ישיבת קבע, ככל מידת האפשר. ההסתערויות האקטיביות על יכולת החדירה הזאת לתוך חדרי החיים התרבותיים והכלכליים והמדיניים של העמים אשר בתוכם ישבו — היתה מלאכת הפוליטיקאים היהודים, שולפי חרבות-האפולוגטיקה ולוחמי מלחמת האמאנסיפאציה. ההתבצרות הפנימית בתוך המורשת היהודית לבל תטושטש כליל תוך כדי סערת החדירה המבוהלת וההגנה על ההתייחדות הזאת, היתה שליחותה של הספרות העברית ושל הלאומיות היהודית בכל שפות הגולה, חרדתם של אישי הדת בישראל לכל דרגותיה וגווניה, ונדידת שנתם של כל נאמני המון בית ישראל על כל שיטות האבקויותינו וחזונותיו; אולם כאלה כן אלה שידדו את מערכותיהם בתוך תחומי אדמת נכר וכולם קיוו לנחול שם את נצחונותיהם, בתוך החיים אשר בקרב אומות העולם. ואף בדורות האחרונים כאשר חלום שיבת ציון חרג מתוך מעבי הדת, ששם היה איתן מושבו מאז ותמיד, והלך לבין החיים להכות שם את שורשיו ולעשות לו שם את נפשותיו, לא חל שינוי מכריע בתמונה הכללית. הצורך ההיסטורי והריאלי, כפי שחשו אותו אבות חכמת ישראל זו, היה: לראות את ישראל נתון טפין-טפין, אי פחות ואי יותר, בתוך עמי העולם, במסכת כלכלתם ובתוך הארג של תרבויותיהם וזרמי תהליכיהם, ארץ וארץ. ומאחורי כולם ועל גבם עמד עליהם להחכימם זה המדע. עליו הוטל להתחקות היטב על הקשרים שבין ישראל לעמים, לחקור את השפעתן של תרבויות עולם לדורותיהן על ערכי ישראל בכל מקום ובכל שעה, ואת מנת-חלקם של גדולי ישראל לדורותיהם בכל תרבויות העולם לכל חדריהן ותקופותיהן; להבהיר את מהות איבתם

וגזירותיהם, רדיפותיהם ואהדותיהם, ואת תולדות תגובותינו והתגוננויותינו, הסתגלויותינו ועמידתנו על זכויותינו; את סדרי הבקעת הדרך של מחשבת עמנו ורוחו בין זרמי-הרוח הגדולים שהציפו את העולם, ואת חקר תפקדינו הכלכליים שמילאנו בתוך תולדות התפתחותם של העמים. שתי שלנו בערב שלהם, וערב שלהם בתוך השתי שלנו; ואף עשייתנו הרוחנית והכלכלית והציבורית בתוך ד' האמות שלנו אשר בתוך סוכתנו הנבדלת כביכול, למראית עין, בדקה החכמה הזאת לדעת, מה יש בה מן האור שמבחוץ ומן הצל שמבחוץ ומה הנימים הנמתחות מהכא להתם ומהכא להכא. בזה היה, ברוב השטחים, מרכז החקר וכאן הגדלנו עשה במיטב החכמה והכישרון.

הדברים נאמרים לא לגנאי של החקר, כי אם לקביעת מהות המציאות הנחקרת עצמה. כי אכן ישב ישבנו בקרב העמים, בתוך תוכם, וכל הסיכוי ואף כל המאוי היה להוסיף ולשבת עוד, להעמיק חדור לתוך נבכי החיים של עמי הנכר, להוסיף ולפתוח כל דלת נעולה ולבקוע כל דרך חסומה, בכלכלה ובמדע, בציבוריות ובמדינה, בספרות ובעיתונות ובשירה ובכל מקום שידו של אזרח מגעת, לבקוע ולחדור ולהשתרש, להתבסס ולבסס ולא להיבטל, להשתמר בממדים שונים ובצורות שונות אבל לא להיבטל כליל. כי את השתיים האלה בבת-אחת גזר שר הגולה: גם 'להיותם בקרב העמים' וגם 'לא מאסתם לכולתם'. ועל הבהרת שני התפקידים-התאומים הסותרים זה את זה והשלובים זה בזה הפקידה את עצמה חכמת ישראל — להאיר ולפקח, לבקר ולפענח.

עשרה קבין חכמה ירדו על נאורי ישראל בדורות האחרונים. תשעה מהם ניטלו על מנת לחדור לתוך חיי העמים שבתוכם ישבנו ובקרבתם יצרנו ותחת חסותם הקימונו בקרבנו את אשר הקימונו, וקב אחד הופרש על מנת להתחקות על דרכי החדירה והיצירה הזאת, ולקב חרובים זה קראנו: חכמת ישראל. ולדורנו האומלל והנועז הגיעה השעה לקום ולצאת מקרב העמים. אם במהירות יתרה ואם ביתר איטיות; אם לכולנו ואם לחלק גדול מאתנו; אם מכל הארצות ואם מחלק גדול של הארצות. העיקר הוא כי יציאה זו היא עתה התפקיד המרכזי והראשי של ההיסטוריה העברית. העיקר הוא, כי יציאה זו — מסודרת, שורשית ויוצרת — מחייבת את הדור כולו למאמץ על-אנושי; העיקר הוא כי אנחנו בדורנו הננו המחנה אשר הטיל על עצמו את המאמץ הזה וכל חיינו הם קודש לו. ועל כן הרגשנו ראשונה כי חכמת ישראל זאת על כל תופעות עושרה ושפע תנובתה לא תספיק עוד, וכי הגיעה השעה להוסיף ולחשל מצרף מדעי חדש אשר ייעשה לצורך ההיס-

טורי החדש, השונה תכלית שינוי מן הצורך ההיסטורי של הדורות שבהם התהוותה ובגרה חכמת ישראל זאת.

ליד עריסתה של חכמת ישראל הנוכחית עמדה 'האגודה לתרבות ולמדע של היהודים' בברלין. ובראש האגודה הזאת עמד נשיאה מחוללה, חכם המשפטים בגרמניה אדוארד גאנז, ובשפתו הנמלצת ניבא אז בפני חבריו לייעוד ולגורל על עתידות ישראל בגויים, ובערך כה היתה חזות רוחו: לירדן הנופל לתוך הכינרת ונבלע בתוכו ולא נודע לעין זר כי בא אל קרבו. חופי כינרת הרחוקים הם חופיו, שמי כינרת שמיו ומי כינרת מימיו, ואין לו עוד לא צבע משלו ולא טעם מיוחד, כי אחת הדמות ואחד הגורל לו ולכל הכינרת הגדולה והכחולה שהוא נתון בתוכה. אולם — מוסיף המתנבא המליץ — שייטים מומחים מעידים, כי בחצות סירתם את הכינרת לרוחבה ובהגיעה לשביל הנעלם ההוא שבו שוטף הירדן הסמוי, וירגישו לפתע כי עלי גלים מיוחדים הם נישאים וכי כוח איתן וקדום, כוח לא-כינרתי כלל, נושא אותם בזרמו אל חוף אחר. ויודעים הם: לא בוטל הירדן בתוך הכינרת, מימי-קדומים הם מימיו, מי-מרום הם שאינם חדלים להיות מים משלהם, גם אם אין להם לא חוף עצמאי ולא דמות מיוחדת, לא טעם משלהם ולא צבע.

כה התנבא ראש המדברים של אבות חכמת ישראל באביב ימיה, בעמוד ישראל על סף כניסתו לתוך תרבות אירופה. לא אספר כאן עתה על סופו הפרטי המר של המתנבא עצמו. אולם זאת אגדת-החזות עמדה עמידת-אמונים ליד עריסתה של היצירה המדעית עצמה, רבת הדורות והתנובה, והיא שנשארה במישרין ובעקיפין כסמל לדמות ולייעוד של מרבית חכמת ישראל הלועזית. כי אכן כל ההוויה ההיסטורית הנכספת הזאת של קיום משמר ועצמאי, ללא גוף וללא דמות הגוף, בתוך ים גדול ורחב אופקים המפתה ביופיו ככינרת עצמה והמכה גלים סוערים הרבה יותר ממנה, חדשים לבקרים ועזים כחיים, היתה בלתי-אפשרית כלל בלי ליווי מתמיד של האינטלקט הציבורי המשוכלל, המסביר ומבהיר ומסכם ושוקל ומנסח. ותהי זאת נפש יעודה של מרבית חכמת ישראל הלועזית.

אולם המחולל המתנבא צייר רק את ראשית המיטאפורה המופתית הזאת, ושר ההיסטוריה העברית מסיים אותה עכשיו לעינינו בעים רוחו.

כי זו דרכו של הירדן שהוא נופל לתוך הכינרת, מתערבב עם מימיה תוך ויתור מלא על צורה ועל דמות, מפליט לתוכה את כל העושר שהביא אתו

בצאת הירדן מן הכינרת

ממי־מרום, קולט לתוכו את כל מכמני הכינרת, 'מתכנרת' כליל לאורך כל הים, עד בוא הגבול הקצוב ואז — יוצא הירדן את הכינרת. הנה הגענו עד הגבול. בזלעפות מגור החלה היציאה הזאת. כל גליה ומש־בריה עלינו עברו. תהומות יכסונו. אולם היציאה החלה, ומי הירדן יינשאו מעתה בתוך חופיו הוא, לעיני כול. מי מרום הם מימיו, מורשת הכינרת בדכיו. ועם זרמו יעשה דרכו דרך שממות עד וסלעי בראשית, יתפתל ויתפלג ויתעה ויסתחרר, ובאון קדומים יחתור הלאה לשאת את מימיו לשדות עובדים המצווים להיות שדות ברכה של מולדת מתחדשת.

מחדש נדרש מאמץ שכלי ומדעי קולקטיבי, רב־התנופה וגדול־ההיקף, אשר יצו מחדש לזרם החותר הזה את הברכה, ואשר בלעדיו לא תיתכן כלל כל הצלחת החתירה.

והסמל שהוא אשר סימן את דרך הרוח המדעית לפני מאה ועשרים וחמש שנה בנפול הירדן לתוך הכינרת לא יסכון עוד היום בצאת הירדן את הכינרת ובהתחילו לעשות את דרכו על פני שדמות החיים והתחייה.

תחיית ה של חכמת ישראל הכרחית היא, אולם כחכמתה של תחיית ישראל!

[תש"ה]

שבעה שערים לחכמת הגאולה

[נאום בהנחת אבן־פינה לבית ברל]

פרשת התחייה העברית מעידה על תגבורת עצומה של כוח הרצון בישראל, של רצון החיים בקרב העם כולו ושל רצונם האישי של בני עדת המגשימים. לא בליבון הלכות החל המפעל, כי אם בחישול הרצון. כיסופי החיים הולידו אותו והוא שהעמיק אותם וחיזקם. לא דעת הדרך לפרטיה היא שקסמה לראשונים, כי אם הכרת הצדק והשגב שבדרך, וכבני־נביאים שמזלם חזה, הוציאו את חזון לבם מנרתיקו והוא האיר להם ולבאים אחריהם את הנתיבות שילכו בהן ואת המעשים אשר יעשו, צעד אחרי צעד.

ובמידה שגבר היאוש בקיים ורבו אבני־המכשול החדות והמורעלות, ואראלים ומצוקים קמו לנו לשטן — גבר הרצון הזה, לוטש וחושל ויהי כתער; הנה אנו עדים למפעלי פלאיו ולמעשי תעתועיו גם יחד. הגיעה השעה לצרף להכרה זו של צדקת מטרתנו, לעוז זה של רצון נצחוננו, לאמונה עמוקה וסמויה זו בעתיד מפעלנו — גם קור מדעי, של ליבון וסיכום, של הבחנה ושיקול, של השוואה וביקורת; לשבת על אובניים, עם מאזני־חקר, ולצרף פרט לפרט וסברה לסברה מתוך ידיעה ראשונית של מקורות ומעשים, ולשפוך אור על כל אשר עשינו ועושים ומצוים לעשות, למען הנחיל למפעל שאיפת הגאולה את ברכת חכמת הגאולה.

ואת אשר היתה חכמת גולה לעם שבע גולה צריכה להיות חכמת הגאולה לעם צמא גאולה. ובלב תנועת הגאולה במולדת מצווה דור גואל להיות פותח השערים של היכל מדע זה.

לפתיחת השערים האלה יהא מוקדש הבית הזה אשר על שם ברל. תכנית הבית תיווצר בתוך הבית עצמו, שעל שעל, תוך כדי לימוד, ובכוחם של הלומדים עצמם. אולם כאשר אני מנסה לתאר לעצמי בבואה־דבבואה של תורה זו לחדריה השונים ונדמה לי: עמודיה שבעה. כשבעה גונים לקשת הזאת של חכמת גאולת ישראל, כפי שהיא נראית לנו עתה בענן.

שבעה שערים

א. שער המורשת

את רוב רובם של נושאי המורשת בישראל השמיד האויב. מרכזי התורה, שבהם היתה ספרות ישראל-סבא ספרות חיים פורה ומפרה, היו למאכולת אש, מרכז אחרי מרכז. אולם את המורשת עצמה אין יד אדם יכולה להשמיד. נצח בה! וכל עוד אחרון יהודים נשאר עלי אדמות ויקפל ברוחו את מסורת כל דורות עמו. וכל תלמיד ותיק אחד שנשאר לפליטה עתיד לחדש את התורה כולה מראשית ועד ימינו היום.

אבל גם לפני היות השואה עמד הדור בפני היאבקות רוחנית כבירה עם המורשת הזאת ובתוכה: מה לקרב ומה לרחק, מה להזניח ומה לשפר ומה לעבד מחדש; מה לטפח בלב כזכר עד ומה לנטוע בגן תחייתנו כגרעיני ברכה, אשר ישאו לנו את הפרי והפרח הנחוצים לחיינו ולעתידנו.

וגם לפני היות דורנו זה ואף לפני שהחלו הדורות האחרונים בישראל להקים את אוהליהם מחוץ לתחומי המורשת המקודשת—גברה ההיאבקות בתוך נבכי המורשת עצמה. עם כל משבר בישראל גברה, ועם כל התנגשות עם נחשולי עולם חודשה. לא אגם-עומד הנה מורשת רוח ישראל, כי אם ים חיים נושא גליו. ודור גואלי האומה מצווה להיות דור דעה באומה, דור יודעי דעת האומה וקורות יצירותיה, מכלים ראשונים, ולכל מעינותיהם ונתיבותיהם.

ב. שער העולם

ומעברים שתו עלינו להקשות לנו לגשת אל השער הזה, הוא שער העולם, תרבותו ומלחמת שחרורו. ריב לדורנו בעולם כולו, כי הרע לנו העולם, ושאל חטא לנו. דורות רבים שקדו טובי גאוני היצירה בישראל לגשר בינינו לבין העולם כולו: משפינוזה ועד איינשטיין, ממארכס ועד פרויד, מהיינה ועד טובים. את מיטב המיטב אשר אגרה לה הגאונות בישראל שיקעה בתרבות העולם, להפרותה ולשכללה ולהעשירה ולקרבה. את חידותיה למדו גאונינו לפענח, את בעיותיה לפתור, את נופיה לשורר, את פצעים לרפא. דורות עולם חונכו על ברכי גדולים מישראל, ודורות ישראל חונכו על ברכי גדולי עולם, ובבוא ים-עברות וכאילו נשבר כל הגשר. זה העולם עמד על דמנו ביזם שואה. זה העולם מתנכר לשחרורנו ביום הכרעה. זה העולם הקים סכר נפשי בקרבנו לקראתו.

אולם לא מחוץ לתחומי עולם נכונן את עתידנו. באלפי חוטים קשור עתידנו בעתידו של העולם כולו, חוטים כלכליים, פוליטיים ורוחניים. ארצנו קשורה במדיניות עולם. גלויותינו נתונות במסכות-עולם, יצירתנו שזורה ביצירות משפחות עולם. תנועתנו היא חלק אורגאני של תנועת-פועלים עולמית ושח-רורנו קשור ודבוק ברוחות השחרור והצדק המנשבות במרחבי עולם כולו, ברחובותיו ובמרתפיו.

היטב תצטרך חכמת גאולת ישראל להעמיק חקר כיצד לשתף את רוחנו במאבקו של העולם כולו וכיצד לקרב אלינו את נאבקי עולם ואת החולשים על גורלו להבין למאבקנו אנו, ליצירת עמנו ולשאיפתנו. נקשיב היטב לדעות המהלכות, לצרכים הנובטים, לכוחות המתפרצים, נבין למצוא כראוי את מקומנו בקרבם, בגילוי שם ובגילוי מטרה, ונתאמן לעקור דעות נפסדות ולטעת מושגים נכונים, לחפש ולמצוא ולטפח את הברית הזאת בתבונה, ובדעת ובכבוד עצמי.

ג. שער הגלויות

עוד כתשע-עשרה עשרימיות של האומה מפוזרות בגלויות ורק החלק העשרים התרכזו בארץ. כל עתידנו כאן לא מן הארץ יצמח, כי אם מתוך תשע-עשרה העשרימיות ההן הנפוצות בגלויות. משם צריכות לבוא האוניות ולהביא אתן את שבי הגולה. ובעוז רוחם שם, בעצמאות רצונם ובאפשרות קיומם ובעוצם חתירתם תלוי גורל גאולת האומה.

ודברי ימיי-ישראל בגלויות הם רוב-רובם של דברי-ימי ישראל כולם; ומשבר העובר על אחת הגלויות הוא משבר האומה כולה. והמשבר שעבר רק זה עתה, ואשר כמותו לא ידע ישראל מעודו, על כל הגלויות בישראל עבר. הגלויות שבקרבן התחוללה השואה — הן אבדו ולא נשארו בהן אלא שיירים רצוצים עקורים משורשיהם הטעונים הבנה עצומה ומחייבים חידוש כל כלי המערכה. והגלויות ה'שלוות' אשר עליהן פסחה השואה, הן איבדו את כל משענתן הרוחנית ואת כל המקור הלא-אכזב אשר מהם ינקו, ואשר בכוח יניקתם זאת החלו זה עתה להכות שורשים בארצות החדשות. עתה יהיו טעונות אף הן הבנה מעמיקה וחידוש כל כלי המערכה.

כי כל כלי הגולה, אשר הקימונו לנו בארצות הנכר ואשר חידשנו לנו בשקידה כה עצומה בדורות האחרונים, כלים מכלים שונים, כאשר שונים תנאי החיים בכל מדינה ובכל חלק של עולם, כולם טעונים היום בדיקה מעולה

וברובם לא יסכנו עוד למטרתם: להפרות חיי האומה ולחשל רצון תקומה. ומאין כלים חדשים, ומאין יכולת להקימם, תגיח מחדש — גם למחרת כל לקח השואה — סכנת ההתבוללות והשמד ביתר פראות וביתר בהילות, והבגידה תנסה להרים את ראשה על כל גבעה מתנשאה ומתחת לכל עץ מתרענן. ומי יעמוד בפרץ אם לא יישוב עברי זה, ואם לא חלוצי היישוב, נושאי תקוות האומה כולה והאחראים על הגשמתה?

ולעמוד בפרץ פירושו לא רק להטיף מוסר ולהתמרמר ולהתאכזב מהר, ולקלל. לעמוד בפרץ פירושו — להבין לצרכים, להקים כלי מגן, להשכיל דעת את המכשילים והמכשולים בכל חבל מדיני ובכל אקלים תרבותי, לחשל אופי ולצייד כל גולה בנשק המתאים למען תעמוד בפני כל הסכנות האורבות — סכנות השמדה וסכנות טמיעה וסכנות התבטלות רוחנית, ולמען תרצה ותוכל לקום ולעלות.

ואת אשר לימד שר ההיסטוריה את האומה בדם ואש, יצטרכו עתה שליחיה הנאמנים של ההיסטוריה העברית, גואלי האומה בפועל, ללמדו בתבונה ודעת. חקרה שואה הזאת אשר עברתנו — על כל גורמיה וסיבותיה, קודמיה ומכיניה, פרטיה ותוצאותיה, מורשתה בפנים האומה ומורשתה מחוצה לה — יצטרך להיות לימוד עיקרי בבית, לא רק בשל קדושת הזכר, כי אם בשל אקטואליות העניין; כי תורת השואה איננה עוד תורת נחלת העבר; נלמד אותה וניווכח כי עמנו עדיין נתון בתוך תוכה, ולו גם שונו כל צורותיה ותנאיה. כי עדיין הפרשה לא תמה. ואם לא נחסל אנחנו את הגולה יעקרוה אחרים, ויעקרוה כאשר הם יודעים לעקור — הנה הראינו לדעת. ועל כן חובת הראייה וההוראה חובת חיים היא!

ומי שיזכה בעתיד להיות 'ריש מתיבתא' בבית הזה יהיה גם 'ריש גלותא', כי כאן יחונכו ומכאן ייצאו השליחים על פני הגלויות ועליהם יוטל, כמו על שד"רים קדומים, לעמוד בפרץ, לאמץ ברכיים כושלות ולחשל כלי קיום ולכבוש לב אחרי לב לתקומה ולעלייה של השתרשות במולדת.

ד. שער המולדת

והשער הרביעי הוא שער החוף, אשר אליו חותרת ספינת ישראל מאז ומתמיד ואשר בו החלה כבר להתכונן מחדש המולדת העברית. את אהבתנו העזה לארצנו הוכחנו למדי, אולם את אהבתנו זו יש להשלים על-ידי ידיעה מרובה, ידיעה ממשית ומוחשית, של כל מכמני הארץ, על הקיים בה והגלוי, ועל הסמוי

בה והגנוז, על מימיה ושממותיה, אוצרותיה ופגעיה, עשרה ורישה, על החי והדומם והצומח והטמון במעבי האדמה. את עפרה יש לא רק לחונן כי אם גם לבחון ולהכיר, ואת עברה הגדול יש לא רק להעריך כי אם גם לדעת ולהבין. בעברה של הארץ טמון סוד קשרנו היחיד והמיוחד של עמנו אליה ובאפשרות יות הגנוזות בה מתלונן עתיד האומה. תחת שמי הארץ הזאת נתגבשה יצירת המופת של האומה העברית, ונתקדש ספר-הספרים, שיש להפוך בו ולהפוך בו עד אשר יהיה לספר-החיים האישי של כל אחד מאתנו. כאן צמחה גם גדלה והסתעפה השפה העברית על כל שפע עושרה ושפע אפשרויותיה, ויש להפוך בה ולהפוך בה עד שתהא לשפת החיים החדשים של האומה כולה לכל גוני גילוייהם, הממשיים והספרותיים, השיריים והמדעיים. כאן שר ישראל עם אלוהיו ואלוהיו עמו, ונתגלתה שכינת הדת העברית, שאורה מקיף את כל הדורות של האומה והוא זרוע על כל דתות ותרבויות עולם, ובחביונותיה — סודות הנצח. כאן החלה וכאן פרחה וכאן נסתיימה כל פרשת העצמאות המדינית העברית לפנינו, וכאן היא עומדת עתה לשוב לקדמותה. לכאן חתרה ספינת ישראל וספינת איש מישראל על אף כל שעות הסופה והסער, בכל דורות נדודים וכאן עגנה באון ובקשיות-עורף בדורות האחרונים. כאן שבנו מחדש אל המעדר והמחרשה, ולכאן מעפילים היום חלוצי ישראל וניצולי ישראל בגבורת-איתנים ובתקוות-עד. כל גילוי מן הגילויים הללו וכל פרשה מן הפרשיות האלה — תורה היא, שבני דור גואלי ישראל ילמדו בה וילמדו בה ולא ישבעו, כי רוחם היא הפועמת בכל אלה, הפועמת והנפעמת והמנגנת 'באלף כינור'.

ובארץ הזאת מתחולל לעינינו זה הפלא החיוני של קיבוץ שבטי ישראל מכל גלויזתיו, שבט שבט ותולדותיו ואורחות חייו, שבט שבט ומורשתו התרבותית שהוא מרים שי לתרבות האומה המתלכדת. ואף חכמת קיבוץ וליכוד הגלויות חכמת-גורל היא המחייבת לימוד וליבון.

ולארץ אוצרות טבע אשר לא פותחו עוד. ומסביב לארץ ים המקשרנו עם הגלויות והצופן לנו אפשרויות חיים והתפתחות לא-ישוערו. ובלב הארץ — הרים קרחים אשר עוד לא נוטעו, ובצפון הארץ ביצות אשר עוד לא יובשו, ובדרום הארץ שממה אשר עוד לא חוקרה — שפוני טמוני תורה ותעודה המחייבים אוזן קשבת ויד חרוצה ולב מבין.

ובארץ שוכנים ערבים. מאות רבות בשנים הם שוכנים בה והיו לחלק אור-גאני של נוף המולדת. ויהיו הניגודים החולפים כאשר יהיו, ותהא ההתפתחות

המדינית הקרובה כאשר תהי, עם ערבים רבים מאוד נחיה יחד בתוך המולדת. ואנו רוצים ומצווים לחיות אתם יחד חיי אזרחות מלאה, כנה ומכובדת, לברכה שלמה להם ולנו. לא נעגן עד אשר הקשרים הללו יטופחו מאליהם. ואנו רוצים ומצווים לחיות אתם יחד חיי אזרחות מלאה, כנה ומכובדת, ערב שמסביב, שגורלנו קשור אתם ויהיה קשור עוד. ואף רצון זה וציווי זה מחייב תורה שלמה.

וארץ-ישראל שייכת לאסיה. ולעינינו הולכת ומתרחקת המסכת של התעו-ררות חבלי אסיה ותרבויות אסיה לקראת התקשרות והתנערות. ואנו — שורשי עמנו כאן באסיה ונופו באירופה. ואנו — שורשי דורנו באירופה ונופו כאן, באסיה. ועלינו למצוא את מקומנו במסכת.

ארץ מולדתנו קטנה היא, אולם עתיקה ורבת-נצורות ועתירת-חידות והרת-עתידות. ומקימי המולדת מצווים לכבוש אותה גם כיבוש מחשבתי, לימודי ומדעי.

ה. שער העצמאות המדינית

ואנו חותרים לקראת הקמת המדינה העברית. אנו עומדים ועוד נעמוד בפני הכרעות פוליטיות מרחיקות לכת. ועמנו ניתק מחיי מדינה זה כאלפיים שנה. ויצר קיומנו הלאומי מילא את חיי ציבוריותנו בתחליפי-מדיניות שהיו יפים למקומם ולשעתם. וניתוק זה ותחליפים אלה יצרו מסורת וגיבשו תכונות הטעונות ביקורת ערה וחמורה.

והאם כל התפרדויותינו הפנימיות, וכל פירצת הגדרים שבקרבתנו וכל יצר של פרישה מן הציבור, כל חוסר ההבחנה בין עיקר לטפל, בין פנים לחוץ, בין מוקדם למאוחר, בין מותר לאסור, האם גם הם אינם מעידים כי אנו גמולי-ממדינה, עתיקי-מעצמאות, דורות על דורות? והמארה הזאת אוכלת בנו בכל פה. האם אין אנו עתידים חלילה לעשות את כל תעודתנו פלסטר, אם לא נתגבר על כל אלה במכוון ובמלומד ובהעמקת תחושתנו ותבונתנו?

ומדינה מחייבת הנהגה מסועפת; ומדינה מחייבת מגן מתמיד; ומדינה מחייבת משמעת פנימית, ההכיננו את כל אלה? האין צורך בבית-היוצר להם? ועל עצם המושג מדינה עובר משבר עתה בעולם כולו. והמסכת המדינית של העולם מסובכה ומסוכסכה. ואם נרצה ואם נמאן — אנו נתונים בתוך הארג. ומעברים — פחים ומוקשים. ואוריינטאציות פוליטיות אינן נחתכות בימינו לפי נטיות שבלב בלבד, ואף הנטיות הללו מופעלות חליפות, לפי

תמורות המקום והשעה. ודור גואלי-עם מצווה על התחקות שיטתית, ועל הבחנת הדרך תוך עירנות מקפידה, בעיניים גלויות ומרחיקות ראות.

ו. שער הצדק החברתי

והשער השישי (הוא שער התפארת בלשון הקבלה) הוא גם שער הפאר בכל מסכת יצירתנו. ובו כבר הפלאנו עשה. וכל שעל בו — פרק תורה כאובה ומאירה הוא.

יציאתנו זו מן הגולה לארץ-ישראל רצתה להיות גאולה שלמה, לא רק יציאה מן הנכר לארץ עברית בלבד, כי אם מעמק הרשע של עולם הניצול והשעבוד והעוני לעולם של עבודה ושוויון וצדק. עוד מאז דרוך הפועל הציוני הראשון — הפועל הבילויי — על אדמת המולדת חזה בדמיונו את עולם ישראל בארצו והנהו עולם של יושר. ועם ראשית העלייה השנייה, בהבהיק אור המהפכה הרוסית הראשונה, ובשחר ימיה של תנועת הפועלים בארץ, היה החזון הזה ליסוד-מוסד של כל בניין עבודתנו. סוציאליסטים-חלוצים שיקעו מעתה את עצמם במסד הבניין של האומה; והחלום הסוציאליסטי, חלום עברי קדום אשר עבר את כור הדורות, הלהיב עמים והכריע זדים וצורף באש המהפכה של תנועת-הפועלים העולמית, החל לחתור להגיע כאן לפתרונו המעשי. דור חלוצים-מגשימים שנדרו נדר להקדיש חייהם לגאולת עמם שאפו להבטיח בעוד מועד ובבת-אחת גם את גאולת האדם בתוך התאים הראשונים של העם הנגאל. לא רק מקלט עברי בטוח יוקם כאן, במולדת הנגאלת, כי אם גם אי אנושי בטוח של חיי-צדק מתוקנים, אשר העולם כולו נכסף אליהם תוך פרפורי יסוריו וטרם זכה להם. ובחיי המופת שלהם הורו אנשי העלייה השניה לדור ולדורות יסודות-נכספים אלה מה הם: חיי טבע, עבודת כפיים, שוויון ושיתוף; ויסודות אלה, עם כל הסתעפויותיהם ושינויי נוסחאותיהם, הרחבת תחומיהם וריבוי כיבושיהם, נשארו נכסי-צאן-ברזל של תנועת ההתיישבות העובדת. ואם יש מן הוודאי המוחלט בהישגי התיישבותנו בארץ — מן הוודאי היהודי העצמאי, ומן הוודאי האנושי-האוניברסאלי, אשר ערכו חורג כבר היום מכל היחסיות של הזמן והמקום — הרי הם תאי החברה העובדת החדשה אשר נוצרו ופותחו בידי הפועל העברי הסוציאליסטי על אדמת הלאום. קבוצה וקיבוץ ומושב ומושב-משותף — על פני כל הצורות הללו של התיישבותנו העובדת שורה שכינת הכיסופים לחיי שיתוף וצדק, בימינו ועל ידינו ולאלתר. ורשתה של הרוח הזאת פרושה גם על הקואופרציה העירונית, הצרכנית

שבעה שערים

והיצרנית, לצורותיה ולגווניה, וממנה נזונים סקטורים שלמים של הסתדרות הפועלים כולה.

ואכספרימנט סוציאליסטי נועז זה, המוקף עולם שלם של ניצול והתחרות, החזיק מעמד בימי שפל ובימי גאות, בימי מלחמה ובימי שלום, בימי חוסר עבודה ובימי פיתוי-רווחים. הוא הכה שרשים וגדל והסתעף וגידל דור שני על ברכיו, דור ממשיך ומחדש, דור חותר ומגשים, דור בוער באש אמונים לעבודה ולצדק לא פחות מאבותיו-קודמיו.

כאן יש כבר מעשה רב שקדם להלכה. אבל כאן גם מעשה מורכב המשווע להלכה. והגיעה השעה, כבר מזמן הגיעה, שהמחשבה המדעית, המסכמת והבוחנת, תלווה את המעשה הרב הזה ליווי מתמיד, ליווי חברי, מסייע, ומזהיר ומייעץ ומקדם. מתוך המעשה תיבחן ההלכה. הנה, לבית הזה, יובאו בידי הוגי הדעה אשר בקרב אנשי המעשה הזה עצמו, מטבעות-מטבעות מתוך אוצרות הניסיון להם וכאן ייבחנו, מה בהם מן הסיג החולף ומה מן הזהב הטוב, אשר יעמוד לעד.

ובעמדנו עתה במפנה הדרך, לקראת קליטת עם והכנתו לחיי עם עצמאי, מן החובה המיוחדת עלינו לבצר את מחשבת ההתיישבות השיתופית ואת עמידתה לקראת הגדולות הצפונות, להנחיל לה את היכולת להתרחב ולהסתעף, לבדוק את סיכומיה וייעודיה לאור הבאות ולאפשר לאומה כולה להתברך בסגולות המיוחדות הגנוזות בה, לכל צורותיה וצירופיה.

ז. האדם השלם

והשער השביעי הוא השער הכמוס, כי אליו עוד לא סלולה המסילה. אבל הוא המוביל אל חצר המטרה: אל האדם השלם. כי הן גם אחרי אשר תוסר מארת הניצול, וקללת הקניין הפרטי לא תוסיף לסכסך עוד, והחברה תהא צודקת מאוד בכל סידוריה הפנימיים, עוד רבים השליחים אשר נועדו לנפש האדם לנוונה ולסבכה ולהורידה שאולה, אותה עם כל כיבושיה גם יחד. ומה בצע בהליכתנו דרך כל השערים, אם זה השער יישאר נעול? יום יבוא וייפתח אף הוא! אשורנו ולא קרוב. ולחתירה מעמיקה ושקדנית אליו אנו מצווים מעתה; ובמיטב גילויינו אנו כבר נתונים בתוך החתירה. ולבנו ינבאנו כי דרך כל השערים הללו מוביל אליו פה השביל, שביל היסורים והחלוציות.

ואת כל הקשת הזאת, על כל שבעת גווניה, עלינו להבהיק בתוך שמי התכלת של שפתנו המחודשת ושל ספרותנו העברית המסועפת, ספרות הסיפור והשיר,

המדע וההיגיון, על כל דרכי יצירתה ושיאי הישגיה, אשר העמקת ידיעתה והבהרת שבילי התפתחותה והתחיות נפשית עם גורלה ותכניה צריכה להיות לחם-חוקם של באי הבית הזה.

ח. הדמות כחותם

ומבין כל אישי דור תנועתנו, אין שם אשר ידלה כך את תוכן כל מושגי שאיפותינו אלו, כשמו של גדול חברינו אשר הרה והגה את חלום הבית הזה ואשר לוקח מבין החיים לפני שהחל החלום לרקום עור ובשר. ברל חלם את חלום הבית הזה. הוא אשר יסד את המסד המחשבתי שלו והוא אשר צריך היה להקים את הטפחות. אילו זכינו היה הוא מצרף את התלמידים ומלכד את המורים ושוקד על התכנית ומשליט את רוחו בקרב הבית, למען תהא מציאות הבית הולמת את הייעוד כאשר הלם אותו החלום. כל ארבעים שנות חייו הציג בוריים והמחשבתיים של ברל היו קודש לאש-תורה זו, היוקדת בתוך שבעת קני המנורה הטהורה, אשר ניסיתי כאן להראותה מרחוק. הנה יכלה עתה להתקרב השעה, שהוא היה עולה להדליק את המנורה הנכספת הזאת לעיני כל צמאי דעת אשר בקרב צעירי התנועה. ואנו לא זכינו.

מאז הרס אל הדיסקוסיה עם ב. ברוכוב על שאלת 'הלא פרוליטאריזאציה של הפועל היהודי' — והוא אז נער רך וסוער כבן שש-עשרה — דרך כל הליכותיו בכבשן-האש של מחשבת מהפכת רוסיה ופרפורי תחייה ותעייה של מחדשי ישראל בקרב רוסיה, ועד חבלי עלייתו לארץ, עד אשר כרת את ברית החיים עם החקלאות בארץ ועם הקבוצה ליד הכינרת, עד אשר התמכר כולו לאיחוד תנועת הפועלים וליצירת חוליה אחרי חוליה בשרשרת מפעליה של תנועת הפועלים מ'המשביר' עד בנק הפועלים, ועד הקמת ההסתדרות, ו'החלוץ' ועד המגבית האמריקאית, ועד ניר ועד 'דבר' ועד 'עם עובד'; ומאז תנועת ההתנדבות במלחמה ההיא, ועד מלחמתו במכשילים ומטעים מבית ומחוץ בכל שנות ה'שלום' שבין מלחמה למלחמה ועד הסתערותו הנועזה למתן מטרה פוליטית בהירה וגדולה להשתתפות ישראל במלחמה הזאת, מאז קסמי עלייתו הוא ועד מלחמתו האמיצה והנואשת לעלייה ההירואית הזאת, הכבולה, הנעלבת, הנשמצת מכל עבר, הנרדפת על-ידי כל כלי משחית של אימפריה אדירה, והזוהרת בכל גוני היפעה של כיסופי גאולה איתנים וחיוניים — על פני כל דרכו העשירה והכבדה והכאובה והמבורכת של ברל קורן אור-יקרות של זאת המנורה הכמוסה, על שבעה קניה. תוצת עתה מורשתו, לחמם לבבות

עורגים ולהאיר גתיבות מחפשים. אחי ברל ותלמידיו — חשפו האור! המפעל האחרון אשר זכיתי לעשות יחד עם ברל, מפעל הפרידה, היה ירח-העיון לבני המשמרת החדשה של תנועתנו, בבית-רוטנברג על הר הכרמל. אז ליקט את המרצים וליכד את המקשיבים ועיבד את התכנית — ובעצמו התיישב למעלה על היציע ובמאור פניו ניצח על כל הבית. והוא כבר אז יגע ועיף וחולה מאוד, אולם אותה הרעננות של השכל, ואותה תבונת העיניים, ואותה אבהות של מחנך ואותם תלתלי האורה, ואותה החרדה הנאמנה והמפוקחה והמצמיחה כנפיים! וממרומי היציע היה זורע את כל שפע ברכתו בלב נדיב על ראשי פרחי הכהונה היושבים למטה ומתאמנים לשאת מחר את דבר התנועה על פני המרחבים. כראש-הישיבה אשר בשירת 'המתמיד' לביאליק, כדמות הנצי"ב אשר בוולוז'ין לפניו, כה ישב ברל לעינינו על יציע הבית, כאב וזכר וכפטרון וכמחנך וגם בשעת שתיקתו האיר זיו עיניו הנבונות, והרם וחימם וחינך. — —

נצרו אחים את זה הזיו בזכרון כולנו. ונעלה את דמותו על יציע הבית הזה, למען תחיה בקרבנו כל עוד תחיה תאוות הדעת בקרב תנועתנו. ותתגבר מורשתו על חדלון גוו, כי בזה הזכר, זכר עד, 'לא ינעץ המוות סכיני החד'. וזה דור בא, אלה נטעי הנאמנים, נטעי הרוך, היושבים עתה לפנינו יזכו לגדול ולגדל חבר תלמידים ומורים אשר ישאו ברמה ובחרדה ובשום-נאמנות ושכל בתוך הבית הזה ולאורו את דבר חכמת הגאולה של דורנו ושל עמנו, עד אשר עם נגאל יחון את זכר בניו-גואליו.

[תש"ז]

מראי-מקומות למקורות המאמרים

חלק ראשון

צופיך צפת — 'כוכבי בוקר', הוצ' 'עם עובד', ת"א, ת"ש, עמ' 195—232.
ר' יחיאל נג'ארה, משורר 'גורי האר"י' — שם.
הדפסה מיוחדת לכבוד יום הענקת אזרחות-הכבוד של העיר צפת לנשיאה השלישי של מדינת ישראל, ר' זלמן שזר, ביום ה' בתשרי, ה'תש"ל.
עלייתו של השל"ה — תרפ"ד.
סופרו של משיח — 'השלוח', תרע"ב, עמ' 36—47.
ר' יחיאל, משמשו של שבתי-צבי — 'תרביץ', שנה ה', ספר ג—ד, תרצ"ד, עמ' 350—357.
מעשה ר' יוסף דילה-ריינה במסורת השבתאית — קובץ 'אדר יקר' לכבוד ש. א. הורו-דצקי, ת"א, תש"ז, עמ' צ"ז—קי"ח.
בעל 'קורא הדורות' וקורות דורו, לתולדותיו של ר' דוד קונפורטי — 'הגורן', ספר עשירי, ברלין, תרפ"ח, עמ' 122—131.
תעודות שבתאיות מארם-צובה — 'ציון', מאסף, ספר ו, תרצ"ד, עמ' נ"ד—נ"ח.
לתולדות השבתאות בהונגריה — 'Jewrejskaja Starina', כרך ז, 1914, עמ' 120—123 (ביקורת ספרו של יקותיאל גרינוואלד, 'קורות השבתאים באונגריא', 1912).
L. Grunwald, Zur Geschichte der Sabbatianer in Ungarn, eine historische Skizze, Waitzen, 1912.
לתולדות השבתאות באוקראינה — 'Jewrejskaja Starina', כרך ה, צ"ץ 1912, עמ' 218—221; על הספר "ההתחלה המופלאה והסוף העגום", המצוטט על-ידי הכומר גאליסוטובסקי, שהופיע ברוסיה בשנת 1666.
דרשת ר' יהודה החסיד בספר 'אורי וישעי' — 'ציון', כרך ו, ספר ד, תש"ג, עמ' 213—214.
'שאלו שלום ירושלים' — רשומות, כרך ב, שטראסבורג, תרע"ד, עמ' 2—5.
התקווה לשנת הת"ק — בעקבות 'עת קץ' לר' יצחק חיים כהן מן החזנים המכונה ד"ר קאנטאריני (ת"ג—תפ"ג) — הוצאת ספרים ע"ש י. ל. מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תש"ל, 36 עמ'.
על תלי בית פראנק, רשמי אופינבך — נדפס ראשונה בשם 'עקבות אחים אובדים' ב'האדמה', בעריכת י"ח ברנר, תר"פ, חוב' ו; י"ל מחדש, עם מילואים ותיקונים, בברלין, תרפ"ג.
כיסופי העלייה בחסידות — 'ספר הבעש"ט', הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ך, עמ' צ"ג—ק"ו.

חלק שני

סגולת ההגנה על אדמת נכר — קובץ 'מורשת גבורה', הוצ' מערכות, ת"ש, עמ' ה—ט"ו.
גלגל החוזר של ההיסטוריה, סקירה על המסיבות של מלחמת שלושים השנים, ברלין 1916. Das rollende Rad der Geschichte (Ein Rückblick auf die Zustände des Dreissigjährigen Krieges) von S. Rubaschov. Ost und West 1916, April-Mai, p. 200—210.

מראי-מקומות למקורות המאמרים

הנהלה יהודית פנימית בימי פולין העצמאית (נסיון לבחינה היסטורית) — *Der Jude*, ברלין, מאי 1916.

ארבע מאות שנה של שלטון תורכי בארץ-ישראל (1517—1917) *Vierhundert Jahre Türkisches Palästina (1517—1917)*, 'Der Jude'.

הופיע גם בתרגום באידיש "400 יאהר טערקישע הערשאפט, 1517—1917" ב'דאס יודישע פאלק', 1918.

התבוללו ואמאנסיפאציה — *Emanzipation und Entjüding*, 'Der Jude', 1916—1917, p. 43—46.

ר' משה עשרים וארבע — הערה למחקרו של מ. וויינרייך, 'דאס שמואל בוך' — צו-קונפט, 1927.

גביות עדויות בלשון יידיש בשאלות ותשובות — 'היסטארישע זאמלביכער', ייו"א, בעריכת י' צ'ריקובר, וילנא—וארשה, תרפ"ט, עמ' 117—195.

מארכס על היהדות ויהדות במארכס — קובץ 'אויפן שוועל', מח' ב, ברלין, תרע"ח. הנוסח העברי נדפס במוסף ל'דבר', י"ט באב, תרצ"ג, וכן ב'העובד', שנה א, תרפ"ב—תרפ"ג, גל' 11—12, עמ' 11—16.

פרדיננד לאסאל, היהודי הגרמני — קובץ 'אויפן שוועל', ברלין, תרפ"ו, עמ' 3—15. בין משה הס לקארל מארכס — 'מנורת האבות אשר לכנרת' מאת זלמן שזר, הוצ' ההסת' הכללית של העובדים בא"י, ת"א, 1970, עמ' 4—19.

ביכורים (נאומי אדוארד גאנו), פתח-דבר לשלושת נאומיו של אדוארד גאנו באגודה לתרבות ולמדע של היהודים, *Erstlinge, Einleitung zu den Drei Reden von Gans im Kulturkreis von S. Rubaschoff*. 'Der Jüdische Wille', 119, p. 30—35.

הקתדרה לחכמת ישראל, 1917 *Der Lehrstuhl*, 'Der Jude'. בצאת הירדן מן הכנרת; שבעה שערים לחכמת ישראל החדשה. חכמת ישראל כחכמת הגאולה; דברים בציבור עם יריית אבן-הפינה של בית-המדרש לתורת התנועה על שם ברל כצנלסון תש"ז.

שניאור זלמן שזר : אורי דורות

בספר זה כונסו מחקרים-מסות לתולדות ישראל, שנכתבו במשך יובל שנים ויותר. מחקרים-מסות אלו, עם שהם דנים בנושאים היסטוריים מסוימים למקומם ולשעתם, מתוך ידיעה רחבת-אופקים והבנה דקה בכל משמעויות גילוייהם, חוטים, חוטי-זוהר-ולהט, נמשכים מהם אל הוויות זמננו, להאירן באור החוזר של חזיונות עבר רחוק וקרוב ולחשוף גם בהן את המשמעויות הגנוזות בהן לגבי גורלנו ועתידנו. וכה יגדיר בהקדמתו לספר זקן ההיסטוריונים היהודים בזמננו, פרופ' בן-ציון דינור, את טיבו של מחבר המחקרים-המסות האלה:

רבי שניאור זלמן שז"ר הוא בן-בית "כל-חוזה": הוא לא רק יודע, חש מתוך תפיסה רוחנית, מהירה וחריפה, את "העתים", אלא חוזה את הקשר הפנימי בין "העתים", קשר שרק מתוך חזיון, מתוך חזות-הכול ניתן לעמוד עליו, לחוש אותו, ורק איש היושב בשער המצפה וצופה יום-יום על משמרתו, מה מתרחש ומה עומד להתרחש בישראל, ניתן לו להבין ב"עתים", לחזות בצינורות-קשר בלתי-נראים בעבר ולהבחין בשבילי התהוות חדשה, חבויים במעבה השיגרה של יום-קטנות'.

הספר הוא כינוס ראשון של יצירתו המחקרית-ההגותית של ש. ז. שזר, שהיתה מפוזרת על פני כתבי-עת שונים ובלשונות שונות, והיא זורעת אור-יקרות על חזיונות ואישים בעלי חשיבות מכרעת בהיסטוריה היהודית.